A-17236

NSV LIIDU AJALUGU

II OSA

TOIMETANUD
A. M. PANKRATOVA

RK »PEDAGOOGILINE KIRJANDUS«

A-17236

1A023

NSV LIIDU TEADUSTE AKADEEMIA AJALOO INSTITUUT

PROF. K. V. BAZILEVITŠ, PROF. S. V. BAHRUŠIN, PROF. A. M. PANKRATOVA, DOTS. A. V. FOHT

NSV LIIDU AJALUGU

II OSA

PROF. A. M. PANKRATOVA
TOIMETUSEL

RK
„PEDAGOOGILINE KIRJANDUS"
TALLINN 1948

V

Bibliotheca
Universitatis
Tartuensis
1948:7325

14093
A-17236

Vene aadli-impeerium XVIII sajandil.

I peatükk.

VENE IMPEERIUMI KUJUNEMINE.

§ 1. Vene riik XVII sajandi lõpul.

Vene riigi mahajäänud seisund. XVII sajandi alguseks hakkas eriti silma paistma tsaari-Venemaa mahajäämine teistest maadest. See seletub peaasjalikult äärmiselt ebasoodsate välispoliitiliste tingimustega, milles möödus maa areng. Venemaale tungisid tihti kallale välismaalased, riisusid ja laostasid maad, vahete-vahel isegi võimutsesid siin pikemat aega. Nii kestis tatari-mongoli ike üle 240 aasta (1237—1480). Türgi võim Musta mere ja Aasovi mere rannikul isoleeris Venemaa väljapääsuteid lõunapoolsetele meredele peaaegu 340 aasta jooksul (1475—1812). Üle 140 aasta blokeeriti Venemaad Baltikumis (1561—1703), mis eraldas maad Läänemerest. Maa arengusse mõjus pidurdavalt ka Poola ja Rootsi interventsioon (1604—1618).

XVII sajandi sõjad Poola ja Rootsiga näitasid kujukalt Vene riigi majanduslikku ja kultuurilist mahajäämist, võrreldes Lääne-Euroopa maadega. Venemaal ei olnud suurtööstust. Palju tuli sisse vedada Hollandist ja Inglismaalt. See raskendas suuresti vägede varustamist sõja ajal. Saksamaa Kolmekümneaastase sõja ja Louis XIV sõdade kogemused avaldasid suurt mõju Euroopa sõjatehnika, artilleeria ja sõjainsenerikunsti arengule, vägede organiseerimisele ja väljaõppele ning nende kasutamisele lahingus. Vene väed, milles tunduva osa moodustas endiselt aadli maakaitseväg, olid halvasti relvastatud, jätkasid vanade lahinguvõtete kasutamist ja ei osanud manööverdada lahinguväljal. Streletside väeosad ja isegi välismaamustrilised polgud olid halvasti välja õpetatud. Seetõttu, vaa-

tamata vene sõduri tavalisele vaprusele, saavutati sõjalisi võite raskete kaotuste hinnaga.

Hoolimata mõningaist muudatustest säilis riigikord seesugusena, nagu ta oli kujunenud XVI sajandil. Prikaasivalitsus eesotsas bojaaride duumaga tegutses väga aeglaselt; linnades ruineerisid rahvast vojevoodid; finantside süsteemis valitses suur korralagedus; maksuvõlad suurenesid iga aastaga; koole ei olnud endiselt, mistõttu kirjaoskajaid oli maal väga vähe.

Vene riigi mahajäämine tööstuse, riigivalitsemise ja sõjaväe korralduse, samuti kultuuri alal kujutas suurt ohtu. Seda mahajäämist kasutasid Euroopa naaberriigid, kes püüdsid anastada Vene maid. Tsaar Aleksei Mihhailovitš püüdis kindlustada Venemaa läänepiiri ja läbi murda Baltikumi blokaadist, kuid ta suri varakult ega jõudnud oma kavatsusi lõpule viia. Pooleli jäi ka tema poolt alustatud riigiaparaadi ümberkorraldamine.

Peale tsaar Aleksei surma suurenesid veelgi bojaaride ja aadlike omakasupüüdlikud protsessid ja vaidlused võimu, maa ja talupoegade pärast. Eriti visa võitlus trooni ümber oli käimas bojaaride Miloslavskite ja Narõškinite vahel.

Tsaar Fjodor Aleksejevitš. Tsaar Aleksei Mihhailovitš oli kaks korda abielus. Tema esimene naine põlvnes Miloslavskite soost. Temast jäi järele mitu tütart, nende hulgas vanem tütar Sofja, ning pojad Fjodor ja Ivan. Veidi enne oma surma abiellus tsaar Aleksei teist korda — aadliku tütre Natalja Kirillovna Narõškiniga, kes oli üles kasvanud tsaarile lähedase bojaari Artamon Matvejevi majas. Matvejev pooldas lähenemist läänekultuurile. Oma maja sisustas ta euroopalikult ja pidas isegi välismaa näitlejate truppi. Tsaarinna Nataljal sündis 1672. a. poeg Peeter. Pärast Aleksei Mihhailovitši surma sai tsaariks neljateistkümne-aastane vanem poeg Fjodor (1676—1682), kes oli haiglane ja nõrgatahteline noormees. Pärast Fjodori troonileastumist kõrvaldati võimu juurest Aleksei Mihhailovitši viimaseil eluaastail tänu sugulusele tsaarinnaga esilekerkinud Narõškinid. Nende asemele asus tsaar Fjodori

sugulaskond — Miloslavskid. Tsaari ümber kujundus väike ring talle lähedasi bojaare ja aadlikke, kes mõistsid uuenduste vajadust riigi sisekorras.

Sõjavägede organisatsiooni parandamiseks sõjaliste kogemuste alusel moodustati Moskva aadlike hulgast valitud isikuist koosnev komisjon. Komisjon soovitas kõigepealt tühistada ametikoha-õiguse, mis takistas kõrge päritoluta inimeste esilekerkimist ega võimaldanud aadlikel teha karjääri. Ametikoha-õigus tühistati kõrgemast vaimulikkonnast ja bojaaridest koosneva suure „sobori" pidulikul istungil 1682. a. Lossi lähedal põletati tuleriidal ära raamatud, millesse olid sisse kantud ametikoha-õiguslikud vaidlused. Sõjateenistuskomisjon parandas aadlivägede organisatsiooni, mõnevõrra lähendades seda regulaarpolkude korraldusele.

Fjodor Aleksejevitši õukonnas tugevnes peamiselt ukrainlaste ja kreeklaste poolt levitatav uus kultuuriline mõju. Üksikud bojaarid hakkasid riietuma poola moe järgi. Nende majadesse ilmus välismaa raamatuid ja pilte. Moskvas avati aastal 1687 esimene alaline õppeasutis — „Slaavi-kreeka-ladina akadeemia". Seesugustena avaldusid esimesed ümberkujundused Vene riigi korralduses, tema võitluses oma mahajäämisega.

§ 2. Sofja valitsusaeg.

Ülestõus Moskvas 1682. a. Tsaar Fjodor Aleksejevitš suri kevadel 1682, järele jätmata poegi. Seepärast pidi tsaarivõim üle minema ühele vendadest: kas vanemale, kuid nõrgamõistuslikule Ivanile, või nooremale vennale Peetrile. Tsaar Fjodori ümber koondunud bojaarid ei armastanud võimuhimulisi ja ahneid Miloslavskeid, vaid lähenesid juba tsaari eluajal Narõškinitele. Niipea kui tsaar Fjodor suri, kuulutasid patriarh ja bojaarid Peetri tsaariks. Lossi juurde kogunenud rahvamass kinnitas selle otsuse kisaga.

Arvukas Miloslavskite perekond ei tahtnud leppida võimu

üleminekuga Narõškinitele. Võitluseks oma vastastega kasutasid Miloslavskid streletside seas kasvavat ärevust. Käsitööonduse ja väikekaubandusega tegutseva lihtstreletside massi seisund halvenes tol ajal tunduvalt seoses raskete maksudega ja äärelinna väikeelanikkonna üldise vaesumisega. Streletsid ei saanud mitu kuud palka. Aadlike hulgast määratud streletside ülemad rõhusid streletse ja sundisid neid töötama oma majapidamises nagu pärisoriseid talupoegi. Rõhumise pärast kaebust tõstvad streletsid langesid karmide karistuste alla. Miloslavskite pooldajad sisendasid streletsidele, et nende raskes olukorras on süüdi Narõškinid. 15. mail 1682 tungisid streletsid, vallutanud mõned suurtükid, lehvivate lippudega ja trummilöökide saatel Kremli. Rahvamassist kostis hüüdeid, et Narõškinid lämmatasid ära tsareevitš Ivani. Seepeale viis Peetri ema, tsaarinna Natalja Narõškina, mõlemad vennad — Ivani ja Peetri — trepile. Kuid rõhumistest tigestunud ja Narõškinite vastu häälestatud streletsid tungisid lossi. Esimesena langes ülestõusnud streletside käe läbi nende ülem, vürst Dolgoruki. Bojaaride tapmine kestis hilisõhtuni. Tapetute laibad tassiti Hukkamiskohale (Lobnoje mesto) pilkavate hüüete saatel: „Ennäe bojaar Romodanovskit! Näete, sõidab duumaliige, andke teed!" Tapetute hulgas oli bojaar Artamon Matvejev, kaks tsaarinna vanemat venda ja teisi.

Streletside väljaastumisega kaasnes laialdane rahvaliikumine. Kehvistu purustas Orja prikaasi (Holopi prikaz), kus säilitati orjade nimekirju.

Peaaegu kõik orjastamisdokumendid hävitati. See streletside väljaastumine andis end tunda Narõškinite positsioonis. Prikaasid jäid inimtühjaks. Bojaarid ja djakid jooksid laiali. Seda segadust kasutas tsarevna Sofja võimuhaaramiseks. Ta täitis kõik streletside nõuded ja maksis neile välja 35 aasta jooksul kinnipeetud raha. Streletside nõudel kuulutati tsaarideks mõlemad vennad — Ivan ja Peeter, kuid „esimeseks" tsaariks oli nõrgamõistuslik Ivan. Sofja ise kuulutati alaealiste vendade kõrval valitsejaks.

Tsarevna Sofja. Moskva tsarevnad elasid lossi teremites (tubades) üksildast elu, olid vähe haritud ja kunagi ei näidanud end rahva juures. Sofja erines järsult teistest tsarevnadest. Simeon Polotski juhatusel õppis ta poola keelt ja luges poolakeelseid raamatuid. Ta hakkas ennast avalikult näitama rahva juures isegi välismaalaste juuresolekul.

Lähedasemaks inimeseks Sofjale, tema „esimeseks ministriks", muutus vürst Vassili Vassiljevitš Golitsõn, kes oli harituimaid bojaare XVII sajandi lõpul ning suutis põhjalike uuenduste vajadust riigielus hästi hinnata. Vestlustes välismaalastega jutustas vürst Golitsõn kavatsetud reformidest. Kuid ükski reformidest ei leidnud teostamist: oma valitsemisaastail oli Sofja haaratud võitlusest oma isikliku võimu pärast ja kartis, et reformid kutsuvad välja rahulolematuse mõjuka, konservatiivselt häälestatud bojaarkonna poolt. Sedasama kartis ka Golitsõn, kel oli palju vaenlasi bojaaride hulgas.

Poola šlahta ei suutnud kaua aega leppida Ukraina vasakpoolse kaldaosa ja eriti Kiievi kaotusega. Pärast Andrussovo vaherahu 1667. a. sõitsid Moskva ja Poola saadikud lõpliku rahu sõlmimiseks mitu korda kokku, kuid iga kord viis Kiievi küsimus läbirääkimiste katkestamisele. Ent vahekorrad Türgimaaga sundisid Poolat järele andma ja Vene riigiga kokkuleppele jõudma. Samal ajal sõlmis Türgimaaga sõdiv Austria Türgi-vastase liidu Poola ja Veneetsiaga. Liitlased lõid Türgi väge Viini all ja sundisid sultani lõpetama Austria pealinna piiramise. Kuid nad ei suutnud türklasi lõplikult võita, mispärast pöördusid abi saamiseks Vene riigi poole. 1686. a. saatis Poola kuningas Moskvasse „suure saatkonna", kes pärast pikki läbirääkimisi sõlmis „igavese rahu". Poola nõustus Kiievi liitmisega Venemaa külge koos juurdekuuluva väheldase maaalaga, Venemaa aga kohustus Türgi riigist vasalses sõltuvuses oleva Krimmi khaaniriigiga viivitamata sõda alustama. Sellest sõjast oli Venemaa huvitatud, sest Türgi blokeeris teda Mustal merel ja Krimmi tatarlased jätkasid kallaletunge Venemaa lõunaosadele.

Vene vägede esimene sõjakäik Krimmi vürst V. V. Golitsõni juhatusel lõppes 1687. a. täieliku nurjumisega. Vägedel ei õnnestunud ületada tatarlaste poolt põlemasüüdatud lõunasteppi, mistõttu tuli teelt tagasi pöörduda. Varakevadel 1689 liikus veel tugevam vägi vürst V. V. Golitsõni juhtimisel uuesti Krimmi poole. Seekord ületasid väed stepiretke raskused ning jõudsid tatari kindluse Perekopi juurde, mis oli ehitatud maakaela kõige kitsamale kohale. Kuid Golitsõn ei julgenud Perekoppi rünnata, vaid andis pärast lühikest piiramist käsu taganemiseks. Tatarlased jälitasid Vene vägesid.

Krimmi sõjakäikude nurjumised kõigutasid tugevasti Sofja valitsuse seisundit. Aadlikud nurisesid avalikult sõja raskuste ja asjatute kaotuste üle. Peetri pooldajate arv suurenes.

Peetri noorpõlv. Sofja valitsemisaastail elas Peeter emaga ja tema ümber koondunud inimestega Moskva-lähedastes lossides, peamiselt Preobraženskoje külas. Peeter, kuigi teda nimetati endiselt tsaariks, ei omanud tegelikult mingit võimu. Preobraženskoje küla ümbritsevais varjurikkais metsades mängis ta tervete päevade kaupa sõda oma samavanuste mänguseltsilistega. Nad ehitasid mullast väikesi kindlusi ja õppisid neid rünnakuga vallutama. Mõne aasta pärast moodustas Peeter neist „mängu"-soldatitest kaks „mängu"-polku ja andis neile nimed kahe lossiküla nime järgi — Preobraženski ja Semjonovski.

Kord Izmailovo külas leidis Peeter oma vanaisa vanade asjade hulgast välismaalt toodud paadi. Saksa alevi elanik Brant, kes kunagi ise oli teeninud mereväes, õpetas Peetrile selgeks purjetamise sel purjepaadil algul kitsal Jauza jõel (Moskva juures), hiljem Izmailovo tiigil. Kuid väike tiik ei võimaldanud manööverdamist purjedel ning Peeter palus emalt luba sõita suurel Perejaslavskoje järvel.

Algul Sofja rõõmustas Peetri sõjaliste meelelahutuste üle, mis teda õukonna asjadest kõrvale juhtisid. Kuid aastad möödusid, Peeter kasvas, kasvasid ka tema „mängusoldatid". Ta oli juba üle kuueteistkümne aasta vana. Tema lapsepõlve-

mängudeks moodustatud kaks polku muutusid parimateks Moskva polkudeks, kes olid välja õpetatud vastavalt Euroopa sõjaväelisele korrale. Sofja tundis ähvardavat ohtu ning valmistus paleerevolutsiooniks. Ta hakkas end ametlikult nimetama „isevalitsejaks". Oma lossis võttis ta salaja vastu ja kostitas streletse, sest ta tahtis jällegi varuda endale nende poolehoidu. Sofja ja Peetri vahekord muutus niivõrd vaenulikuks, et suhete katkemine oli vältimatu.

Augustis 1689 sai Peeter öösel teate, et tsarevna on kogunud streletse ja valmistub kallaletungile. Peeter ratsutas kohe hästikindlustatud Troitse-Sergijevi kloostrisse. Varsti tulid sinna ka „mängu"-polgud ja üks streletside polk; saabusid ka mitmed aadlikud ja mõned bojaarid. Sofja katse streletse üles ässitada lõppes nurjumisega. Vahepeal aga suurenes Peetri pooldajate arv iga päevaga. Möödus kuu aega, ja Peeter oli võimul. Kõigist mahajäetud Sofja paigutati kloostrisse; tema lähim abiline vürst V. V. Golitsõn saadeti asumisele põhja.

§ 3. Aasovi sõjakäigud ja Peetri reis välismaale.

Aasovi sõjakäigud. Jättes valitsemise oma ema hooleks, tegeles Peeter esimesil aastail pärast Sofja valitsuse kukutamist endiselt sõjaliste mängudega, mis ainult hakkasid võtma tõsisemat iseloomu. Väikese arvu abilistega ehitas ta ja laskis Perejaslavskoje järvel vette sõjalaeva. Varsti pärast seda läks ta Arhangelski ja nägi esmakordselt, kuidas merel sõidavad suured laevad. Moskvas viibis Peeter sageli saksa alevis, kus leidis endale Venemaale asunud välismaalaste keskel kasulikke inimesi. Vana kindral šotlane Patrick Gordon, sõjaasjanduse tundja, lõbustas teda jutustustega lahinguist, millest ta ise oli osa võtnud. Alati rõõmus šveitslane François Lefort korraldas igasuguseid meelelahutusi. Samal ajal jätkas Peeter oma hariduse täiendamist. Hollandlane Timmerman andis talle aritmeetika, geomeetria ja artilleeria tunde. Lühikese ajaga

Peeter I. *XVIII sajandi gravüür.*

saavutas Peeter sellist edu, et hakkas ise parandama oma õpetaja vigu, kes teadustes ei olnud kuigi tugev.

Sõjalised tegutsemised ja manöövrid olid uue Krimmi-vastase sõjakäigu ettevalmistuseks. Pärast Golitsõni nurjunud sõjakäike pürdus Moskva valitsus lõunapiiride kaitsmisega tatarlaste kallaletungide vastu. Austria ja Poola poolt Türgimaa vastu alustatud sõda, millega liitus ka Venemaa, peeti väga loiult. Hoolimata Venemaa huvidest astusid Austria ja Poola iseseisvalt Türgimaaga rahuläbirääkimistesse. Seejärel alustas ka Moskva valitsus Krimmi khaaniga läbirääkimisi, kuid viimane keeldus otsustavalt loovutamast Venemaale Aasovi kindlust, mis oli Türgi garnisoni poolt hõivatud.

Venemaale olid vanaaegsed Vene maad Aasovi mere ääres vajalikud, sest nad avasid Donilt väljapääsu merele. Omades

Aasovit, võis Venemaa ähvardada Krimmi khaaniriiki. Seepärast otsustas Peeter Aasovi jõuga vallutada. 1695. a. kevadel sõitis kolmekümnetuhandeline Vene vägi jõelaevadel Oka jõge mööda Volgale ja sealt Donile. Peeter kirjutas Moskva: „Naljatasime Kožuhhovi all (koht Moskva lähedal, kus toimusid manöövrid), ent nüüd sõidame mängima Aasovi alla." Ilma sõjalaevastikuta Peeter ei saanud blokeerida kindlust merelt. Türklased said mere kaudu alatasa uusi lisajõude, relvi ja toidumoona. Tunduva osa Vene väest moodustasid streletsid, kes lahingus kergesti paanikasse sattusid. Hästi võitlesid endised „mängu"-polgud. Vene vägede tegevuse kooskõlastamise puudus ja oskamatus aidata üksteist lahingus võimaldas türklastel koguda oma jõude kõige ohtlikumaisse kohtadesse. Saabunud sügis sundis lõpetama Aasovi piiramise.

Ebaõnnestunud sõjakäik Aasovi alla näitas Peetrile kujukalt, kui tähtis on omada sõjalaevastikku. Otsustanud sõjakäiku järgmisel suvel korrata, käskis Peeter ehitada sõudelaevastiku galeeridest ja teistest kergematest laevadest, sest väikesi laevu võis kergesti ehitada ühe talve jooksul. Voroneži jõe kaldale, mitte kaugele suubumiskohast Doni, ehitati laevatehased. Ümberringi kasvasid tamme-, pärna- ja männimetsad, mis andsid laevaehituseks suurepärast materjali. Peeter ise võttis töödest osa kord insenerina, kord lihtpuusepana, kirves käes. 1696. a. kevadel ilmus türklaste imestuseks Aasovi alla 30 galeerist ja suurest hulgast väiksemaist laevadest ja paatidest koosnev Vene sõjalaevastik. Türgi laevastik lahkus lahingusse astumata. Seekord piiras Peeter Aasovi ümber nii merelt kui ka mandrilt. Suve lõpul, kaotanud lootuse saada abi Konstantinoopolist, türklased alistusid.

Peetri reis välismaale. Aasovi vallutamine ei toonud kaasa sõja lõpetamist. Türklased omasid tugevat sõjalaevastikku ja jätkasid valitsemist Mustal merel. Seepärast otsustas Peeter saata Lääne-Euroopasse „suure saatkonna", kes pidi looma lähemaid sidemeid Lääne-Euroopa maadega. Ta tegi saatkonnale ülesandeks kindlustada ja laiendada Euroopa riikide liitu

Türgimaa vastu ja värvata Vene sõjaväele tarvilik arv välismaa spetsialiste, insenere ja artilleriste.

Saatkond sõitis Moskvast välja aastal 1697. Ka Peeter ise kuulus selle koosseisu, peitudes nime all „urjadnik Peeter Mihhailov". Peeter soovis lähemalt tutvuda Euroopa eluga, selle kultuuri ja tehnikaga. Oma kirjad Moskvasse varustas ta pitseriga, millel olid järgmised sõnad: „Olen õpilase seisundis ja otsin endale õpetajaid" (slaavi keeli: „Az jesm v tšinu utšimõh i utšaštših mja trebuju").

Königsbergis õppis Peeter suurtükiväe laskeasjandust. Hollandi linnas Saardamis, mis oli kuulus heade laevatehaste poolest, asus ta elama väikesse sepamajakesse ja läks laevatehasesse tööle lihtpuusepana. Kuid Peeter tunti varsti ära, sest mitmed hollandi kaupmehed olid olnud Venemaal ja mäletasid hästi tsaari tunnuseid — tema kõrget kasvu (umbes kaks meetrit) ja hiiglajõudu. Sellest ajast peale ei suutnud Peeter peituda tüütava uudishimulike salga eest. Ta sõitis siis Amsterdami ja astus õpilasena ühte suurimasse laevatehasesse. Seal töötas ta üle nelja kuu, kuni lõpetati suure laeva ehitamine, mida alustati tema ajal. Vabadel tundidel külastas Peeter manufaktuure, töökodasid, muuseume, õpetlasi, kunstnikke jne. Hollandist sõitis Peeter Inglismaale. Londonis tutvus ta maa riikliku korraldusega ning viibis parlamendi istungil. Thamesi jõe suudmes asetsevas väikeses linnakeses õppis Peeter uuesti üle kahe kuu laevaehitust. Inglismaalt siirdus ta Viini, läbirääkimistele Austria keisriga liidu üle Türgimaa vastu. Sellal kui „suur saatkond" viibis välismaal, selgus, et Euroopa riikide suure liidu loomine Türgimaa vastu pole teostatav. Suurem osa Euroopa riikidest oli seotud Hispaania valduste saatuse küsimusega, sest Hispaanias oli suremas Austria Habsburgide dünastiast põlvnev lastetu kuningas.

Hispaania pärilussõda algas aastal 1701 ja kestis ligi 13 aastat. Seetõttu Austria mitte üksnes ei tahtnud aidata Peetrit sõjas Türgimaaga, vaid ruttas viimasega isegi rahu sõlmima. Ka Poola lõpetas sõja Türgimaaga.

Välismaal tutvus Peeter lähemalt poliitilise seisundiga Läänemere kallastel. XVII sajandil väga tugevaks muutunud Rootsi vallutas Läänemere kaldad ning ähvardas Taanit, Poolat ja Venemaad. Rootsi lõikas Vene riigi ära merest, mis oli vajalik maa majanduslikule ja kultuurilisele arenemisele. Juba XVII sajandi algul ta anastas põlised Vene maad Soome lahe rannikul.

Rootsi vastased arvasid saabunud olevat kohase aja Läänemere kallaste tagasivõitmiseks. Mõistes hästi Läänemere tähtsust Venemaale, otsustas Peeter lõpetada sõja Türgimaaga ja Krimmi khaaniriigiga ning ühineda Rootsi-vastase liiduga.

Streletside mäss. Peetri tagasipöördumist Venemaale kiirendas teade streletside mässust. Streletsid olid harjunud kandma Moskvas kerget valveteenistust ja ülejäänud aja istuma poodides või tegutsema käsitööndusega. Peeter nõudis streletsidelt alalist sõjaväeteenistust. Pärast Aasovi vallutamist jättis ta osa streletsipolke lõunasse, osa aga paigutas läänepiiri lähedale. Streletside keskel, kelle perekonnad ja majapidamised jäid Moskva, kutsus see korraldus esile suurt ärevust. Streletside pahameelt kasutasid tsarevna Sofja ja temale lähedased inimesed, kes unistasid vana Moskva riigikorra säilitamisest. Sofja astus salajastesse läbirääkimistesse streletsidega. Streletsid otsustasid vallutada pealinna ja kuulutada Sofja tsaarinnaks. Nii kandis streletside liikumine reaktsioonilist iseloomu, sest ta oli sihitud Peeter I poliitika vastu ja taotles Venemaal vana korra kehtimapanekut. 1698. a. suvel tõstsid neli Toropetsi linnas olevat streletsipolku mässu ja suundusid Moskva peale. Kindral Gordon lõi mässulisi streletse pealinna lähedal ilma vaevata.

Kuulnud Viinis streletside mässust, ratsutas Peeter otsekohe Moskva. Teel kohtas ta Poola kuningat August II ja leppis temaga kokku ühise sõja suhtes Rootsi vastu.

Vältides pidulikku vastuvõttu, tuli Peeter pealinna tagasi siis, kui teda keegi ei oodanud. Ta peatus mitte tsaari lossis, vaid oma tagasihoidlikus linnataguses majas Preobraženskoje

külas. Vahepeal levis teade tsaari välismaareisilt tagasijõudmisest linnas kiiresti. Järgmisel hommikul tulid Preobraženskojesse Peetrit tervitama bojaarid, mõisnikud, kaupmehed ja teisi inimesi Moskva elanikkonnast. Peeter tervitas kõiki lahkesti, kuid ei lubanud enese ees vana kombe kohaselt põlvitada. Vastuvõtu ajal hakkas ta ise kääridega maha lõikama bojaaride pikki habemeid. Mõne aja pärast anti käskkiri, mis keelas ära tööd ja liigutusi segava vana lõikega pika vene riietuse kandmise.

Peeter ei rahuldunud streletside mässu suhtes toimetatud juurdlusega. Ta uuendas juurdlust, mis tegi kindlaks Sofja osavõtu vandenõust. Mässust osavõtnud streletsidega õiendas Peeter arveid suure karmusega. Mitmel pool linnas seati rahvale hirmuks üles võllad. Määratud päeval poodi 195 streletsi üles Novodevitši kloostris tsarevna Sofja akende ees. Üldse hukati ja poodi üles umbes 1200 streletsi. Seejärel saatis Peeter laiali Moskva streletsipolgud. Tsarevna Sofja, kelle süü vandenõust osavõtus kindlaks tehti, pühitseti nunnaks.

§ 4. Sõja algus Rootsimaaga.

Kaotus Narva all. Sõjaks Rootsimaaga astus Peeter liitu Taani ja Poolaga. Ette valmistudes sõjaks Baltikumi pärast, asus Peeter uute vägede formeerimisele. Selleks otstarbeks toimetati soldatite värbamist pärisoriste talupoegade, orjade ja vabade inimeste hulgast. Riietatud Lääne-Euroopa jalaväe eeskujul tumerohelistesse kuubedesse ja kolmnurksetesse kübaratesse, tegid uued soldatid Moskva all riviõppust hommikust hilisõhtuni. Kiires korras õpetati kolme kuu jooksul välja 32 tuhat soldatit. Samal ajal saatis Peeter Konstantinoopolisse läbirääkimisteks Türgimaaga saatkonna, kes 1700. a. augustis sõlmis rahu. Selle rahu tingimuste kohaselt jäi vallutatud Aasov Venele.

Rootsi kuningas Karl XII kogus kiiresti väikese, kuid hästi väljaõpetatud väe. Rootsi väed omasid suuri sõjalisi kogemusi XVII sajandi sõdade tõttu ja neid peeti parimateks Euroopas. Karl XII maandus väega ootamatult Taani rannikul ja sundis Taani kuninga temaga rahu sõlmima. Seejärel kavatses

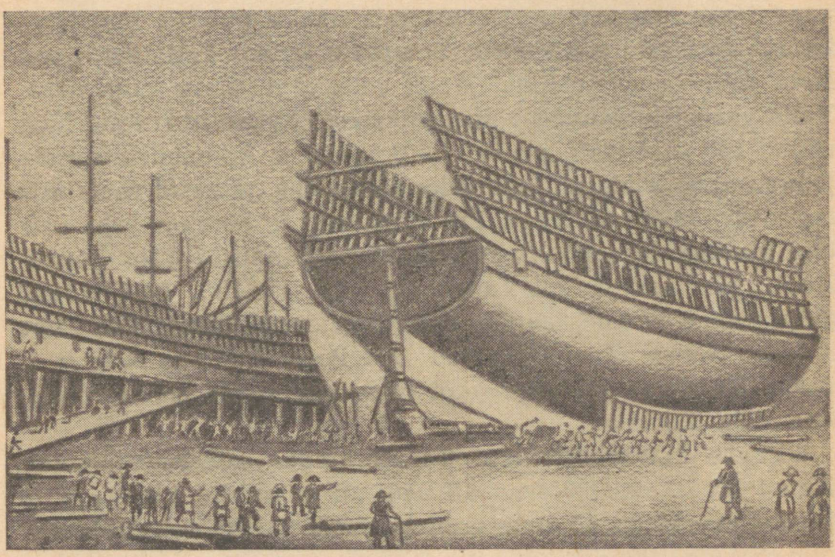

Laevatehas Peterburgis Peeter I ajal. *XVIII sajandi gravüür.*

ta tormata teise vastase — Poola kuninga August II kallale. Rootsis olid seni teadmata Venemaa sõjalised ettevalmistused.

Sõlminud rahu Türgimaaga, käskis Peeter kogutud väel viivitamata liikuda Rootsi kindluse Narva vastu, mis sulges juurdepääsu Läänemerele.

Narva piiramine näitas otsekohe Vene vägede organisatsiooni ja varustamise puudusi. Raske rännaku ajal poriseil teedel jäid sõjamoonavankrid vägedest maha. Suurtükiväes ei jätkunud mürske. Püssirohi osutus halvakvaliteediliseks. Suurtükkide lafetid murdusid pärast mõningat lasku. Soldatid näl-

gisid ja kannatasid kaevikuis külma ja vihma käes. Tekkis haigusi.

Kuulnud Narva piiramisest Vene vägede poolt, ruttas Karl XII kindlusele appi. Veel enne rootslaste saabumist lahkus Peeter oma väe juurest, et teha ettevalmistusi Vene piiride kaitseks. Järgmisel päeval pärast tema ärasõitu ilmusid Rootsi väed Vene laagri ette. Venelastele näkku puhuva lumetuisu kaitsel tormasid rootslased rünnakule ja murdsid läbi venelaste esimese asetusliini. Aadli ratsaväegi pistis põgenema. Vene väeosi juhatavad välismaalastest ohvitserid reetsid ning läksid üle rootslaste poole. Juhtimiseta ja komandeerimiseta jäänud vene soldatid, jagunedes salkadeks, jätkasid rootslaste tagasitõrjumist tääkidega. Preobraženski ja Semjonovski polk lõid kindlalt tagasi kõik rünnakud ja taandusid täies korras. Hoolimata sellest oli rootslaste võit täielik. Nad võtsid palju vange ja said saagiks kogu artilleeria. Pärast Vene väe löömist Narva all pöördus Karl XII Poola kuninga August II vastu. Ta arvas, et Vene vägi tulevikus ei ole enam võimeline sõda jätkama.

Sõjaväe ümberkorraldus. Teisiti hindas sündmusi Peeter. Pärast lüüasaamist Narva all asus ta palavliku kiirusega ja tohutu energiaga sõjaväe ennistamisele ja ümberkorraldamisele.

Et täiendada puudujääki artilleerias, käskis Peeter maha võtta ühe kolmandiku kirikukelli ja need ümber valada suurtükkideks (suurtükid valati tollal pronksist). Aasta pärast oli tal juba 300 uut suurtükki, ligikaudu poole rohkem, kui ta kaotas Narva all. Aadli-ratsaväe ja streletsi-jalaväe asemele formeeris ta suure sõjaväe traguni- (ratsaväe-) ja jalaväepolkudest, võttes eeskujuks Lääne-Euroopa sõjaväelise organisatsiooni. Sõjaväe täiendamist soldatitega teostati rahvastiku sõjaväekohustuse alusel, nekrutite värbamise teel. Nekruteid (kutsealuseid) võeti kindlaksmääratud talundite arvult. Iga nekrutite värbamine andis 30—40 tuhat noort soldatit, keda enne õpetati erilistes laagrites ja hiljem jaotati polkude vahel.

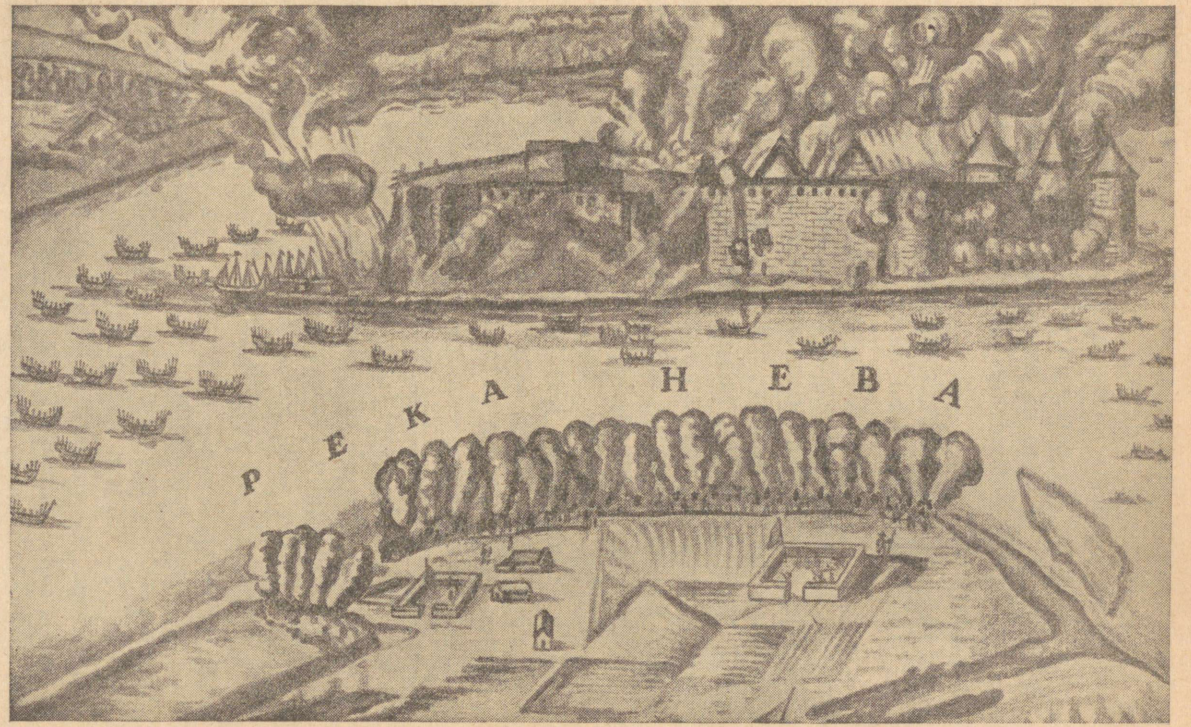

Pähkinälinna (Nöteborgi, Schlüsselburgi) vallutamine 1702. a. *XVIII sajandi gravüür.*

Selline sõjaväe komplekteerimise süsteem ennetas mitu aastakümmet Lääne-Euroopa süsteemi, mis oli rajatud peamiselt palgasõdurite värbamisele. Vene armee oli seega tihedamalt seotud oma rahvaga. Ka aadlikud pidid alustama sõjaväeteenistust soldatitena ja alles hiljem määrati nad ohvitserideks kaardiväe- ja jalaväepolkudesse. Sõjaväest lasti koju ainult vanad ja vigastatud.

Esimesed sõjaväelised ümberkorraldused teostati sellise kiirusega, et Vene vägi võis juba aastal 1701 üle minna pealetungile.

Šeremetjevi komando all tegutsev korpus lõi kaks korda Rootsi vägesid ja vallutas peaaegu kogu Liivimaa. 1703. a. vallutasid Vene väed rünnakuga Marienburgi kindluse ja järgmisel aastal Tartu ja Narva. Samal ajal tegutses Peeter edukalt Ingeris (Neeva jõe vasakul kaldal). 1702. a. sügisel vallutas Peeter Rootsi kindluse Pähkinälinna, mis oli ehitatud Neeva jõe algusele, Laadoga järve äärde, endisaegse Novgorodi linna Orešeki asemele. Teatades Moskvasse Pähkinälinna-Orešeki vallutamisest, kirjutas Peeter: „On õige, et see pähkel oli väga kõva, siiski, tänu jumalale, ta on õnnelikult puruks näritud." Peeter nimetas Pähkinälinna ümber Schlüsselburgiks, s. t. võtmelinnaks, seepärast, et see kindlus avas väljapääsu Laadoga järvest. Edasi liikudes piki Neeva jõge, vallutas Peeter 1703. a. kevadel teise Rootsi kindluse — Nevanlinna (Nyenskans), mis oli ehitatud Neeva jõe paremale kaldale, mitte kaugele selle suubumiskohast merre. Sama aasta maikuus rajas Peeter selle koha lähedale Peeter-Pauli kindluse. Selle ümber ehitati mõned puumajad, mis panid aluse Peterburgi linnale.

Peeter ruttas end kindlustama Neeva jõel, mis avas väljapääsu Läänemerele. Neeva suudmel asetsevale Kotlini saarele rajati Kronschloti (hiljem hakati seda hüüdma Kronstadtiks) kindlus. Laadoga järvele ehitati Süväri laevatehas, mis samal 1703. a. laskis vette esimese laeva. Peeter teostas intensiivselt meresõja ettevalmistamist Rootsiga.

Nõnda kasutas Peeter väga osavasti Karl XII viga, kes ekslikult hindas Vene vägede sõjalisi võimeid ja oma sõjaväe peajõud viis mõneks aastaks Poolasse. Selle aja jooksul omandas ümberkorraldatud Vene vägi sõjalisi kogemusi võitudes rootslaste üle ning muutus võimsaks ja tugevaks.

§'5. Talurahva olukord Peeter I ajal ja rahva ülestõusud.

Talurahva raske olukord. Suured edusammud aadliriigi kindlustamise alal saavutati rahvamasside, eriti talupoegade poolt toodud määratu suurte ohvrite hinnaga. Riigi väljaminekud mitmekordistusid lühikese ajaga. Raha oli vaja laevastiku ehitamiseks, välismaalt relvade ostmiseks, uue suure sõjaväe ülalpidamiseks. „Raha on sõja tuiksoon," ütles Peeter. Mõne aastaga maksud viiekordistusid. Raha koguti maksudena mesilastelt, saunadelt, soolalt, kurkide, tammekirstude jms. müügilt. Tekkis isegi eriline „kasutoojate" (pribõlštšik'ute) amet, kes mõtlesid välja uusi makse. Peeter keelas linnades habeme ja vurrude kandmise, kuid tegi erandi neile, kes end sellest keelust rahaga vabaks ostsid. Habemekandmise lõivu äramaksmise kohta said nad erilise vaskmärgi. Talupoegadel oli külas õigus habet kanda, kuid linna sisse- ja väljasõidul maksid nad habeme eest samuti erilist maksu.

Mitte vähem rasked olid elanikkonna mitmesugused naturaalkoormised. Nekrutite värbamised neelasid peaaegu igal aastal kümneid tuhandeid talupoegi, kes enam kunagi koju tagasi ei tulnud, välja arvatud väike arv vigastatuid. Talupojad pidid andma oma hobuseid sõjaväeveoste vedamiseks, parandasid sildu, ehitasid teid, kaevasid kanaleid jne.

Eriti raskes olukorras olid pärisorised talupojad, kes peale riigimaksude kandsid kohustusi oma mõisnikkude kasuks.

Aadelkonna väljaminekud kasvasid tol ajal kiiresti. Aadlikud veetsid peaaegu kogu elu sõjaväe- või tsiviilteenistuses. Pealinna aadlikud ehitasid maju, muretsesid kalleid sissesea-

deid ja raiskasid palju raha mitmesugustele lõbustustele. Kasvavaid väljaminekuid püüdsid aadlikud tasuda oma talupoegade arvel. Valitsejate ja mõisaametnike kaudu jälgisid nad teraselt talupoegade elu. Kui talupoeg hakkas paremini elama, koormati ta kohe uute maksudega. Mõisnike keskel kujunes isegi vanasõna: „Talupojal ära lase habemesse kasvada, vaid püga teda paljaks nagu lammast".

Habemelõivu tasumise märk. *Foto.*

Talupoegade, samuti kasakate ja linnaelanike alamkihtide raske olukord kutsus välja rea rahva ülestõuse.

Ülestõus Astrahanis. Esimene suur ülestõus toimus Astrahanis. Astrahani kogunes iga aasta laevasõidu alguseks suur hulk väljastpoolt tulnud inimesi, kes palkasid endid tööle soola- ja kalatööstustes. Rasked maksud kajastusid otsekohe varata elanikkonna olukorras. Streletside ja linnaelanike alamkihtide ülestõus Astrahanis algas 1705. a. 30. juuli ööl. Vojevoodid ja suurem osa „ülemuslikke inimesi" tapeti. Kuid võimu ruttasid linnas endi kätte haarama jõukamad kaubandusinimesed, kelle hulgast valiti „vanemate nõukogu". Üles-

tõusnuil õnnestus kohalikkude garnisonide ja elanike kaasabil vallutada mõned linnad Jaiki (Uurali), Tereki ja Volga ääres. Tehti katseid üles kihutada Doni kasakaid, kuid see ei õnnestunud. Jõukad kasakad vahistasid Tšerkasskis sinnasõitnud Astrahani delegaadid. Ülestõusnud astrahanlaste vastu suunati väed feldmarssal Šeremetjevi juhatusel. Vaheajal tekkis ülestõusnute vahel lahkhelisid. Jõukad kaubandusinimesed koos metropoliidiga saatsid tsaari juurde delegatsiooni armu paluma, varata elanikkond aga kogunes „ringi" (koosolekule), kes otsustas linna mitte üle anda. Pärast suurtükkidest tulistamist vallutati Astrahan märtsis 1706. Nii kestis Astrahani ülestõus peaaegu kaheksa kuud.

Ülestõus aastail 1707—1708. Vaevalt lõppes Astrahani ülestõus, kui algas Donil ähvardavam liikumine ataman Kondrati Bulavini juhtimisel. Pärast Aasovi vallutamist allutati Doni kasakad sõjaväeteenistuse kandmisele ja mitmesuguste tööde ja kohustuste täitmisele. Valitsus hakkas ikka rohkem kitsendama kasakate omavalitsust, sest iseseisev kasakate vägi oli talle kardetav. See kutsus esile rahulolematuse Donil, jõukate alamjooksu-kasakate hulgas. XVII sajandi lõpust alates suundus lõunakreisidest Doni ülemjooksule määratu suur hulk jooksik-talupoegi. Põgenedes kiriku jälitamise eest, läks neisse rajoonidesse ka lahkusulisi. Lõunakreiside mõisnikud kaebasid järjest valitsusele talupoegade äramineku üle nende juurest. Seepärast saatis valitsus XVII sajandi lõpul Donile mitu korda karistussalku. Need püüdsid jooksikuid ja laastasid kasakate linnakesi, kus elasid jooksik-talupojad. Üks seesugune, vürst Jüri Dolgoruki komando all olev karistussalk tegutses Donil erilise karmusega. Ühel sügisesel ööl 1707. a., kui Dolgoruki salk oli öölaagris staniitsas Aidari jõel, tapsid kehvikud ataman Kondrati Bulavini juhatusel maha kogu tsaari väesalga.

Ülestõus levis kiiresti ülemjooksu-kasakate hulgas. Seejärel kandus rahutus Voroneži laevatehaste „tööinimestele". Tambovi ja Koslovi rajoonis rüüstasid pärisorised talupojad mõis-

nikke ja läksid siis kasakate juurde. Ülestõus muutus mitte üksnes kasakate, vaid ka talupoegade ülestõusuks. Pärast üht ebaõnnestunud lahingut siirdus Bulavin Zaporožjesse, kus kavatses üles kihutada Ukraina kasakaid. Seal leidis ta vastutöötamist jõukate kasakate poolt. Hetmani keelust hoolimata tungisid zaporožje „jõudikud" (vaesed lihtkasakad) siiski üksikute gruppidena Donile ja võtsid osa ülestõusust. 1708. a. kevadel tuli Bulavin tagasi Doni ülemjooksule. Stiihiline ülestõus haaras selleks ajaks suure rajooni. Kogunud kiiresti kokku salgad ülestõusnuid, suundus Bulavin nendega Doni kasakateväe administratiivse keskuse — Tšerkasski linna — alla. Alamjooksu jõukad kasakad tundsid samuti rahulolematust tsaarivalitsuse tegevuse vastu, kuid kartsid kehvikuid. Kui aga kasakateväe ataman katsus ülestõusnute liikumist peatada, läks tema salgast suurem osa kasakaid ilma lahinguta üle Bulavini poole. Lihtkasakad leppisid omavahel kokku tulistada Bulavini kasakaid mitte kuulidega, vaid „troppidega" (pauklaskudega). Staniitsade elanikud võtsid ta lahkesti vastu leivaga ja muude produktidega. Kohtamata tugevat vastupanu, vallutas Bulavin Tšerkasski ilma vaevata.

Jõukad kasakad, tunnistanud Bulavini atamaniks, ei loobunud tema vastu salaja tegutsemast. Võitluses vaenlastega ei ilmutanud Bulavin vajalikku otsustavust. Ta viivitas Tšerkasskis, kuna tsaarivalitsus samal ajal võttis ülestõusu mahasurumiseks kasutusele kiireid abinõusid. Valitsuse käes oli Tšerkasski naabruses olev Aasov. Bulavin minetas paraja aja Aasovi ootamatuks vallutamiseks ja kui ta pärast kahekuust Tšerkasskis viibimist katsus vallutada Aasovit, sai talle osaks ebaõnnestumine. Seda ebaõnnestumist kasutasid otsekohe jõukad kasakad ja panid Tšerkasskis toime pöörde. Maja, kus elas Bulavin, piirati ümber. Bulavin tulistas kaua aega vastu. Mitte soovides elusalt vaenlaste kätte langeda, laskis ta enese maha.

Pärast Bulavini surma jätkasid ülestõusnute salgad atamanide Hohlatši, Dranõi, Golõi jt. komando all tegutsemist mit-

mes kohas Volga alamjooksul ning Doni ja Donetsi ülemjooksul. Bulavini ja tema atamanide proklamatsioone levitati salaja rahva hulgas. „Meil pole tegemist lihtrahvaga (s. t. meie ei taha sõdida lihtrahva vastu), meil on tegemist bojaaridega, kes toimivad ülekohtuselt", kirjutas ataman Golõi. Vastuseks neile üleskutseile tõusid üles uued ülestõusnute hulgad. Volgal vallutasid bulaavinlased Tsaritsõni (nüüd Stalingrad) ja lähenesid Saraatovile. Tsaarivalitsus kartis tõsiselt, et Bulavini salgad tungivad Kesk-Volgamaale, kus sel ajal võttis hoogu baškiiride ülestõus. Talupoegade rahutuste üksikud puhangud toimusid riigi mitmes osas: Smolenski lähedal, Nižni-Novgorodi juures, Ülem-Volgamaal, Karjalas, Põhja-Venes ja teistes kohtades.

Valitsus saatis Donile ja Alam-Volgamaale vürst Vassili Dolgoruki juhatusel suure karistusväe. Ülestõusnute lahusolevad salgad ei suutnud kaua vastu panna tsaari regulaarvägedele. Ülestõusurajoonis hävitas vürst Dolgoruki peaaegu viimaseni täiskasvanud meeselanikud. Ülestõusu põhirajoonid allutati tsaarivägede poolt 1708. a. lõpul.

Baškiiride ülestõus. Juba 1704. aastal, kolm aastat enne ülestõusu Donil, algasid rahutused baškiiride keskel, mille peapõhjuseks oli baškiiride maade anastamine vene mõisnike poolt ja uued rasked maksud. Baškiiride ütluste järgi võeti neilt maksu isegi mustade ja hallide silmade eest. Baškiirid keeldusid makse maksmast ega lasknud oma maadesse „kasutoojaid" loenduse läbiviimiseks. Järgmisel aastal kujunesid üksikud rahutused baškiiri rahva avalikuks ülestõusuks, mis seejärel kandus Kama paremale kaldale ja viis ülestõusule tatarlased, tšeremissid (marid), votjakid (udmurdid) ja tšuvašid. Ülestõusu juhtimise haarasid endi kätte rikkad batõrid (feodaal-aadel), kelle hulgast paistsid välja Aldar ja Kusjum. Nad unistasid erilise Baškiiri riigi moodustamisest, mis oleks olnud vasalses sõltuvuses Krimmist või Türgimaast. 1708. a. kevadel said baškiirid tsaarivägedelt tugevasti lüüa. Seejärel eemaldusid üles-

tõusust mitmed batõrid, nende hulgas Kusjum. Ülestõusnute üksteisest eraldatud üritused jätkusid veel mõned aastad.

1711. aastaks surus tsaarivalitsus avalikud rahvaliikumised igal pool maha.

§ 6. Sõja lõpp Rootsiga; Peeter I sõjad Idas.

Karl XII sõjakäik Venemaale. Alles 1706. a. lõi Karl XII lõplikult August II ja sundis teda sõlmima rahu. Nüüd jäi rootslastel üle ainus vastane — Venemaa. 1707. a. lõpul hakkasid Rootsi väed liikuma Vene piiridele. Järgmise aasta suvel lähenes Karl XII Dneprile Mogiljovi juures.

Peeter arvas, et Karl XII läheb edasi Moskva peale. Kuid Rootsi kuningas, veendunud selles, et Vene väed ei sarnle enam nendega, kes võitlesid temaga Narva all, ei julgenud seda sõjakäiku ette võtta. Mogiljovist pöördus ta lõunasse, Ukrainasse. Seal mõtles Karl XII sõjaväele puhkust anda, täiendada toidutagavarasid ja järele oodata abivägesid Rootsist. Peale selle oli Ukraina hetman Ivan Mazepa salajases kirjavahetuses Karl XII-ga ja valmistas ette reetmist. Ta veenis Karli, et Rootsi vägedel on ainult vaja ilmuda Ukrainasse, kui seal tekib ülestõus Peetri vastu. Need Mazepa ootused ei teostunud: kui hetman reetis Venemaa ja koos vanemate kasakate väikese salgaga läks üle Karl XII poole, siis Ukraina rahvas, kes suhtus rootslastesse kui välismaistesse anastajatesse, ei toetanud hetmanni-reeturit. 1708. a. sügisel hävitas Peeter Sože jõel Lesnaja küla juures (Dnepri vasakul kaldal) Rootsi Lewenhaupti korpuse, kes ruttas Karl XII juurde suure sõjavarustise-vooriga. See halvendas veel enam rootslaste olukorda — neid ähvardas nälg, sest vaenulikult rahvalt ei saanud nad toiduaineid.

1709. a. aprillis lähenes Karl XII väikesele Poltaava kindlusele ja algas selle piiramist. Selle kindluse vallutamisel oleksid rootslastele avanenud kaitsmata teed Moskvasse ja Voro-

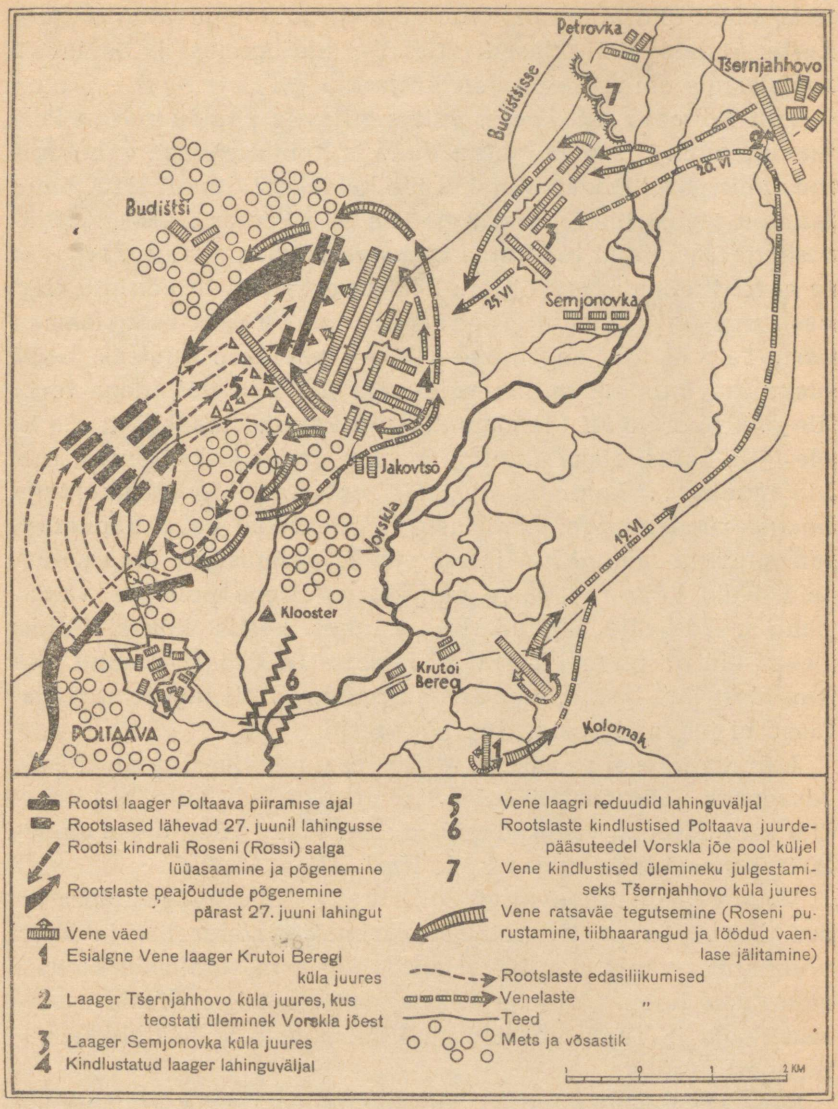

Poltaava lahingu skeem (27. juunil 1709).

neži, kuhu olid kogutud Vene sõjaväe toidutagavarad. Peeter kartis ühtlasi, et türklased rikuvad rahutingimusi ja osutavad rootslastele abi Aasovi poolt küljest.

Võit Poltaava all. Peeter ruttas sõjaväe peajõududega Poltaavale appi. Otsustav lahing Vene ja Rootsi vägede vahel toimus Poltaava lähedal, Vorskla jõe kaldal, 27. juunil 1709. Enne lahingu algust loeti Vene vägedele ette Peeter I käsk: „Sõjamehed! On tulnud tund, mis otsustab isamaa saatuse. Nii siis te ei tohi mõelda, et võitlete Peetri eest, vaid te võitlete riigi eest, mis on usaldatud Peetri kätte, oma rahva eest, isamaa eest. Teid ei tohi segadusse viia ka vaenlase kuulsus, nagu oleks ta võitmatu, millist valet teie ise oma võitudega tema üle olete korduvalt tõendanud. Kuid Peetrist teadke, et elu ei ole talle kallis, elaks ainult Venemaa õnnes ja kuulsuses, teie hüvanguks . . .“ Lahingut alustasid rootslased Vene asukohtade hoogsa ründamisega. Rootslaste ridade vahel kanti kanderaamil haavata-saanud Karli, kes püüdis vaimustada oma soldateid. Kuid kõik rootslaste pingutused Vene polkude vastupanu murda olid asjatud. Kaks tundi kestis käsitsivõitlus. Peetri elu oli mitmel korral hädaohus. Ta kübar ja sadul olid kuulidest läbi lastud. Venelaste rünnak oli nii tugev, et rootslased ei pidanud vastu ning põgenesid.

Ainult väikesel rootslaste ratsaväesalgal õnnestus Karli ning Mazepaga pääseda jälitamisest ning põgeneda Türgi piiri taha. Ülejäänud Rootsi väeosad andsid alla. Vangi võeti üldse umbes 20 000 meest, sealhulgas kõik Karl XII kindralid.

Vene vägede hiilgaval võidul Poltaava all oli väga suur tähtsus. Euroopas peeti rootslasi parimaiks sõdureiks ja Karli võitmatuks väejuhiks. Nüüd anti rootslaste sõjalisele kuulsusele raske hoop. Võitluse jätkamiseks Rootsiga astusid seepärast Poola ja Taani uuesti liitu Venemaaga. Selle liiduga ühines ka Preisimaa.

Sõda Türgimaaga. Pärast lüüasaamist püüdis Türgimaale põgenenud Karl XII Türgimaad Venemaa vastu üles kihutada. Aastal 1710 kuulutas Türgimaa Venemaale sõja. Peeter liikus

Poltaava lahing. *Mosaiikpilt. M. V. Lomonossovi töö.*

kohe 40-tuhandelise sõjaväega Doonau äärde; ta arvestas Poola vägede abi ja Türgimaa poolt allutatud slaavi rahvaste ülestõusu türklaste vastu. Kuid suur Türgi sõjavägi (umbes 200 000 meest), suundunud Vene piiridele, piiras aastal 1711 Pruti jõel (Falciu linnakese lähedal) Vene väe koos Peetriga ümber. Vene vägedel ei olnud toiduaineid ega küllaldasel hulgal sõjamoona. Kuid Türgi ülemjuhataja ei olnud teadlik Vene sõjaväe raskest olukorrast. Seepärast ta nõustus rahu sõlmimisega.

Rahutingimuste kohaselt andis Peeter Türgimaale Aasovi tagasi.

Rootsi sõja lõppemine. Lõpetanud Türgi sõja, pöördus Peeter uuesti sõtta Rootsimaa vastu. Lähemate aastate jooksul pärast Poltaava lahingut lõpetasid Vene väed Riia ja Soome lahe ranniku vabastamise rootslaste käest. Pommeris (Balti mere lõunarannikul) tegutsesid venelased rootslaste vastu koos preislaste ja taanlastega.

Peetri peapingutused olid sihitud sellele, et tihedasti liita Venemaaga mererannik. 1714. a. sai noor Vene sõjalaevastik Peetri juhtimisel hiilgava võidu Rootsi sõjalaevastiku üle Hankoneeme juures (Soomes).

Peeter paigutas jalaväe väikestele sõudelaevadele, mis lähenesid tihedalt Rootsi laevadele, hoolimata tugevast suurtükitulest viimaste pardailt. Vene jalaväelased ronisid redeleid mööda vaenlaste laevadele ja vallutasid need pärast vihast täägivõitlust.

Ebaõnnestumine merel sundis Karl XII nõustuma rahuläbirääkimistega. Need läbirääkimised katkestati tema surma pärast. Rootsi valitsus otsustas sõlmida rahu Preisimaa, Taani ja Poolaga ning koondada kõik oma jõud Venemaa vastu. Rootsi laevastiku üle saavutasid venelased uue suure võidu Grönhami saare lähedal aastal 1720. XIII—XVII sajandini Läänemerest ja Mustast merest äralõigatud Venemaa muutus uuesti võimsaks mereriigiks. Tänu Vene mere-sõjalaevastiku valitse-

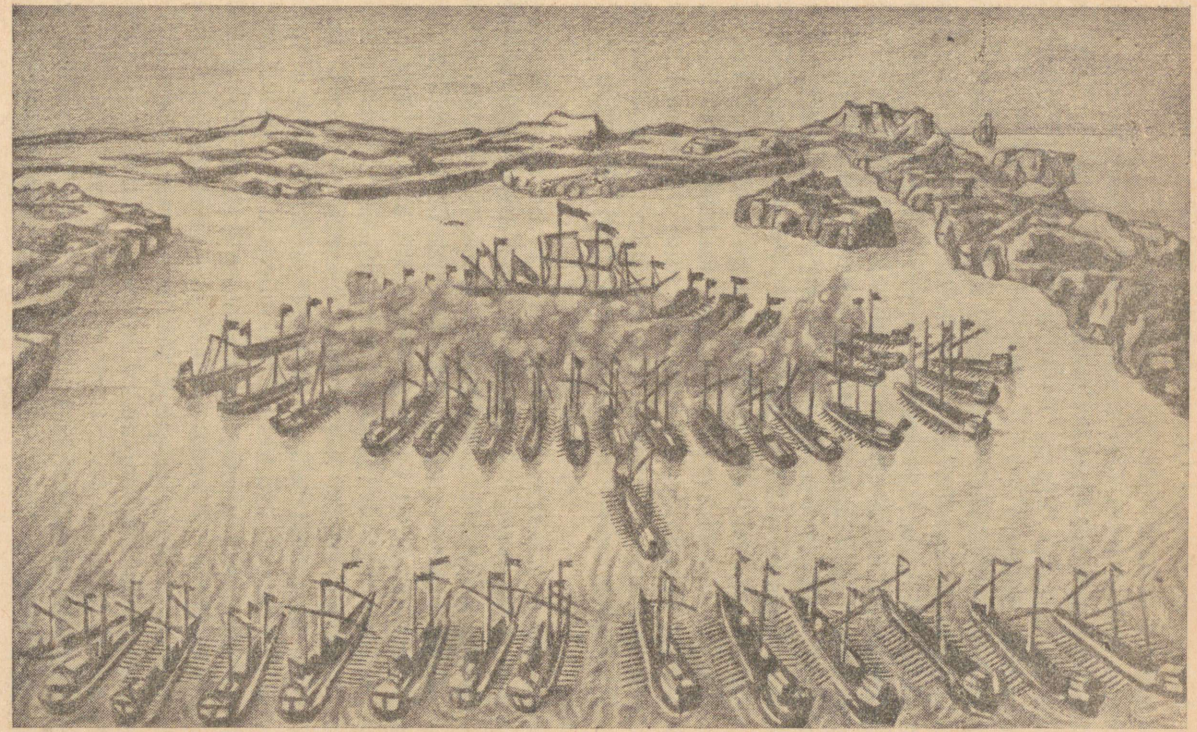

Vene sõjalaevastiku võit Hankoneeme juures 1714. a. *XVIII sajandi gravüür.*

misele Läänemerel tegid Vene väed maandumisi Rootsi rannikul ja ilmusid isegi Stokholmi ümbruskonda.

Viimaks sõlmiti rahu Uusikaupunkis (Nystad) Soomes aastal 1721. Venemaa sai endale Soome ja Riia lahe ranniku: osa Karjalat (Viiburiga), Ingeri, Eestimaa (Narva ja Tallinnaga) ning Liivimaa (Riiaga).

Võidul Rootsi üle oli Venemaale väga suur tähtsus. Maa majanduslikku arenemist takistas soodsate väljapääsude puudumine merele. Algul Liivimaa ja hiljem Rootsi sulgesid tahtlikult Venemaale mitte üksnes kaubanduslike, vaid ka kultuuriliste suhete võimaluse Lääne-Euroopaga. Peeter raius tee Läänemerele ja lõpetas seega vene rahva võitluse mereranniku pärast, mis algas juba XV sajandi lõpul. Peeter vallutas ainult selle, mis oli absoluutselt vajalik maa normaalseks arenguks.

Pärast Uusikaupunki rahu sõlmimist annetas senat (kõrgem riiklik asutis) Peetrile keisri nimetuse ning Venemaad hakati ametlikult kutsuma „Venemaa keisririigiks" (impeeriumiks). See uus nimetus andis tunnistust Vene riigi võimsuse ja jõu kasvust.

Suhted Idaga. Kakskümmend üks aastat kestnud Põhjasõja ajal lõid venelased uued Vene piirid Kesk-Aasias. Edela-Siberis vallutasid venelased a. 1715—1720 kogu Irtõši ülemjooksu, mille kallastele ehitati suur hulk väikesi kindlusi, nende hulgas Omsk ja Semipalatinsk. Irtõši ülemjooksult kulges vana karavanitee Buhhaarasse ja Hiivasse. Samaaegselt valmistas Vene valitsus ette pealetungi Kesk-Aasia sisemaale Kaspia mere poolt. 1716. a. saadeti Hiivasse koos sõjaväesalgaga vürst Bekovitš-Tšerkasski, kes khaani troonileastumise puhul tervitamise ettekäändel pidi koguma majanduslikke ja sõjalis-poliitilisi teateid Hiiva ja Buhhaara kohta. Bekovitši salk piirati kõrbes ümber ja tapeti peaaegu tervikuna maha. See ebaõnnestumine peatas mõneks ajaks venelaste edasitungi Kaspia mere taha.

Peeter püüdis kindlustuda ka Kaspia mere läänekallastel. Sel oli suur tähtsus Vene mõju tugevdamisele Taga-Kaukaa-

sias ja Iraanis, kellega kaubandus XVIII sajandi algul kiiresti arenes. Ettekäändeks Venemaa poolt sõjaväelise ekspeditsiooni saatmiseks Kaspia mere läänekallastele oli vene kaupmeeste rüüstamine Iraani valitsemise vastu suunatud ülestõusu ajal Šemahhas (Aserbaidžanis).

Varsti pärast rahu sõlmimist Rootsiga aastal 1722 alanud sõjakäigust võttis Peeter ise osa. Vene tegutsemist Taga-Kaukaasias toetas osa feodaale Aserbaidžanis, Ida-Gruusias ja Armeenias, samuti kohalik kaupmeeskond ja kirik. Heatahtlik suhtumine Vene vägede ilmumisse seletub hirmuga Türgimaa ees, kes püüdis anastada kogu Kaukaasiat. 1723. a. rahulepingu alusel Iraaniga sai Venemaa Kaspia mere läänekalda ühes Derbenti ja Bakuuga ning lõunaranniku ühes Astrabadiga. Kuid Venemaa ei suutnud neid maid hoida, vaid andis nad varsti Iraanile tagasi.

§ 7. Venemaa sotsiaal-majanduslik olukord ja Peeter I majanduspoliitika.

Manufaktuurtootmise arenemine. Tööstuse nõrk arenemine asetas tol ajal Venemaa sõltuvusse Lääne-Euroopast. „Kui Peeter Suur," ütleb seltsimees Stalin, „suheldes enam-arenenud Lääne-Euroopa maadega, ehitas sõjaväe varustamiseks ja maakaitse tugevdamiseks palavlikult tehaseid ja vabrikuid, siis oli see omapärane katse välja hüpata mahajäämise raamidest" (Kõne ÜK(b)P Keskkomitee pleenumil 19. novembril 1928).

XVIII sajandi algul ei olnud väikekäsitöölised enam võimelised rahuldama siseturu järjest kasvavaid nõudeid mitmesuguste toodete alal. Mitmeid Venemaal mittevalmistatavaid kaupu veeti sisse Hollandist, Inglismaalt, Rootsist ja teistest riikidest. Sõda Rootsiga raskendas seda kaubandust suuresti. Samal ajal aga vajas sõjavägi riideid ja saapaid, kuid ka püsse, suurtükke, püssirohtu ja teisi sõjavarustus-esemeid.

Peeter soodustas manufaktuurse tootmise arenemist ja andis manufaktuuride omanikele suuri eesõigusi. Eriti tähtis oli sisse seada Venemaal nende esemete tootmist, mis tuli sisse vedada välismaalt. Seepärast andis Peeter välismaalastele õiguse rajada manufaktuure ja tellis ka teistelt maadelt osavaid meistreid ning korraldas nende abiga riiklikke manufaktuure, mis hiljem andis edasi kaupmeeste kompaniidele.

Suuri raskusi tekkis ühenduses tööjõu värbamisega. Manufaktuuridesse astuvate „vabade" (s. t. mitte pärisoriste) inimeste arv oli väike. Kaupmeestel, kellele kuulus enamik manufaktuuridest, ei olnud pärisoriseid talupoegi. 1721. a. anti seadus, mis lubas manufaktuuride omanikel osta külasid ühes talupoegadega — sel eeldusel, et nad alati kuuluksid manufaktuuride juurde ega oleks müüdavad neist eraldi. Seesugused talupojad, keda hüüti „possessioonseiks", pidid nii põldu harima kui ka pärisoristes manufaktuurides töötama.

Manufaktuur-ala arenemine tegi Peetri ajal suuri edusamme. Mitmekordselt laienes villaste riiete, lõuendite ja naha tootmine. Eriti suurenes malmivalamine. Tekkis rida uusi tootmisalasid: vasevalu, laevaehitus, siidikudumine.

Uuralile ehitati arvukalt riiklikke metallurgilisi tehaseid. Sinna rajas rea tehaseid ka endine Tuula relvameister Nikita Demidov. Uurali administratiivseks keskuseks oli Jekaterinburgi linn (nüüd Sverdlovsk), mis hiljem muutus suurimaks metallurgilise toodangu keskuseks.

Peetri valitsusaja lõpuks oli umbes 240 manufaktuuri. Mitmed neist olid väikesemõõdulised ja töötasid lühikest aega. Kuid osa manufaktuure tugevnes ja muutus manufaktuurtööstuse edasise arengu aluseks Venemaal.

Manufaktuurides oli „tööinimeste" seisund väga raske. Manufaktuuride omanikud kohtlesid neid kui oma pärisorje, maksid tühist töötasu ja allutasid neid alandavaile ja karmidele karistustele. Juba XVIII sajandi 20-ndail aastail toimusid Moskva kalevimanufaktuuris („Kalevi Õu") esimesed tööinimeste rahutused, esimene streik.

Merkantilism. Vene manufaktuurides toodetavad kaubad tarvitati peaaegu täielikult ära sisemaal. Välismaale veeti endist viisi peamiselt tooraineid ja põllumajandussaadusi. Pärast Läänemere ranniku vallutamist toimus kauplemine Lääne-Euroopaga mitte Arhangelski, vaid peamiselt Läänemere sadamate kaudu. 1703. a. novembris ilmus Neeva suudmesse kaubalastiga esimene välismaa kaubalaev. 1724. a. külastas navigatsioonihooajal Peterburgi juba ligikaudu kakssada välismaa laeva.

Vene kaupade väljaveo kergendamiseks maa keskosast Peterburgi ühendas Peeter Volga harujõe Tvertsa Ilmeni järve suubuva Msta jõega Võšnevolotski kanali kaudu. Nõnda loodi veetee-otseühendus Volgast Läänemerele. Alustati ka teise kanali ehitamist — tormisest Laadoga järvest ümbersõitmiseks, kuid selle ehitustöö lõpetati alles pärast Peetri surma.

Peetri valitsus omistas suurt tähtsust sellele, et maale väliskaubanduse kaudu raha kogutaks. Seepärast püüdis ta teistesse maadesse välja vedada rohkem kaupu, kui veeti sisse välismaalt Venemaale. Vahe välja- ja sisseveetud kaupade koguväärtuse vahel jäi maale välisrahana, mis hiljem ümber löödi Vene rahadeks. Välismaa kaupade Venemaale sisseveo kitsendamiseks maksustati need kõrgete tollimaksudega. Valitsus püüdis igati vähendada või hoopis lõpetada nende kaupade sisseveo, mida toodeti Vene manufaktuurides. See kaitses noort Vene tööstust võistluse eest, mis ähvardas teda Lääne-Euroopa riikide tugevama tööstuse poolt. Valitsuse niisugust poliitikat, mis nägi maa rikkust raha akumulatsioonis, nimetati „merkantilismiks". Merkantilism oli Euroopa riikides XVII ja XVIII sajandil laialt levinud.

Pearaha. Maksud kaubanduselt ja arvukad väikesed maksud ei suutnud katta järjest kasvavaid riigi väljaminekuid. Väga kalliks läks maksma suure sõjaväe ülalpidamine. Elanikud laostusid rasketest maksudest, mida koguti aasta-aastalt suurte puudujääkidega. Siis otsustas Peeter arvukad väikesed maksud talupoegadelt ja linnaelanikelt asendada ühe suure

maksuga — „pearahaga". Seda maksu tuli võtta mitte maa külvipinna järgi nagu varemalt, XVI sajandil, ka mitte talundite arvu järgi, vaid inimeste (peade) arvu alusel. Pearaha sisseseadmine nõudis uue rahvaloenduse teostamist. Algul andsid vajalikke teateid elanikud ise, siis määrati nende teadete kontroll, mida hakati nimetama „esimeseks revisjoniks". (Hiljem hakkasid „revisjonid" korduma umbes iga 15 aasta tagant.) Revisjoni teostamiseks saadeti laiali kindraleid ja ohvitsere sõjaväesalkadega, kes loendusest kõrvalehoidujaid ja valeteadete andjaid kohtlesid karmilt. Pearaha suurus määrati mõisnikele kuuluvate talupoegade suhtes kindlaks 74 kopikale aastas (peale selle maksid nad mõisnikule umbes 50 kopikat), riigi talupoegade ja linnaelanikkude suhtes — 1 rublale 20 kopikale.

Talupojad. Pearahal oli suur mõju talupoegade olukorrale. Sellest ajast peale hakati kogu külaelanikkonda jagama kahte põhikategooriasse. Kõik, kes elasid eraomanike maadel — talupojad, orjad ja vabad, „liikuvad" inimesed — muutusid ühtviisi mõisnike pärisorjadeks. Seega lakkas olemast orjade erikategooria. Riigimaadel elavaid külaelanikke hakati nimetama riigitalupoegadeks. Pearaha kõvendas veel rohkem mõisnikkude võimu talupoegade üle. Mõisnikud ja nende mõisavalitsejad hakkasid vastutama maksude korraliku tasumise eest nende pärisorjade poolt. Peetri ajal hakkas levima pärisorjade müümine lahus maast.

Linnade olukord; kaupmeeskond. Linnaelanikkond kannatas varem tugevasti vojevoodide omavoli all. Peeter tahtis parandada kaubanduse arenemise tingimusi ja kindlustada linnamajandust. Sel eesmärgil teostas ta linnavalitsemise alal täieliku reformi. Iga linna elanikud jagati „regulaarseteks" (kaupmehed, kunstnikud, arstid, käsitöölised) ja „alamrahvaks" (ülejäänud, alam elanikkond — mustatöölised ja tsunfti mittekuuluvad käsitöölised). „Regulaarsed" kodanikud moodustasid kaks gildi. Esimesse gildi kuulusid suurkaupmehed, intelligents (arstid, apteekrid, kunstnikud) ja osa meistreid. Teine

gild koosnes väikekaupmeestest, käsitöölistest, sellidest ja õpipoistest. „Regulaarsed" kodanikud otsustasid koosolekuil linna asju ja valisid endi keskelt linna valitsemiseks bürgermeistrid. Kogu kasu linnareformist langes kaupmeeskonna kõrgemale kihile.

Peeter omistas suurt tähtsust suurkaupmeeskonnale, kelle käes oli sise- ja väliskaubandus. Ta võimaldas kaupmeestele mitmesuguseid soodustusi ja andis neile rahalisi laene. Kaupmehed kauplesid kroonukaupadega ja olid sageli tsaari nõuandjaiks mitmesuguseis majanduslikes küsimustes. Peeter püüdis kõigi vahenditega mõjutada kaupmehi, et need paigutaksid oma raha tööstusse.

Aadlikud. Tunduvaid muudatusi toimus Peetri ajal aadli olukorras. XVII sajandil said aadlikud teenistuse eest ajutiseks kasutamiseks mõisu. Peeter hakkas aadlikele mõisade andmise asemel maksma rahapalka. Kõik maad, mida aadlikud omasid, nende pärus- ja valdusmõisad, said nende täielikuks omandiks, nende „mõisadeks". XVI ja XVII sajandil olemasolnud vahe pärus- ja valdusmõisade vahel hävitati täielikult. Peeter tahtis, et aadlike „mõisad" ei tükelduks päranduse teel ülemineku puhul poegade ja tütarde vahel, mis viis tavaliselt aadlikkude vaesumisele. Seepärast anti 1714. a. seadus „ainupärimise" kohta, mille järgi isa võis kinnisvara üle anda ainult ühele oma lastest. Ülejäänud lapsed, kes pärandist osa ei saanud, pidid elama neile teenistuse eest antavast rahapalgast. Kuid see seadus ei meeldinud paljudele aadlikele ning tühistati aastal 1730 nende nõudmisel.

Peetri ajal vähenes erinevus põlisest soost ja madalast soost aadliperekondade vahel veel rohkem. Nii esimesi kui ka teisi hakati ühtviisi kutsuma aadel- ehk šlahtkonnaks. Nüüd vajas aadliriik suurel arvul ohvitsere ja ametnikke. XVII sajandil hoidusid aadlikud mitmesuguseil ettekäändeil sõjateenistusest kõrvale. Paljud neist veetsid kogu oma elu pärus- või valdusmõisades. Kui „saadikud" (possõlštšik'ud) neile järele sõitsid, ostsid nad ühed neist ära raha ja kingitustega, teiste eest page-

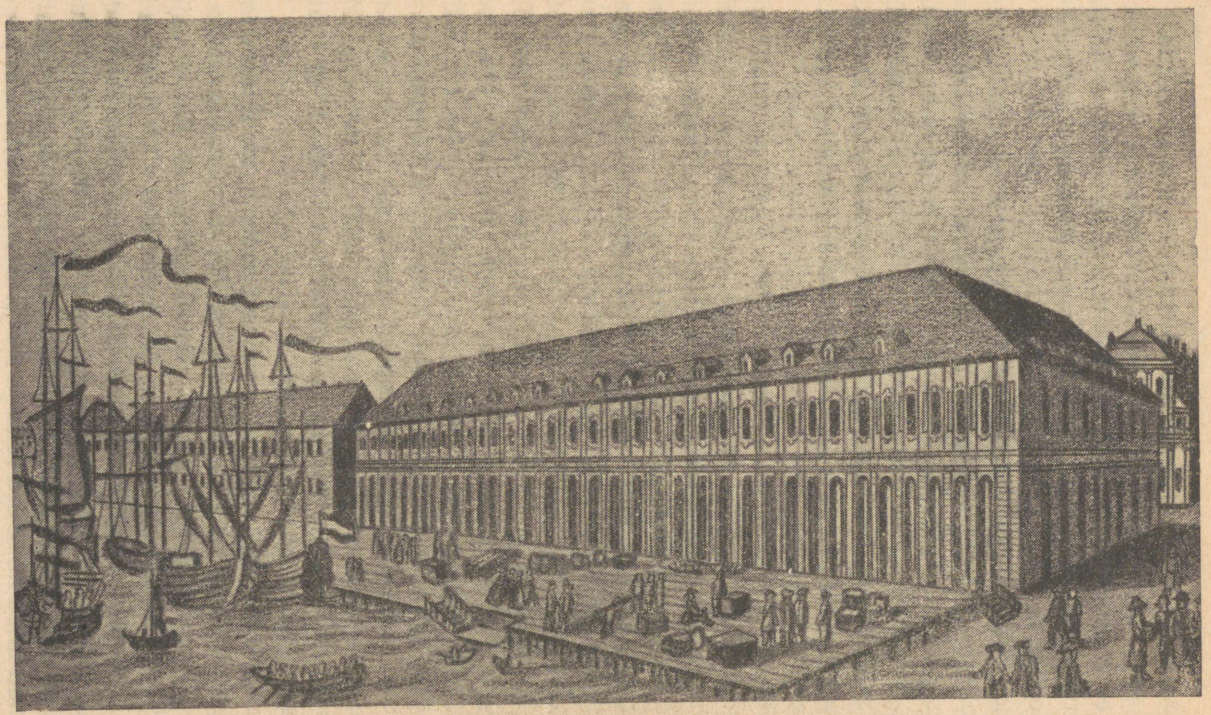

Kaubasadam ja laod Peterburgis XVIII sajandil. . *XVIII sajandi gravüür.*

sid metsa või teesklesid hädiseid ja haigeid. Peeter hakkas nõudma, et kõik aadlikud oleksid alaliselt teenistuses, et vähemalt kaks kolmandikku aadlikest astuks sõjaväe- ja üks kolmandik tsiviilteenistusse.

§ 8. Reformid riigi valitsemise alal.

Keskvalitsus. Vana valitsemissüsteem laostus lõplikult Rootsi sõja esimesil aastail. Riigiaparaadi nõrkust paljastasid nii sõda kui ka võitlus ülestõusudega Astrahanis, Donil ja Baškiirias. Peeter ei usaldanud bojaaride duumat, kus istusid vanade vürstide ja bojaaride perekondade esindajad, kes suhtusid halvakspanevalt tsaari tegevusse ja „uutesse" inimestesse nagu kodutu Aleksander Menšikov, Šafirov jt. Peeter otsustas juba kohe oma valitsemise algul tähtsamad küsimused koos talle lähedaste kaastöölistega, pöördumata bojaaride duuma poole. Viimane ei saanudki täies koosseisus kokku tulla, sest Peeter sundis bojaare teenima ühel alusel teistega, saates neid teenistusse mitmesse linna ja sõtta. Endiste tsaari käskkirjade asemel, mis algasid sõnadega: „Tsaar käskis ja bojaarid otsustasid", andis Peeter määrusi ainult oma nimel.

Vanad Moskva prikaasid ei suutnud samuti toime tulla rohkearvuliste uute asjadega, mis nõudsid kiiret otsustamist ja täitmist. Prikaasides valitses suur korralagedus ja nende vahel ei olnud kohustuste täpset piiritlemist. Peeter ja tema kaastöölised said väga hästi aru Vene valitsusasutiste puudustest ja püüdsid seetõttu üle võtta eesrindlike Euroopa maade kogemusi. Välismaal viibimise ajal tutvus Peeter isiklikult Euroopa asutiste korraldusega. Viimastega tutvumiseks saatis ta mitmesse riiki oma kaastöölisi ja kutsus kirja teel Venemaale välismaa ametnikke. Püüdes üle võtta Lääne riikliku korralduse parimaid vorme, nõudis Peeter oma abilistelt, et nad enne uuriksid järele, kuivõrd need on kohased Vene tingi-

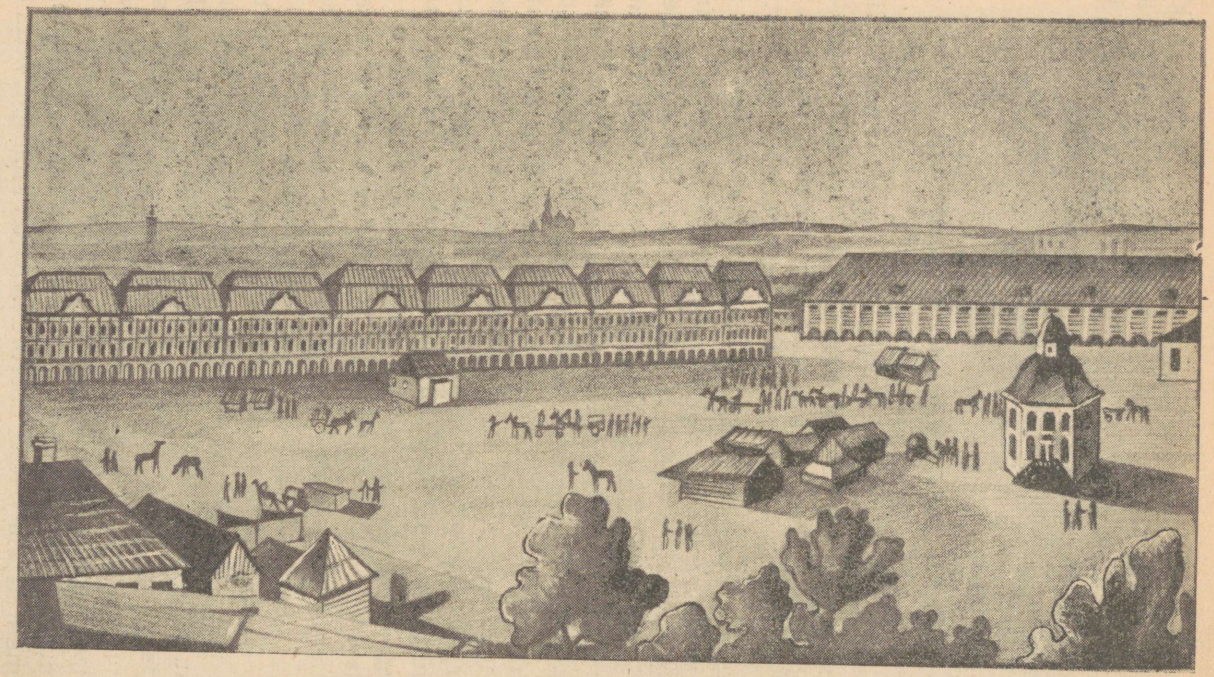

Kaheteistkümne kolleegiumi hoone Peterburgis Peeter I ajal (nüüd Leningradi ülikool). *XVIII sajandi gravüür.*

mustes. Nii hakkas Vene riiklik korraldus Peetri ajal lähenema eesrindlikes Euroopa maades olevale korrale.

Sõites aastal 1711 sõtta Türgimaaga, jättis Peeter pealinna erilise, tema poolt nimetatud üheksast liikmest koosneva komisjoni, mille ta nimetas „valitsevaks senatiks". Senati asutamisega muutus bojaaride duuma tarbetuks. Senat pidi asendama tsaari tema äraolekul pealinnast. Muul ajal oli ta kõrgemaks riigiasutiseks, kes oli kohustatud valvama teiste asutiste tegevuse järele. Senat oli kohustatud välja töötama tsaari poolt kinnitatavate uute seaduste eelnõud. Senati juurde asutati kindralprokuröri amet. Kindralprokuröri nimetas Peeter „valitseja silmaks". Aastal 1718 moodustati vanade prikaaside asemele 9 kolleegiumi, kelle arvu hiljem suurendati 12-le. Kolleegiumide vahel viidi läbi vali asjade jaotus, nii et neist igaühe võimkonda kuulus üksainus valitsemisharu. Üks kolleegium tegutses teiste riikidega läbikäimise küsimustega (välisasjade kolleegium). Kahe kolleegiumi võimkonda kuulus sõjavägi ja sõjalaevastik (sõjaväe ja admiraliteedi kolleegium). Teiste kolleegiumide võimkonda kuulusid riigi finantsid, kaubandus, tehased ja mäeasjandus. Kogu kohtuala riigis oli allutatud justiitskolleegiumile. Linnade valitsemise asjad olid koondatud peamagistraati.

Peetri uuendustesse suhtusid halvakspanevalt mitmed piiskopid eesotsas patriarhiga. Peeter otsustas kiriku täielikult allutada riigile. Ta nägi kiriku organisatsioonis osa riigiaparaadist ja vaimulikkonnas — ametnikkonna eriliiki. Peeter kaotas patriarhluse. Kirikuvalitsuse etteotsa asetas ta vaimuliku kolleegiumi ehk sinodi. Nii allutati kirik kõrgemale tsaari võimule.

Teostatud reformide tulemusena lõi Peeter valitsevate klasside vajaduste teenindamiseks tugeva riigiaparaadi. Viidi läbi vali tsentralisatsioon ja loodi tsaarile kuulekas ametnikkond. Sama eesmärki taotles ka oblastiasutiste reform.

Oblastiasutised. Suuri muudatusi teostati oblasti valitsemise korralduses. Aastal 1708 teostas Peeter maa jaotamise 8 kuber-

Peetri-aegne soldat-grenader mortiirist tulistamas.
Vene sõjameeste riiete näitus.

manguks, millede etteotsa ta asetas vahenditult kõrgemale võimule alluvad kubernerid. Sellega saavutati valitsemise alal suurem tsentralisatsioon. Algul olid kubermangud oma ulatuselt väga suured. Seepärast moodustati 1719. aastal 50 ligikaudu ühtlase suurusega „provintsi". „Provintsid" jagunesid omakorda

vähemateks osadeks. Sel kombel viidi kogu riigi suurel territooriumil läbi täiesti ühtlane administratiivne korraldus. Üksikud valitsemisharud (kohus, maksude võtmine) olid eraldatud vojevoodide ja kuberneride juures olevate eriasutiste kätte.

Sõjavägi ja sõjalaevastik. Kauakestev sõda Rootsiga, kes omas parimat sõjaväge Euroopas, oli Vene sõjaväele karmiks, kuid heaks kooliks. Sõda paljastas juba esimesil aastail kõik puudused nii sõjaväe täiendamise ja varustamise kui ka tema sõjalise ettevalmistuse alal. Peeter kasutas sõja kogemusi suure kiiruse, püsivuse ja oskusega sõjaväe täielikuks ümberkorraldamiseks. Sõjaväe täiendamist hakati teostama nekrutite värbamise teel.

XVII sajandil võitlesid Moskva väed suurte korraldamata massidena. Peeter võttis lahingukorra aluseks Prantsuse sõjaväe ülesehituse vormi. Soldatid rivistusid lahingus mitmesse ritta seesuguse arvestusega, et samal ajal, kui esimesed read lasksid, laadisid tagumised püsse. Püsside otsa ilmusid esmakordselt täägid, mis suurendasid käsitsivõitluse tähtsust. Kuid Vene lahingukorra ülesehituse omapära seisis selles, et igal polgul oli teisel lahinguliinil oma pataljon, mis kindlustas alati esimese liini toetamist.

Rindetaktika tingimustes oskas Peeter luua rivistumiskorra sügavuse. Vene lahingukorra teine liin sai endale iseseisva taktikalise ülesande. See kõik oli suureks sammuks edasi rindetaktika arenemises.

Peeter I strateegia-kunst väärib suurt tähelepanu. Ta nõudis sõjategevuse kooskõlastamist olukorraga, pidas peaasjaks lahingut, milleks tuleb ettevaatlikult ja hoolikalt end ette valmistada, kasvatas Vene sõdureis iseseisvust ja algatusvõimet. Kirjades Šeremetjevile ütles Peeter: „Sina aga just kui meie käsul ei julge kuhugi minna ... aga see on sama hea, kui teenija, nähes oma isandat uppumisohus, vaatab enne lepingust järele, kas selles kästakse teda veest välja tõmmata."

Peamiseks löögijõuks Peeter I armees oli ratsavägi; seepärast tugevdati teda ratsapolgu artilleeriaga.

Mõistes riigi relvastatud jõudude korrastamises materiaalse baasi tähtsust, lõi Peeter jala- ja mereväele tugeva materiaalse aluse, arendades metallurgiat ja metallitööstust. Tööstuse arendamine võimaldas tal tunduvalt parandada Vene suurtükiväe seisukorda. Peetri ajal paraneb suurtükiväe liikumiskiirus ja soetatakse ratsasuurtükivägi; ses suhtes ennetas Venemaa teisi maid 50 aasta võrra. Sõjaväemäärustik, mis ilmus 1716. aastal, määras täpselt kindlaks suurtükiväe koha nii sõjarännakul kui ka lahingus. Peeter tegi suurima sammu jalaväe, ratsaväe ja inseneri-väeosade vastastikuse koostöö elementide arendamiseks suurtükiväega. Peetri armeel oli oma määrustik, mille kohaselt toimus väljaõpe. Sõjaväe juhtkonda valmistati ette eri koolides ja kaardiväe polkudes. Selle eesmärgiga avas Peeter Moskvas merekooli ja sõjaväehaigla juures (Jauza jõe ääres) meditsiinilise kooli, Peterburgis aga — mere-akadeemia ja artilleeria-kooli. Samuti avati tehnilisi õppeasutisi ja koole matemaatika õpetamiseks.

Sõjaliste reformide tulemusena omas Venemaa Peetri valitsemisaja lõpul suurt alalist sõjaväge, kes oma sõjalistelt võimetelt ei jäänud taha parimatest Euroopa vägedest. Selles oli peale kasakate kuni 200 tuhat soldatit, kes moodustasid kuni 130 polku. Peeter rajas Vene armee organisatsioonile ja taktikale nii kindlad ja õiged alused, et need võimaldasid tal kogu XVIII sajandi jooksul areneda täiesti iseseisvalt.

Kuni Peetrini ei olnud Venemaal ühtegi sõjalaeva. Peetri elu lõpul koosnes Läänemere sõjalaevastik 48 suurest purjelaevast ja hulgast väiksemaist sõudelaevadest. Vene sõjalaevastik muutus üheks tugevamaks Euroopa sõjalaevastikkude hulgas ja Vene meremehed ehtisid endid võitudega Rootsi sõjalaevastiku üle igavese auga.

XVII sajandil juhtisid vägesid, kogusid makse ja mõistsid elanikkude üle kohut ühed ning samad bojaarid. Peeter eraldas tsiviil- ja sõjaväeteenistuse. Aastal 1722 anti „rangide tabel", mis määras kindlaks uue korra teenistuskäigus. Selle seadusega jagati kõik sõjaväelised ja tsiviilametid 14 rangi

ehk „auastmesse". Kõik pidid sõjaväe- või tsiviilteenistust alustama kõige madalamast rangist. Enne Peetrit said nimekate perekondade pojad otsekohe kõrge (okolnitši või bojaari) aunimetuse. Peetri ajal pidid vürsti- või vanadest aadliperekondadest päritolevad noored inimesed astuma reasoldatitena Preobraženski või Semjonovski kaardiväepolku ja pärast alles ülendati ohvitserideks. Keegi ei võinud madalamast aukraadist mööda minnes saada kõrgemat aukraadi. Sõjaväe reorganiseerimine jälgis aadli-impeeriumi relvastatud jõu loomise ülesannet, millega see võis korraldada oma piiride väliskaitset ja riigis kindlustada mõisnikkude võimu.

Uuenduste vastased. Muudatused kultuuris ning olustikus ja Vene riigi korralduses kutsusid esile opositsiooni endise aadli esindajate ja osa vaimulikkude keskel. Nimekaist perekondadest pärinevad suurmaapidajad ei tahtnud lahkuda kindlustatud ja rahulikust elust ning suhtusid vaenulikult „halvast soost" (lihtsa päritoluga) isikuisse, keda Peeter võimete ja teenete eest esile tõstis.

Rahulolematud Peeter I reformidega lootsid, et tema poeg esimesest abielust Jevdokia Lopuhhiniga, tsareevitš Aleksei hävitab pärast isa surma kõik uuendused. Tsareevitš Alekseid kasvatati Peetrit vihkavate vaimulikkude ja ema sugulaste keskel. Aleksei ootas kannatamatusega isa surma ja unistas isegi tema vastu sõjavägedes mässu tõstmisest. Peeter nõudis pojalt mitu korda, et ta ennast parandaks. „Sa pead armastama kõike seda, mis teenib isamaa hüve ja au," ütles ta pojale. „Kui tuul minu nõuanded laiali ajab, siis ma ei tunnista sind oma pojaks." Tsareevitš Aleksei mitte üksnes ei võtnud isa kuulda, vaid muutus kodumaa reetjaks. Ta ühines Peetri-vastase vandeseltslaste rühmaga ja põgenes Austriasse, et leida seal endale liitlasi. Nõudnud poja tagasi, andis Peeter tema reeturina erilise kohtu alla, kes mõistis tsareevitš Aleksei surma. Varsti pärast kohtuotsust suri tsareevitš türmis. Tema surm oli suurimaks hoobiks kõigile neile, kes unistasid vana korra tagasitulekust.

§ 9. Kultuur ja haridus.

Kultuuriline tõus. Vene riigi kultuuriline mahajäämine XVII sajandil oli üks tema nõrkuse põhjusi. Uued asutised ei saanud töötada ilma kirjaoskajate ja teadmistega inimesteta. Sõjaväele oli tarvis haritud suurtükiväelasi ja insenere. Kanalite kaevamine, laevade ehitamine, maapõue uurimine ja maapõuevarade kaevandamine, meditsiin — kõik see nõudis nii üldharidust kui ka eriteadmisi. Seda vajadust ei saanud enam rahuldada Venemaale välismaalaste-spetsialistide kutsumisega.

Kirjaoskuse arenemine oli XVII sajandil kättesaadavate trükitud raamatute ja koolihariduse puudumise tõttu väga takistatud. Peeter võttis kirikuslaavi tähestiku asemel tarvitusele lihtsustatud ja lugemiseks kergema tsiviiltähestiku. Selle tähestikuga anti 1708. a. alates välja suurem osa raamatuid (välja arvatud kirikuraamatud); selle tähestikuga trükitakse ka meieaegsed raamatud. Vajalike venekeelsete tehniliste raamatute puudumine sundis pöörduma välismaiste teoste tõlkimisele vene keelde. Suurel hulgal tõlgiti ja anti välja raamatuid mitmesugustel tehnilistel ja spetsiaalteaduste aladel: matemaatika, laevaehituse, kindlustustööde, arhitektuuri, sõjaasjanduse jt. aladel. Palju raamatuid anti välja ajaloo alal. Suure levikuga oli raamat „Nooruse aus peegel". Selles anti aadlikest noormeestele mitmesuguseid juhatusi ja reegleid seltskondliku distsipliini ja kultuurse käitumise kohta.

1703. a. alates hakkas Moskvas ja hiljem Peterburis ilmuma esimene vene ajaleht „Vedomosti". See koosnes mõnest väikese formaadiga lehekesest. Sellesse paigutati teated tähtsamaist poliitilistest sündmustest ja sõjategevuse käigust.

Kuni Peeter I loeti ajaarvamist, vastavalt kirikukalendrile, väljamõeldud „maailmaloomisest" alates, kusjuures uus aasta algas 1. septembril. Peeter I pani kehtima mitmes tolle aja Euroopa maas vastuvõetud juuliuse kalendri (seatud Julius

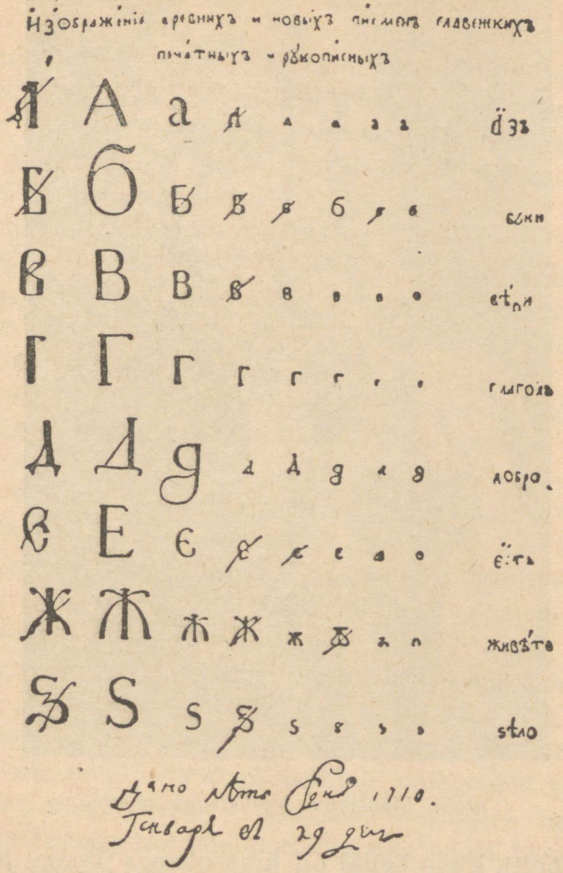

Lehekülg tsiviil-alfabeedist ühes Peeter I märkmetega.
„Vanade ja uute trükitud ja kirjutatud slaavi kirjamärkide kujutus". Allkiri: „Antud Jumala aastal 1710. Jaanuari 29. päeval".

A. D. Menšikov. *Vanaaegne portree.*

Caesari poolt), kuigi sellal oli juba olemas õigem gregooriuse kalender (uus stiil). Juuliuse kalender pandi kehtima Peetri poolt alates 1. jaanuarist 1700.

Peetri-aega kuulub koolihariduse andmise algus. Moskvas ja Peterburgis avati mitu õppeasutist, kus noormeestele õpetati matemaatikat, mereasjandust, artilleeriat ja meditsiini. Koolidesse võeti vastu ainult aadlike lapsi. Üldhariduseks avati provintsilinnades „tsifiir"-koolid (tsifiiriks nimetati elementaarset matemaatikat), kus aadlike, ametnike, djakkide ja all-

djakkide lapsed 10 kuni 15 aasta vanuses õppisid kirjaoskust, aritmeetikat ja geomeetria algeid. Õppesüsteem oli väga karm ja vähimagi üleastumise eest löödi õpilasi keppidega või peksti vitstega. Mereakadeemias oli isegi ette kirjutatud: „Kisa ja korratuste vaigistamiseks valida kaardiväest häid erusoldateid ja olgu neist õppimise ajal üks mees igas toas, kepp käes; ja kui keegi õpilastest hakkab korratusi tegema, lüüa sellega (s. o. kepiga)".

1702. a. kutsuti välismaalt kohale näitlejate trupp eesotsas Johann Kunschtiga. Moskvasse ehitati „puust komöödiamaja". Kunschti trupp andis seal maksulisi etendusi Moskva publikule. Peeter I soovil lavastas teater „Triumfaalse komöödia Orešeki vallutamisest".

Muudatused kultuuris ja kombeis puudutasid peamiselt ainult aadlikke, eriti nende kõrgemat kihti. Peeter mõistis väga hästi hinnata hariduse tähtsust aadliriigi tugevdamise seisukohalt. Ta nõudis, et kõik aadlikud 10 kuni 15 aasta vanuseni õpiksid, ja keelas isegi abiellumise neile, kes kooli ei lõpeta. Aadlinoormehed (alaealised) pidid ilmuma „järelevaatustele", kus kontrolliti nende teadmisi. Peetri-aja aadlikud erinesid ka välimuselt järsult oma isadest ja isaisadest. Lühike euroopa kuub asendas moskva pikahõlmse rüü. Pea kaeti puuderdatud parukaga ja kolmnurkse kübaraga. Jalas kanti kõrgeid botforte (säärikuid ülalt laienevate säärtega). Mitmed Peetri poolt välismaale saadetud aadlikud omandasid Euroopa aadliühiskonna harjumused ja maitsed. Aadlikud hakkasid koos naiste ja lastega kordamööda üksteise poole kogunema. Seesuguseid kogunemisi nimetati assambleedeks. Pidupäevil korraldati pealinnas mitu päeva kestvaid suuri kärarikkaid maskeraade.

Peeter I abilised. Suurem osa aadlikke, kes suutsid hinnata riigi kindlustamiseks vajalikke ümberkorraldusi, toetasid Peetrit. Nii sõjaasjanduses kui ka tsiviilvalitsemise alal kerkis aadelkonnast esile palju aktiivseid Peetri kaastöölisi. Valides andekaid ja ustavaid abilisi ei piirdunud Peeter üksnes aadli-

kega, vaid tõstis esile talle vajalikke inimesi „kõige alamast soost". Need mitteaadli keskelt esilekerkinud inimesed muutusid hiljem ise aadlikeks, omandasid suuri maa-alasid ja kurnasid rahvast mitte vähem vanadest aadlikest.

Kindralprokurör Jagužinskist jutustati, et ta noores eas karjatas sigu. Poemüüjaks oli olnud välisasjade juhataja Šafirov, rahvuselt juut. Peetri lähimaks abiliseks oli Aleksander Danilovitš Menšikov. Temast jutustati, et ta lapsepõlves kauples Moskva tänavail pirukatega. Hiljem Menšikov astus „mängu"-polku, sõitis tsaariga välismaale ja töötas koos temaga laevatehases. Peeter kiindus Menšikovisse tema taibukuse, korraldusvõime ja vapruse tõttu. Menšikov hakkas juhtima sõjaväeasjandust. Kuid Peeter teadis Menšikovi puudusi ja omavahel „õpetas" teda enam kui üks kord kepiga riigi arvel kasu võtmise pärast.

Peetril oli vabatahtlikke abilisi mitmesuguste rahvakihtide hulgas. Paljud neist andsid talle ise edasi sedeleid mitmesuguste uuendusettepanekutega. Nende hulka kuulus Ivan Possoškov, kes põlvnes Moskva-lähedase lossiküla jõukaist talupoegadest. Tegeldes kaubandusega sõitis Possoškov palju mööda maad ringi ja tundis hästi maaelu. Ta kirjutas teose „Kehvusest ja rikkusest", pühendades selle Peeter I-le. Selles käsitles ta oma seisukohti mitmesuguste majanduselu ja riigikorralduse küsimuste kohta. Erilist tähelepanu osutas Possoškov kaubandusele. Tal ei õnnestunud seda teost Peetrile üle anda. Pärast Peetri surma areteeriti Possoškov teravate väljenduste pärast aadlike aadressil ja ta suri türmis.

Peterburg. Vene riigi pealinnaks sai aastal 1713 Peeter I poolt ehitatud Peterburg. Ta tekkis uuele kohale, kus varem asetses mõni tiheda metsaga ümbritsetud külake. Peeter-Pauli kindluse lähedale, Zajatši-nimelisele saarele ehitas Peeter enda jaoks väikese puumajakese. Selle kõrvale hakkasid maju ehitama tsaari lähikondsed, aadlikud ja kaupmehed. Pärast Poltaava võitu otsustas Peeter uue asula teha riigi pealinnaks. Kümneid tuhandeid talupoegi saadeti linna ehitamisele. Põl-

vini vees töötasid nad soos. Labidaid ja kärusid ei jätkunud, vahel tuli mulda kanda särgisabadega. Tuhandeid tööinimesi hukkus neis raskeis tingimustes, kuid nende asemele saadeti uued. Peterburg ehitati hoopis teisiti kui Moskva. Endiste metsade ja soode asemele rajati laiad sirged tänavad. Peeter tahtis, et uus pealinn oleks ehitatud telliskivist ja kivist. Kuid maal oli vähe müürseppi. Seepärast keelas Peeter teistes linnades kivihoonete ehitamise ja asundas müürsepad-meistrid Peterburgi. Linna kaunistamiseks kutsus Peeter välja parimaid välismaa arhitekte ja kunstnikke. Neeva kaldale ehitati suuri kiviehitisi. Tekkis aedu teedega ja purskkaevudega. Peeter-Pauli kindluse vastu ehitati suur laevatehas. Selle juurest kulges lai tänav, mis sai nimetuseks Nevski prospekt.

Moskva tühjenes järk-järgult. Sealt sõitis ära aadlikke ja suurkaupmehi. Kiiresti asustus ja elavnes Peetri käsul põhjapealinn. 15—20 aasta jooksul muutus Peterburg väikesest külakesest rahvarikkaks linnaks 70 tuhande elanikuga.

Peetri isik. Peeter Suur ei sarnanenud oma eelkäijatega — Moskva tsaaridega, keda rahvas nägi ainult pidustuste ajal kiriklikus miljöös, riietatuna luksuslikesse ebamugavaisse kuldbrokaadist riietesse. Peeter I ei sallinud palee paraaditseremooniaid ega ülespuhutud tühje kõnesid. Tavalisel ajal riietus ta väga tagasihoidlikult.

Peetri eelkäijad pidasid endi suhtes ebaväärikaks mingi tööga tegelemist. Peeter armastas tööd ja oskas töötada. Ta omas haruldast füüsilist jõudu: kätega painutas ta kergesti sirgeks hobuseraua ja tagus välja mitu puuda kaaluva raudlati. Peeter tundis paljusid käsitöö-alasid ja tegeles meelsasti füüsilise tööga. Ta oli silmapaistev suure teadushimu poolest, ei häbenenud kogu eluaja õppida.

Vene tsaarid veetsid suure osa ajast kirikuis või kuulasid oma tubades pikki palveid. Peetri päev algas enne kella viit hommikul. Tõusnud voodist, jalutas Peeter ligi pool tundi, et jalgu sirutada. Siis istus ta kuulama asju, mis sekretär talle ette luges. Pärast kerget hommikueinet läks Peeter sõidukis

või ratsa, hea ilmaga aga jala linna. Siis võis tema kõrget kuju näha pealinna kõige mitmekesisemais kohtades. Ta viibis laevatehases, tehaseis, töökodades, asutistes. Pärast lõunat asus Peeter uuesti mitmesuguseid asju lahendama ning töötas seejärel treipingil oma töökojas. Õhtul läks Peeter sageli külla. Ta külastas mitte ainult oma õukondlaste maju, vaid ilmus ilma tseremooniateta ka kaupmeeste, käsitöömeistrite ja madruste juurde. Kõik see oli XVIII sajandi algul suureks uudiseks.

Peeter I oli hea organisaator ja väljapaistev riigimees. Peetri eelkäijad ei andnud isegi oma allkirju tsaari käskkirjadele, mis koostati prikaasides alldjakkide ja djakkide poolt. Peeter koostas seadused ise.

Peeter mõistis neid ajaloolisi ülesandeid, mis riigil ees seisid. Ta katsus mahajäänud Venemaale külge pookida euroopa kultuuri. Kuid Peetril endal olid mitmed tema kaasaegse aadliühiskonna puudused. Ta armastas tooreid meelelahutusi. Tsaari osavõtul mitu päeva kestvate pidustustega kaasnesid üldised joomingud. Peeter oli väga äkiline. Mõnikord peksis ta tühisel põhjusel inimesi raske kepiga.

Peeter vihkas inimestes argust, valet, silmakirjalikkust ja autust. Kuid kõige rohkem vihkas Peeter kiindumust vanaaega, mis takistas maale vajalike ümberkorralduste läbiviimist. Peeter püüdis võita mahajäämist kõigil aladel: majanduses, tehnikas, riigikorralduses, kultuuris, kommetes. Omades suurt tahet, otsustavust ja püsivust, pühkis Peeter eest kõik takistused, mis seisid uuenduste teel. Eriti vali ja halastamatu oli Peeter võitluses mahajäämise ja barbaarsusega. V. I. Lenin kirjutas, et „ . . . Peeter kiirendas läänluse ülevõtmist barbaarse Venemaa poolt, peatumata barbaarsete abinõude ees võitluses barbaarsusega" (L e n i n, Teosed, XXII köide, lk. 517).

Venemaa — mõisnikkude ja kaupmeeste impeerium. Pärast Peetri-aegseid uuendusi muutus Venemaa tugevaks Euroopa riigiks.

Venemaal tekkis oma suurtööstus. Vene sõjavägi ja -laevastik said kuulsaks võitudega Rootsi vägede üle, keda peeti parimaiks Euroopas. Peeter I ajal sisseseatud administratiivasutised parandasid ja kindlustasid riiklikku korda. Suuri edusamme saavutati kultuuri arengus. Kuid täiesti jagu saada feodaal-pärisorjusliku Venemaa mahajäämisest Peeter ei suutnud, hoolimata kõigist oma andeist ja energiast.

Ea bibl. ühiv. Tart.

Valitsevaks klassiks olid Venemaal aadlikud-mõisnikud. Seepärast langesid kõik kasud Peetri uuendustest kõigepealt aadlikele, kuid ka kasvavale kaupmeeste-klassile. Kõik edusammud aadliriigi kindlustamise alal saavutati talupoegade karmi ekspluateerimise teel. Peeter I ajal muutus Venemaa tugevaks mõisnike ja kaupmeeste riigiks. „. . . Peeter Suur," väitis seltsimees Stalin, „tegi palju mõisnike-klassi tugevdamiseks ja tekkiva kaupmeeste-klassi arendamiseks. Peeter tegi väga palju mõisnike ja kaupmeeste rahvusriigi loomiseks ja kindlustamiseks. Tuleb ka öelda, et mõisnike-klassi tugevdamine, tekkiva kaupmeeste-klassi soodustamine ja nende klasside rahvusriigi kindlustamine toimus pärisorise talurahva kulul, kellelt võeti kolm nahka" (Lenin ja Stalin, Teoste kogu ÜK(b)P ajaloo õppimiseks, III köide, lk. 523).

PEETER I JÄRGLASED (1725—1762).

§ 10. Aadlike võitlus võimu pärast.

Paleepöörded. Peeter I ajal tugevnes aadlike võim veel rohkem. Nende käes oli riigi valitsemine. Nad evisid suuri pärisorise elanikkonnaga maavaldusi. Nende käsutuses oli relvastatud jõud kaardiväepolkude näol, kus mitte üksnes ohvitserid, vaid ka enamik soldateid olid päritolult aadlikud.

Peeter I järglaste ajal segasid pealinna aadlikud ennast troonipärimise küsimustesse ja korraldasid „paleepöördeid". Peeter I järglased püüdsid varuda endile aadlike toetust ja suurendasid nende privileege veel rohkem.

Pärast Peeter I surma oli 37 aasta jooksul (1725—1762) viis paleepööret. Sellised Peeter I järglased nagu Anna Ivanovna ja Peeter III olid tühised, väheharitud ja piiratud inimesed, kes hoolitsesid ainult oma mõnu ja kerge elu eest. „Favoriitidel" ja „tõusikutel" oli XVIII sajandil suur tähtsus. Tõusikud olid alaliselt üksteisega võimu ja mõju pärast vaenujalal. Õukonna luksusliku elu peale kulutati tohutu suuri summasid. Niisugused Peeter I „järglased" nagu Peeter II või Ivan Antonovitš olid ainult nimepidi keisrid. Nende eest valitsesid juhuslikud inimesed.

Katariina (Jekaterina) I (1725—1727). Peeter I poolt aastal 1722 antud seaduse järgi määras keiser endale ise troonipärija, kusjuures ta võis muuta varemtehtud korraldust ja määrata uue troonipärija. Selle seaduse põhjustas tsareevitš Aleksei reetmine. Peeter kõhkles kuni surmani, kellele tsaarivõim edasi anda. Ta ei tahtnud, et troon läheks pojapoja, tsareevitš Aleksei poja kätte. Samal ajal ei julgenud Peeter määrata oma troonipärijaks naist Katariinat või ühte tütar-

dest — Jelizavetat või Annat. Nii ei teinudki Peeter mingit korraldust troonipärija kohta.

Pärast Peeter I surma kogunes palee-aadel troonipärimise küsimuse otsustamiseks lossi. Võimukandjate grupp, kes koosnes küll mitte põlisaadlist, Peetri ajal aga siiski mõjukaist inimestest, tahtis troonile tõsta Peetri teise naise Katariina. Selle arutelu juures viibivad kaardiväe ohvitserid teatasid, et nad puŕustavad pead „bojaaridel" (nii nimetasid nad vanadest vürstiperekondadest võimukandjaid), kui need on Katariina vastu. Seda ähvardust toetasid sel ajal lossile lähenenud kaardiväe-polgud. Katariina sai keisrinnaks.

Püüdes kindlustada suurnike võimu, moodustasid keisrinna lähikondsed 1726. a. veebruaris Salajase Ülemnõukogu. Sellesse kuulusid nii vana vürstisugukonna esindaja (vürst D. M. Golitsõn) kui ka Peeter I ajal esilekerkinud isikud (Menšikov, Golovkin jt.). Nii oli põlisaadli esindajate ja Peeter I ajal esilekerkinud inimeste vahel sõlmitud kompromiss. Keisrinna andis lubaduse mitte välja anda ühtegi seadust ilma Salajase Ülemnõukogu teadmiseta, kellele olid allutatud senat ja kolleegiumid. Suurim tähtsus oli tegelikult mitte nõukogul, vaid keisrinna soosikul A. D. Menšikovil, kes faktiliselt ajas kõiki asju. Menšikov soovis oma perekonnale kindlustada võimu ka tulevikuks. Seepärast veenis ta Katariina I oma järeltulijaks määrama Peeter I lapselapse — Peeter II Aleksejevitši, kelle Menšikov tahtis abiellu panna oma tütrega.

Peeter II (1727—1730). Pärast Katariina I surma tõi Menšikov enda juurde lossi kaheteistkümne-aastase keisri Peeter II ja hakkas tema asemel riiki valitsema.

Menšikovi võimsus kutsus ülejäänud aadli hulgas esile suure rahulolematuse. Teda süüdistati kuritarvitustes ja saadeti asumisele algul oma mõisa, hiljem Siberisse, Berjozovi. Menšikovi asendasid vürstid Dolgorukid, kes omakorda otsustasid keisri abiellu panna ühe oma sugukonna vürstitariga. Peeter II haigestus pulmade ettevalmistuse ajal ja suri. Tema surmaga lõppes Romanovite dünastia meesliin.

Peeter I poolt seatud riigikord hakkas Katariina I ja Peeter II valitsemise ajal langust näitama. Pärast Salajase Ülemnõukogu moodustamist kaotas senat endise tähtsuse. Peeter II ajal sõitis keisri õukond ja kõrg-aadel Peterburgist Moskva. See määras uue pealinna järk-järgulisele tühjenemisele. Peetri ajal loodud tugev meresõjalaevastik laostus; laevad seisid tegevuseta sadamais, olid remontimata ja muutusid kõlbmatuiks.

Ülemnõunikud. Pärast Peeter II surma läks kõrgem võim ajutiselt Salajase Ülemnõukogu kätte. Sel ajal olid nõukogus otsustavaiks vana-aadli esindajad (8 nõukogu liikmest kuulus 6 kahte — Golitsõnite ja Dolgorukide — vürstiperekonda). Suurt osa etendas nõukogus suurte maavalduste omanik vürst Dmitri Mihhailovitš Golitsõn. Ta oli nende Euroopa maade eeskujule rajaneva riigikorra pooldaja, kus võim kuulus maaaristokraatiale (Inglismaa, Rootsimaa). Selle süsteemi tahtis Golitsõn üle tuua Venemaale. Tema ettepanekul kutsusid „ülemnõunikud" (Salajase Ülemnõukogu liikmed) Vene keisritroonile Peeter I vennatütre Anna Ivanovna (Peeter I venna tsaar Ivan Aleksejevitši tütre). Tsarevna Anna oli Peeter I poolt mehele pandud Kuramaa hertsogile ja elas pärast mehe surma Miitavis. Ülemnõunikud koostasid „konditsioonid" (tingimused), mille kohaselt Anna lubas tähtsaid riiklikke küsimusi mitte otsustada ilma Salajase Ülemnõukogu nõusolekuta. Kogu võim läks faktiliselt üle Salajasele Ülemnõukogule, s. t. väikesele suurmaaomanike rühmale. Ilma Salajase Ülemnõukogu nõusolekuta ei võinud keisrinna kuulutada sõda, sõlmida rahu ega kulutada riigi raha. Kaardivägi allus vahetult Salajasele Ülemnõukogule. Soovides saada Vene keisrinnaks, võttis Anna talle esitatud „konditsioonid" vastu ja kirjutas neile: „Seega tõotan pidada kõike ilma erandita."

Ülemnõunikkude kava piirata oma kasuks keisrinna võimu kutsus aadlike hulgas esile suure nördimuse. Suur osa aadlikke arvas, et aadli huve on võimeline paremini kindlustama piiramatu isevalitsuslik võim. Kui Anna sõitis Moskvasse, ilmusid

aadlikud lossi ja esitasid keisrinnale kaebuse ülemnõunikkude peale. Kaardiväe ohvitserid lubasid talle oma toetust. Siis käskis Anna tuua tema poolt allakirjutatud „konditsioonid" ja rebis nad sealsamas puruks. Ülemnõunikkude katse üle anda võim suurmaaomanike hulka kuuluva aadli kätte lõppes täieliku nurjumisega. Toetudes aadli-kaardiväele, muutus Anna Vene isevalitsuslikuks keisrinnaks.

Anna Ivanovna (1730—1740). Uus keisrinna katsus aadlikele tasuda nende osavõtu eest 1730. a. pöördes. Aadlikud said sõjaväeteenistuse kandmise alal kergendust. Nende jaoks avati aadli kadetikorpus. Korpuse lõpetanud aadlike lapsed lasti kohe ohvitseridena välja. Kohusliku aadliteenistuse tähtaeg piirati 25 aastaga. Saanud isevalitsuslikuks keisrinnaks, ruttas Anna Ivanovna hävitama talle vaenulikku Salajast Ülemnõukogu ja õiendas karmilt arveid selle endiste liikmetega.

Valitsemisasjadega tegeles keisrinna Anna Ivanovna vähe. Ta armastas väga lõbustusi ning raiskas nende peale määratu hulga raha. Peterburgi Talvepalees tundis keisrinna ennast nagu suures pärisorjuslikus mõisas. Teda ümbritsevailt isikuilt nõudis ta orjalikku kummardamist.

Tegelik võim ja riigivalitsemine sattus Anna Ivanovna ajal keisrinna soosiku, Kuramaalt päritoleva nüri ja harimatu saksa aadliku Bironi kätte, kelle Anna Ivanovna tõi endaga kaasa Miitavist. Tema ajal omandasid saksa aadlikud väga mõjuka seisundi. Nad asusid välispoliitika ja Vene sõjaväe juhtimise etteotsa. Kahe kaardiväepolgu (Izmailovski ja Ratsapolgu) ohvitserid valiti enamikus balti-saksa aadli hulgast. Sakslased-aadlikud vaatasid Venemaale kui maale, kus võib kergesti rikastuda. Biron põlgas Venemaad ega õppinud tahtlikult vene keelt. Vene elanikelt maksude näol saadud raha kulutas ta endale maade omandamiseks Kuramaal ja oma naise riietele ning ehetele.

Anna Ivanovna valitsemise ajast peale algas sakslaste intensiivne sissetung Venemaale, mis kestis XVIII ja XIX sajandi jooksul. See oli katse „rahulikul teel" vallutada Venemaa, sak-

sastada haldusaparaat, haarata oma kätte tähtsaimate riigiasutiste juhtimine, teadus ja kasvava noorsoo kasvatus. Suuremate riigi- ja ärimeeste kannul paiskusid Saksamaalt Venesse igasugu avantüristide ja seiklejate salgad. Paljud neist võitsid pettusega rikaste aadlike usalduse. Olles saanud mõisnike majades koduõpetajate ja guvernööride kohad, püüdsid nad sisendada oma kasvandikesse imetlemist kõige selle ees, mis on pärit Saksamaalt, ja põlastust kodumaise, Vene oma vastu. Sakslased püüdsid Venes luua endile ka kindla materiaalse baasi. Selleks nad ostsid üles viljakandvad maad, asustasid need ja rajasid põllunduslikke suurmajapidamisi. Saksa kapitali investeeriti ohtrasti Vene tööstusse.

Anna Ivanovnat ümbritsevad välismaalased laostasid täielikult Peeter I poolt loodud korra. Elanikud ägasid maksude raskuse all. Bironi võim püsis ainult julmima terrori abil. Aastal 1731 asutatud „Salajase kantselei" piinakambreis kuulati üle ja piinati kõiki, keda kahtlustati rahulolematuses valitsusega. Sakslaste vägivaldne ülevõim valitsuses ja kohalikes haldusorganites kutsus esile suure meelepaha vene aadlike keskel, kes tundsid ennast solvatud ja maa valitsemisest kõrvaldatud olevat. Rahulolematute hulka kuulus minister Artemi Petrovitš Volõnski, kes unistas sakslaste mõju hävitamisest keisrinnale ja vene aadli seisundi tugevdamisest. Keisrinna käsul saadeti Volõnski ja tema sõbrad „Salajasse kantseleisse" ülekuulamisele ja piinutamisele ning hukati hiljem avalikult. Hirmsat Bironi valitsemisaega nimetati rahvasuus „bironluseks".

Välispoliitika alal oli Anna Ivanovna ajal kõige tähtsamaks sündmuseks sõda Türgimaa ja Krimmiga (1735—1739) Musta mere ranniku pärast. Venemaa tegutses liidus Austriaga, kellele järjest said osaks nurjumised. Vene sõjavägi tungis Krimmi ja vallutas tugeva Türgi kindluse Otšakovi, mis sulges väljapääsu Dneprist merre. Jätkates pealetungi Pruti jõe suunas, lõid Vene väed Türgi sõjaväge Stavutšanõ küla juures (Hotini linna lähedal). 1739. a. Belgradis sõlmitud rahu-

lepingu järgi sai Venemaa osa mõlemal Dnepri kaldal asetsevast territooriumist. See sõda, mille eesmärgiks oli Türgi ikke hävitamine Musta mere rannikul, nõudis suuri rahasummasid ja põhjustas suuri inimkaotusi. Kulud langesid uue raske koormana laostunud rahvamajandusele.

§ 11. Jelizaveta Petrovna (1741—1761).

Vene aadlike liikumine sakslaste ülevõimu vastu. Anna Ivanovnal ei olnud lapsi. Oma pärijaks määras ta saksa printsiga (Braunschweigi Antoniga) abielus oleva õetütre Anna Leopoldovna vastsündinud poja Ivan VI. Aastal 1740, pärast Anna Ivanovna surma, kuulutati kolmekuine laps Ivan Antonovitš keisriks. Valitsejaks tema juurde määrati Biron. Bironi selline tõus kutsus esile suure rahulolematuse isegi temale lähedase õueaadli seas. Bironi vastu sepitseti salanõu. Feldmarssal Münnich ilmus paleesse rühma kaardiväe soldatitega ja vahistas Bironi.

Riigi valitsejaks kuulutati laps-keisri ema Anna Leopoldovna.

Kuid ka tema valitsemine kestis ainult ligikaudu aasta. Sellal kui pärast Anna Ivanovna surma omavahel tülli läinud väikese salgakese saksa väljarändajate vahel toimus võitlus võimu pärast, kasvas kaardiväe ohvitseride ja soldatite keskel liikumine Venemaa au ja väärikuse kaitseks. Kaardiväelased avaldasid poolehoidu Peeter I tütrele Jelizaveta Petrovnale. Vandenõu toetati Prantsuse saadiku poolt Peterburgis, sest Prantsusmaa tahtis kaotada Venemaal Saksa mõju.

25. novembri ööl 1741 ilmus Jelizaveta oma pooldajatega ja Preobraženski kaardiväepolgu rooduga ootamatult paleesse. Kaardiväelased vahistasid Anna Leopoldovna ja tema perekonna. Tigestunud soldatid peksid läbi silmapaistvamaid võimukandjaid, nende hulgas feldmarssal Münnichi. Jelizaveta

kuulutati keisrinnaks. Kaardivägi nõudis uuelt keisrinnalt avalikult „saksa ikkest" vabastamist. Lapseealine keiser Ivan Antonovitš suleti Schlüsselburgi kindlusse, kus ta tapeti Katariina II ajal.

Vene aadel saavutas Jelizaveta Petrovna valitsemise ajal uusi privileege. Ainult aadlikud said talupoegadega asustatud maade valdamise õiguse. Aadlikud olid vabastatud alandavaist vitsa- ja piitsakaristustest. Peterburgis avati aadlipank, kust aadlikud võisid madalate protsentidega saada rahalisi laene. Mõisnikud said õiguse saata oma pärisoriseid talupoegi ilma kohtuta Siberisse asumisele, kusjuures iga asumisele-saadetu arvati ühe nekruti eest. Seda õigust kasutasid mõisnikud väga laialdaselt neile kõlbmatuist, kuid ka vanust ja haigeist talupoegadest vabanemiseks. Suur enamik asumisele saadetuist hukkus teel haigustest, külmast ja näljast, ja vaevalt üks neljandik saadetuist jõudis Siberi linnadeni.

Samuti nagu ta eelkäija segas ka Jelizaveta ennast vähe riigiasjusse. Elu palees hakkas meenutama alalist pidu: pidevalt järgnesid üksteisele maskeraadid, ballid ja muud lõbustused. Oma riietusele kulutas keisrinna tohutu suuri summasid. Jelizaveta Petrovna kutsus kirja teel Saksamaalt kohale oma õepoja, Holsteini printsi Karl-Peter-Ulrichi (Holsteini printsiga abiellunud Peeter I tütre Anna Petrovna poja). Venemaal ta nimetati Peeter Fjodorovitšiks ja kuulutati keisrinna pärijaks. Rumal ja nürimeelne Peeter Fjodorovitš viis meeleheitele teda õpetama määratud õpetajad. Veel 18—20-aastaselt jätkas ta mängimist nukk-soldatitega, mida käitles kui elavaid inimesi. Saksa feodaalse õue juures üleskasvanud Peeter Fjodorovitš austas orjameelselt Friedrich II preisi süsteemi. Venemaad ta vihkas ja nimetas seda „neetud maaks". Keisrinna Jelizaveta Petrovna tahtel naitis tähtsusetu saksa Anhalt-Zerbsti printsi tütre Sofja, kes Venemaal nimetati Jekaterina Aleksejevnaks. Vastandina mehele oli Katariina heade annetega, töötas palju, luges, õppis hoolega vene keelt, süvenes vene kombeisse ja katsus igati meeldida vene aadlikele.

Seitsme-aastane sõda (1756—1763). Preisi kuninga Friedrich II (1740—1786) anastav poliitika hakkas tema naabrite hulgas tõsiseid kartusi esile kutsuma. Venemaa ühines Prantsusmaa, Austria ja Saksimaa poolt Preisi vastu sõlmitud liiduga. Preisi poolel tegutses Inglismaa. Kui Friedrich II ootamatu pealetungiga Saksimaale sõda algas, läksid Vene väed 1757. a. Preisi piiridesse.

Üpsakas Preisi kuningas, kelle arvates tema sõjavägi oli „võitmatu", vaatas sõjale Venemaaga kui kergele sõjalisele jalutuskäigule. Ent juba esimesed lahingud sundisid teda oma arvamist muutma. Königsbergi kindlusele läheneva Vene sõjaväe vastu saatis Friedrich II tugevad väed ühe oma parima kindrali juhatusel. Augustis 1757. a. ründasid sakslased Groß-Jägersdorfi küla lähedal ootamatult teelolevaid Vene polkusid momendil, mil enamik väeosi läbis kitsast metsateed. Eelväed, kes asusid metsaserval, võtsid löögi vaenlase arvuliselt rõhuvast ülekaalust hoolimata vapralt vastu. Nende vastupidavusest olenes kogu armee päästmine, kuna oli tarvis säästa aega, et vägi metsast välja jõuaks ja lahingukorda rivistuks. Soldatid ja ohvitserid osutasid imet vapruses. Verest tühjaks jooksvad haavatud jätkasid tõrjelahingut. Võitlejate read hõrenesid, ja sakslased juba triumfeerisid läheneva võidu puhul.

Siis aga sööstsid paukude ja lahingukära suunas võitlusse omal algatusel väed, kes olid seisnud metsateel. Voorid sulgesid neil tee, soldatid tikkusid läbi tihedalt kasvavate põõsaste ja puude ning sakslastele üllatuseks ilmusid lahinguväljale.

Andmata sakslastele aega toibumiseks, sööstsid venelased „hurraa!" hüüetel täägivõitlusse. Sakslased ei pidanud vastu sellele hoogsale löögile ja hakkasid korratult põgenema, jättes maha suurtükid ja haavatud. Vene armee saavutas täieliku võidu. Peatselt alistus ilma lahinguta Vene vägedele Königsbergi kindlus.

Saanud lüüa Vene vägedelt, viskles Friedrich II sinna-tänna. Teda päästis hukkumisest ainult liitlasvägede juhtkonna pika-

toimelisus ja vead. Prantsusmaa ja Austria kartsid Venemaad veel enam kui Preisimaad. Aastal 1759, olles kogunud kõik oma väed, viis Friedrich II nad Vene armee vastu, mis ähvardas Oderi-äärset Frankfurdi linna. Vene väed vana lahingukindral Saltõkovi juhtimisel asusid positsioonile Kunersdorfi küla lähedal. Lahingu alguses, hoolimata venelaste visast vastupanust, õnnestus sakslastel Vene vasakut tiiba puruks lüüa. Friedrich II oli nii kindel võidus, et lahingu lõppu ära ootamata teatas Berliini Vene armee täielikust hävitamisest. Vahepeal aga ümberkorraldunud Vene väed lõid ennenähtamatu vaprusega korduvalt tagasi preislaste vihased rünnakud. Siis tabas vaenlast Vene ratsa- ja jalaväe surmav hoop. Sakslased põgenesid, jättes maha suurtükid ja lipud. Friedrich II pääses ise vaevu vangilangemisest.

Kaotanud peaaegu kogu armee Kunersdorfi lahingus, sattus Preisi kuningas täielikku meeleheitesse, kavatses isegi lõpetada elu enesetapmisega. „Olen õnnetu, et veel elan," kirjutas kuningas. „Kui ma sellest räägin, kõik jooksevad, ja mul puudub võim nende inimeste üle." Berliinis valitses paanika.

Lahkhelid liitlaste keskel päästsid ka seekord Friedrich II ja andsid tal võimaluse koguda uut armeed. Kuid aasta pärast vallutati siiski Berliin Vene vägede poolt. 1760. a. sügisel lähenes Saksa pealinnale väike Vene väeüksus. Peale relvastatud elanikkonna koosnes Berliini garnison 26 jalaväe pataljonist ja 46 ratsaväe eskadronist ning 120 raskekahurist. Kuid mulje Vene armee võitudest oli saksa kindralite juures nii tugev, et nad arvulisest ülekaalust hoolimata ei söandanud pealinna kaitsta ja väed öösel salaja linnast välja viisid. Hommikul Berliini linnavalitsus andis Vene väejuhatajale sametist padjal üle kindlustatud linna väravavõtmed.

Friedrich II seisund muutus lootusetuks. Teda päästis Vene keisrinna Jelizaveta surm, mis järgnes detsembris 1761. a. Uus keiser Peeter III, Friedrich II austaja, sõlmis kohe vaherahu Preisimaaga.

Seitsmeaastane sõda kattis uue kuulsusega Vene vägede

lahingulipud. Välismaalased kõnelesid, et Vene soldatiga ei saa võrrelda ühegi teise armee soldatit. Isegi Friedrich II tunnistas, et venelasi on kergem tappa kui taganemisele sundida.

Selles sõjas saavutas tähelepanuväärseid võite silmapaistev Vene väejuht Peeter Aleksandrovitš Rumjantsev (1725—1796). Seitsmeaastases sõjas veendus Rumjantsev, kuivõrd Peeter Suure lahingukool ületab kuningas Friedrich II preisliku sõjaväesüsteemi. Arendades edasi Peetri sõjakunsti, hakkas Rumjantsev esimesena rakendama hajarivi vaenlase hävitamiseks tabava püssitulega ja kolonnides ründamist massiliseks täägilöögiks.

§ 12. Vene teadus XVIII sajandi keskpaiku.

Peeter I poolt kavatsetud Vene Teaduste Akadeemia avati 1725. a. lõpul, kui Peeter enam ei olnud elus. Vene teadlaste puudumine sundis Peeter I kutsuma Venemaale kõrgema hariduse andmise ja teadusliku töö organiseerimise otstarbel välismaalasi. Venemaale tulnute hulgas oli mõningaid väljapaistvaid teadlasi, kelle hulka kuulusid matemaatikud Bernoulli ja Leonhard Euler. Kuid kõrvuti nendega sõitis Venemaale suur hulk teadlase nime all peituvaid avantüriste. Mõjukad võimukandjad määrasid akadeemia liikmeiks välismaalasi, kes oskasid kirjutada ainult värsse õuepidustusteks.

Esimeseks vene teadlaseks sai Valge mere äärse talupoja poeg Mihhail Vassiljevitš Lomonossov (1711—1765).

Lomonossov sündis põhjas, Denissovka külas (Holmogorõ lähedal), jõuka kaluri perekonnas. Kui Mihhail Lomonossov sai kümneaastaseks, hakkas isa teda merele kalapüügile kaasa võtma. Hädaohurikas kalurielu õpetas andekat poissi tähelepanelikult vaatlema loodusnähtusi. Pikkade põhjatalvede jooksul õppis noor Lomonossov hoolega aabitsat, grammatikat ja aritmeetikat. Lugemine õhutas temas veel suuremat õppimissoovi. Holmogorõ kooli teda kui talupoja poega ei võetud.

Siis siirdus Mihhail Lomonossov kalavooriga Moskvasse. Ta varjas oma talupoeglikku päritolu ja tänu sellele võeti ta vastu Slaavi-kreeka-ladina Akadeemia õpilaste hulka. Viis aastat elas Mihhail Lomonossov poolnäljas, kolme kopikaga päevas. Aadlikkude lapsed külvasid ta üle pilgetega, kuid 20-aastane Lomonossov õppis hästi, hoolimata puudusest ja pilgetest. Pärast viieaastast Slaavi-kreeka-ladina Akadeemias viibimist avanes Lomonossovile võimalus üle minna Teaduste Akadeemiasse, sest akadeemia juures olev gümnaasium ei saanud aadlike hulgast kokku vajalikku arvu õpilasi. Ka seal tõmbas Lomonossov oma annete ja hoolsusega endale professorite tähelepanu. Kolme parima üliõpilase hulgas saadeti ta hariduse jätkamiseks välismaale. Nelja-aastase välismaal viibimise jooksul õppis Lomonossov tundma parimate Euroopa õpetlaste töid, keemiat, metallurgiat, mäeasjandust ja matemaatikat. Pärast Venemaale tagasijõudmist sai Lomonossov aastal 1745 professoriks ja esimeseks vene teadlaseks, kes sai akadeemiku nimetuse.

Lomonossov tegi mitmesuguseil teadusaladel hulga tähtsaid avastusi. Oma teadmiste ja tegevuse mitmekülgsuselt on ta teaduste ajaloos esimeste seas. Mitmed Lomonossovi mõtted ja avastused leidsid tunnustust alles XIX sajandil, kui nad Lääne-Euroopa ja Vene mitme põlve teadlaste töödes said hiilgava tõenduse osaliseks.

Füüsika alal kuulub Lomonossovile mateeria ehituse teooria, mis võimaldas tal õigesti seletada mitmeid füüsikalisi nähtusi. Ta töötas esimesena välja mehaanilise soojuse teooria, kuna XVII sajandil seletati soojust erilise „tulimateeria" (flogistoni) olemasoluga. Lomonossov töötas esimesena välja keemilise elemendi mõiste ja põhjendas teaduslikult keemiliste muutuste puhul aine kaalu püsimise seaduse. Hiljem, 40 aasta pärast, avastati see seadus teiskordselt prantsuse keemiku Lavoisier' poolt ja läks teaduse ajalukku tema nime all. Geoloogia alal uuris Lomonossov kivimite ja maakide tekkimist, millel geoloogiliste uurimiste suhtes oli suur praktiline täht-

sus. Tema esimesena tõestas kivisõe päritolu taimeriigist. Oma uurimistega rajas Lomonossov füüsika, keemia, astronoomia, geoloogia ja geograafia alused. Euroopas pidas ta esimesena loenguid füüsikalise keemia kursusest. Palju aega pühendas Lomonossov astronoomia ja meresõidu küsimustele ning töötas välja täpse meetodi laeva asukoha määramiseks. Peaaegu 60 aastat enne Youngi tegi ta kindlaks maapinna võnkumiste lainekujulise tüübi. 30 aastat enne Herschel'it avastas ta atmosfääri Veenusel. 135 aastat enne Nansen'it näitas ta triivi suuna Põhja-Jäämeres.

Teaduslikest teadmistest ja avastustest püüdis Lomonossov alati saavutada praktilist kasu oma kodumaale. Ta töötas välja värvilise klaasi saamise viisi, milleks tegi üle 3000 katse. See võimaldas tal koos õpilastega luua mõned mosaiikpildid, sealhulgas mõõteilt määratu suure Poltaava lahingu pildi (vt. pilt lk. 27). Lomonossov töötas välja tähelepanuvääriva Põhjamere ekspeditsiooni projekti, mis pidi rajama tee Euroopast Aasiasse mööda Põhja-Jäämerd. Ühes oma luuletuses avaldas Lomonossov veendumust, et selle ülesande lahendavad vene meremehed:

Напрасно строгая природа
От нас скрывает место входа
С брегов вечерних на восток

Я вижу умными очами:
Колумб российский между льдами
Спешит и презирает рок.

(Tõlkes: Asjata peidab me eest karm loodus sissekäiku läänekaldailt itta. Ma näen vaimusilmadega: Vene Kolumbus ruttab läbi jää ning ignoreerib saatust.)

Suured on Lomonossovi teened vene kirjakeele loomisel. Ta puhastas selle moonutustest, iganenud kiriku-kõnekäändudest ja liigseist võõrsõnadest ning lähendas elavale rahvakeelele. Oma luuletustes kasutas Lomonossov esmakordselt vene keele musikaalsust. Ta töötas teaduslikult läbi vene grammatika; tema õpiku järgi õppis mitu põlve. Isegi Lomonossovi põhitööde lühike loend näitab, kui laialdane ja mitmekülgne oli selle suure vene teadlase tegevus. Suur vene luuletaja A. S. Puškin kirjutas Lomonossovi kohta:

„Ühendades erakordse tahtejõu erakordse mõistmisjõuga, tundis Lomonossov kõiki haridusalasid. Selle kirgedest täidetud hinge kõige tugevamaks kireks oli teadusjanu. Ajaloolane, kõnemees, mehaanik, keemik, mineraloog, kunstnik ja luuletaja, ta katsetas kõigega ja tungis kõigesse."

Lomonossov tegi palju teaduse levitamiseks ja noorte õpetlaste, kirjanike ja kunstnike ettevalmistamiseks.

Lomonossovi mõtte kohaselt avati aastal 1755 Moskva ülikool, mis XVIII sajandi teisel poolel kasvatas rea väljapaistvaid õpetlasi ja kirjanikke.

§ 13. Vene tsarismi koloniaalpoliitika Peeter I järglaste ajal.

Kamtšatka avastamine. Venelased jätkasid Arktika, Siberi, Amuurimaa, Vaikse ookeani ranniku ja saarte omandamist. Suurte sõjaliste kulutuste, rahva vaesumise ja maa väljakurnamise tõttu teravana tunduvat rahapuudust katsus tsaarivalitsus katta uute koloniaalsete vallutustega.

Aastail 1697—1698 läbis streletside viiskümnik (pealik) Vladimir Atlassov väikese salgaga põhjapõtradel maa-ala Anadõri kindlustatud asulast (Anadõri jõel) kuni Kamtšatka kaldaini ja maksustas jassakiga (peamiselt karusnaha näol kogutav maks) kamtšadaale (itelmeene). Vene maadeuurija Atlassov avastas ja kirjeldas esimesena Kamtšatkat.

Kamtšadaalid elasid sugukondlike liitudena; igaühes neist oli mitusada jurtat. Elanike peategevusalaks oli kalapüük. Sugukonnad olid vihavaenus ja sõdisid üksteisega. Kamtšadaalide relvastus koosnes vibudest ning kivi- ja luuotstega nooltest. Pärast Atlassovi ekspeditsiooni ilmusid Kamtšatkasse esimesed vene kindlustatud asulad, kust kasakad ja teenistusinimesed väljusid saagi saamiseks ja jassaki kogumiseks. Kamtšadaalid tungisid sageli jassaki kogujaile kallale, lähenesid vahel ka asulaile endile, kuid ei suutnud neid vallutada.

M. V. Lomonossov. *XVIII sajandi portree.*

Suur kamtšadaalide ülestõus toimus 1731.—1732. a. See haaras suurt arvu sugukondi. Ülestõusu juhtisid varem venelaste juures elanud ja tulirelva käsitsemist õppinud kamtšadaalid. Pärast ülestõusu mahasurumist kindlustus Kamtšatkas lõplikult Vene riigi võim. Sellest ajast peale hakkasid lagunema kamtšadaalide rohkearvulised sugukondlikud liidud.

Vähem edukas oli tsaarivalitsusele võitlus korjakkidega (nõmõlaanidega). Korjakid rändlesid oma põhjapõdrakarjadega mereranniku ja Kolõma jõe vahelistes tundrates. Sõjaväesalkade lähenemisel jätsid korjakid maha oma peatuskohad ning läksid ära. Nende kestev jälitamine oli raskendatud teede puudusel ja rasksuste tõttu toiduhankimise alal. Tundes hästi maastikku, tungisid korjakid ootamatult kasaka- ja soldatirühmade kallale ning hävitasid nad. Samasugust võitlust pida-

sid tsaarivalitsusega ka tšuktšid (luoravetlaanid), kes asustasid Aasia äärmist kirdepoolset tippu.

Beringi ekspeditsioon. Juba XVII sajandi keskel sõitis Semjon Dežnevi ekspeditsioon merd mööda ümber Tšuktši poolsaare ja tõendas mereväina olemasolu Aasia ja Ameerika vahel. Kuid XVIII sajandi alguseks see avastus unustati. Veidi enne oma surma kirjutas Peeter I Kamtšatka ekspeditsioonile käsu, millega tegi ülesandeks uuesti uurida Aasia kirderannikut ning kindlaks määrata, kas ta on ühendatud Ameerikaga. Ekspeditsiooni juhiks pandi Vene sõjalaevastikus teeniv taanlane Bering. Esimese ekspeditsiooni ajal (1728—1730) jõudis Bering väinani, millele on antud tema nimi. Kuid edasi sõita Ameerika rannikuni ta ei julgenud. Vene meremees Fjodorov koos geodeet Gvozdjoviga jõudsid kaks aastat pärast Beringi tagasitulekut väikesel laeval Ameerika rannikule ja koostasid ka esimese kaardi Aasia ja Ameerika vastaskaldaist.

Teise ekspeditsiooni ajal XVIII sajandi 40-ndate aastate algul nägid Bering ja ta kaasreisijad pärast poolteisekuust meresõitu Ameerika ranniku lumiseid mäeharju. See oli Alaska. Esimest korda kirjeldati Alaskat venelaste poolt.

Tagasisõidul kannatas Beringi ekspeditsioon raskeid hädasid. Joogivee ja toidu puudusel levis ekspeditsioonist osavõtjate hulgas skorbuut, millesse iga päev suri 1—2 meremeest. Ekspeditsioon jäi talvitama ühele Komandori saarele, mida Beringi auks nimetatakse Beringi saareks. Sellel saarel suri ja maeti Bering. Alles järgmise aasta suvel ehitasid ellujäänud meremehed uue laeva ja jõudsid sellel Kamtšatka rannikuni.

Vene meresõitjate ekspeditsioonidel Ameerika rannikule oli suur teaduslik tähtsus. Nad tegid lõplikult kindlaks Aasia ja Ameerika põhjaranniku piirjoone. Ühtlasi oli kogutud palju materjali nende maade elanike, looma- ja taimeriigi kohta.

Teaduslike ja uurimisekspeditsioonide jälgedes hakkasid Kuriilide ja Aleuutide saartele ning Ameerika mandrile minema suurtöösturite ekspeditsioonid. Töösturid ja kaupmehed vedasid neist maist välja suure hulga kotikute, mere-

piibrite, mustpruunide rebaste, sinirebaste ja teiste karusloomade nahku. Suurettevõtjate huvides ja Inglise konkurentsile vastupanemiseks moodustati XVIII sajandi lõpul „Vene-Ameerika kompanii". Sellele kompaniile anti õigus Alaska ekspluateerimiseks, mis muutus Vene asumaaks aastal 1767 ja jäi selleks kuni a. 1867.

Baškiiria rõhumine. Pärast Aldar-Kusjumi ülestõusu (1705—1711) lüüasaamist jätkas tsaarivalitsus Baškiiria maade anastamist. Baškiirid võtsid meeleldi vastu vene jooksik-talupoegi ja keeldusid neid tsaarivalitsusele välja andmast. Võitluseks baškiiridega ja nende eraldamiseks teistest Volgamaa rahvastest võttis valitsus ette uute kindlustuste — „liinide" — ehitamise. Algul ehitati kindlustusteahelik Kama jõe taha („Kama-tagune liin"), mis ei lasknud baškiire Kama paremale ja Kesk-Volga vasakule kaldale. Pärast hakati kindlustama joont piki Jaiki (Uurali) jõge. Kindluste ehitamisel sunniti baškiire raskeid mulla- ja muid ehitustöid tegema. Baškiiride tugevnenud ekspluateerimine tsaarivalitsuse poolt viis uutele rahva ülestõusudele Baškiirias.

1735. a. suvel püüdsid ülestõusnud baškiirid segada Orenburgi ja teiste kindlustiste ehitamist. Kahe aasta pärast puhkes uus ülestõus. Selle eesotsas seisis iseseisvat Baškiiri riiki luua püüdev feodaal-aadel. Mõne aasta pärast said baškiirid andeka juhi Karasakali (eesti keeles „musthabe"), kes esines Siberi khaani Kutšumi järeltulijana. Ta tundis hästi Kesk-Aasiat ja oskas kõiki kohalikke keeli. Karasakal paistis silma kartmatusega, millest mälestus on rahvalauludes püsinud nüüdisajani. Neis öeldakse, et Karasakal oli kiire „kui tuul", et ta oli vägimees, „milliseid on vähe maailmas". Alles 1740. a. juunis purustasid tsaariväed Toboli jõe lähedal ülestõusnute peajõud. Karasakalil õnnestus põgeneda Kasahhi hordi piiridesse.

Pärast selle ülestõusu mahasurumist Baškiirias jätkus elanikkonna rõhumine valitsuse poolt veel suuremal määral. Baškiiridele keelati kasutada tehaste juurde kuuluvaks tunnistatud metsi. Tsaarivalitsus seadis sisse soolamonopoli, sundides baš-

kiire soola ostma linnades kõrge hinna eest. Õigeusu kirik pööras baškiire-muhameedlasi vägivaldselt ristiusku. Ristimisest keelduvaid baškiire kiusati taga ja asustati neid uutele kohtadele. Kirik oli baškiiri rahva orjastamise ja rõhumise tööriistaks.

Baškiir. *Buchhorni gravüür.*

Aastal 1755 tekkinud ülestõus kandis tunduval määral religioosset iseloomu. Liikumise etteotsa astus mulla Batõrša, kes mööda valdu ja külasid saatis laiali üleskutseid, milles loetles vägivallategusid baškiiri rahva kallal ja kutsus üles tõusma islami kaitseks. Ta veenis lõpetama võitlust kasahhidega ja nendega koos tegutsema ühise vabastamise eest. Tõelikult peitus usulise katte all baškiiri rahvamassi võitlus oma sõltumatu olemasolu eest. Ülestõus muutus partisanisõjaks, mis kestis

ligi kaks aastat. Batõrša areteeriti ja toodi raudus Peterburgi. Seal ta veetis mõne aasta Schlüsselburgi kindluse kasematis. Püüdes põgeneda raius Batõrša surnuks mõne valvurkonda kuuluva soldati, kuid hukkus ise sealjuures.

Tagakiusamise eest põgenedes läks pärast Batõrša ülestõusu mahasurumist Kasahhi steppi üle 50 tuhande baškiiri. Tsaarivalitsusega kokku leppides tungisid kasahhid baškiiridele kallale, hävitasid osa mehi ja andsid ülejäänud välja tsaarivõimudele. Nii ässitas tsaarivalitsus rahvaid üksteisele kallale, et nende suhtes oma võimu kindlustada.

§ 14. Kesk-Aasia XVIII sajandil.

Usbeki feodaal-aadli tugevnemine, kelle käes oli määratu suuri maavaldusi, viis Buhhaara ja Hiiva khaaniriigid XVIII sajandi esimestel aastakümnetel täielikule poliitilisele laostumisele. Feodaalide vahel toimus peaaegu alaline sõda, mille jooksul vastased laastasid üksteist ja tapsid maha või viisid vangi elanikke. Isegi suured linnad — Samarkand, Buhhaara jt. — jäid peaaegu täielikult elaniketa. Käsitöötoodang ja kaubandus olid täieliku languse olukorras. Põllud umbrohtusid. Ülejäänud elanikkond nälgis ja valgus laiali mitmele poole.

1740. a. vallutas Iraani šahh Nâdir Kesk-Aasia khaaniriigid. Laastatud maa ei olnud suuteline vastupanu osutama. Šahh viis Iraani suure hulga noormehi, keda sundis teenima oma sõjaväes.

Pärast Iraani vägede äraminekut algas Hiivas taas uue jõuga võitlus üksikute feodaalide vahel. Segadusi maal kasutasid turkmeeni rändsuguharud, kes tungisid paikseisse rajoonesse ja riisusid rahvast. Võitlust Hiiva khaaniriigi ennistamise pärast algas usbeki aadliseisusest põlvnev Muhammed-Emmin. Tal õnnestus tagasi tõrjuda turkmeene ja maha suruda vastupanu üksikute feodaalide poolt. Tänu saabunud rahule hakkasid laialivalgunud elanikud vanadele kohtadele tagasi tulema.

Muhammed-Emmini lähimad järglased said Hiiva uue dünastia alustajaks.

Buhhaara khaaniriigi ennistajaks oli Muhammed-Rahim, kes põlvnes samuti usbeki aadlist. Vangistatud Iraani šahhi sõjaretke ajal, teenis ta tema sõjaväes ja saadeti pea-asevalitsejana šahhi poolt Buhhaarasse. Suure julmusega surus Muhammed-Rahim maha feodaal-aadli vastupanu. 1756. a. tugevnes Muhammed-Rahim niivõrd, et võttis khaani tiitli ja sai Buhhaara khaanide uue dünastia alustajaks.

XVIII sajandi teisel poolel sai Ferghana org iseseisva Kokandi khaaniriigi keskuseks.

Usbeki riikide kindlustumisel Kesk-Aasias, kes päästsid oma rahvusliku iseseisvuse võitluses Iraaniga, ja kohalike feodaalide mahasurumisel oli suur tähtsus nende maade majanduselu ülesehitamisel. Linnad täitusid uuesti elanikega ja said käsitööstuse ja kaubanduse keskusteks. Nende arengule oli suure tähtsusega kaubanduslike sidemete tugevnemine Venemaaga.

Kasahhid. XVII sajandi lõpul jagunesid kasahhid kolmeks „žuziks" (riigiks). Vanem Žuz rändles Balhaši järve rajoonis. Keskmine Žuz võttis enda alla stepid põhja pool Sõr-Darja jõe keskjooksu. Põhja pool Araali järve olid Noorema Žuzi rändluskohad.

Kasahhide valitsev klass, kes arvas end „valge luu" hulka, koosnes khaanidest ja sultanitest, kes pidasid end Džingis-khaani järglasteks. Khaani võim oli päritav. Sultanid, üksikute suguharude valitsejad, sõltusid khaanidest. Khaanid ja sultanid kogusid endile tribuuti elanikkonnalt karja karjatamise eest, kaupmeeste killavooridelt, põlluharijatelt Sõr-Darja jõgikonnas ja linlastelt.

Mõnes suguharus muutusid pärilikud sugukonna vanemad valitsejateks, kes olid sõltumatud khaanidest ja sultanitest. Evides suurel arvul kariloomi, ekspluateerisid nad julmalt rahvastikku, kes säilitas veel patriarhaalset sugukonna kogu-

kondlikku korda. Maa kuulus kogukonnale, kuid kariloomad moodustasid juba muistsest ajast eraomanduse. Paljude kogukondade vanemad allusid otse sultanitele ja khaanidele.

Kasahhidel tuli alati tagasi tõrjuda välisvaenlaste survet, kes tahtsid võtta kasahhi rahvalt rippumatuse. Tihti asusid võitluses välisvaenlaste vastu kasahhide etteotsa julged sõjamehed, tuntud batõride nime all.

XVIII sajandi 20-ndail aastail näiteks sattusid kasahhid džungaaride (kalmõkkide) kallaletungi alla idast. See aeg on rahva mälestustes säilinud „suure hädaaja" nimetuse all. Vanem Žuz alistati ning ta kaotas poliitilise iseseisvuse. Sõr-Darja äärsed linnad alistusid džungaaridele. Keskmine Žuz rändas ära Toboli jõe äärde. Noorem Žuz rändas Vene piiride sihis Jaiki jõele. Siin põrkasid kasahhid kokku Volga kalmõkkidega.

Aastal 1731 Noorema Žuzi khaan Abulhaiõr, soovides saada venelastelt abi kalmõkkide vastu, võttis vastu Vene alamluse.

Aastal 1758 kasahhi rahvas, Keskmise Žuzi silmapaistva batõri (pealiku) khaan Ablai juhtimisel, koos Hiina vägedega lõi rängasti džungaare ja vabanes nende ikke alt.

Oma feodaal-aadli ja Vene valitsuse poolt rõhutud kasahhi rahvamassi raske olukord kutsus Nooremas Žuzis aastail 1783—1797 esile rahva suure ülestõusu, mille etteotsa astus batõr Srõm.

Tsaari väesalgad ei suutnud toime tulla liikumisega, mis oli võtnud laialdasema iseloomu ja pöördunud sultanite ja jõukate vanemate vastu. Siis Noorema Žuzi sultanid ühinesid ja said abi Keskmise Žuzi sultanitelt. Paljud jõukad vanemad läksid üle uue khaani poole, kes oli vana khaani surma järel määratud ametisse tsaarivalitsuse poolt.

Kuid Srõm oma pooldajatega tappis rahva poolt vihatud khaani ja ränneldes sügavasse steppi jätkas võitlust tsaarivägedega. Srõm põgenes Hiivasse, jälitatuna feodaalide pooldajate ja Vene väesalkade poolt. Seal ta hukkus aastal 1802.

Jaiki ülemjooksul põrkasid kasahhid kokku baškiiridega. Oma seisundi kindlustamiseks Volga taga õhutas tsaarivalitsus osavalt vaenu baškiiride, kasahhide ja kalmõkkide vahel. Neist rahvaist olid tsaarivalitsuse arvates temale kõige ohtlikumad baškiirid.

KATARIINA II AADLI-IMPEERIUM (1762—1796).

§ 15. Katariina II valitsemisaja algus.

1762. a. pööre. Pärast Jelizaveta surma sai Vene keisriks Peeter III nime all tema õepoeg Peeter Fjodorovitš, endine Holsteini prints (1761—1762). Ta kuulutas enese Preisi kuninga pooldajaks ja lõpetas otsekohe Vene vägede sõjategevuse Friedrich II vastu. Peeter III ümbritses enese Holsteini kindralite ja ohvitseridega ning hakkas hoolega Vene sõjaväes, kes end õigustatult pidas Friedrich II sõjaväe võitjaks, preisi korda sisse seadma. Sõlminud Friedrich II-ga rahu, hakkas Peeter III Vene riigile võõraste Holsteini dünastia huvide pärast ette valmistuma Taani-vastaseks sõjaks. Sel kombel kaitses Peeter III, olles ise Vene keiser, tõeliselt Preisimaa ja Holsteini huve. Vaatamata Peeter III hoolimatule suhtumisele vene aadlikesse, oli ta siiski sunnitud läbi viima mõisnikele tähtsa seaduse „aadli vabadustest" (1762. a.). Selle seadusega kaotati aadlike kohuslik teenistus sõjaväes ja tsiviilasutistes. Paljud aadlikest läksid otsekohe erru, asusid oma mõisadesse ja hakkasid tegutsema majapidamisega. Kuid see tähtis soodustus, mille aadlikud said, hoidis ainult ajutiselt ära nördimuspuhangu Peeter III poliitika vastu. Kaardiväe ohvitseride keskel tekkis vandenõu tema naise Katariina Aleksejevna kasuks, kes püüdis juba ammu saada Venemaa keisrinnaks.

Katariinaga salajases suhtluses olevate vandeseltslaste eesotsas seisid kaardiväe ohvitserid vennad Orlovid. Varahommikul 28. juunil 1762 tõid nad Katariina linnatagusest lossist Peterburgi ja kuulutasid ta keisrinnaks. Kaardiväepolgud läksid meeleldi tema poole üle. Järgmisel päeval Peeter III, pärast ebaõnnestunud katset põgeneda Kroonlinna, kirjutas alla troonist loobumisele. Varsti tapeti ta. Katariina Aleksejevna sai keisrinna Katariina II-ks.

Katariina II. Katariina II valitsemisaja alguses oli Venemaal riigivalitsemine ja majandus täieliku laostumise ja languse seisundis. Riigikassas ei olnud raha. Sõjavägi ei saanud kaheksandat kuud palka. Laevu ei remonditud, kindlused lagunesid. Rahvas kaebas igal pool tsaari kohtunike ja ametnike rõhumise, altkäemaksu- ja liigkasuvõtmise üle. Rahutused haarasid umbes 49 tuhat tehaste juurde kuuluvaks tunnistatud talupoega ja 150 tuhat mõisnike pärisorist talupoega. Türmid olid täidetud „kolodnikega" (kinnipeetavate jalad kinnitati puupakkude — kolodka'de vahele).

Katariina mõistis pärisorjuslikku aadliriiki ähvardavat ohtu. Ta teadis, et riigi kindlustamiseks on vajalik korrastada valitsemist, kõvendada sõjaväge ja taastada majandust. Tema arvates oli ainult tugev valitsusvõim võimeline peatama talupoegade ülestõusude arenemist. Suurendades veel rohkem mõisnike võimu talurahva üle, katsus Katariina, mõjutatud kartusest talurahva uute ülestõusude ees, oma valitsemise esimestel aastatel ühtlasi mõnevõrra pehmendada pärisorjuslikku režiimi.

Oma valitsemise algul uuris Katariina II „valgustus"-filosoofilisi töid ja oli kirjavahetuses mõne selle suuna kirjanikuga. „Valgustusfilosoofid" (Voltaire, Montesquieu, Diderot ja teised) võitlesid feodaalse korra vastu ja naeruvääristasid keskaegseid eelarvamusi. Nad proklameerisid inimese mõistuse ülimuslikkust, mis pidi näitama teed ühiskondliku korra ümberkorraldamisele nii, et kõik inimesed oleksid seaduse ees üheõiguslikud. Lootuse sellisele ümberkorraldusele ühendasid „valgustusfilosoofid" haritud kuningate tegevusega. Seetõttu proklameerisid nad „filosoofide ja kuningate liitu". Selline süsteem sai nimetuseks „valgustatud absolutism", kus ainuvalitseja pidi kõik tegema rahva heaks, laskmata siiski rahvast riigi juhtimisele. Valgustusfilosoofia ideed levisid laialt neis mais, kus oli ette valmistatud tingimusi kodanliku ühiskondliku korra moodustamiseks, mille arenemist takistasid vanad feodaalsuhted. Kuid kodanliku progressiivse mõtte esindajad

pidid peagi pettuma võimaluses muuta ühiskondlikku korda kuningate kaasabil. Venemaal oli valgustusfilosoofial täieliku feodaal-pärisorjusliku süsteemi valitsemise tõttu mõju ainult väikesele eesrindlikule aadli-intelligentsi kihile.

Katariina II tahtis kasutada „valgustusfilosoofide" mõtteid ja nende feodaalkorra kriitikat mitte selleks, et seda korda kaotada, vaid selleks, et mõnede administratiivsüsteemi paranduste abil veel enam kindlustada isevalitsuslikku pärisorjuslikku riiki.

Olles kirjavahetuses Voltaire'i, Diderot' ja teistega, tahtis Katariina II ka enda kohta Euroopas luua kujutluse kui targast ja haritud monarhist. Ta pettis neid kirjanikke. Vene pärisorjuslikus külas valitsesid kehvus, nälg ja harimatus. Samal ajal teatas Katariina II Voltaire'ile, et Venes pole talupoega, kes ei sööks kana, kui ta tahab, kuid teatavast ajast alates (Katariina II vihjas oma valitsemise algusele) eelistavad talupojad kanadele kalkuneid. Katariina II oli väga silmakirjalik. Veendes „valgustusfilosoofe", et ta on valmis nende õpetust tegema oma poliitiliseks juhtnööriks, naeris ta samal ajal nende tööde üle. Katariina II armastas meelitust ja kummardamist. Ta ümbritses ennast meelitajatega ja taotles seda, et teda kiidetaks ka Euroopa kirjanduses.

Erinevalt oma eelkäijaist võttis Katariina II isiklikult osa kõigi tähtsamate valitsemisküsimuste otsustamisest. Ta kirjutas ise seaduste ja käskkirjade eelnõusid, tegeles kirjandusega ja andis välja isegi ajakirja („Всякая всячина").

Tema valitsemise ajal saavutasid aadlikud uusi suuri eesõigusi. „Katariina-aeg" oli aadli-impeeriumi kõrgema õitsengu ajaks.

Mõni päev pärast oma troonileastumist teatas Katariina II erilises käskkirjas, et ta nõuab talupoegadelt mõisnike sõna kuulmist. Riigielu kordaseadmiseks otsustas Katariina II kokku kutsuda komisjoni, mis pidi koostama „Uue uloženije", s. t. uued seadused. Sellele komisjonile kirjutas Katariina II ise „Nakaz'i" (juhendi), kasutades selles laialt Montesquieu' ja

Lääne-Euroopa mõne teise kirjaniku töid. „Nakaz'is" püüdis ta tõendada isevalitsuse vajalikkust Venemaal.

1767. a. suvel avati Moskvas uute seaduste koostamise komisjoni istungid. Suurem osa saadikuid kuulus aadli ja jõuka linnaelanike kihti. Pärisorised talupojad ei võtnud valimistest osa ja neil ei olnud oma esindajaid komisjonis. Saadikud saabusid juhenditega valijate poolt, milles olid esitatud nende vajadused ja soovid. Aadlikud palusid mitte ainult säilitada oma õigusi ja privileege, vaid neid veel rohkem laiendada.

Suurem osa komisjoni istungeid oli pühendatud keisrinna „Nakaz'i" lugemisele ja saadikute juhendite arutamisele. Katariina II „Nakaz'il" ja tema poolt uute seaduste koostamiseks kokkukutsutud komisjonil ei olnud praktilisi tulemusi. Komisjoni töö lõppes 1768. a. lõpul.

§ 16. Katariina II välispoliitika kuni talurahva sõjani.

Poola riigi (Rzeczpospolita Polska) esimene jagamine. Vene vägede edusammud Seitsmeaastases sõjas avaldasid Lääne-Euroopas suurt muljet nii Venemaa liitlastele selles sõjas — Austriale ja Prantsusmaale, kui ka tema vastasele — Preisimaale. Hoolimata Venemaa ootamatust lahkumisest sõjast tõusis tema osatähtsus rahvusvahelistes asjades tunduvalt. Venemaa endised liitlased — Austria ja Prantsusmaa — jälgisid pahameele ja ärevusega Venemaa tugevnemist. Prantsusmaa kartis eriti Vene mõju Idas. Prantsuse kaupmehed ja poliitikategelased unistasid kogu idakaubanduse enda kätte koondamisest. Seepärast püüdis Prantsusmaa ümbritseda Venemaad vaenulike riikidega, ühendades tema vastu Türgimaa, Poola, Rootsi ja Austria. Vene välispoliitika juhtijad püüdsid aga Prantsuse-Austria liidule vastu seada „põhjariikide" — Venemaa, Preisimaa, Inglismaa jt. — liidu. Kuid sellise liidu loomise katsed ebaõnnestusid, sest nende riikide vahel olid lepitamatud vastuolud.

Austria püüdis saada oma valdusse Lääne-Ukraina viljarikkaid maid. Poola valdusi Visla alamjooksul tahtis Preisimaa endaga ühendada. Venemaa püüdis Poolalt tagasi saada Poola poolt anastatud Valge-Vene ja Ukraina maad. Lõpuks igaüks neist riikidest — Venemaa, Austria ja Preisimaa — kartis teiste tugevnemist.

Poola (Rzeczpospolita) oli täielikus sisemise laostumise olukorras. Keskvalitsusel oli vähe võimu. Kuninga võim oli piiratud seimiga. Kui hääletamisel seimis oli kas või üksainus hääl vastu, oli ettepanek tagasi lükatud. Seda kutsuti „vaba keelamise" *(liberum veto)* õiguseks. Seesugune kord viis kohutavaile kuritarvitustele. Seimi saadikud kauplesid avalikult oma häältega. Kuid isegi seimi ühehäälset otsust polnud alati võimalik teostada, sest rahulolematud aadlikud korraldasid sõjalisi „konföderatsioone" (liite). Neid võis kuulekusele sundida ainult sõjalise jõuga.

Poola riiklik korraldus oli kasulik ainult suurtele magnaatidele, sest see võimaldas neil oma huvides suunata välis- ja sisepoliitikat, kontrollimata käsutada oma laialdastes valdustes. Poola talupoegade olukord oli väga raske. Veel raskem oli teiste rahvaste, eriti ukrainlaste ja valgevenelaste seisund. Õigeusulised ja luteriusulised sattusid igasuguste tagakiusamiste alla.

Pärast Poola kuninga August III surma (1763. a.) saavutas Vene valitsus, et kuningaks valiti krahv Stanislaw Poniatowski, kes oli meelepärast Katariina II-le. Pärast seda nõudis Vene valitsus koos Preisimaaga seimilt, et ta õigeusulised ja luteriusulised õiguslikult võrrutaks katoliikliku elanikkonnaga. Kui seim selle nõudmise tagasi lükkas, organiseeris Vene saadik Poolas vürst Repnin kolm konföderatsiooni (liitu) õigeusulistest, luteriusulistest kui ka kuningaga rahulolematuist katoliiklastest. Konföderaadid said Vene valitsuselt suurt rahalist toetust ja Vene väed saadeti Poola territooriumile. Seimis kostis veelgi hääli igasuguste järeleandmiste vastu, kuid Repnin vahistas otse Varssavis mõned senaatorid ja saa-

tis nad tugeva saatevahtkonnaga Venemaale. Seim oli sunnitud nõustuma mittekatoliikliku šlahta õiguste võrrutamisega katoliiklastega. 1768. a. sõlmiti eriline kokkulepe Poola ja Venemaa vahel, mille järgi Poola riiklik korraldus pidi tulevikuski jääma ilma igasuguste muudatusteta. Venemaa võttis enesele tema puutumatuse garantii.

Osa šlahtat, kes ei olnud rahul järeleandmistega Venele, kogus omakorda Bari linnas relvastatud konföderatsiooni. Konföderaadid said toetust Prantsusmaalt, kes taotles Venemaa nõrgestamist, ja hakkasid kallale tungima Ukraina elanikkudele. See kutsus Ukrainas esile kasakate ja talurahva ülestõusu Poola ülemvõimu vastu. Nüüd aitas tsaarivalitsus Poola võimudel ülestõusu maha suruda, sest ta kartis, et talurahva liikumine kandub üle Venemaale.

Vene mõju tugevnemine Poolas erutas väga Austriat ja Preisimaad. Kartes, et Venemaa liidab endaga Poola, koostas Preisi kuningas Friedrich II plaani osa Poola territooriumi jagamise kohta Austria, Preisimaa ja Venemaa vahel. Nende riikide vahel sõlmitud kokkuleppe järgi liitis Preisimaa endaga Poola valdused Läänemere ääres (Pomorje) ja osa Suur-Poolast. Seetõttu ühines Preisimaa idaosa Brandenburgiga üheks terviklikuks territooriumiks. Kuid Danzigit ja Toruni, mida Preisimaa püüdis saavutada, ei saanud ta Katariina II mittenõustumise tõttu. Austria anastas Ukraina Galiitsia. Venemaa ühendas endaga osa Valge-Venet. Nii toimus 1772. a. Poola esimene jagamine.

Esimene sõda Türgimaaga (1768—1774). Sündmused Poolas kiirendasid sõja algust Vene- ja Türgimaa vahel. Prantsuse saadik veenis Türgi valitsust selles, et Venemaa mõju kõvenemine Poolas on kahjulik ja ohtlik Türgimaale. Peale selle pidasid Poola asjad kinni osa Vene sõjaväge. Türklastele näis saabunud olevat kohane moment, et peatada Venemaa edasitungimist Musta mere äärde. Aastal 1768 nõudis sultan Vene saadikult Konstantinoopolis, et Venemaa viiks oma väed Poolast

ära. Saanud eitava vastuse, käskis ta vahistada Vene saatkonna ja paigutada türmi.

Euroopas oldi veendunud, et Venemaa ei talu üheaegset sõda Türgimaa ja Poolaga ning saab sõjas lüüa. Sõjategevust algas Krimmi khaan. 1769. a. kevadel tungisid tatarlaste suured väed Vene piiriäärseisse lõunavaldustesse ja hakkasid neid rüüstama. See oli Krimmi tatarlaste viimane suur sõjaretk Vene ja Ukraina maadesse.

Vene vägede eesotsas seisis väljapaistev väejuht kindral Rumjantsev, hästi tuntud oma võitude poolest sakslaste üle Seitsmeaastases sõjas. Tema lahingutegevust iseloomustab iseseisvus, julgus ja võtete uudsus. Rumjantsev ise „otsis" vaenlase üles ja esmajoones püüdis hävitada tema elavat jõudu. Osavasti valis ta alluvaid väejuhte, kelle hulgast, tänu geniaalsetele sõjalistele annetele, kerkis kiiresti esikohale Aleksander Vassiljevitš Suvorov.

Aastal 1770 sai Rumjantsev teada, et Larga jõe lähedal seisab 80-tuhandeline Türgi armee. Rumjantsevi käsutuses oli umbes 30 tuhat soldatit. „Meie kuulsus ja au ei salli seda," ütles ta, „et taluda vaenlase juuresolekut." Märkamatult ületasid Vene väed jõe ja andsid vastasele hoogsa löögi tiivalt. Lahing lõppes Vene armee täieliku võiduga.

Kaks nädalat hiljem kohtas Rumjantsev türklaste peajõude, umbes 150 tuhat meest suurvesiiri juhatusel. Rumjantsevi selja taga oli kuni 80 tuhat tatarlast. Türgi ülemjuhataja oli kindel, et Vene armee on kotti sattunud. Hoolimata vastase jõudude suurest ülekaalust, otsustas Rumjantsev ise esimesena rünnata vesiiri. „Väheste jõududega purustada suured jõud," ütles Rumjantsev, „on omaette kunst ja kahekordne au, kui aga jõududelt ülekaalukas vastane võidab — selles ei ole midagi iseäralikku." Ära ootamata pealetungi, otsustas Rumjantsev ise atakeerida vesiiri, kes oli laagris Kaguli jõe (Doonau haru) kaldal. Türgi suurtükivägi avas hävitava tule ründajate pihta ja suured ratsaväe massid tungisid kiiludena üksikute kolonnide vahele, püüdes neid üksteisest lahutada. Saa-

bus kriitiline silmapilk, mõned väeosad lõid kõikuma. Sellal ilmus kohale Rumjantsev: „Seiske, poisid!" hüüdis ta soldateile ja isikliku eeskujuga innustades viis nad lahingusse. Türgi eliitväeosad ei pidanud vastu venelaste täägilöögile ja põgenesid lahinguväljalt.

Selle võidu tulemuseks oli kogu Dnestri ja Doonau vahelise maa-ala puhastamine türklastest. Sõjategevus kandus Doonau jõe paremale kaldale.

Esimeses Türgi sõjas saavutatud võitude eest sai Rumjantsev peale muude autasude kindral-feldmarssali tiitli ja oma perekonnanimele lisaks „Zadunaiski" (Doonau ületamise eest).

Rumjantsevi mõtted sõjaasjandusest leiavad käsitlemist tema teoses „Teenistuse kord", mis hiljem väheste muudatustega võeti ametliku juhendina tarvitusele sõjaväes. Seda määrustikku läbib agressiivse strateegia ja taktika vaim. Rumjantsev nõudis hoolitsevat suhtumist sõdureisse, sõdurites ja ohvitserides sõjalise kohusetunde ja initsiatiivi arendamist. Rumjantsevi õpilane oli geniaalne Vene väejuht Suvorov.

Suuri edusamme saavutati ka merel. Kuni sõja alguseni Läänemerel viibinud Vene sõjalaevastik sõitis ümber Euroopa ja ilmus Vahemerre Kreeka rannikule. 1770. a. juunis ründas Vene sõjalaevastik admiral Sviridovi juhtimisel Tšesma lahe juures (Väike-Aasia rannikul, vastu Chiose saart) teda laevade arvult ja suurtükkide hulgalt rohkem kui kaks korda ületavat Türgi sõjalaevastikku. Vene sõjalaevastikule anti käsk: hävitada vaenlane või hukkuda. Pärast mõnetunnilist ägedat merelahingut ei pidanud Türgi laevastik vastu ja ruttas varjule Tšesma merekääru. Järgmisel päeval hävitati kogu Türgi laevastik.

Teine Vene sõjaväe osa vallutas aastal 1771 lühikese ajaga kogu Krimmi. Järgmisil aastail ületas Vene sõjavägi mitu korda Doonau. Nende sõjaretkede ajal paistis hiilgavalt välja A. V. Suvorov.

Aastal 1774 sõlmiti Kutšuk-Kainardži külas rahu. Katariina II kiirustas rahu sõlmimisega, sest siseriigis oli puhke-

mas ähvardav talurahva ülestõus Pugatšovi juhtimisel. Venemaa sai selle rahu järgi endale Dnepri ja Bugi vahel asetsevad maad, samuti Kertši Krimmis, mis võimaldas talle läbi Kertši väina väljapääsu Mustale merele. Vene laevad võisid Mustal merel sõita võrdselt Inglise ja Prantsuse omadega. Türgimaa avas Vene laevadele läbipääsu ka läbi Dardanellide ja Bosporuse väina. Krimmi khaaniriik kuulutati sõltumatuks Türgimaast: Krimmis kasvas Vene mõju.

§ 17. Pärisorjuslik majandus XVIII sajandi teisel poolel.

Talurahva seisund. XVIII sajandi teisel poolel oli Venemaa majanduslikuks aluseks nagu varemaltki pärisorjuslik feodaalmajandus. Katariina II kasutas laialdaselt maade jagamist sealelavate talupoegadega aadlikele kingituseks ja autasudeks. Nii said näiteks 1762. a. paleepöördest osavõtnud vennad Orlovid kingituseks üle 50 tuhande talupoja, feldmarssal Potjomkin — üle 40 tuhande talupoja. Üldse jagas Katariina II aadlikele kuni 800 tuhat inimest. Tema ajal moodustas eravalduses olevate pärisoriste talupoegade arv natuke üle poole kogu talurahva arvust. Ülejäänud talupoegade hulgas oli kõige arvukam „riigitalupoegade" grupp. „Lossitalupoegadeks" nimetati, nagu XVII sajandilgi, talupoegi, kellelt saadud andamid kulutati tsaari õukonna ülalpidamiseks. Katariina II poja Paul I ajal hakati „udellitalupoegadeks" kutsuma neid talupoegi, kes moodustasid tsaariperekonna isikliku omandi. 1764. a. võttis Katariina II kloostritelt maavaldused ja andis seal elavad talupojad erilise asutise — ökonoomia-kolleegiumi — võimkonda. Seepärast kandsid need talupojad „ökonoomiatalupoegade" nimetust.

Kaubavahetuse arenemisega muutusid pärisorjusliku majanduse turusidemed tugevamaks ja mitmekesisemaks. XVIII sajandil suurenes kiiresti põllumajandussaaduste väljavedu Venemaalt Lääne-Euroopasse. Esikohal seisid kanep ja lina,

mis moodustasid ligikaudu ühe kolmandiku kogu väljaveosummast. Vene kanep oli tarvilik Euroopa purjelaevastikule. Vilja väljavedu suurenes tunduvalt sajandi lõpul, kui Venemaa vallutas lõplikult Musta mere ranniku. Põllundusega mittetegeleva linnaelanikkonna kasvu tõttu tõusis kiiresti nõudmine vilja järele ka siseturul. Venemaa linnades oli 1724. a.

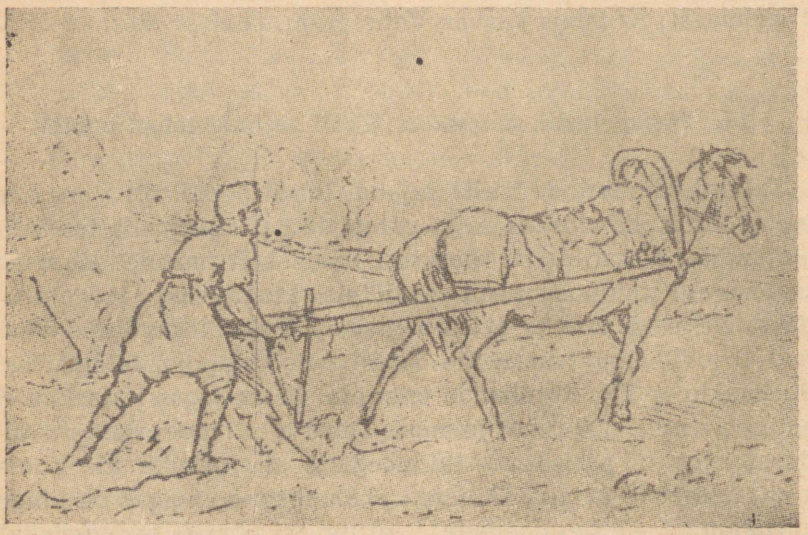

Põllul. *XVIII sajandi joonistus.*

328 tuhat elanikku, 1782. a. — 802 tuhat ja 1796. a. — juba 1 miljon 301 tuhat. Vajades raha, saatsid mõisnikud turule kanepit, lina, rasva, vilja ja teisi saadusi. Oma pärisorjuslikust majandusest katsusid nad saada kõige suuremat kasumit.

Pärisorjuslik töö oli põhjas väheviljakail metsavööndi mail niivõrd ebaproduktiivne, et mõisnikel oli kasulikum saada talupoegadelt rahalist kruntrenti kui sundida neid mõisapõldu harima. Mustmullamaadel lõunas muutus teoorjus, vastuoksa, talupoegade peasunniseks. Põhijoontes toimus seega pärisoriste talupoegade jaotus teoorjadeks ja renditalupoegadeks.

Vene talupoeg
XVIII sajandi lõpul.

Raharent kasvas Katariina II ajal keskmiselt rohkem kui kahekordseks. Et seda raha saada, läksid talupojad maalt „kõrvalteenistusse": töötasid puuseppadena, seppadena, palkasid ennast manufaktuuridesse, hakkasid linnades voorimeesteks,

tegelesid väikekaubandusega jne. Teo-oriste talupoegade seisund oli veel raskem. Mitmes mõisas oli levinud „kolmepäevane teoorjus", s. t. tööle mõisamaal kulutasid talupojad 7 nädalapäevast 3 päeva. Kuid paljud mõisnikud suurendasid teoorjust veel rohkem ja mõned jätsid talupojale oma töö jaoks üksnes pühad.

Tööpäeva pikkus oli seadusega samuti kindlaks määramata ja olenes täielikult mõisniku omavolist. Tavaliselt läksid talupojad tööle juba enne päikesetõusu ja lõpetasid töö täispimeduse saabumisega. Et talupoegi sõnakuulmisele sundida, vajasid mõisnikud nende üle tugevat võimu. Katariina II 1765. a. käskkirja järgi said mõisnikud õiguse saata talupoegi „jultumuse" eest sunnitööle. Kahe aasta pärast keelati talupoegadel mõisnike peale ükskõik milliste kaebuste esitamine.

XVIII sajandi teisel poolel omandas suure leviku talupoegadega kauplemine. Mõisnikud müüsid oma talupoegi sageli eraldi maast, „väljaveoks", kusjuures müügile läksid terved külad, perekonnad. Lapsi müüdi sageli lahus vanemaist. Talupoegade hinnad olid väga mitmesugused: need olenesid müüdavate soost, vanusest, füüsilisest tugevusest ja elukutsest. On teada juhud, kus mõisnik müüs pärisoriseid tüdrukuid 10 rubla eest. Samal ajal maksid aadlikud tõuliste hurdakutsikate eest sadasid ja isegi tuhandeid rublasid. Pärisorjade müügi kuulutused trükiti avalikult ametlikes ajalehtedes koos kariloomade, koerte, asjade ja väärtuseta majakraami müügi kuulutustega.

Mõisnike võim talupoegade elu ja vara üle viis jubedatele kuritegudele. Mõisniku metsiku omavoli näiteks võib olla naismõisniku Saltõkova asi, tuntud rahvasuus „Saltõtšihha" nimetuse all. Tühistel põhjustel piinas Saltõkova 10 aasta jooksul surnuks umbes 140 inimest, peamiselt naisi ja tütarlapsi. Piinatavate jaoks mõtles ta välja kõige rafineeritumaid metsikusi: rebis tuliseks aetud tangidega nende kõrvu, sundis palja jalu külma käes seisma jm. Saltõkova asjas algas uurimine alles viis aastat pärast kaebuste saabumist. Aadlikuna vabastati Sal-

tõkova ihunuhtlusest. Tema hirmutamiseks piinati seepärast kohtuliku uurimise ajal tema juuresolekul teisi inimesi. Kohus mõistis Saltõkova sunnitööle, kuid Katariina asendas selle karistuse kloostrisse sulgemisega.

Manufaktuurtootmise arenemine. Suurem osa turustatavaid kaupu toodeti, nagu XVII sajandilgi, talupoegade ja linna-

Teoorjus. *Raamatust „Maaelu peegel" XVIII sajandist.*

väikekäsitööliste poolt, sest manufaktuurtootmine ei suutnud tunduvast arenemisest hoolimata rahuldada turunõudeid. Manufaktuuride üldarv Katariina II valitsemise ajal ligikaudu kolmekordistus. Manufaktuurides rakendati laialdaselt pärisorjade tööd. Seepärast jäi XVIII sajandi teiselgi poolel manufaktuuri valitsevaks tüübiks pärisorjuslik manufaktuur. Vabade töökäte puuduse suhtes olid maid ja talupoegi omavad aadlikud aseta-

tud paremaisse tingimustesse kui kaupmehed. Manufaktuurides oli neil võimalik kasutada oma pärisoriste talupoegade tööd. Maapõuevarade kaevandamine ja põllumajandus andsid neile peale selle vajalikku toorainet: rauamaaki, villa, lina, kanepit jt. Need tingimused kutsusid esile aadli „pärusmanufaktuuride" arenemise, mis konkureerisid kaupmeeste omadega. Mõned kauplemisega ja liigkasuvõtmisega rikastunud pärisorised talupojad asutasid samuti oma isiklikke manufaktuure, palgates neisse „vabu" inimesi ja mõisnike renditalupoegi.

„Tööinimeste" töö manufaktuurides oli väga raske ja erines vähe pärisoriste talupoegade tööst. Tööd tehti tavaliselt pimedais, niiskeis ja räpaseis ruumides. Tööpäeva pikkus ulatus 14-le ja isegi 16-le tunnile ööpäevas. Töötasu oli tühine ja maksti välja väga korratult. Töölised nälgisid ja olid sageli haiged. Eriti raskes olukorras olid mäetehaste possessioonsed talupojad. Neil tuli töötada kümneid ja isegi sadu versti nende küladest eemal asetsevais tehastes.

Rahutused talupoegade ja „tööinimeste" keskel. Karm ekspluateerimine manufaktuurides kutsus XVIII sajandi keskel esile massilisi „tööinimeste" liikumisi streikide ja avalikkude väljaastumiste näol. Suurimaid olid kaupmeeste Gontšarovi ja Demidovi tehaste juurde kuuluvaks tunnistatud talupoegade ülestõusud aastal 1752. Gontšarovi purjemanufaktuuris (Malojaroslavetsi linna lähedal) saavutasid tehaste talupojad täieliku võidu nende rahustamiseks saadetud sõjaväelise komando üle ja võtsid sellelt ära isegi kolm suurtükki. Samal aastal alustas ülestõusu terve vald, mis oli tunnistatud Demidovi rauatehaste juurde kuuluvaks. Vallas elunev erusoldat õpetas talupoegadele relvade käsitsemist. Talupojad hävitasid nende vastu saadetud 500 soldatist koosneva salga.

Ülestõusud Gontšarovi ja Demidovi tehaseis suruti maha suure tsaarivägede salga poolt, mis koosnes kolmest jalaväepolgust ja suurtükiväest. Üksikud väljaastumised jätkusid Uurali mäetehastes veel 60-ndail aastail.

Alates 40-ndaist aastaist hakkasid rahutuste juhud pärisoriste talupoegade keskel tunduvalt sagenema. Talupojad tapsid mõisnikke ja mõisavalitsejaid, põletasid mõisahooneid ja astusid mõnikord tervete küladena valitsuse väesalkadele vastu. Talurahva liikumine hoogustus eriti pärast 1762. a., kui „aadlivabaduste" seaduse tõttu oma mõisadesse tagasitulnud mõisnikud hakkasid talupoegi veel rohkem rõhuma.

§ 18. Talurahva sõda Pugatšovi juhtimisel.

1773–1775

Rahutuste algus. Vastuhaku-juhud pärisoriste talupoegade keskel sagenesid XVIII sajandi 60-ndail aastail üha enam. Ükснes riigi keskosades toimus kuni 40 rahutust.

Eriti raskes olukorras olid Volgamaa rahvad, kes said maaomanike ja tsaariametnike poolt kõige häbematuma ekspluateerimise osalisteks. Pärast Batõrša ülestõusu mahasurumist Baškiirias suurenes baškiiride maade anastamine üha rohkem. Vene kaupmehed ja ettevõtjad laostasid baškiiride majapidamisi, raiusid maha metsi ja ehitasid uusi tehaseid. Kartes kallaletunge muutsid nad tehased tõelisteks kindlusteks, varustasid neid relvadega ja püssirohuga.

Paremas olukorras ei olnud XVIII sajandi 70-ndate aastateni Volga alamjooksu kaldaid asustavad kalmõkid. Suutmata taluda rõhumist tsaarivalitsuse poolt, läks aastal 1771 suur osa Volga vasakul kaldal rändlevaid kalmõkke itta, Hiina piiridele. Kuid enamik neist hukkus teel näljast ja lahinguis kasahhidega; ülejäänud asusid elama Ida-Turkestani Hiina-ossa. Venemaale jäid Volga paremal kaldal elavad kalmõkid.

Rahutused haarasid ka vene kasakaid, kes elasid Jaiki (Uurali) kallastel. Jaiki kasakate keskel toimus XVIII sajandi 50-ndateks aastateks sama kihistumine, mis mõnevõrra varem leidis aset Ukraina ja Doni kasakkonnas. Korduvalt toimusid kokkupõrked jõukate ja lihtkasakate massi vahel. Seesugustel juhtudel asus valitsus jõukate kasakate ja nende keskelt vali-

Peeruvalgusel. *XVIII sajandi joonistus.*

tud atamanide poolele ja vaatas nendevastaseile väljaastumistele kui „mässule". Aastal 1772 tapsid kasakad Jaitski linnakeses toimunud ülestõusu ajal nende juurde saadetud kindral Traubenbergi, samuti ka mõned kasakate atamanid. Jaiki kasakate vastu saadeti valitsusväed, kes ülestõusu maha surusid ja Jaitski linnakese endi alla võtsid. Kasakate omavalitsus hävitati ja Jaitski linnakesse seati ametisse valitsuse komandant sõjaväelise komandoga. Paljudel ülestõusust osavõtnud kasakatel õnnestus siiski varjuda jälitamise eest.

Kasakate Türgi sõtta saatmise katsed kutsusid esile rahutusi ka Doni kasakkonna hulgas. Tol ajal hakkas kasakate hulgas Donil ja Jaikil levima kuuldus, et Peeter III olevat elus ja var-

juvat kuskil kasakate seas. Hakkas ilmuma tsaarina esinevaid isehakkajaid. Rahva hulgas tunti Peeter III lugu väga uduselt. Peeter III vägivaldset surma seletati aadlikkude kättemaksuga tsaarile selle eest, et ta soovis kergendada talupoegade olukorda.

Jemeljan Pugatšov. 1773. a. sügisel hakkas kasakate ülestõusu juhiks Jemeljan Pugatšov. Ta sündis ja kasvas üles Donil, Zimoveiskaja staniitsas, sealsamas, kus sündis ka Stepan Razin. Pugatšov võttis osa Seitsmeaastasest sõjast, oli Poolas ning viibis Türgi sõja aegu tegevväes. Haiguse tõttu koju saadetud, ei tulnud ta enam tagasi sõjaväkke, vaid jäi „jooksik-kasakaks". Hulkudes mööda Doni-, Volgamaad ja Jaikit, kohtus Pugatšov jooksik-talupoegadega ja Uurali tehaste töölistega, kehvkasakatega ja vanausulistega. Selle rändlemise ajal õppis Pugatšov hästi tundma rahva meeleolusid ja hädasid.

1773. a. septembris ilmus Pugatšov väikese kasakate salgaga Jaikile, esinedes keiser Peeter III-na. Pugatšovi ümber hakkas kogunema kasakaid, kellest mitmed võtsid osa 1772. a. ülestõusust. Kasakate salgaga liikus Pugatšov üles mööda Jaiki jõge Orenburgi juurde. Piki jõge asetsesid väikesed nõrgad kindlusekesed. Pugatšovi lähenemisel tapsid või sidusid garnisoni soldatid ja kasakad kinni oma ohvitserid ja läksid üle Pugatšovi poole. 1773. a. oktoobri algul ilmus Pugatšov Orenburgi alla, mis oli hästikindlustatud kindlus, kus oli küllalt suur garnison. Pugatšov ei suutnud Orenburgi vallutada rünnakuga, vaid läks üle piiramisele, mis kestis ligi kuus kuud.

Talupoegade ja Volgamaa rahvaste ülestõus. Pugatšovi ülestõus pani liikuma kogu Volgamaa steppide elanikkonna. Kasahhid tulid oma rännetega Jaiki lähedale ja nende üksikud salgad astusid Pugatšovi sõjaväe koosseisu. Pugatšovi sõjaväkke hakkas voolama ka kalmõkke, kes asustasid Volga alamjooksu ja Musta mere vahelist steppi. Pugatšovi lähenemisel Jaiki ülemjooksule hakkasid tema juurde tulema tatarlaste, baškiiride ja tšeremisside (maride) salgad. Samal ajal hakkas ülestõus kiiresti levima mäekaevandustööliste ja vene päris-

Jaiki kasakad.

oriste talupoegade keskel. Iga päev tuli Pugatšovi juurde salkadena lähedaste mõisade talupoegi ja mäetehaste töölisi.

Kasakate ülestõus muutus talurahva sõjaks, mis haaras nii Volgamaa vene kui ka mitte-vene elanikkonna. Orenburgi all hakkas Pugatšov korraldama mõne lähima, tsaari sõjaväeteenistuses sõjalisi kogemusi omandanud abilisega talupoegade ja kasakate salku. Talupojad ja kasakad jagati polkudeks ja rootudeks. Olid kalmõkkide, baškiiride, tatarlaste, tehastetööliste jm. eripolgud. Iga polk paiknes laagris eraldi. Relvastus oli väga halb ja mitmekesine. Ainult üksikuil olid püssid ja püstolid. Teised enamikus olid relvastatud nugadega ja isegi ainult nuiadega. Äravõetud suurtükkidest moodustati artilleeria, mille juhiks oli endine soldat. Peale selle saadeti suurtükke Uurali tehaste tööliste poolt. Töölised katsusid neis tehastes ülestõusnute jaoks suurtükkide ja teiste relvade valmistamist uuesti alustada.

Hoolimata Pugatšovi karmidest vahendeist oli distsipliin rahvaväes väga halb. Lahingus püüdis iga polk või salk iseseisvalt tegutseda. Talupojad võitlesid oma külade lähedal vaprasti, kuid niipea kui siirduti mujale, lahkusid nad sõjaväest.

Pugatšov andis keiser Peeter III nimel välja „manifeste", milles lubas anda rahvale põllumaad, metsad, heinamaad, veed, kalapüügikohad, soolaallikad ja muud kõlvikud. Talupojad lubas ta vabastada „orjusikkest" ja neile tagasi anda vabaduse. Kogu elanikkonnal lubas ta kaotada raske pearaha. Aadlikke nimetas ta roimariteks ja käskis neid tappa. Astudes välja mõisnikkude vastu mõtlesid talupojad, et pärisorjusest võib neid vabastada „hea tsaar". Seesugust „head tsaari" nägid nad Pugatšovis.

Pugatšovi edu. 1773. a. lõpul ümberpiiratud Orenburgile abikssaadetud valitsuse väesalk kindral Kar'i juhatusel sai täieliku kaotuse osaliseks. Pugatšovi võidul regulaarvägede üle oli suur mõju nii ülestõusust haaratud kohtades kui ka riigi siserajoonides. Aadlikud sattusid paanikasse. Mõisnikud ootasid ärevusega hirmsa „Pugatši" ilmumist isegi sadu versti

Volgamaast eemal asetsevais kohtades. Ülestõusnute vastu saadeti suured regulaarsõjaväe jõud, kellede ülemaks määrati kindral Bibikov.

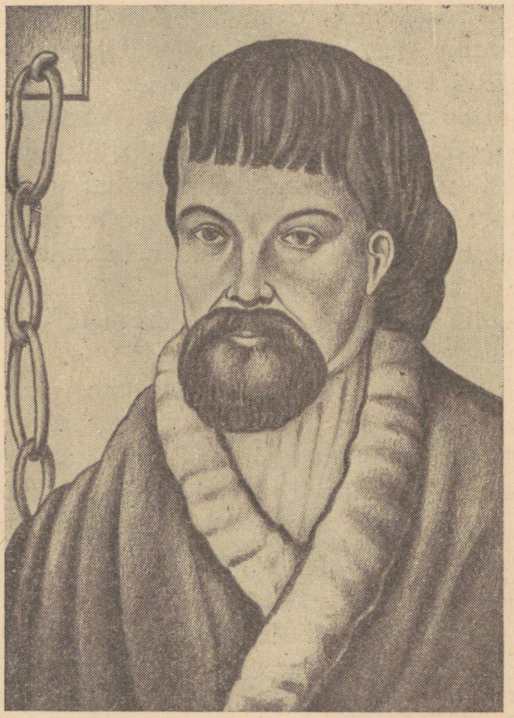

Jemeljan Pugatšov.

Talurahva sõda tõstis esile rea andekaid ja vapraid rahvasalkade juhtijaid. Baškiiria ratsaväe eesotsas tegutses tubli baškiir Salavat Julajev. Salavat Julajev oli rahvalaulik. Tema loodud lauludes kõneldi piiritust armastusest kodumaa, tema põldude, metsade ja rändlusalade vastu. Uurali tööliste hulgast tõusis teine andekas ülestõusu juhtija — Ivan Beloborodov.

Mitu korda saavutas võite tsaarivägede üle lihtne Jaiki kasakas, ataman Ivan Zarubin, hüüdnimega „Tšika". Kui Pugatšov oli lähenenud Orenburgile, kohtas teda Orenburgi kuberneri poolt saadetud pärisorine talupoeg Afanassi Hlopuša, kes oli saanud ülesande süüdata ülestõusnute püssirohutagavarad ja veenda kasakaid ülestõusust loobuma. Kuid Hlopuša läks üle Pugatšovi poole ja sai üheks ta lähimaks abiliseks. Ta juhtis üksikut salka ning ajas oma kiirete ja ootamatute kallaletungidega aadlikele hirmu peale.

1774. a. märtsis sai Pugatšov Orenburgi lähedal lüüa ja pidi loobuma linna piiramisest. Pagedes jälitamise eest suundus ta Baškiiriasse, mäetehaste rajooni, kus ülestõusnute salgad uuesti täienesid tehaste töölistega, vene talupoegadega ja baškiiridega. See andis Pugatšovile võimaluse suunduda Kama jõele ja edasi — Kaasani juurde. Kaasan oli kogu Volgamaa administratiivne keskus ja tema vallutamisel oleks olnud suur tähtsus ülestõusu edasise arenemise seisukohalt.

1774. a. juulis jõudis Pugatšov Kaasani alla. Suurtükid veeti linna alla heina- ja õlevoori katte all. Samal ajal hiilis relvastamata tehaste-talupoegade salk tähelepandamatult jäärakuid kaudu linna ja tungis ootamatult kindlustiste kallale. Peaaegu paljaste kätega kihutasid talupojad tsaarisoldatid minema ja pööranud ümber nende käest äravõetud suurtüki, hakkasid sellest tulistama piki tänavaid. Teisest küljest tungisid linna baškiirid. Tsaarigarnison peitus vanasse kindlusse. Kuid abiks Kaasanile jõudis kohale tsaari väesalk polkovnik Michelsoni juhtimisel. Kaasani ümbruses sai Pugatšov lüüa ja suundus väikese salgaga Volga paremale kaldale.

Pugatšovi jälitamine. Raske lüüasaamine, sügise lähenemine ning raskused toiduainete ja moona saamise alal sundisid Pugatšovi suunduma lõunasteppidesse. Volga paremale kaldale jäi tema vägedest ainult tähtsusetu salk. Kuid Pugatšovi ilmumine tihedalt asustatud arvukate mõisamajandustega rajoonidesse kutsus esile uue pärisoriste talupoegade valgumise tema juurde. Kogu Volgamaa Nižni-Novgorodist lõuna poole oli

lühikese ajaga haaratud ülestõusust. Linnad alistusid peaaegu ilma vastupanuta. Talupojad tulid ise ja tõid kaasa kinniseotud mõisnikke. Kuid need talupoegadest täiendosad lagunesid niisama kiiresti kui kogunesid. Sõjaliselt väljaõpetamata talupojad ei talunud kokkupõrkeid regulaarvägedega. Tsaari väe-

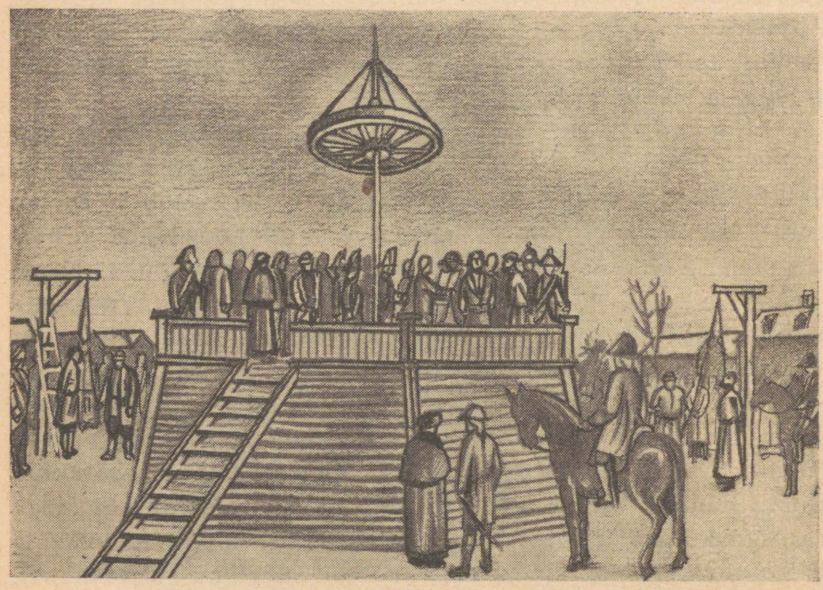

Pugatšovi hukkamine. *Pealtnägija Andrei Bolotovi joonistus.*

salgad jälitasid Pugatšovi tema kannul olles, andmata talle aega peatumiseks. Pensa, Saraatovi ja Kamõšini kaudu lähenes Pugatšov augusti lõpuks Tsaritsõnile. Siin jõudis Michelson Pugatšovile järele ja lõi teda lõplikult. Mõnekümne kasakaga õnnestus Pugatšovil ületada Volga ja minna steppi. Tsaari vägedest ümberpiiratuna eksles Pugatšov mööda steppi, püüdes välja jõuda Jaikini.

Kasakate hulgas algas laostumine. Vähem vastupidavad nende hulgast hakkasid nurisema, et ataman viib nad hukku-

misele. Pugatšovi salgas olevad kasakate vanemad andsid ta välja tsaarivõimudele.

Käe- ja jalaraudadesse pandud Pugatšov viidi puust puuris Moskva, kus ta 1775. a. jaanuaris hukati. Moskva aadlikud sõitsid suurel arvul kokku Pugatšovi hukkamisele, sest see oli „aadli tõeliseks pidupäevaks". Mälestus Jemeljan Pugatšovist on säilinud rahva seas; ta on säilinud rahvalauludes ning muistendeis.

Tsaarivalitsus õiendas julmalt arveid ülestõusust osavõtnud rahvaga.

Talurahva ülestõus Pugatšovi juhtimisel lõppes sama õnnetult kui Bolotnikovi, Stepan Razini ja Bulavini ülestõusud. Pugatšovi talurahvasalgad võitlesid visalt ainult oma külade lähedal. Nad olid halvasti relvastatud ega tundnud sõjaväelist väljaõpet. Talupoegade keskel valitses veendumus, et „hea tsaar" võib kergendada nende olukorda. Seepärast esineski Pugatšov tsaarina. Talupojad võisid võita ainult tööliste abiga, kuid töölisklassi Venemaal XVIII sajandil veel ei olnud. „Talupoegade ülestõusud", ütles seltsimees Stalin, „võivad olla edukad ainult sel juhul, kui nad on ühendatud tööliste ülestõusudega ja kui töölised juhivad talurahva ülestõuse. Eesmärgile võib viia ainult kombineeritud ülestõus eesotsas töölisklassiga." (L e n i n j a S t a l i n, Teoste kogu ÜK(b)P ajaloo õppimiseks, III köide, lk. 527.)

Kuigi 1773.—1775. a. talurahvasõda sai kaotuse osaliseks, mängis ta siiski progressiivset osa, andes võimsa hoobi pärisorjusele.

§ 19. Aadli diktatuuri kõvenemine.

Talurahva sõda näitas aadlile, et pärisorjusliku riigi aparaat ei olnud küllalt tugev selleks, et kindlustada mõisnikkude võimu paljumiljonilise pärisorise talurahva üle. Saanud võidu talurahva sõjas, võttis Katariina II aastal 1775 seepärast ette suure administratiivse reformi kohtadel. Kogu maa jaotati

50 kubermangu, igaühes umbes 300 tuhat elanikku. Kubermangud jaotati maakondadeks seesuguse arvestusega, et igaüks neist haaraks umbes 30 tuhat elanikku. Kubermangude etteotsa seati kõrgeimale võimule allutatud kubernerid. Üksikjuhtudel ühendati kaks-kolm kubermangu asevalitseja võimu alla. Sellega saavutati kogu valitsemise suurem tsentralisatsioon. Maakondi haldasid kapten-ispravnikud ühes aadli poolt enda hulgast valitud kaasistujatega. Seetõttu omandasid aadlikud peale selle võimu, mida nad omasid mõisnikena, veel administratiivvõimu oma maakondade kõigi elanike üle. Aadlike kaasatõmbamine osavõtmisele kohalikust haldamisest nõudis aadliühingute loomist maakondade ja kubermangude kaupa.

1785. a. said aadlikud „armukirja", millega kinnitati aadlikkude omandusõigus maale ja pärisorjadele. Selles olid kinnitatud ka kõik varem antud eesõigused: vabastamine ihunuhtlusest ja isiklikest riigimaksudest. Iga maakonna ja iga kubermangu aadlikud moodustasid omavalitsusliku maakonna- ja kubermangu-„aadliühingu". Ühes maakonnas elavad aadlikud sõitsid kord kolme aasta tagant kokku koosolekule maakonna aadlipealiku valimiseks. Ühe kubermangu aadlikud sõitsid kokku maakonnapealikute hulgast kubermangu aadlipealiku valimiseks kui ka administratiivkohtadele kandidaatide valimiseks. Aadlikud said õiguse esitada oma hädasid kindralkubernerile ja erisaadikute kaudu — senatile ja keisrinnale.

Ka linnad said 1785. a. uue korralduse. Kõik linnas elavad isikud kuulusid üldseisuslikku „linnakogukonda", mis jagunes kuude kategooriasse. Linnakodanikud valisid „linnapea" ja saadikud linnamajandust juhtivasse „linnanõukokku". Linnaomavalitsus oli kaupmeeskonna kõrgema kihi käes. Haldusvõimuks oli linnas valitsuse poolt määratav „gorodnitši".

Eriti püüdis valitsus kõvendada haldusvõimu ääremail. Kasakate omavalitsust Donil kitsendati veel rohkem. Aastal 1775 hävitati Zaporožskaja Setši jäänused Dnepri alamjooksul. Erilist tähelepanu pööras valitsus ülestõusust aktiivselt osavõtnud Jaiki kasakkonnale.

1775.—1785. a. reformid suurendasid veel rohkem aadlikkude diktatuuri maal. Aadlikud said veel tsentraliseerituma ja tugevama haldusaparaadi, millele tugedes nad võisid paremini jälgida elanikkonna meeleolu ja kiiremini tarvitusele võtta vajalikke abinõusid talurahva rahutuste lõpetamiseks. Katariina II-st ülistati lauludes „aadli-tsaarinnana".

§ 20. Venemaa välispoliitika pärast talurahvasõda.

Krimmi ühendamine. 1774. a. Kutšuk-Kainardži rahu tingimused kergendasid suuresti Musta mere äärsete steppide ühendamist Venemaaga ja Krimmi vallutamist. Seda nõudsid Venemaa elulised huvid Mustal merel. Kuigi Krimm oli tunnistatud iseseisvaks khaaniriigiks, ei suutnud ta omaenese jõududega kaitsta oma iseseisvust. Sõjast nõrgendatud Türgimaa ei olnud suuteline Krimmi khaaniriigile õigeaegselt abi andma. Tsaarivalitsus kasutas Krimmis osavalt ära Girei'de valitseva suguvõsa liikmete vahelise võitluse võimu pärast. Üks neist, Šagin-Girei, kuulutati Krimmi toodud Vene vägede abil khaaniks. 1783. a. võttis Vene valitsus Šagin-Gireilt võimu ja Krimm ühendati Venemaaga „Tauria" nime all.

Venemaa sai tagasi viljakandvad Musta mere äärsed stepid, mida hakati nimetama Novorossiaks (Uus-Venemaaks). Sinna tungisid ahnelt vene mõisnikud. Nad haarasid parimad maad Krimmis, eriti piki rannikut ja viljakandvais orgudes. Musta mere äärseis steppides tekkis lühikese ajaga suuri põllumajapidamisi, mis kuulusid suurtele võimukandjatele ja keisrinna kindralitele. Stepimaa-alad asustusid kiiresti. Asunike hulgas olid kesk-maakondadest vägivaldselt väljaviidud vene talupojad, kreeklased, armeenlased ja kohalikud tatarlased. Eriti rikastus keisrinna soosik kindral Potjomkin, kes määrati äsjaühendatud maa kindralkuberneriks. Potjomkin kogus sõjaväe jaoks võetud nekruteid (noorsõdureid) ja asustas need oma mõisadesse. Novorossias ja Krimmis tekkis uusi Vene

linnu ja kindlusi. Dnepri alamjooksule asutati Jekaterinoslavi linn (nüüd Dnepropetrovsk), mis muutus maa administratiivseks keskuseks. Krimmi ehitati laevastikule kindlustatud sadam — Sevastoopol. Dnepri suudme lähedale tekkis Hersoni kindlus.

Teine sõda Türgimaaga. Katariina II taipas, et Türgimaa ei lepi Krimmi kaotamisega. Valmistudes uueks sõjaks Türgimaaga, sõlmis Katariina II Türgimaa vastu sihitud liidu Austriaga.

Sõda Türgimaaga kiirendasid kõvendatud tööd Krimmi ja Musta mere ranniku kindlustamisel, laevastiku ja kindluse ehitamised. Taga kihutatud Prantsusmaa poolt, kes soovis Venemaa nõrgenemist, kuulutas Türgimaa aastal 1787 Venemaale sõja.

Sõda algas türklaste katsega vallutada väike Vene kindlus Kinburn, mis kaitses sissepääsu Dnepri suudmesse. Vene väed, keda juhtis väljapaistev väejuht Suvorov, lõid julge rünnakuga kindluse ees maandunud türklaste väesalga merre. Järgmisel aastal astus liidus Venemaaga sõtta Austria. Vene väed asusid tollal tugeva Türgi kindluse Otšakovi piiramisele. Türgi vastu tegutsevat Vene sõjaväge juhtis Potjomkin, andekas, kuid auahne ja otsustusvõimetu inimene, kes isegi sõjas ei unustanud kärarikkaid ja uhkeid lõbustusi. Samal ajal nälgisid soldatid kaevikuis Otšakovi all toidumoona puuduse tõttu ja külmetasid kergeis sineleis tugevate külmade käes. Väed kandsid suuri kaotusi surnutena ja haavatutena. Kaotanud tegevusetuses mitu kuud, lubas Potjomkin lõpuks Otšakovi rünnata. Karmi pakasega, märatsevas lumetuisus vallutasid Vene väed selle tugeva Türgi kindluse.

Izmaili piiramine ja ründamine. Aastal 1789 lõi Suvorov kaks korda türklasi: Fokšanõ linna juures ja Rõmniki jõel. Võidu eest Rõmniki jõel sai Suvorov krahv „Rõmnikski" tiitli. Samal ajal sõlmis väga kindlusetult ja loiult tegutsev Austria Türgimaaga eraldi rahu. Venemaa jätkas sõda. 1790. a. piirasid Vene väed Doonau suudmes ümber tugevaima Türgi kind-

luse Izmaili. Vene sõjaväe olukord oli väga raske, eriti talve tuleku tõttu. Vägedel ei olnud piiramissuurtükke, ei olnud piisavat toidutagavara ega kütet. Tekkisid haigused. Siis määrati Izmaili piiravate vägede ülemaks Suvorov. Ta algas otsekohe ettevalmistusi kindluse ründamiseks, hoolimata Türgi garnisoni arvulisest üleolekust. Rünnaku eel saatis Suvorov Türgi kindluse komandandile lühikese sedeli alistumisettepanekuga: „Ma saabusin vägedega. Kakskümmend neli tundi järelemõtlemiseks — vabadus; minu esimene lask — juba vangipõli; rünnak — surm." Türgi ülemjuhataja vastas: „Enne lakkab Doonau voolamast ja langeb taevas maa peale, kui alistub Izmail". Vaatamata tapvale tulele kindlusest, seadsid vene soldatid koidikul üles redelid ja ronisid kindluse seintele, mis mõnes kohas ulatusid 10—15 meetri kõrgusele. Kogu päeva kestis käsitsivõitlus. Õhtuks oli Izmail vallutatud. Türklased kaotasid surnutena umbes 26 tuhat inimest.

Musta mere laevastiku võit. Üheaegselt Suvorovi juhtimisel tegutseva maaväe silmapaistva eduga saavutas noor Musta mere sõjalaevastik admiral Fjodor Fjodorovitš Ušakovi juhatuse all rea hiilgavaid võite Türgi laevastiku üle. Võitluses tugeva vastasega järgis Ušakov Suvorovi reeglit: hoida initsiatiiv oma käes, alati ja kõikjal taga otsida vaenlast, rünnata teda äkitselt, kindla otsusega lõpetada lahing vastase purukslöömise ja hävitamisega. Meretaktika alal ei pidanud Ušakov end seotuna tollal kehtivate iganenud määrustega, vaid tõi lahingukäiku uusi võtteid, mis olid rajatud avara manööverdamise rakendamisele.

Ušakov osutas maaväele suurt abi Izmaili piiramisel. Kui Türgi laevastik koondus Doonau suudme lähedale, otsustas Ušakov, kes oli jälginud vastase iga liigutust, järsku seisma panna türklaste edasiliikumine, kuigi viimastel oli sellal parim laevastik. Türklasi tabati ootamatult, nii et neil ei olnud isegi aega oma laevastikku lahingukorda seada. Kabuhirmus hakkasid nad ankruköisi katki raiuma ja eemaldusid täis purjedel Doonau suudme sihis. Ušakov aga sundis Türgi laevas-

tiku lahingut vastu võtma ja kihutas ta korratult põgenema. Järgmisel päeval jätkas Ušakov tagaajamist. Põlema süttinud Türgi lipulaev uppus ja teine, 66 suurtükiga varustatud „Merede valitseja" andis end kogu meeskonnaga vangi. Türklased kaotasid surnute ja uppunutena ligi 2000 meest, kuna Ušakovi laevastikus oli kaotusi kõigest 21 surnut ja 25 haavatut. Pärast seda lahingut Türgi laevastik enam ei suutnud takistada maaväe tegevust Izmaili all.

1791. aasta kevadeks olid türklased oma laevastikku täiendanud ja kaotused tasa teinud, nii et ta arvuliselt ikka veel ületas Vene laevastikku. Türgi laevastiku uus ülemjuhataja tõotas sultanile puuris kätte toimetada talle hirmuäratava „Ušak-paša" (nii nimetasid türklased Ušakovi). Tänu hästi korraldatud luurele võis Ušakov pidevalt oma vastast jälgida. Saanud teateid, et Türgi laevastik rannapatareide kaitse all oli koondunud ühe neeme juures, otsustas Ušakov teda rünnata muhameedlaste pühal päeval. Enamik Türgi meremehi, aimamata venelaste lähedust, viibis muretult rannas. Vene laevastik ilmus ootamatult türklaste silmade ette, möödus õnnelikult rannapatareide tulejoonest ja lõikas Türgi laevastikul ära ühenduse maaga. Suures segaduses põrkasid Türgi laevad üksteisega kokku ja tulistasid vastastikku oma laevu. Ušakov oma lipulaeval sööstis keset vaenlase laevastikku ja näidates vapruse eeskuju tulistas türklasi lähedalt distantsilt kartetšiga kõigist oma suurtükkidest korraga. Türgi laevastik purustati teistkordselt.

Rahu sõlmimine Jassys. Izmaili vallutamine Suvorovi poolt ja Ušakovi võit otsustasid sõja lõpu.

Aastal 1791 sõlmiti Jassys rahu, mille järgi Türgimaa loovutas Venemaale Lõuna-Bugi ja Dnestri jõe vahelised maad ja nõustus Krimmi liitmisega Venemaa külge. Teise Türgi sõja resultaadina kindlustus Venemaa lõplikult Musta mere põhjarannikul. Sellega lõppes igivana võitlus juurdepääsu pärast külmumata Mustale merele, mis oli vajalik Venemaa majanduslikule arenemisele. Kuid türklaste kätte jäi endiselt Mol-

daavia, mis nagu Izmaili ümbruski kuulus juba vanasti Kiievi riigi koosseisu.

Sõda Rootsiga. Üheaegselt Türgi sõjaga pidas Venemaa sõda Rootsiga (1788—1790). Rootsi tegi katset Venemaalt ära võtta Läänemere rannikut. Kõik rootslaste katsed välja tungida Peterburgi juurde said täieliku nurjumise osaliseks. Sõda lõppes rahu sõlmimisega 1790. a., mille järgi mõlemad riigid säilitasid endised piirid.

§ 21. Ukraina XVIII sajandil.

Ida-Ukraina. Kuni Poola jagamiseni jagunes Ukraina Venemaa koosseisu läinud Ida-Ukrainaks (ühes Kiieviga) ja Poola võimu alla jäänud Lääne- ehk parema kalda Ukrainaks (lääne pool Dneprit).

Pärast ühendamist Venemaaga võeti vasaku kalda (Ida-) Ukrainas poola mõisnikelt maad ära. See kiirendas Ukraina maaomanike klassi arenemist. Vabade maade äravõtmisega, sõjaväemaade ostuga ja anastamisega hakkas suurendama oma valdusi kasakate ülimuslik kiht, kel ka varem oli mõisu. Osa maid sai ta tsaarilt annetustena.

Kasakate ülemik valis oma keskelt hetmani, tema abid ja üldse kõik sõjalise võimu esindajad. Kasakate sõjaline võim oli samal ajal ka Ukraina elanikkonna üld-administratiivvõimuks. Ent ülemiku sõltumatu ja mõjukas seisund kutsus esile kartuse tsaarivalitsuse juures, kes püüdis Ukraina halduskorraldust lähendada Venemaa teiste osade korrale. Seepärast muutis tsaarivalitsus XVIII sajandi jooksul mitu korda ära Ukraina hetmani ameti, asendades selle Peterburgist saadetud kindralitest ja ohvitseridest „Väike-vene kolleegiumiga". Hetmani-amet kaotati lõplikult aastal 1764.

Täielikule ümberkorraldusele allutati ka Ukraina kasakate sõjaväeteenistuslik organisatsioon. Enamik Zaporožje kasakaid lahkus Setšist juba XVIII sajandi algul, asustudes ümber

Krimmi khaanile kuuluvaile, Dnepri suudme lähedasile maile. Soovimata sõdida Venemaaga, läksid zaporožlased enne Vene-Krimmi sõja algust aastal 1733 Krimmi khaani mailt ära ja võtsid endi alla „Vana Setši" lähedal asetseva maakoha, moodustades „Uue Setši". Sõja ajal osutasid nad Vene sõjaväele alalist abi, toimetasid stepis luuret ja tungisid kallale tatari ratsaväesalkadele.

Pärast Venemaa väljajõudmist Musta mere kallastele kaotas Dnepri alamjooksu kaitsmine zaporožlaste abil endise tähtsuse. Krimmi tatarlased ei söandanud enam kallale tungida Vene piiriäärsele territooriumile. Lõunasteppi ilmunud vene mõisnikud aga kartsid naabrust rahutu Zaporožje vabaväelaskonnaga. Seepärast hakkas tsaarivalitsus ikka enam ahistama Zaporožje kasakaid, võttes neilt ära maad ja tööndused. Aastal 1775 võttis tsaari väeüksus Setši äkki enda alla. Nüüd enam kui pooled zaporožlased võtsid öösel paadid ja laskusid Dneprit mööda alla, Türgi piiridesse. Mõni aasta pärast Setši hävitamist asustati osa Zaporožje kasakaid ümber Aasovi mere rannikule ja Kubani alamjooksule. Samaaegselt oli Kubanimaale osaliselt ümber asustatud Doni kasakaid. Seega pandi alus Kubani kasakaväele. Aastal 1780 seati kogu Ida-Ukrainas sisse samasugune halduskorraldus ühes jaotusega kubermangudeks ja maakondadeks nagu Venemaa teisteski osades. Aastal 1783, seoses pearaha sisseseadmisega Ukrainas, anti käskkiri, mis faktiliselt pärisorjastas Ukraina talupojad. Käskkirjas öeldi: „Igaühel elanikest tuleb jääda oma kohale ja kutsealale, kuhu ta on üles kirjutatud viimase revisjoni järgi." Ukraina aadlikud said samad õigused, mida „Vene aadel" omas vastavalt „armukirjale".

Haidamakkide ülestõus Poola vastu. Poola võimu alla jäänud Ukraina lääneosas ennistati XVIII sajandi algul poola mõisamajandus. XVIII sajandi keskel kasvas tunduvalt vilja väljavedu Poolast, mispärast mõisnikud laiendasid mõisade külvipinda ja suurendasid talupoegade teoorjust. Mõnes mõisas võeti talupoegadelt ära kogu põllukultuuriks kõlblik maa

ja kogu kari. Kuid rahva ülestõusud takistasid endiselt Poola valitsemise täielikku kindlustamist Ukraina mail. Neist ülestõusudest osavõtnud talupoegi ja kasakaid hakati nimetama haidamakkideks.

Haidamakk. *XVIII sajandi joonistus.*

Haidamakkide esimene suurem ülestõus toimus aastal 1734, kui Lääne- (Poola-) Ukrainasse ilmusid Vene väed. Need saatis tsaarivalitsus šlahta poolt valitud Poola kuninga August III toetamiseks. Talurahva keskel levisid kuuldused, et Vene väed tulid poola mõisnikkude võimu hävitama. Suure kiirusega haaras talurahva ülestõus kogu Ukraina Poola-osa. Kartes talurahva liikumist, käskis siis tsaarivalitsus Poolas olevatel vägedel osa võtta haidamakkide ülestõusu mahasurumisest.

„Koliivštšina" nime all tuntud haidamakkide teine suur ülestõus toimus aastal 1768. Selle ajendiks olid poola aadlike vägivallateod. Aadlikud röövisid Ukraina elanikkonda ja allutasid vangistatuid piinutamisele. Haidamakkide liikumine tõstis esile mitu vaprat juhti, nende hulgas zaporožlase Maksim Železnjaki ja sadaniku Ivan Gonta. Aadlike poolt veriste arveõiendustega Ukraina elanikkonna kallal väljakutsutud vihatunde mõjul laastasid haidamakid omakorda vallutatud aleveid ja panide maad. Železnjaki salgad sadanik Ivan Gonta abiga vallutasid isegi hästikindlustatud Umani linna, kuhu aadlikud olid paanikas kokku jooksnud.

Oma jõududega ei suutnud Poola haidamakkidest jagu saada, mispärast ta pöördus uuesti tsaarivalitsuse poole abi järele. Tsaariväed surusid ülestõusu maha. Železnjak ja Gonta võeti pettusega Vene väesalga poolt kinni. Železnjak saadeti Siberisse, kuid Gonta anti välja poola aadlikele, kes panid ta kallal toime piinarikka hukkamise. Poola panide ja aadlike arveõiendus Ukraina elanikkonnaga ületas oma julmuselt kõik varem teada olevad poola vägivalla koledused. Poola panid seadsid endile ülesandeks, nagu nad ütlesid: „Ukraina leegi kustutamise orjade (s. o. talupoegade) veres". Nad pöördusid talupoegade poole erilise „universaaliga" (käskkirjaga), milles tõendasid, et talupojad on jumalast loodud täielikult kuulama panide sõna. Hoidudes panide jälitamisest, põgenes hulk talupoegi Vene piiridesse. Poola valitsemine Ukrainas kadus lõplikult pärast teist Poola jagamist aastal 1793.

Ukraina kultuur. XVIII sajandil sattus ukraina rahvuslik kultuur raske jälitamise alla: ukrainlastel keelati emakeelsete raamatute trükkimine. Kuid need jälitamised ei suutnud peatada ukraina kultuuri arenemist. Mälestused kasakate võitlustest poolakatega valati ümber lauludesse (duumadesse), mida lauldi külades ja linnades rahvuslikkude muusikariistade helide saatel. Aastalaatadel ja koolides mängiti väikesi ajaloolisi naljapilte ja komöödiaid. Ilmaliku hariduse puudumisel omas suurt tähtsust Kiievi vaimulik akadeemia, kust tulid mitmed tolle

aja Ukraina kirjanikud, nende hulgas rahvalaulik ja filosoof, väljapaistev vana klassikalise kirjanduse tundja Grigori Skovoroda. Ta sündis vaeses kasakaperekonnas. Kogu oma elu hulkus Skovoroda mööda Ukrainat kepiga käes ja kotiga seljas, milles hoidis hoolikalt mõnd raamatut ja käsikirja. Skovoroda tundis hästi vaese ukraina talupoja elu ja muresid. Seepärast õpiti tema värsid rahva poolt kiiresti pähe, need muutusid vanasõnadeks, kõnekäändudeks ja lauludeks.

XVIII sajandi jooksul jätkus Ukraina majanduslik ja kultuuriline lähenemine Venemaale. Ukrainast veeti Vene linnadesse suurel arvul vilja, samuti ka Ukraina tööstussaadusi. Ukrainasse läks vastu puuvillaseid riideid, rauatooteid ja teisi manufaktuurtoodangu saadusi. Ukraina linnades hakkas levima vene keel.

§ 22. Haridus ja kultuur XVIII sajandi teisel poolel.

Haridus. Kogu XVIII sajandi jooksul sai kooliharidust ainult tähtsusetu osa elanikke, peamiselt aadlike lapsed. Sajandi keskel oli ainult kolm gümnaasiumi: üks Peterburgis Teaduste Akadeemia juures ja kaks Moskvas, ülikooli juures. Neile lisandus 50-ndate aastate lõpul gümnaasium Kaasanis. Peale selle õppisid aadlike lapsed aadli kadetikorpuses, kus esikohal oli üldhariduslikkude ainete õpetamine. Tütarlastele avati Peterburgis Smolnõi instituut, kus olid eri osakonnad aadlikele ja linnakodanikele. Peterburgis asutati Jelizaveta Petrovna ajal Kunstiakadeemia. Katariina II ajal töötati välja suur plaan õppeasutiste arendamiseks kubermangudes ja maakondades. Kuid ainult väike osa sellest teostati. Avati kubermangulinnades „kõrgemad rahvakoolid" ja mõnes maakonnalinnas „alamad rahvakoolid".

Ettevõtlikud inimesed kasutasid vajaliku arvu õppeasutiste puudumist ja korraldasid oma majades era-„pansione", kuhu võeti lapsi kasvatamiseks ja õpetamiseks. Rikkad aadlipere-

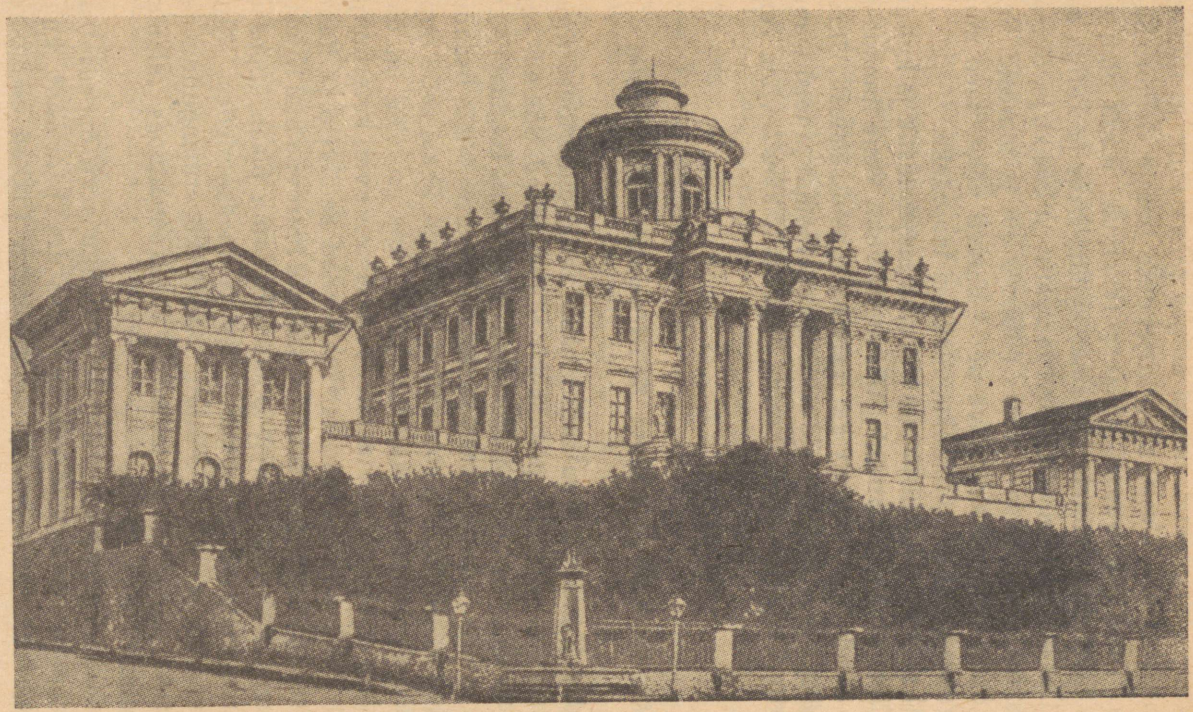

Paškovi maja Moskvas (nüüd Üleliiduline Lenini-nimeline Raamatukogu).
Arhitekt Baženov (XVIII sajandi lõpp).

konnad palkasid oma laste õpetamiseks välismaalastest õpetajaid ja kasvatajaid (guvernööre). Nõudmiste kasvamisega kodukooliõpetajate järele tungis Venemaale suurel hulgal harimatuid välismaalasi. Paljud neist tundsid vaevalt kirja. Oma õpilastele suutsid nad edasi anda ainult võõrkeele kõneoskust. XVIII sajandi keskelt alates hakkas aadliseltskonnas prantsuse keel isegi vene keelt välja tõrjuma. Vabalt prantsuse keelt kõnelevad noored aadlikud väljendusid vaevaliselt emakeeles. Kodune haridus täienes aadliperekondades välismaiste, peamiselt prantsuskeelsete raamatute lugemisega. Seepärast kujunes prantsuse kirjandus prantsuse kultuurimõju sisseviijaks haritud aadliühiskonda.

XVII sajandi lõpul ja XVIII sajandi algul valitses Lääne-Euroopa kirjanduses ja kunstis klassitsism — vana-kreeka ja vana-rooma kunsti ja luule jäljendamises väljenduv vool; prantsuse klassitsismi mõju tungis ka Venemaale.

Kirjandus. Eriti tugev oli prantsuse mõju kirjanduses. Vene kirjanikud katsusid jäljendada väljapaistvaid prantsuse XVII—XVIII sajandi kirjanikke: Racine'i, Molière'i, Voltaire'i jt. Kreeka ja rooma autorite töid hakati tõlkima vene keelde. Klassikalise ja Lääne-Euroopa kirjanduse uurimine soodustas vaimsete huvide laienemist, esitas vene kirjanikele uusi teemasid. Kuid samal ajal võttis klassikaliste ja prantsuse kirjanikkude jäljendamine sageli inetu kuju.

XVIII sajandi keskel oli vene kirjanduses klassitsismi esindajaks Aleksander Petrovitš Sumarokov (1718—1777).

Sumarokov oli keskaadli poliitilise osatähtsuse tõusu pooldaja, kelles ta nägi kogu Venemaa riigikorra alust. Ta suhtus vaenulikult kõrgemasse õueaadlisse ja naeruvääristas oma teostes ignorantsi ja aadli kõrkust. Sumarokov oli arvukate prantsuse kirjanduse jäljenduste autoriks. Sumarokovi teostest on erilise tähtsusega ajaloolised tragöödiad, armastuslaulud, komöödiad ja satiirid. Isegi vene ajaloolistele teemadele kirjutatud tragöödiais kõnelesid ja tegutsesid tegelased kui kreeka ja rooma kangelased. Kuid Sumarokovi tragöödiad etendasid

nendegi puudustega positiivset osa, sest nad olid materjaliks esimesele vene teatrile. Veel suurema tähtsusega olid Sumarokovi komöödiad ja satiirid. Nad valmistasid teed hilisema pilkekirjanduse arengule. Sumarokov seadis kõrgele kirjanduse ühiskondliku tähtsuse. Ta ütles, et Moskva, kus „kõik tänavad on sillutatud harimatusega kolme arssina paksuselt", nõuab võitluseks harimatuse vastu „sada Molière'i".

Olenevus prantsuse kirjandusest hakkas pärast Sumarokovi järk-järgult vähenema. Et olla arusaadav ja köitev, pidi komöödia kasutama Vene-olustikulist materjali. Seda lähenemist Vene tõelikkusele, realismile, leiame Denis Ivanovitš Fonvizini teostes. Fonvizin (1745—1792) naeruvääristas kaasaegse aadliühiskonna pahesid. Tema tähelepanuväärivais komöödiais „Brigadiir" ja „Äbarik" esitatud tüüpides — riiakas ja ahnes brigadiiri naises, rumalas ja kurjas Prostakovas, jämedas Skotininis, laisas ning harimatus Mitrofanuškas — tundsid lugejad ära oma kaasaegseid inimesi.

Suur teene seotud kõne lihtsustamises kuulub XVIII sajandi lõpu väljapaistvale luuletajale Gavriil Romanovitš Deržavinile (1743—1816). Deržavin tõi oma luuletustesse vene rahvakeele ja näitas tema suurt musikaalsust ja jõudu. Deržavin oli aadliimpeeriumi, tema võimsuse ja tema sõjaliste edusammude laulik. Kuid samal ajal katsus ta paljastada tugevate „võimumeeste" pahesid, kes oma roimadega panevad värisema maa ja ülekohtuga kõigutavad taevast. Võideldes „võimumeeste" pahedega mõtles Deržavin sellega kindlustada aadli pärisorjuslikku riiki.

XVIII sajandi teisel poolel tungis vene kirjandusse Lääne-Euroopa sentimentalismi mõju. Selle suuna kirjanikud pöörasid peatähelepanu inimese tunnete kujutamisele (nimetus „sentimentalism" tuletub prantsuskeelsest sõnast *sentiment* — tunne).

Vene sentimentalismi suurimaks esindajaks oli Nikolai Mihhailovitš Karamzin (1765—1826). Suurt menu omasid lugejaskonnas „Vene reisija kirjad", milles Karamzin, kirjeldades

Moed XVIII sajandi lõpust. *XVIII sajandi gravüür.*

oma viibimist välismaal, tutvustas vene seltskonda Lääne-Euroopa elu ja kultuuriga. Eriti tuntuks sai N. M. Karamzini teos „Vaene Liisa", mille teemaks on talutüdruku õnnetu

armastus aadliku vastu. Hiljem loobus N. M. Karamzin ilukirjandusest ja pühendus täielikult Vene ajalooga tegelemisele.

Osa vene kirjanikke kasutas sentimentalismi tegelikkusele vasturääkivate maaelu rahulikkude ja õnnelikkude piltide, täieliku talupoegade ja mõisnikkude vahelise kooskõla kujutamiseks. Nii kirjutas Vassili Maikov kaks aastat pärast Pugatšovi ülestõusu mahasurumist koomilise ooperi „Maapidu ja kroonitud voorus". Selles oli esitatud talupoegade koor, kes pidi laulma: „Andes kruntrenti, mis seatud meile, elame õndsas elus härra pea varjul".

Teater ja muusika. Kirjandusliku vilgastumisega oli seotud vene draamateatri tekkimine. Kuni XVIII sajandi keskpaigani lavastati näidendeid peaaegu eranditult sissesõitnud itaalia, prantsuse ja saksa näitlejate poolt. Jelizaveta Petrovna aegu mängisid aadli kadetikorpuse kasvandikud, kellede hulgas oli ka tulevane kirjanik Sumarokov, palees asjaarmastajatena näidendeid. Vene professionaalse draamateatri asutajaks oli Jaroslavli kaupmehe poeg Fjodor Volkov.

Volkov tutvus teatriga Peterburgis, kus ta viibis aadli kadetikorpuse õpilaste lavastustel. Jaroslavli tagasi tulles kogus Volkov asjaarmastajate trupi ja lavastas nendega prantsuse näidendeid. Volkovi kui suurepärase näitleja kuulsus muutus nii suureks, et keisrinna Jelizaveta kutsus ta koos oma trupiga Peterburgi. 1756. a. avati Peterburgis „Vene teater tragöödiate ja komöödiate lavastamiseks". Selle direktoriks määrati Sumarokov; Volkov ja tema seltsimehed moodustasid esimese selle teatri trupi.

Volkov suri 1763. a., kuid tema eluajal alanud vene draamateatri areng jätkus. Volkovi nimetati „vene teatri isaks", sest tema ajal muutus vene teater esmakordselt professionaalseks, alaliseks ja üldkättesaadavaks.

Jäljendades pealinna aadlit, hakkasid rikkad mõisnikud oma mõisadesse asutama väikesi pärisoriste näitlejatega teatreid. Mõisnikkude omavolist sõltuvate pärisoriste näitlejate elu oli

väga raske. Nende hulgas oli palju andekaid inimesi, kelledel aga ei olnud võimalik arendada oma annet.

XVIII sajandi jooksul omandas suure leviku ilmalik muusika. Anna Ivanovna ja Jelizaveta Petrovna õukondades lavastati pidulikel juhtudel itaalia oopereid. Sel ajal loeti oopereid „paleekunstiks". Arenev huvi muusika vastu viis rahvaviiside kogumisele ja ümbertöötamisele, mis hiljem mõjutas tunduvalt vene muusikalist kultuuri. Ilmusid vene komponistid ja mängijad. Mitmed väljapaistvad helikunstnikud tulid rahva hulgast, pärisoriste talupoegade keskkonnast ja linnaelanikkonna kehvadest kihtidest. Vürst Potjomkini mõisateenija Handoškin oli helilooja ja imesteldav virtuoosse viiulimängu meister, kes ei jäänud maha oma aja parimaist Lääne-Euroopa viiuldajaist. Talle kuulub rida tähelepanuväärivaid teoseid. Väljapaistvad heliloojad olid soldati poeg Jevstignei Fomin ja krahv Jagužinski pärisori Mihhail Matinski.

70-ndate aastate lõpul lavastati esimesed suuremad vene ooperid: Matinski „Peterburgi kaubahoov" ja Fomini „Nõidmölder". Mõlemad heliloojad viisid ooperisse linna- ja maaelu stseene ja kasutasid laialt rahvamotiive. Väljapaistev helilooja klaverimuusikas oli Bortnjanski, kes kasutas ohtralt ülemaailmse muusikakunsti paremaid saavutusi ja pani aluse vene instrumentaalmuusika arengule.

Maalikunst ja arhitektuur. Vene maalikunsti areng tõstis esile mitu väljapaistvat kunstnikku. Nende hulgas oli krahv Šeremetjevi pärisori Ivan Argunov, kes oma tegevust maalikunsti alal algas oma isanda lossi seinte ja lagede värvimisega. Suure meisterlikkuse saavutas portreemaal Levitski ja tema õpilase Borovikovski töödes. Nad maalisid rikaste võimukandjate ja kõrg-aadli portreid.

Suuri edusamme saavutati vene ehituskunsti alal. Ühe vaese Moskva kiriku köstri poeg Vassili Baženov, kes suurte vaimuannete poolest oli silmapaistev, sai oma hariduse Moskva ülikooli juures olevas gümnaasiumis ja Kunstide Akadeemias Peterburgis. Oma kunstilise hariduse lõpetas Baženov Prantsus-

I. P. Kulibin. Neeva ühekaarelise puusilla projekt. *Kaasaegne gravüür.*

maal ja Itaalias, kus töötas parimate maali- ja ehituskunstnike juures ning uuris muistiseid ja kunstimälestisi. Juba selle reisi ajal omandas Baženov välismaal suure meistri kuulsuse. Ta sai materiaalselt seisukohalt kasulikke ettepanekuid jääda välismaale, sealhulgas Prantsuse kuningalt. Kuid Baženov pöördus Venemaale tagasi ja andis kogu oma jõu ning suure kunstnikuande kodumaa teenistusse. Baženovi projekteeritud ehitiste hulgas on üks silmapaistvamaid Lenini-nimelise raamatukogu vana hoone Moskvas (endine Paškovi maja).

Ehituskunsti alal oli XVIII sajandi teiseks suureks vene meistriks Baženovi kaasaeglane Matvei Kazakov, kes sündis vaeses Moskva alamdjaki perekonnas. Temale kuulub palju monumentaalseid ehitusi Moskvas, mis erinevad arhitektuursete vormide rabava täiuslikkusega, lihtsusega ja pehmusega. Vassili Baženov ja Matvei Kazakov on vene ehituskunsti rajajaid.

Leidurid. Pärisorjuslike manufaktuuride omanikud hoolitsesid vähe tootmistehnika parandamise eest, sest peamine töö teostati neis ettevõtteis mitte masinatega, vaid käsitsi. Seetõttu ei leidnud enamik XVIII sajandi teisel poolel tehtud leiutistest praktilist rakendamist.

Üheks silmapaistvaks leiutajaks oli Uuralis garnisonisoldati perekonnas sündinud Ivan Ivanovitš Polzunov (1728—1766). Ta oli esimene aurumasina leiutaja. Aurujõumasina ilmumine pidi tekitama täieliku pöörde tööstuses. Varem saadi mehaanilist energiat langeva vee jõu kasutamisest. Seepärast ehitati tehased järvede ja jõgede lähedale. Aurujõumasin vähendas toormaterjali transpordikulusid ning kergendas inimese tööd. Lähtudes oma suure kaasaeglase M. V. Lomonossovi uurimustest, töötas Polzunov välja ja ehitas valmis uue jõumasina, mis auru jõul paneb liikuma tehase kogu mehhaniseeritud masinavärgi. Kuid ülejõukäiv töö murdis leiduri tervise, mis oli õõnestatud raskest elust. Ivan Polzunov suri aastal 1766, tol momendil, mil tema poolt Barnaulis (Altais) ehitatud „tulemasin" oli tegevusvalmis. Selle masina proovimine tõestas kõik Polzunovi arvestused. Nii ennetas vene leidur inglase James Watti 21 aasta võrra, leiutades maailmas esimese aurumasina tehaste mehhanismide vahendituks liikuma panemiseks. Kuid Ivan Polzunovi geniaalne leiutis unustati. Alles nõukogude teaduses leidis väärilise tunnustuse Ivan Polzunov kui üks suurimaid aatlejaid ja uuendajaid tehnika alal.

Sama kurb oli XVIII sajandi teise vene leiduri, Ivan Petrovitš Kulibini (1735—1818) saatus, kes sündis Nižni-Novgorodis kaupmeheperekonnas. Kord, alles poisikesena, nägi Ivan Kulibin tuttava juures seinakella. Mõne päeva pärast tegi ta puust samasuguse kella. Pärast isa surma jätkas Ivan Kulibin poes kaubeldes kellade valmistamist ja müümist. Koos oma õpilasega kulutas ta viis aastat püsivat tööd erilise, tol ajal moodsate „sürpriisidega" kella valmistamiseks. Kell oli hanemuna suurune. Iga 60 minuti tagant avanesid kellas tsaariväravad väikeste liikuvate kujukestega. Kulibin kinkis selle kella Kata-

riina II-le. Tänuks kingituse eest nimetati ta Teaduste Akadeemia mehaanikuks. Kogu vaba aja ja saadava raha kulutas ta uutele leidustele. Kulibini silmapaistvaimaks tööks, mis üllatab loomingulise julgusega, oli ühekaarelise puusilla projekt üle Neeva jõe. Kulibin valmistas selle silla suure mudeli, mis kinnitas kõik ta tehnilised arvestused. Kuid praktilisi tagajärgi ta tööl ei olnud. Kulibini sillamudel kästi Tauria palee aeda üles seada. „Kulibini sild" mädanes seal aja jooksul ära. Kulibinil oli palju teisi leidusi, kuid ükski neist ei leidnud tollal praktilist rakendamist. Kulibin suri vaesuses oma kodulinnas Nižni-Novgorodis (nüüd Gorki).

Hoolimata sellest, et pärisorjuslikud suhted olid teaduse ja kunsti arenemise peatakistuseks, oli XVIII sajand, eriti tema teine pool, Venemaal kultuurilise tõusu ajaks. Vene rahva tähelepanuvääriv looming ilmnes nii kirjanduses, muusikas, maalikunstis, arhitektuuris kui ka tehnikas.

IV peatükk.

KODANLIK REVOLUTSIOON EUROOPAS JA TSARISM XVIII SAJANDI LÕPUL.

§ 23. Katariina II võitluses revolutsiooniga.

Kodanlik revolutsioon Prantsusmaal ja selle tähtsus maailma ajaloos. XVIII sajandi lõpul võitis Prantsusmaal kodanlik revolutsioon. Euroopa ja Ameerika eesrindlikes maades avas see kapitalismi võidu ja kindlustumise perioodi. Pärast feodaalkorra tuhandeaastast valitsemist seati sisse uus, kapitalistlik (kodanlik) kord.

„Kapitalistlikus korras on tootmissuhete aluseks tootmisvahendite kapitalistlik omandus, kusjuures omandiks pole tootjad — palgatöölised, keda kapitalist ei või ei tappa ega müüa, sest nad on vabad isiklikust sõltuvusest, kuid kellel pole tootmisvahendeid ja kes selleks, et mitte surra nälga, peavad oma tööjõudu müüma kapitalistile ja kandma oma turjal ekspluatatsiooni iket" („ÜK(b)P ajaloo lühikursus", lk. 125).

1789. a. kodanlik revolutsioon avas tootmisjõudude kiirema arenemise võimaluse, kui see oli võimalik feodaal-absolutistliku korra juures. Prantsusmaal kaotati ära talupoegade viimsed feodaalsunnised. Suurtööstuse arenemiseks ja töölisklassi kasvamiseks tekkis soodsaid tingimusi. Pandi alus uuele poliitilisele režiimile — kodanlikule demokraatiale. Kodanlik kord kergendas proletariaadi organiseerimist ja tema klassikasvatust. See tähendas määratut progressi võrreldes feodalismiga ja avas uue epohhi inimsoo ajaloos. Prantsuse 1789. a. revolutsioon oli kõige otsustavam kodanlikest revolutsioonidest, kuid seegi asendas ainult ühe ekspluatatsiooni liigi (feodaalse) teise ekspluatatsiooni liigiga (kodanlikuga).

Alles 1917. a. Suur Sotsialistlik Oktoobrirevolutsioon hävitas inimese igasuguse ekspluateerimise inimese poolt ja avas inimsoole tee klassideta kommunistliku ühiskonna juurde. Selles on tema sügav põhimõtteline erinevus Prantsuse kodanlikust revolutsioonist.

Tsaari-Venemaa kontrrevolutsiooniliste riikide blokis. Varased kodanlikud revolutsioonid (Madalmaade ja Inglise) ei olnud feodalismile kogu Euroopas veel tõsiseks ähvarduseks. Kuid Prantsuse kodanlik revolutsioon andis mitte üksi Prantsusmaal, vaid ka teistes Euroopa maades hoobi absolutismile ja feodalismile. Seepärast astuski Prantsuse revolutsiooniga võitlusse kogu feodaalne Euroopa. Euroopa kontrrevolutsioonist aktiivseks osavõtjaks oli ka tsaristlik Venemaa.

Katariina II arvas, et vahelesegamine Prantsusmaa revolutsioonilistesse sündmustesse on kõigi Euroopa monarhide kohuseks. Ta astus Preisi, Austria ja Rootsi monarhiga läbirääkimistesse ühise sõjakäigu suhtes Prantsusmaale ja asus aktiivselt ette valmistama interventsiooni loosungi all: „Prantsuse kuninga küsimus on kõigi kuningate küsimus". Ta teatas, et ei või lubada, et ükskõik kus see ka oleks, kingsepad valitseksid riiki. Pärast kuninga Louis XVI hukkamist katkestas Katariina II enne teisi Euroopa monarhe suhted Prantsuse vabariigiga. Kõik Prantsusmaal elavad Vene kodanikud kutsuti tagasi Venemaale. Prantslased — revolutsiooni pooldajad — saadeti Venemaalt välja. Prantsuse emigrandid-aristokraadid said ameteid, pensione, losse, mõisu. Vene aadlikke teenivailt prantslastelt (õpetajailt, guvernantidelt, kokkadelt, käsitöölistelt) võeti vanne selle kohta, et nad katkestavad sidemed „pöörase ja roimarliku Prantsuse valitsusega".

Kaubaleping Venemaa ja Prantsusmaa vahel tühistati. Prantsuse laevadele keelati Vene sadamatesse sõitmine. „Revolutsiooni oheldamiseks" ja Prantsusmaa blokeerimiseks saadeti Põhjamerre admiral Tšitšagovi eskaader.

Radištšev. Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajal taipas Katariina II seost valgustusfilosoofide ideede ja revolutsiooni

vahel. Ta hakkas rakendama otsustavaid võitlusvahendeid „prantsuse nakkusidude" vastu. Prantsuse valgustusfilosoofide tööd levisid varemalt laialdaselt vene aadliseltskonnas. Voltaire'i, Diderot', Rousseau ja teiste filosoofide raamatud olid peaaegu iga aadliraamatukogu möödapääsmatuiks päraldisteks. Neid loeti originaalides, sest aadlinoorsugu tundis prantsuse keelt tavaliselt paremini kui vene keelt. Prantsuse valgustusfilosoofide ideede levikut soodustasid ka haritumad prantslastest õpetajad ja guvernöörid.

Valgustusfilosoofia ideede vaimus kasvatatud eesrindliku aadlinoorsoo esindajate hulgas oli ka Aleksander Nikolajevitš Radištšev. Ta sündis aadliperekonnas aastal 1749, sai tolle aja kohta hea hariduse, õppis Leipzigi ülikoolis. Välismaal tutvus Radištšev prantsuse valgustusfilosoofia ideedega. Jõudnud tagasi Venemaale, hakkas ta tõlkima prantsuse filosoofide töid. Eriti innustus ta võrdsus- ja vabadus-ideedest Rousseau töödes. Tõlkides sõna „despotism" kirjutas Radištšev: „Isevalitsus on inimloomule vastikuim seisund".

1790. a. andis Radištšev välja oma kuulsa raamatu „Reis Peterburgist Moskvasse". Raamat anti välja autori nimel 650 eksemplaris. See sattus keisrinna kätte ja kutsus esile tema äärmise pahameele. Katariina II nägi autoris „Pugatšovist hullemat roimarit" ja käskis teda vahistada, teatades, et talle on ka „kümnest võllast vähe". Katariinat kohutanud Radištševi raamatus kujutati enneolematu kirglikkuse ja jõuga pärisorjuse koledusi ja seda toetava isevalitsuse jälkust.

„Ma vaatasin ringi, ja mu hing solvus inimkannatustest," kirjutas autor eessõnas. Ta paljastas mõisnikkude irvitamist pärisorjade üle: „Ahned loomad, täitmatud verekaanid, mis jätame meie talupojale? Selle, mida ära võtta ei saa, — õhu. Jah, üksnes õhu." Edasi andis ta kujuka iseloomustuse talupoegade kehvusest ja õigusetusest ning mõisnike piiramatust võimust nende üle: „Mõisnik on talupoja suhtes seadusandja, kohtunik, oma otsuse täitja ja oma tahte kohaselt hageja, kelle vastu kostja ei julge midagi öelda." Radištšev nägi vahenditut

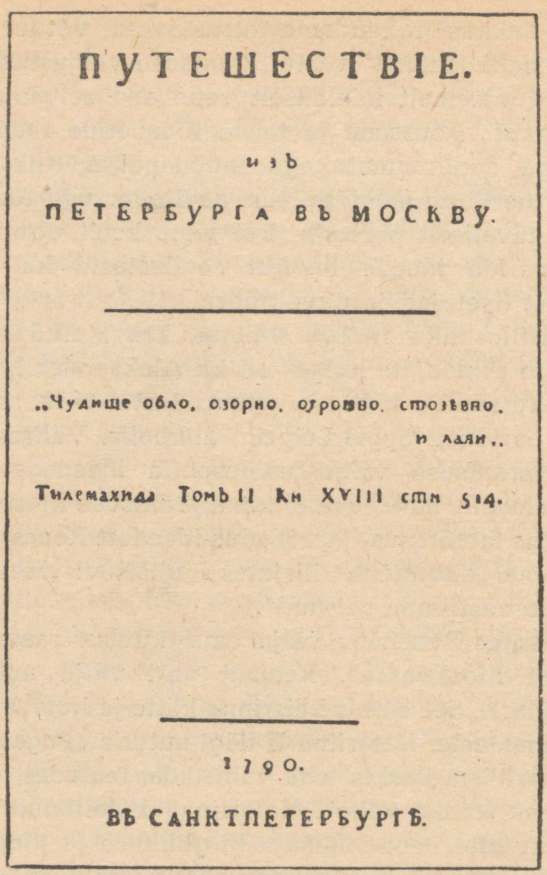
ПУТЕШЕСТВІЕ.

ИЗЪ

ПЕТЕРБУРГА ВЪ МОСКВУ.

..Чудище обло, озорно, огромно, стозѣвно,
и лаяи..

Тилемахида Томъ II Кн XVIII стн 514.

1790.

ВЪ САНКТПЕТЕРБУРГѢ.

„Reis Peterburgist Moskvasse", esimene trükk.

seost isevalitsuse ja pärisorjuse vahel ning kutsus üles tsaaride kukutamisele. „Reisis" esinevas oodis „Vabadus" kirjutas ta, et rahvas tõuseb üles ähvardava kättemaksjana ja purustab „malmist trooni". Ta nõudis pärisorjuse kaotamist, tööstuse ja põllumajanduse arendamist, laialdast rahvaharidust, võitlust rahaahnete kohtunikega, ametnike omavoliga. Radištšev esines oma raamatus esimese aadlik-revolutsionäärina,

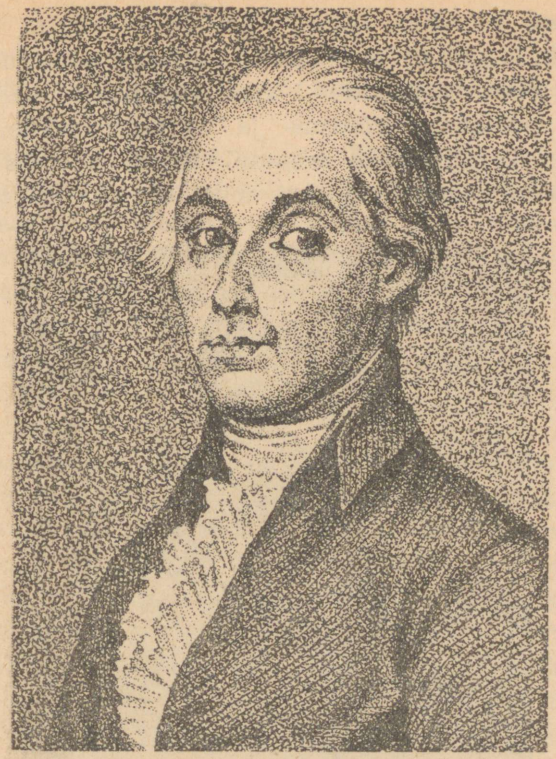

A. N. Radištšev.

vabariiklasena ja valgustusfilosoofina. Kuumalt kaitses ta pärisorjusliku Venemaa jaoks Euroopa kodanliku progressi ja valgustuse teed.

Katariina II teatas, et „autor on nakatatud prantsuse eksitusest", ning käskis teda „prantsuse nakkusidude levitamise eest" kohtu alla anda. Kohus mõistis Radištševile surmanuhtluse, mis asendati kümneks aastaks asumisele saatmisega Siberisse. Keisrinna käsul põletati Radištševi raamat ära.

Pärast Katariina II surma aastal 1796 toodi Radištšev Siberist tagasi keiser Paul I poolt, kes kõigile oma ema poolt jäli-

tatuile andis vabaduse tagasi. Radištševile keelati siiski pealinna tulek, mispärast ta elas omas mõisas; pealinnas elamise loa sai ta alles Aleksander I ajal. Hoolimata sellest jätkas Radištšev vabadus-, võrdsus- ja valgustusideede kaitsmist. Aleksander I valitsemise esimesel aastal koostas Radištšev riigi ümberkorralduse projekti, mille aluseks oli vabadus ja

N. I. Novikov.

kõigi võrdsus seaduse ees, olenemata seisusest. Projekt lükati tagasi. Radištševit ähvardati uuesti asumisele saatmisega. Murtud füüsiliselt ja moraalselt, ei suutnud ta taluda uusi katsumusi ja mürgitas enese aastal 1802.

Novikov. Katariina II jälitas ka teisi „vabamõtlejaid". 1792. a. aprillis kirjutas ta alla käskkirjale Nikolai Ivanovitš Novikovi, ühe Moskva massoonide ringi silmapaistva tegelase vahistamise kohta.

Oma põhialuseis väljendas massoonlus Lääne-Euroopas areneva kodanluse protesti feodaalse kiriku ja riigi vastu. Vene-

maale tungis massoonlus XVIII sajandi keskel ja levis Vene kõrgema aadli hulgas. Moskva massoonide ring arendas laia valgustuslikku tegevust — asutas koole, trükikodasid, kirjastusi.

Moskva massoonide seas mängis 80-ndail aastail aktiivset osa N. I. Novikov. Ta andis välja prantsuse entsüklopedistide töid, mis peapiiskop Platoni sõnade järgi olid „kõige kahjulikumad raamatud, mis rikuvad häid kombeid ja kavalusega püüavad püha usu kantse õõnestada". Novikov andis välja 8 Rousseau, 14 Voltaire'i, 2 Diderot' teost jne.

Raamatute levitamiseks avas Novikov suure raamatukaupluste võrgu. Ühe juures neist avati avalik raamatukogu — esimesena Moskvas. Novikov andis välja pilkežurnaali „Trutenj" (isamesilane), seejärel aga žurnaale „Živopissets" (maalija) ja „Košeljok" (kukkur). Novikovi pilge omas suurt ühiskondlikku tähtsust. Ta avas lugeja ees vene elu ühiskondlikud paised. Ta paljastas aadli loidust, harimatust, uhkeldust, kes arvas, et „teadused on tühised asjad", mis ei vääri aadli tähelepanu. Ta naeruvääristas moes olevat kõige välismaise harrastamist. Novikov paljastas puudusi valitsemise alal — altkäemaksu võtmist, riigivara vargust, asjaajamise venimist. Eriti õigesti ja tabavalt valgustas Novikov viletsuse ja omavoli poolt rõhutud pärisorise talurahva seisundit.

Teoses „Härra kirjavahetus oma küla talupoegadega" ja eriti „Živopissetsis" joonistas Novikov pilte pärisoriste talupoegade kurvast saatusest.

Novikovi pilke suund kutsus esile Katariina II rahulolematuse. Kui Novikov arendas massoonlaste organisatsiooni tegevust, pidas Katariina seda veel ohtlikumaks tema žurnaalidest. Novikov vahistati ja paigutati Schlüsselburgi kindlusse. Moskva ringi raamatukauplused suleti, trükikojad pitseeriti kinni, Novikovi abilised vahistati. Novikov mõisteti keisrinna käsul, ilma kohtuta, 15 aastaks kindlusvangi. Tema vara võeti riigile. Keisrinna tegi korralduse „anda kohtu alla erandita kõik raamatud", mis on välja antud Novikovi poolt. Novikov

vabastati Paul I poolt. Laostatuna, haigena ja üksikuna suri ta aastal 1818.

Rzeczpospolita teine jagamine. Prantsuse kodanliku revolutsiooni mõjul kasvas Poola seltskonna eesrindliku osa mitmesuguseis kihtides rahulolematus tõsist poliitilist kriisi põdeva maa sise- ja välisolukorraga. Kapitalismi arengu tingimustes Euroopas ja Rzeczpospolitas eneses võis Poola riiki päästa poliitilisest hukkumisest ainult pärisorjus-õiguse kaotamisega ja riigi demokraatliku ümberkorraldusega.

Aadli eesrindlikud kihid moodustasid kodanluse toetusel aadlik-kodanliku bloki. Selle juhtijad kutsusid kokku „suure" ehk nelja-aastase seimi (1788—1791), kes võttis vastu Prantsuse kodanluse 1791. a. konstitutsiooni mõjul kirjutatud 3. mai 1791. a. konstitutsiooni, muutis ära kuninga valitavuse, kaotas ära *liberum veto*, seadis sisse uue korra küsimuste otsustamise alal seimis lihthäälteenamusega. Kuid konstitutsioon säilitas aadli eesõigused ja pärisorjuse. Konstitutsiooni vastu astusid välja Poola magnaadid, kes ei tahtnud kaotada oma vanu feodaalseid privileege. Nad kutsusid Targowices kokku konföderatsiooni, kes pöördus abi järele Katariina II poole — „Rzeczpospolita kaitse ja säilitamise nimel nende vastu, kes unustasid, et nad sündisid vabade aadlikena". Katariina II, kartes Prantsuse revolutsiooni mõju Poolale, suunas Poolasse sajatuhandelise väe. Seim kutsus poola rahvast üles võitlusele „altarite, vabaduse ja vara eest". Kuid Rzeczpospolita nõrk kolmekümnetuhandeline sõjavägi ei suutnud vastu seista Vene sõjaväele. Võim läks magnaatide kätte. Poola esimese konstitutsiooni pooldajad, nende hulgas ka Poola sõjaväe kindral Kościuszko, emigreerusid välismaale.

Hirmutatud Prantsuse revolutsiooni edust, mis leidis poolehoidu Poola ja Preisi demokraatlikes ringides, hakkas Preisimaa otsima Poola vastu liitu Venemaaga. Preisi väed läksid üle Poola piiri. 1793. a. jaanuaris teostasid Preisimaa ja Venemaa teise Rzeczpospolita jagamise. Teise jagamise järgi sai Venemaa osa Valge-Venest Minskiga, Volõõnia ja Podoolia —

maa-ala kolmemiljonilise valge-vene ja ukraina elanikkonnaga. Preisimaa võttis Poznańi, Kaliszi, Czestochowa, Toruni, Danzigi — enamikus poola elanikkonnaga maa-alad.

Rzeczpospolita kolmas jagamine. Jagamisega rahulolematu Poola kodanlik-aadlik erakond organiseeris vandenõu Vene tsarismi vastu. Vandenõu juhtis kindral Kościuszko, kes salaja tuli Poolasse. Päritolult aadlik, püüdis Kościuszko luua tugevat ja sõltumatut kodanlikku Poolat. Ta tundis kaasa prantsuse kodanlikkude valgustusfilosoofide ideedele, võttis osa Inglise Põhja-Ameerika asumaade sõjast oma iseseisvuse eest.

Jõudnud Poolasse, organiseeris Kościuszko Krakovis vastuhaku. Vene väed taandusid vastuhakanud Poola vägede eduka tegevuse tagajärjel. Varssavis loodi ajutine valitsus Kościuszkoga eesotsas. Kuid vastuhakk Poolas ei leidnud laialdast toetust masside hulgas. Lootuses saada uuelt revolutsiooniliselt valitsuselt maad, läksid poola talupojad algul vastuhakuga kaasa. Kuid valitsus ei andnud talupoegadele maad ega kaotanud ära isegi teoorjust. Pettunud talupojad hakkasid Kościuszko sõjaväge maha jätma.

Valge-Vene ja Ukraina talupojad, kes siis kuulusid Poola riigi koosseisu, ei soovinud toetada oma rõhujaid — Poola pane'e — ega ühinenud vastuhakuga. Leedus võttis vastuhakk laiema ulatuse. Vilnos moodustati Leedu ajutine valitsus. Kuid see tegutses sõltumatult Kościuszkost. Poolas ja Leedus vastuhakanute jõudude ühendamine ei õnnestunud juhtijate kõhkleva, mitterevolutsioonilise taktika tõttu.

Vastuhakk Poolas hakkas nõrgenema. Sel ajal alustasid tsaariväed pealetungi Poolale. 1794. a. juunis anti Preisi vägede kätte revolutsiooniline Krakov. Augustis purustasid tsaariväed Vilno.

Varssavis alustasid revolutsioonilised massid ülestõusu, süüdistades valitsust reetmises. Varssavi ülestõusu juhid käskis Kościuszko üles puua. Varsti purustati aga Kościuszko sõjavägi ja ta ise võeti vangi. 24. oktoobril 1794 vallutasid Vene väed Suvorovi juhtimisel rünnakuga Varssavi.

Kościuszko vastuhakk sai täieliku lüüasaamise osaliseks. Ta oleks võinud võita ainult ühenduses talurahva revolutsiooniga, kuid šlahta kartis revolutsiooni ega lubanud selle arenemist.

Pärast arveõiendust ülestõusnutega teostasid Venemaa, Preisimaa ja Austria Poola kolmanda jagamise (1795. a.). Kolmanda jagamisega läksid Venemaale läänepoolne osa Volõõniast, läänepoolne osa Valge-Venest, Leedu ühes Žmudiga ja Kuramaa; Preisimaale läks loodepoolne osa Poolast Varssaviga; Austriale — edelapoolne osa ühes Krakoviga. Rzeczpospolita lakkas sellest ajast iseseisva riigina olemast.

Rzeczpospolita jagamised pidid kergendama Euroopa feodaalsete monarhide ühendatud võitlust revolutsioonilise Prantsusmaa vastu. Aastal 1795 sõlmis tsaari-Venemaa Prantsuse revolutsiooni vastu kokkuleppe Inglismaaga. Inglismaa lubas tõhusat rahalist abi. Katariina II pidi Prantsusmaa vastu saatma 60-tuhandelise väe Suvorovi juhtimisel. Katariina II ootamatu surm (6. novembril 1796) takistas nende plaanide täitmist.

§ 24. Paul I (1796—1801).

Sisepoliitika. Katariina II pärija Paul I kasvatati üles oma vanaema õe Jelizaveta poolt, kes ta juba sündimisel vanemailt ära võttis.

Katariina ja tema poja vahel valitsesid algul külmad, hiljem aga juba vaenulikud suhted. Paul I pidas ema troonileastumist oma kui pärija õiguste rikkumiseks. Katariina II kartis poegavõistlejat ega lasknud teda riigiasjade juurde. Paul kritiseeris teravalt kogu riigivalitsemise süsteemi Katariina II ajal ja vihkas eriti tema soosikuid. Eemaldatud riigiasjadest osavõtust, andus Paul suure innuga sõjaväelisele tegevusele ema poolt kingitud Gatšina mõisas. Ta muutis Gatšina sõjaväelaagriks valvetõketega, valdastega, kasarmuehitistega; seadis Gatšinas sisse Friedrich II sõjaväemäärustiku, preisi sõjaväevormi ja karmi kepidistsipliini.

Kui Paul sai keisriks, siis oli tema esimeseks sooviks teha kõik teisiti, kui oli ema ajal. Kõigepealt otsustas ta käsile võtta kaardi- ja jalaväe ning seadis seal sisse karmi preisi drilli. Varahommikust peale toimusid vahiparaadid (valvepostide paigutamine) ja preisi vormi riietatud, lokkide ning

Mõisa rüüstamine ülestõusnud talupoegade poolt XVIII sajandi lõpul. *Sterni joonistus.*

patsidega soldatite sõjaväelised eksertsitsioonid (harjutused), mis kopeerisid absoluutse täpsusega Preisi sõjaväelist korda. Pealinn ise võttis sõjaväelaagri ilme. Valjult kontrolliti linna sisse- ja väljasõitu. Valvetõketele ehitati musta- ja valgetriibuliseks värvitud valtad.

Paul I tahtis kogu riigielu korraldada sõjaväekasarmu eeskujul. Selles nägi ta parimat võitlusvahendit revolutsiooniga, millesse ta suhtus nagu Katariina II-gi suurima vihkamisega.

Välismaalaste sissesõitu Venemaale piirati ja vene aadlikel

keelati minek välismaa ülikoolidesse. Keelati ka välismaalt raamatute ja nootide sissetoomine, „ükskõik mis keeles need ka oleksid, ilma erandita, samuti ka muusika". Paul I käskis sulgeda kõik eratrükikojad ja sisse seada vaimuliku ja ilmaliku tsensuuri.

Paul I taotles aadlike-pärisorjastajate huvides tegutseva võimu valju tsentraliseerimist. Ennast kui isevalitsejat pidas ta ainsaks võimuallikaks. Tema abiliseks-täidesaatjaks oli kindralprokurör. „Sina ja mina, mina ja sina — üksnes meie hakkame asju ajama", ütles Paul I ühele oma kindralprokuröridest. Tsaarisõiduki kohtamisel tänaval pidi iga aadlik oma sõidukist välja tulema ja tsaarile tseremoniaalse kummarduse tegema. Paul I jäi, nagu ta eelkäijadki, pärisorjastajate-mõisnikkude klassihuvide kaitsjaks. Talle meelehead teinud aadlikele jagas ta heldelt maid ja riigitalupoegi. Oma nelja valitsemisaasta jooksul jagas Paul I välja üle 300 tuhande talupoja, muutes need mõisnikkude pärisorjadeks.

Aadlile vaatas Paul kui esimesele seisusele, kelle kohuseks riigi vastu oli kõigepealt sõjaväeteenistus. Rikkudes sundsõjaväeteenistuse kaotanud „Seadust aadlivabadusest", käskis Paul I aadlikel ilmuda polkudesse, kuhu nad olid auastmete saamiseks sisse kirjutatud, kuigi nad seal ei teeninud. Riigiteenistusest kõrvalehoidvad aadlikud saadeti pealinnast välja.

Talurahva suhtes jätkas Paul I täielikult Katariina II pärisorjastavat poliitikat. Ühel vahiparaadil Peterburgis andsid kokkukogunud pärisorised talupojad tsaarile palvekirja, paludes end vabastada „mõisnikkude türannia" alt. „Neid häbematuid", jutustab tolle epohhi kirjanik Bolotov, „hirmuks teistele, et keegi teine ei julgeks teda selliste tühiste palvetega tülitada, käskis keiser avalikult halastamatult piitsadega karistada".

Talupoegade rahutused haarasid Paul I valitsemise ajal 52 kubermangust 32. Tsaar nõudis talurahva ülestõusudega halastamatut arveõiendust.

1797. a. märtsi algul saatis Paul I Brassovo küla (Orjoli kubermangus) ülestõusnud talupoegade vastu sõjaväed feld-

marssal Repnini juhatusel. Varsti saadeti tsaarile teadaanne täielikust võidust talupoegade üle: „Üldse kogu tegevuse ajal lasti 33 suurtükilasku ja lasti välja 600 padrunit väikepüssist, kusjuures tekkis tulekahju ja põles ära 16 maja. Tapetuid oli 20, haavatuid 70".

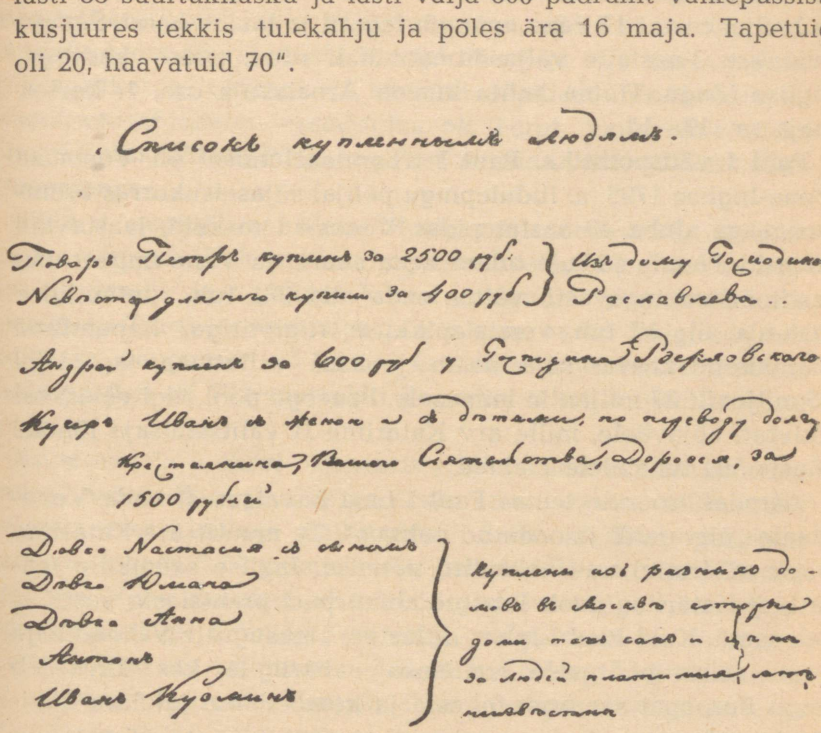

„Ostetud inimeste nimekiri". *Ajaloolise muuseumi arhiivist.*

Kartes uusi talurahva rahutusi, andis Paul I 1797. a. aprillis käskkirja, mis keelas teoorjuse pühapäeval ja soovitas mõisnikel kinni pidada kolmest teoorjuse päevast nädalas. Seda käskkirja mõisnikud ei täitnud. Nad tugevdasid pärisoriste talupoegade ekspluateerimist ja muutsid mõisateenijad tõelisteks orjadeks.

Valitsuse ajalehes ilmus iga päev pärisorjade müügi ja vahetuse kuulutusi. Siin üks neist arvukaist kuulutustest:

„Müüakse 2 mõisateenijat, kellest 1 on koerapoiss, ta õmbleb ka saapaid, aastat 30 vana, abielus, tema naine on pesunaine ja oskab karja talitada, aastat 25 vana; teine aga on moosekant ja laulja, aastat 17 vana, mängib fagotil ja laulab bassi. Samuti müüakse 3-aastane väljasõitmata hall ruun, suure kasvuga, inglise tõugu. Hinna kohta küsida Arbatskaja osa, 1. korter, maja nr. 17—1".

Paul I välispoliitika. Paul I troonileastumisel oli Venemaa Vene-Inglise 1795. a. liidulepingu põhjal sõjaseisukorras Prantsusmaaga. Juba 40 aastat pidas Venemaa raskeid, laastavaid sõdasid. Nende sõdade tulemusena suurenes Vene impeeriumi territoorium tugevasti, võttes enda alla 331 tuh. ruutmiililise maa-ala, üle 17 tuh. versta pikkuse riigipiiriga. Impeeriumi elanikkond kasvas saja aasta jooksul vallutuste tagajärjel 25 miljonilt 37 miljonile inimesele. Peaaegu pool riigi eelarvest kulutati sõjaväele, mille arv Katariina II valitsemisaja lõpuks tõusis 500 tuhandele mehele.

Astudes troonile teatas Paul I oma kavatsusest anda Venemaale „ülivajalik ja oodatud puhkus". Ta muutis ära Katariina poolt määratud uue nekrutite võtmise. Inglise saadikule teatati, et Katariina poolt lubatud abikorpust prantslaste vastu ei saa saata. Kuid Paul I lubas liitlastele „igasuguste vahenditega vastu seista pöörasele Prantsuse vabariigile, kes ähvardab kogu Euroopat seaduse, õiguste ja kombelisuse täieliku hävitamisega".

Inglise valitsus vastas, et ta on sunnitud rahulduma Põhjameres tegutseva Vene abistava laevastikuga. Samal ajal otsis Inglismaa koos Austriaga vahendeid Venemaa aktiivsemaks sõttatõmbamiseks Prantsusmaa vastu. Inglismaa tegi Paulile ettepaneku enda alla võtta Korsika saar, arvestades, et just siin peab Venemaa enda peale võtma Prantsuse jõudude pealöögi. Vahemeres oli tähtsamaks strateegiliseks keskuseks Malta saar, mille Napoleon vallutas teel Egiptusse. Seda saart valdav Malta rüütliordu, kes oli seoses tsaari õukonnaga, pöördus Pauli poole abi saamiseks, andes talle ordu suurmeistri

tiitli. Püüdes Katariina eeskujul „kindla jalaga asuda Vahemerre" ja samal ajal luua siia toetuspunkti võitluseks Prantsuse revolutsiooniga, lubas Paul Malta ordule abi. Kartes Türgimaa väljaastumist liidus Prantsusmaaga, andis Paul käsu suurendada mere-sõjajõudusid Mustal merel ja viia kiires korras sõjaseisukorda laevastik ja rannakindlustised. Veendudes, et Napoleoni sõjakäigu eesmärgiks oli Türgi impeeriumi osaks olev Egiptus, sõlmis Türgimaa Prantsusmaa vastu sõjalise liidu Venemaaga.

1798. a. augustis sai Vene Musta mere laevastikku komandeeriv admiral Ušakov käsu kogu oma eskaadriga minna Bosporuse juurde ja vajaduse korral „otsekohe järgida ja koos tegutseda Türgi laevastikuga prantslaste vastu, kuigi see toimuks ka kaugemal". Ušakovi eskaader koosnes 16 laevast, mille pardail oli 792 suurtükki ja umbes 8 tuhat madrust ning soldatit.

Kuue nädala jooksul okupeeris Ušakov neli väiksemat saart Joonia saarestikus ja alustas Korfu saarel asuva, võitmatuks peetava merekindluse vallutamist. Selle kindluse garnison koosnes umbes 3000 prantslasest, kel oli 650 suurtükki. Samal ajal aga Vene meremehed tundsid puudust kõige hädavajalikumast ja nälgisid; mürske oli vähe. „Kogu vana-aja ajaloost," kirjutas Ušakov, „ei tunne ega leia ma midagi selletaolist, et kaugelviibiv laevastik osutuks ilma igasuguse varustuseta ja niisuguses hädas, nagu seda oleme praegusel silmapilgul meie." Kuid raskused ei peatanud Ušakovi ja tema vapraid meremehi. Madrused usaldasid oma admirali samavõrra, kui sõdurid usaldasid Suvorovit. 18. veebruaril 1799, pärast ägedat tormijooksu Korfu eelkindlustistele, alistus prantsuse garnison.

Korfu kiire vallutamine avaldas tohutut mõju kogu Euroopas ja viis vaimustusse Suvorovi, kes naljatades ütles, et ta kahetseb seda, et ta ei teeninud mitšmanina (laevastiku noorema ohvitserina) Ušakovi juhatuse all.

Tõrjunud saartelt välja prantslased, pani Ušakov seal kehtima vabariikliku korra.

Pärast Korfu langemist maandusid Vene dessantväed Lõuna-Itaalias, toetasid rahva ülestõusu prantslaste vastu ja hõivasid Napoli ja Rooma. Joonia ekspeditsioon oli Ušakovil viimaseks lahinguoperatsiooniks. Ülejäänud elupäevad veetis ta Tambovi kubermangus, kus ta oli sündinud ja üles kasvanud. Ušakov suri aastal 1817.

Nagu Suvorov, nii ei kaotanud ka Ušakov oma pikaajalise sõjategevuse kestel ühtegi lahingut. Ta lõi vene mere-sõjakunsti koolkonna, mis kasvatas üles rea hiilgavaid vene laevastikujuhte.

1799. a. alguseks moodustus vabariikliku Prantsusmaa vastu uus koalitsioon, koosseisus: Venemaa, Inglismaa, Austria, Türgimaa ja Napoli kuningriik. 1799. a. jaanuaris purustasid prantslased Napoli sõjaväe ja kuulutasid Napolis välja vabariigi. Napoli kuningale saatis Paul I appi 11-tuhandelise korpuse, kellele anti käsk minna läbi Austria valduste ja ühineda seal varem Austriale abiks saadetud 20-tuhandelise korpusega. Kolmandal korpusel (Rimski-Korsakovi omal), kes esialgu määrati Preisimaale, kästi samuti minna „troonide ja altarite ennistamisele".

Liidusõjaväe ülemjuhatajaks Põhja-Itaalias määrati noor ja sõjaliste kogemusteta Austria ertshertsog (Austria keisri pärija). Austria valitsus palus Vene keisrit tema „abiliseks ja juhtijaks" määrata Vene suure väejuhi Suvorovi.

Väejuht Suvorov. Kuulus Vene väejuht Aleksander Vassiljevitš Suvorov sündis aastal 1730 Moskvas, endise Preobraženski polgu ohvitseri perekonnas. Ta oli poisikesena nigel ja haiglane. Vastupidi tolle aja aadlike kombeile ei kirjutanud Suvorovi isa poega lapsepõlvest alates polku ega valmistanud teda ette sõjaväeteenistuseks. Ometi osutas poiss varakult huvi sõjanduse vastu. Ta luges ahnelt isa raamatukogus sõjalise sisuga raamatuid, mängis innustunult sõda ja lahinguid ning karastas ennast: valas end üle külma veega, ei riietunud talvel soojalt, ratsutas voolava vihma all jms.

Kaheteistkümne-aastaselt kirjutati Suvorov Semjonovi polgu soldatiks ja seitsmeteistkümne-aastaselt alustas ta sõjaväeteenistust kapralina (noorem-allohvitserina). Tänu oma erandlikele sõjalistele annetele saavutas ta järk-järgult kõrgeid sõja-

A. V. Suvorov.

lisi aukraade ja pärast hiilgavaid sõjalisi edusamme Türgi ja Poola sõdades ülendati ta feldmarssaliks.

Suvorov ei olnud ainult sõjaline geenius, silmapaistvalt tark ja raudse tahtega inimene, vaid ka erakordselt töökas ja omas sügavat huvi sõja-ajaloo vastu. Ta mõtiskles alati oma lahingukäikude kogemuste üle ja uuris maailmakuulsate väejuhtide — Caesari, Hannibali, Aleksander Suure ja teiste sõjaoperatsioone. Pidevalt osa võttes paljudest XVIII sajandi sõdadest

sakslaste, türklaste, poolakate ja prantslaste vastu, töötas Suvorov välja täiesti iseseisvad sõjakunsti alused, mis mitmeti ühte langesid Prantsuse kodanliku revolutsiooni ajastu eesrindlike sõjavaadetega.

Suvorov nõudis alati teooria ühendamist praktikaga. „Mingisuguseid sõdu pole võimalik võita kabinettides, ja teooria ilma praktikata on surnud," kirjutas ta oma autobiograafias. Samal ajal koostas ta väljapaistva teose, nimega „Võitmise teadus". See oli juhend soldatitele ja ohvitseridele, mille ta kirjutas Tultšinis, kuhu ta oli saadetud Katariina II valitsuse lõpul ühe lõunaarmee väejuhina. See juhend oli kirjutatud lühidalt, lihtsas ja selges keeles, täpsete ja hästi meelde jäävate definitsioonidega. Suvorov nõudis soldatilt head füüsilist ja sõjalist väljaõpet. Soldatile pole tähtis ainult väline korrektsus. Soldateid on vaja õpetada lahingu, mitte paraadi jaoks. „Õppusest tuleneb lahingukäik," kõneles Suvorov. „Kui õppus on kerge, siis lahingukäik on raske, on aga õppus raske, siis lahingukäik on kerge."

Suvorov õpetas soldatitele mehisust, külma verd ja vastupidavust lahingus. Igalt sõjamehelt nõudis ta teadlikku suhtumist oma tegudesse ja selget arusaamist ülesseatud lahinguülesandest. „Iga sõdur peab aru saama oma manöövrist," kõneles Suvorov. Suvorovi strateegia ja taktika oli kokku võetud kolme tähtsaima sõjakunsti reeglina: silmamõõt, kiirus, pealetung. Silmamõõdu olemus on oskus õigesti kindlaks teha peavaenlast, arvestada ja ära kasutada maastiku tingimusi ja oma vastase omadusi. Kui on välja töötatud õige strateegiline plaan, siis on tarvis selle teostamiseks kiirust ja pealetungi. Suvorov nõudis vaenlase ründamist enne, kui see jõuab toibuda, koguda jõude ja valmistuda vastupanuks. Sõjamees peab kasvatama end mitte kaitseks ja taganemiseks, vaid julgeks ja purustavaks löögiks vaenlase vastu. Suvorov hindas kõrgelt täägivõitlust ja tormijooksu lahingu otsustaval silmapilgul.

Ühtlasi nõudis Suvorov osavat püssi- ja suurtükitule kasutamist. „Lase harva, ent tabavalt," õpetas Suvorov. „Relva

käsitseda ja hoida puhtuses, muutmata seda raua poleerimiseks, mis on kahjulik relvale ja suurendab vaeva, soldatile kasu toomata ... õpetada kiiresti, kuid korralikult laadima, täpselt sihtima ja õigesti ning kiiresti laskma ... Harjutada väledaks jooksuks, ligi roomata varjatud maastikus, peita end aukudes ja nõgudes, varjata end kivide, põõsaste ja kõrgustike taha ning varjus olles lasta ja selili lamades laadida püss ..." Sellistè juhtnööridega õpetas Suvorov soldatitele praktilist vilumust ja sõjakunsti omandamist. Suvorov hindas kõrgelt vene soldatite sõjalisi omadusi ja hoolitses nende eest alati. „Soldat peab olema terve, vapper, kindel, julge, õiglane ja vaga," õpetas Suvorov.

Sellal kui tsarismi sõjaväeline süsteem pidas soldatit vaikivaks automaadiks, nägi Suvorov soldatis arukat ja taibukat inimest, nõudis temalt initsiatiivi ja leidlikkust.

Väejuht ise elas tihedas läbikäimises soldatitega, sõi soldatite hapukapsasuppi ja putru, kandis lihtsat lahinguriietust, sõitis ratsa kasakahobusel. Soldatid armastasid piiritult oma ülemat ja koos temaga ei tundnud kaotusi.

Suvorovi vaated sõjakunstile ja tema suhtumine soldatitesse leidsid vastupanu aadlik-mõisnikest ohvitserkonna poolt, kes oli üles kasvanud Preisi kuninga Friedrich II sõjaväelise süsteemi iganenud teooria alustel. Seda süsteemi iseloomustas väga teravalt Engels: „Friedrich pani aluse sellele pedantismile ja drillile, mis iseloomustab sest ajast peale preislasi, ja sellega tegelikult valmistas neid ette ennenähtamatule häbile Jena ja Auerstedti all".

Eriti tuliseks Preisi sõjaväesüsteemi automaatsuse pooldajaks oli keiser Paul I. „Soldat on lihtsalt artikliga ettenähtud mehhanism," toonitas Paul I.

Paul I ajal ennistati sõjaväes vana preisi vorm: soldatite juuksed niisutati kaljaga, raputati üle jahuga ja lasti ära kuivada; pea taha seoti poolearssinaline raudvarras patsi tegemiseks, meelekohtadele tehti vildist juukselokid. Teenistuses nõuti väiklast täpsust ja mehaanilist käsutäitmist. Salvavalt

naeruvääristas Suvorov seda tõelisele sõjaväele kõlbmatut preisi korda. „Puuder pole püssirohi, juukselokid pole suurtükid, pats pole lühimõõk, ja ise pole ma sakslane, vaid sündinud venelane," ütles ta.

Suvorov ei pannud kehtima uusi määrustikke ja õpetas sõjaväge oma vana süsteemi järgi. Keset vaidlematut alistumist oli Suvorovi käitumine häbematuks väljakutseks tsaarile. Paul I käsul saadeti feldmarssal Suvorov aastal 1797 asumisele oma viletsasse Kontšanskoje mõisa ja allutati alandavale järelevalvele.

Alpi-sõjaretk. 1799. a. algul kutsus Paul I oma liitlaste Inglismaa ja Austria nõudel Suvorovi, kes oli siis 69 aastat vana, asumiselt ära ja saatis ta liitlaste vägede ülemjuhatajana prantslaste vastu, kes olid vallutanud Itaalia ja Šveitsi.

Kolme ja poole kuuga lõid Vene väed Suvorovi juhatuse all puruks parimate Prantsuse kindralite sõjaväed. Kogu Põhja-Itaalia puhastati prantslastest. Paul I liitlane Austria, soovides jagamatult valitseda Itaalias, otsustas Suvorovi saata Šveitsi, otsekui abiks Rimski-Korsakovi Vene armeele. Suvorov suundus Itaaliast Šveitsi läbi Sankt Gotthardi mäekuru Altdorfi linna juurde, kust pidi minema ühinema Rimski-Korsakovi vägedega. Ronides läbilõikava tuule all peaaegu püstloodis kaljusid mööda, teostasid Suvorovi väed St. Gotthardile otserünnaku ja vallutasid selle septembris, kuna Bagrationi väesalk oli tunginud prantslastele selja taha. Teispool St. Gotthardi suundus tee mägijõe Reussi juurde, millest 75 jala kõrguses viis üle kerge kaarsild, mida nimetati „Kuradisillaks".

Taandudes Suvorovi vägede surve all purustasid prantslased osa silda. Nüüd tungisid vene soldatid roomates purustatud vaiadeni, sidusid kaelarättide ja vööde abil mõned palgid kokku ja viskasid need üle kuristiku. Kuulide saju all jooksid soldatid palke mööda teisele kaldale. Samal ajal läbisid teised julgurid käreda mägijõe jalgsi. Täägirünnaku tulemusena paisati prantslased tagasi. Altdorfi linna taga lõppes St. Gott-

hardi tee. Vene vägede ees laius prantslaste poolt hõivatud Luzerni järv. Ees kerkisid uued raskeltläbitava Panix'i mäeseljandiku kohutavad järsakud. Kuid teist väljapääsu ei olnud. Väsinud ja näljased Suvorovi soldatid alustasid raskeimat, veel järsuma mäeseljandiku ületamist. Kuid orgu jõudes ilmnes, et Rimski-Korsakovi vägi oli löödud ja taandus. Orus olid prantslased. Suvorovi armee oli lõksus. Prantslastel oli 60-tuhandeline vägi, Suvorovil ei olnud 20 tuhandetki. Peale selle ei olnud venelastel toidumoona, padruneid ega suurtükiväge. Mägedes vaenlase poolt sissepiiratuna taipas Suvorov, kuivõrd erakorraliselt raskes seisundis olid tema väed. Kuid sõjalisel nõupidamisel teatas Suvorov: „Mida ette võtta? Taganeda on häbistav: kunagi veel ei ole ma taganenud. Minna edasi Schwyzi juurde on võimatu: Masséna'l on üle 60 tuhande mehe, meil ei ole kahtekümmetki tuhandet. Pealegi oleme ilma toidumoona, padrunite ja suurtükiväeta... Abi pole meil kelleltki loota... Nüüd jääb ainus lootus... minu vägede vaprusele ja ennastsalgavusele. Oleme venelased!" Kaitstes end prantslaste vastu, algas Suvorovi armee 5. oktoobri ööl oma viimast Šveitsi-rännakut — üle kõige raskema Panixi lumise mäeseljandiku.

Mäed olid kõrged, järsud, sagedate ja sügavate kuristikkudega. Soldatid ronisid neljakäpuli mööda siledat jäätunud pinda, vihma ja lume all. Tuhanded inimesed istusid jäätunud kuristikuäärele, surusid püssid vastu keha ja kukutasid end alla. Suvorov oli soldatite keskel ja julgustas neid: „Pole midagi, pole midagi! Venelane pole preislane, läheme läbi." Kui Panix oli sel kombel läbitud, oli Suvorovi armees vaevalt veel 15 tuhat soldatit. See rännak, kirjutas sellest hiljem Engels, oli kõige väljapaistvam kaasaegseist Alpi-rännakuist. Vanakese-soldati kujuka ja tabava väljenduse järgi „tungis Vene tääk läbi Alpide".

Jäetud liitlaste-austerlaste poolt saatuse hooleks, jätkas Suvorov Šveitsis püsimist, kuni Paul I ei tühistanud liitu Austriaga.

Pööre Paul I välispoliitikas ja 11. märtsi 1801. a. vandenõu. Suvorovi võidud Itaalias teravdasid sisemisi vastuolusid Inglise-Austria-Vene koalitsioonis. Austerlased alustasid Venemaa teadmata rahuläbirääkimisi prantslastega. Samal ajal reetsid nad prantslaste lähenemisel Vene väed, viies oma armeed tagalasse. Lõpuks, „välja ajanud Suvorovi" (tema väljenduse järgi) tema poolt võidetud Põhja-Itaaliast, anastasid austerlased Sardiinia kuninga valdused, kellele Vene sõjavägi osutas sõjalist abi, ja eemaldasid Vene sõjalaevastiku Itaaliast. Pärast rida seesuguseid oma liitlase Austria reeturlikke tegusid kirjutas Paul I Austria keisrile kirja liidu tühistamise kohta: „Nüüdsest peale lakkan hoolitsemast teie kasude eest ja hakkan tegelema omaenese ja teiste liitlaste kasudega". Suvorovil käskis Paul I alata tagasiteed Venemaale: „Te pidite päästma kuningaid", kirjutas ta, „nüüd päästke vene sõdureid ja oma valitseja au." Suurte raskustega viis Suvorov Vene väed Šveitsist välja. Talle annetati kõigi Venemaa sõjaliste jõudude generalissimuse aukraad, kuid peagi sattus ta tsaari uue põlu alla. Venemaale saabus Suvorov füüsiliselt täiesti laostatuna.

Peterburgi jõudmisel kuulis Suvorov, et kõik ettevalmistused tema pidulikuks vastuvõtuks on ära keelatud. Peterburgi sisse sõitma pidi ta öösel, et rahvas ei saaks teda auavaldustega vastu võtta. Tsaar keelas Suvorovil tulla tema juurde lossi. Suvorovi haigus muutus raskemaks ja 18. mail 1800 suri suur Vene väejuht täielikus üksinduses.

Sõnum väejuhi surmast levis kiiresti. Viimsele puhkepaigale saatsid Suvorovi põrmu tema vanad kaasvõitlejad ja suur hulk rahvast. Kuulus poeet Deržavin, tulnud tagasi matuselt, kirjutas värssides Suvorovi surma kohta: „Lõvi südant, kotka tiibu ei ole enam meiega. Milleks sõdida?"

Vahepeal aga Paul I ja Inglismaa suhted teravnesid, sest inglased peaaegu ei sõdinudki prantslaste vastu. Kui inglased aga vallutasid Malta, kuulutas ärritatud Paul I välja kõigi Vene sadamais olevate Inglise laevade ja kaupade konfiskatsiooni. Liitlaste lahkhelisid ruttas kasutama Napoleon. Ta teatas oma

valmisolekust anda Paul I-le Malta saar, kui see ära võetakse inglastelt. Peale selle oli Napoleon nõus vabaks laskma kõik vene vangid, ilma välja vahetamata ja täies mundris. 1800. a. detsembris tekkis Paul I ja Bonaparte'i vahel isiklik kirjavahetus rahutingimuste ja ühise võitluse kohta Inglismaaga. Paul I uue välispoliitika aluseid käsitlevas esitises seletati lahkuminekut Inglismaaga sellega, et ta „oma kadedusega, urgitsemistega ja rikkusega oli, on ja jääb mitte Prantsusmaa võistlejaks, vaid roimariks". Inglismaa „õhutas sõjale," tähendatakse esitises edasi, „ähvardustega, kavalusega ja rahaga kõik riigid Prantsusmaa vastu" (siia kirjutas Paul I juurde: „Ka meid, patuseid").

Paul I-st tõukas liitu Napoleoniga ka lootus lämmatada Prantsuse revolutsioon Napoleoni abiga, kes 9. novembri (18. brumaire'i) 1799. a. pöördega seadis Prantsusmaal sisse sõjaväelise diktatuuri. Vene- ja Prantsusmaa esimeseks ühiseks sammuks oli ka kavatsus kukutada Inglise valitsus Indias. 1801. a. jaanuaris käskis Paul I Doni kasakate salgal üle Orenburgi suunduda „otse läbi Buhhaara ja Hiiva Induse jõele". Täiesti ettevalmistamata sõjakäik Indiasse katkestati varsti pärast Paul I surma uue keisri Aleksander I poolt, kes kutsus kasakad Orenburgist tagasi.

Oma elu viimastel kuudel hakkas Paul I rohkem huvi tundma ka Taga-Kaukaasia vastu, mis võis saada teeks nii Iraani kui ka Indiasse. 18. jaanuaril 1801 kuulutati välja Paul I manifest Gruusia vabatahtliku ühinemise kohta Venega.

Paul I vaenulikud sammud Inglismaa vastu kutsusid Inglise valitsuses esile suure rahutuse. Inglise saadiku toetusel organiseeriti Peterburgis kõrg-aadli vandenõu, kes ei olnud rahul Paul I välispoliitikaga, tema julmusega ja ogara käitumisega. Vene mõisnikud, kes olid huvitatud majandussuhete ennistamisest Inglismaaga, kuhu veeti vilja ja teisi Vene kaupu, ei olnud rahul eriti Paul I välispoliitika pöördega Inglismaa vastu. 11. märtsi ööl 1801 tungisid vandeseltslased Paul I poja, troonipärija Aleksandri nõusolekul keisri magamistuppa ja tapsid ta.

TSARISM NAPOLEONI SÕDADE AJAL.

§ 25. Aleksander I sise- ja välispoliitika (kuni 1812. a.).

Aleksander I (1801—1825). Aleksander I trooniletulek võeti vastu rõõmuga kogu aadli poolt, kes lootis temas näha järjekindlamat ja kuulekamat aadlipoliitika täitjat, kui oli tema äärmiselt tasakaalutu isa. „Vaikis põhjatuule kähisev möire, sulgus julm, hirmus vaade," kirjutas tapetud tsaarist luuletaja Deržavin, lauldes Aleksander I troonileastumisest. Uus tsaar sai oma vanaema Katariina II juhatusel euroopaliku kasvatuse. Katariina kutsus tema juurde kasvatajaks mõõduka vabariiklase, šveitslase Laharpe'i, kes oma kasvandikuga pidas vestlusi liberaalseil teemadel. Samal ajal kulutas Aleksander I palju aega vahiparaadidele ja Preisi sõjakunsti peenustele. Juba noormehena lähenes ta Paul I soosikule, toorele pärisorjastajale kindral Araktšejevile. Araktšejevil oli troonipärijale mitte väiksem mõju kui Laharpe'il. Kaasaeglasil oli põhjust öelda, et uus keiser oli „pooleldi Šveitsi kodanik, pooleldi Preisi kapral".

Aleksander I-sele iseloomulikud kahepalgelisuse, silmakirjalikkuse, arguse ja karmuse jooned, mida varjasid välise lahkuse lihv ja liberaalsed fraasid, kujundusid kahekordse — Katariina II õukonna, ühes sealsete tõusikute valitsemise, intriigide ja valega, ja Katariina II-st vihkava Paul I Gatšina „väikese õukonna" mõju all. Inimeste kohtlemises oli Aleksander I lahke ja viisakas. Kaasaeglased jutustavad, et tsaar valmistus ette oma esinemisteks ja vastuvõttudeks nagu osav näitleja, harjutades peegli ees elegantseid kummardusi ja armulikke naeratusi.

Puškin kirjutas Aleksander I kohta, et ta oli „juhuslikult kaetud auga, nõrk ja kaval valitseja."

Pärisorjusliku korra lagunemine. Aleksander I algas oma valitsemist Euroopa tööstusliku revolutsiooni jätkuvate edusammude ja Venemaa pärisorjusliku korra lagunemise tingimustes.

XVIII sajandi viimasest veerandist alates oli eriti tähelepandav talupoegade massiline laostumine. Nad hülgasid oma kehvunud majapidamised ja siirdusid „kõrvalistele" tööndusaladele. Mittemustmulla-kubermangudes kasvasid talurahva tööndused, mustmulla-kubermangudes suurenes vilja tootmine müügiks. Mõisnikud laiendasid külvipinda. Oma põldu suurendasid ka jõukamad pärisorjad ja riigitalupojad. Rööbiti siseturuga kasvas ka välisturg. Vene mõisnikud muutusid välismaa, peamiselt Inglismaa varustajaks põllumajandussaadustega.

Sise- ja väliskaubanduse arenemine kutsus esile ühendusteede, peamiselt jõe- ja mereteede parandamise vajaduse. Aastal 1803 ehitati Põhja-Jekaterininski kanal, mis ühendas Kama jõge Dvina jõega. 1804. a. lõpetati Oginski kanali ehitamine, mis ühendas Läänemerd Musta merega. Aleksander I valitsemise esimesel aastakümnel lõppes Mariinskaja ja Tihvinskaja kanali-süsteemi ehitamine, mis kergendas kaupade liiklemist Venemaa siseosasid Läänemerega ühendavail jõgedel. Pärisorjusliku, oma iseloomult naturaalmajanduse lagunemine suurendas tarvet raha järele ja kutsus esile vahetusoperatsioonide reguleerimise vajaduse. Seks otstarbeks organiseeriti aastal 1786 Peterburgis Riiklik Laenupank ja aastal 1807 Kommertspank Moskvas. XIX sajandi alguses avati panga diskontokontorid Moskvas, Arhangelskis, Taganrogis, Feodosias.

Kooskõlas siseturuvajadustega hakkasid kasvama uued tööstusettevõtted. Aastal 1804 töötas 7 suhkruvabrikut, aastal 1812 juba 30. Aastal 1808 avati esimene puuvillaketruse vabrik. Aastal 1812 moodustasid kaupmeeste manufaktuurid juba 62% kõigist ettevõtteist, pärusmõisade omad — ainult 16%. Enamikus manufaktuurides domineeris siiski pärisoriste (obroki-) talupoegade töö.

Kuid talupoegade sundtöö oli nii tööstuse kui ka põllumajanduse alal vähe viljakas. Talupojad harisid mõisamaad halvasti. Saagid olid väikesed. Et saada rohkem vilja, suurendasid mõisnikud teoorjust ja teisi talupoegade koormisi. Pärisoriste talupoegade ekspluateerimise kõvendamine kutsus esile talurahva rahutusi. Eriti laia ulatuse võtsid talurahva rahutused Balti kubermangudes, kus kapitalismi areng algas varem kui Kesk-Venemaal. 1802. a. sügisel keeldusid talupojad reas Liivimaa kubermangu mõisades teoorjust tegemast. Nende rahustamiseks saadetud soldatitega astusid talupojad tõelistesse lahingutesse.

Aleksander I sisepoliitika. Kartes revolutsiooni, pidas Aleksander I vajalikuks asuda mõnesuguste riiklikkude uuenduste teele, mõeldes sel teel revolutsiooni vältida. Juba troonipärijana kirjutas ta Laharpe'ile, et loeb oma valitsemise ülesandeks „kinkida maale vabadus ja seega vältida tema muutumist tulevikus mängukanniks mõne hullu käes".

Troonile astudes kuulutas Aleksander I, et hakkab valitsema „oma vanaema Katariina II seaduste ja südamesoovide järgi". Otsekohe ennistas ta kõik aadli privileegid, tõi asumiselt ja vangistusest tagasi kõik tema isa poolt süüdimõistetud aadlikud, kaotas välismaalt kaupade ja raamatute sisseveo keelu, andis loa välismaareisideks, andis välja käskkirja piinamise keelamise ja salajase ekspeditsiooni kaotamise kohta.

Esimesil Aleksander I valitsemisaastail omandas suure mõju keisri „noorte sõprade" ring (Stroganov, Novossiltsev, Kotšubei, Czartoryski), moodustades tema juures „Intiim-komitee riiklikkude ümberkorralduste projektide koostamiseks". Tõeliselt polnud neil projektidel otsustavate uuenduste iseloomu, sest nende aluseks oli püüd puutumatuna säilitada pärisorjust ja isevalitsust ning ainult kergelt, kooskõlas ajavaimuga, muuta pärisorjusliku riigi väliskuju. Nii lubas Intiim-komitee poolt koostatud 12. detsembri 1801. a. seadus kaupmeestel, linnakodanikel ja riigitalupoegadel osta asustamata maid, kuid selle seadusega ei õõnestatud sugugi aadli maaomanduse pärisor-

juslikku alust. Teine seadus (20. veebruarist 1803) „vabade põllupidajate kohta" lubas mõisnikel talupoegi vabaks lasta. Kuid seda seadust võisid kasutada vähesed jõukad mõisnikud ja seepärast vabastati üldse 47 153 hinge ehk vähem kui pool protsenti impeeriumi pärisorisest elanikkonnast. Selle seaduse alusel lasti pärisorje vabaks tohutu väljaostu eest — vahel kuni 5 tuh. rubla. Talurahva küsimuse suhtes vastuvõetud otsused ei kõigutanud seega sugugi pärisorjust, kuigi nad olid välja kutsutud kodanlike suhete arengust.

„Intiim-komitee" laialdastest uuendusplaanidest osutus reaalseks ainult juba Katariina II poolt ärakaotatud Peetri-aegsete kolleegiumide asemele 8 ministeeriumi asutamine aastal 1802. Asutati sõja-maajõudude, sõja-merejõudude, välisasjade, siseasjade, rahvahariduse, kohtu-, rahandus- ja kaubandusministeerium. Loodi ministrite komitee. Erinevalt kolleegiumidest ajas ministeeriumides kõiki asju minister ainuüksi. tähtsamaist asjadest tsaarile ette kandes. Ministeeriumide asutamine soodustas tsaari-Venemaal riigiaparaadi edasist tsentraliseerimist. Senat reorganiseeriti riigi kõrgemaks kohtuorganiks. Ta pidi olema seaduste kaitsjaks ja valvama üldise „rahu ja vaikuse" järele. Kõik tähtsamad riigiasjad anti Venemaal 1810. a. loodud Riiginõukogu otsustamisele. Põhiliselt säilis see valitsemissüsteem kogu XIX sajandi jooksul.

Aleksander I esimeste valitsemisaastate kõige tähtsamate reformide hulka kuulub Venemaal uue koolisüsteemi sisseseadmine, mis nägi ette 3 tüüpi õppeasutised: gümnaasiumid (4 klassi), kreiskoolid (2 klassi) ja kihelkonnakoolid (1 klass). 1804. a. statuut andis ülikoolidele autonoomia: rektor ja dekaanid valiti professorite koosoleku poolt, ülikoolid võisid anda teaduslikke kraade jms.

Kuid pärast statuudi andmist algasid sellest hulgalised kõrvalekaldumised. Aadlikud panid oma lapsi vastumeelselt gümnaasiumidesse. Seepärast organiseeris valitsus väljaspool üldist koolisüsteemi aadlilütseumid: Tsarskoje Selo ja Richelieu lütseumi.

Ülikoole oli XIX sajandi algul ainult kaks: Moskvas ja Tartus. Aastal 1805 avati veel ülikoolid Harkovis ja Kaasanis. Pedagoogiline peainstituut Peterburgis kujundati ümber ülikooliks (1819).

Haridusala juhtimiseks asutati eriline „rahvahariduse, noorsookasvatuse ja teaduste levitamise ministeerium". Kuid ministeerium valvas rohkem õpetajate ja õpilaste poliitilise ustavuse kui haridusasja korraldamise järele.

Aastal 1804 anti tsensuuri määrustik, mis seadis sisse käsikirjade eeltsensuuri.

Nii ei teinud Aleksander I sisepoliitika alal midagi seesugust, mis oleks olnud otsustavaks loobumiseks tema eelkäijate pärisorjuslikust poliitikast.

Sõda Napoleoniga (1805—1807). Aleksander I teostas oma välispoliitikat olukorras, mil Prantsusmaa revolutsioonisõjad vahetusid Napoleoni vallutussõdadega.

Lenin kriipsutas alla, et sõjad, mis Prantsusmaa pidas Napoleoni keisririigi ajastul, muutsid oma iseloomu ja kujunesid revolutsioonilistest kaitsesõdadest anastus-, vallutusretkiks. „Mitte aastail 1792—1793, vaid palju aastaid hiljem, *pärast* reaktsiooni võitu sisemaal, muutis Napoleoni kontrrevolutsiooniline diktatuur Prantsusmaa sõjad kaitsesõdadest vallutussõdadeks" (L e n i n, Teosed, XXI köide, lk. 190).

Teiseks tähtsaks Napoleoni sõdasid iseloomustavaks asjaoluks on vastuolude suurenemine Prantsusmaa ja Inglismaa vahel turgude jaotamise pärast. Kaubandusest Inglismaaga huvitatud Vene tsarism asetus tema poolele. Astudes troonile ennistas Aleksander I otsekohe sõbralikud suhted Inglismaaga, võttis ära aresti Inglise laevadelt, lubas Inglise kaupade sisseveo. Aastal 1801 sõlmiti Venemaa ja Inglismaa vahel vastastikuse sõpruse konventsioon. Kuid Aleksander I ei läinud ka suhete katkestamisele Napoleoniga. Venemaa liitlane Inglismaa oli samuti sunnitud Napoleoniga rahu sõlmima (1802. a. Amiens'is). Amiens'i rahu ei olnud püsiv, sest juba 1801. a.

märtsis kirjutati Venemaa ja Inglismaa vahel alla sõjaline leping. Inglismaa juhtimisel moodustati Prantsusmaa vastu uus koalitsioon koosseisus: Inglismaa, Venemaa, Austria, Rootsi. Inglismaa lubas oma liitlastele rahalist abi ja nõudis viivitamatut väljaastumist. Selle Prantsusmaa-vastase koalitsiooni eesmärgiks oli mitte üksnes võitlus Napoleoni vallutuste vastu, vaid ka Bourbonide monarhia ennistamine Prantsusmaal.

Austria astus esimesena võitlusse Napoleoni-Prantsusmaaga ja temale appi saadeti 1805. aasta augustis Vene armee Kutuzovi juhatuse all. Vene vägede ilmumine Euroopasse ajas nurja Napoleoni plaani forsseerida La-Manche'i väin ja seega päästis Inglismaa Prantsuse dessandist, milleks Napoleonil oli varutud 150 000-meheline armee.

Rasketes tingimustes jõudis Kutuzov kiirmarsil Braunau linnakeseni Baieris. Seal sai ta teada, et liitlase Austria peajõud koos kindral Mack'iga olid kapituleerunud Ulmi kindluses. Kutuzovil oli viis korda vähem mehi kui Napoleonil ja seepärast tuli tal taganeda. Napoleon tegi korralduse oma parimaile väejuhtidele, et nad lõikaksid Kutuzovil ära taganemistee. Omakorda käskis Kutuzov Bagrationil kinni pidada Murat' väesalk, kes jälitas Vene armeed. Bagrationi eel liikuvad austerlased reetsid oma liitlasi ja astusid Murat'ga läbirääkimistesse, nii et väike kuuetuhandeline Bagrationi väesalk piirati ümber 30-tuhandelise Prantsuse väeosa poolt. Lahing venelaste ja prantslaste vahel toimus Schöngraberni juures ning kestis terve päeva ja pool ööd. Õises heitluses õnnestus Bagrationil piiramisrõngast läbi murda. Igale Schöngraberni lahingust eluga pääsenud sõdurile annetati pael pealkirjaga „Üks viie vastu", mis osutas sellele, et prantslased ületasid arvuliselt venelasi viiekordselt.

Vaenlast kurnav Vene vägede taganemine tõi muutusi jõudude vahekorras. Juba novembri keskpaiku koondas Kutuzov Olmützi alla tuleliinile 86 000 meest, kuna Napoleonil oli seal 90 000 meest. Vene väe varustamine oli halb ja sõjamehed olid

väsinud. Kuid armee juurde saabunud Aleksander I unistas väejuhi kuulsusest ega tahtnud sõjameeste puhkusest kuuldagi. Samuti nõudsid Austria keiser Franz I ja tema kindralid, et antaks viibimata pealahing. Hoolimata Kutuzovi vastuseisust otsustas sõjanõukogu asuda otsustavasse lahingusse. Vene-Austria vägi asetus künklikul maastikul Austerlitzi küla lähedal (Tšehhimaal). 2. detsembri udusel hommikul püüdsid kolm Vene väekolonni prantslaste paremat tiiba ümber haarata. Tsaar Aleksander avaldas rahulolematust, et Kutuzovi pealetung areneb pikaldaselt. Kutuzov seletas, et ta ootab kõikide väeosade kohale saabumist. „Me ei viibi ju Tsaarinna väljakul," ütles keiser pahaselt, „kus enne ei alustata paraadi, kui kõik polgud on kohal." Kutuzov vastas: „Jah, majesteet, just sellepärast ma ei alustagi lahingut, et me ei viibi Tsaarinna väljakul." Eraldatud liitlaste väed said prantslastelt Austerlitzi all rängasti lüüa. Vene väed võitlesid sangarlikult, kuid ei suutnud vastase ülekaalukate jõudude marulist rünnakut tagasi lüüa. Isegi Napoleon tunnustas Vene sõdurite kangelaslikkust.

Lüüasaamine Austerlitzi all oli selle tulemus, et Austria ja Vene keiser segasid end sõjategevuse juhtimises vahele. See lüüasaamine sundis Austriat Prantsusmaaga rahu tegema. Napoleon hõivas Viini, hakkas jõude koguma sõja jätkamiseks Euroopas, esijoones Preisimaa vastu.

1806. a. sügisel saatis Aleksander väed abiks Preisimaale. Kuid samal ajal piiras Napoleon kiire kallaletungiga preislased ümber ja purustas nad Jena all. Berliin anti prantslastele ilma lahinguta ja kahe aasta jooksul (1806—1808) oli ta prantslaste käes. Napoleon koondas oma väed Vislale, ähvardades minna pealetungile Venemaa vastu. 1807. a. jaanuaris marssis Napoleon Varssavisse. Kuu aja pärast toimus lahing Preussisch-Eylau juures, mis näitas Vene sõjaväe jõudu. Napoleon ei saavutanud siin võitu ja hakkas ette valmistuma uueks otsustavaks lahinguks. Lahing Friedlandi juures 1807. a. suvel, kus Vene sõjavägi kaotas peaaegu neljandiku oma koosseisust, otsustas sõjakäigu lõpu. Kuid Napoleon ei tundnud

end veel küllalt tugeva olevat võitluse jätkamiseks Venemaaga. Ta oli huvitatud rahu sõlmimisest.

Vastavalt 1807. a. juunis Tilsitis sõlmitud rahule oli Venemaa kohustatud tunnustama kõiki Napoleoni vallutusi, Napoleoni ennast aga tunnistama keisriks ja sõlmima temaga kaitse- ning pealetungiliidu, ja mis peaasi — Venemaa pidi ühinema nõndanimetatud „kontinentaal-blokaadiga", s. o. majandusliku sõjaga Inglismaa vastu.

Inglismaa kaubanduslikku valitsemist Napoleon lootis murda tema isoleerimisega Euroopa maist. „Kontinentaalne süsteem" avaldati Napoleoni poolt aastal 1806. Kõigil Napoleoni keisririigist sõltuvail riikidel oli keelatud kaubelda Inglismaaga. Venemaa kohustus samuti katkestama vilja väljaveo Inglismaale ja kaupade sisseveo Inglismaalt. Blokaad tõi Venemaale suurt majanduslikku kahju. Ta laostas paljusid vene mõisnikke. Viljahinnad langesid. Kaupade käive langes. Blokaad kutsus maal esile rahakriisi.

Tilsiti rahu võeti Vene aadli poolt vaenulikult vastu. Aleksander I lähimad sõbrad — Kotšubei, Czartoryski, Novossiltsev — läksid erru. Tsaarile lähedaseks nõunikuks sai Speranski, keda peeti prantsuse partei pooldajaks.

M. M. Speranski (1772—1839). Mõisnike rahulolematus kontinentaal-blokaadiga liitus nende juures terava opositsiooniga riiklike uuenduste projektide vastu, mille kõige kardetavamaks pooldajaks nad pidasid Speranskit.

Külapreestri poeg, endine seminarist ja asjaajaja kindralprokuröri kantseleis, Mihhail Mihhailovitš Speranski tegi kiiret karjääri, saades riigisekretäriks ja pärast Tilsiti rahu Aleksander I lähimaks nõuandjaks. Aastal 1809 lõpetas Speranski oma uuenduse projekti nimetuse all „Sissejuhatus riiklikkude seaduste koodeksile". See oli suureulatuslik reformide plaan, mille aluseks oli mõte kohandada feodaalset monarhiat arenevate kodanlike suhetega. Speranski nõudis kaitset „teadusele, kaubandusele ja tööstusele". Avalikult mitte esile tuues talupoegade vabastamise nõuet, taotles Speranski nende jaoks

„isiklikku vabadust". „Ajaloos pole näidet, et haritud ja kaubanduslik rahvas võiks kauaks jääda orjusse," kirjutas ta oma projektis.

Speranski soovitas kokku kutsuda Riigiduuma omandiga inimestest, olenemata nende seisuslikust kuuluvusest. Kinnisvara valdajad pidid igas vallas valima valladuuma. Valladuumad valivad saadikud ringkonnaduumasse, kes saadavad saadikud kubermanguduumadesse ja kubermanguduumad — Riigiduumasse. Nõnda olid ette nähtud neljaastmelised valimised. Ilma Riigiduumata ja Riiginõukoguta ei saa läbi viia ühtegi seadust. Täitev võim pidi olema duuma ees vastutavate ministrite käes. Speranski projekt kandis tolle aja kohta progressiivset iseloomu.

Speranski projektid kutsusid enamiku mõisnikkude hulgas esile äärmise pahameele. Speranskit kutsuti „roimariks", „revolutsionääriks", „Cromwell'iks". Hirmutatud aadli meeleolust, keeldus Aleksander I otsustavalt igasugustest Venemaa konstitutsioonilise ümberkorralduse plaanidest. Aastal 1810 moodustati ainult Riiginõukogu, kelle liikmed määrati keisri poolt. See oli tsaari juures nõuandvaks asutiseks, mis kujul ta säilis kuni 1906. a. Ministrite arv suurenes 11-ni — loodi juurde politsei-, ühendusteede ja riigikontrolli ministeerium.

Aadli opositsioon nõudis tungivalt blokaadist loobumist ja Speranski erustamist. Pärisorjastajate-mõisnikkude meeleolude kõige kujukamaks väljendajaks oli tuntud ajaloolane N. M. Karamzin. Tema kirjutatud „Märkmed vanast ja uuest Venemaast" formuleeris aadli põhinõuded. Isevalitsuse piiramise asemel esitas Karamzin projekti välja valida 50 „head" kuberneri, kellele tuleb usaldada riigivalitsemine. Aadlike reaktsioonine opositsioon nõudis pärisorjuse puutumatust, Inglismaaga kaubanduse uuendamist, loobumist Tilsiti lepingust, võitlust Napoleoniga ja samuti „ohtliku reformaatori" Speranski eemaldamist valitsemise juurest.

Vene-Rootsi sõda aastail 1808—1809 ja Soome ühendamine. Tilsiti rahu muutis rahvusvahelised suhted Euroopas. Napo-

leon püüdis Venemaad kasutada oma vallutuspoliitika huvides kõigepealt võitluseks Inglismaa vastu. Tema pealekäimisel katkestas Venemaa diplomaatilised suhted Inglismaaga. Napoleon tõukas Venemaa sõtta ka Rootsiga, kes keeldus kontinentaal-blokaadiga ühinemast ja sõlmis liidu Inglismaaga. Aleksander I sai Rootsi sõja tulemusena õiguse ühendada Soome Venemaaga. Võitlus Soome pärast oli Venemaa suhtes välja kutsutud tõsistest strateegilistest kaalutlustest. Vaja oli kindlustada põhjast Venemaa pealinna — Peterburgi, mis asus piiri lähedal. 1808. a. veebruaris läksid Vene väed üle piiri. Märtsis võtsid nad ära Ahvenamaa saared ja aprillis — Suursaare. 1808. a. viimaseil kuudel viidi sõda Rootsi territooriumile. Vene väeosad algasid pealetungi raskeis talveoludes. Barclay de Tolly juhatusel tegi väeüksus kuulsa jäärännaku Vaasast mööda Põhjalahe jääd Rootsi. Teed tõkestasid määratu suured jääkamakad. Lumi oli mitmes kohas üle põlve. Sangarlikult ületades jäärännaku raskused, lähenesid Vene väed Rootsi-poolsele kaldale.

Kui pealetung Rootsile oli hoos, kutsus Aleksander I Porvoos 16. märtsil 1809 kokku Soome seimi. Päev enne seda avaldati Soome autonoomia tunnustamise akt. Seimis tõotas tsaar Soomele, mis oli kuulutatud Vene provintsiks, „hoida rikkumatus ja muutmatus jõus ning kehtivuses Soome konstitutsiooni".

Seimi istungjärgu ajal algasid Venemaa rahuläbirääkimised Rootsiga, mis lõppesid 5. septembril 1809 rahulepingu allakirjutamisega Haminas. Rootsi loovutas Venemaale Vene vägede poolt võidetud kogu Soome. Rootsi kuningas teatas oma ühinemisest kontinentaal-blokaadiga.

Ettevalmistus Napoleoni vallutussõjaretkeks Venemaale. Napoleoni valitsus kujutas, nagu märkis seltsimees Stalin, „kodanlikku valitsust, kes lämmatas Prantsuse revolutsiooni ja säilitas ainult need revolutsiooni tulemused, mis olid kasulikud suurkodanlusele" (S t a l i n, Parteitöö puudustest ning

trotskistlikkude ja teiste kahekeelsete likvideerimise abinõudest, lk. 10).

Napoleon pidas oma vallutussõdu Euroopas ja väljaspool selle piire Inglise kapitaliga võistleva Prantsusmaa suurkodanluse huvides. Napoleon sundis kõik tema poolt vallutatud Euroopa maad vägivaldsete, sõjaliste meetoditega ühinema kontinentaal-blokaadiga Inglismaa vastu. Hoolimata Tilsitis sõlmitud rahust valmistus Napoleon tugevasti ka oma vallutusliku Venemaa-sõjaretke vastu. Sõjaks Venemaaga tõukasid Napoleoni mitmed motiivid: ta ei olnud rahul Venemaa poolt kontinentaal-blokaadi sagedase rikkumisega; läänepiiril toimus Napoleoni rahutuks tegev tsaarivägede grupeerimine, mis ähvardas Poolat; viimaks häiris Napoleoni ka Venemaa poliitika Preisimaa suhtes, mis takistas Napoleoni saamast Reini liidu peremeheks. (Reini liit oli 16 saksa riigist koosnev konföderatsioon, mis loodi Napoleoni poolt juunis 1806. Reini liit seisis Prantsusmaa protektoraadi all.)

Valmistudes sõjaks, kogus Napoleon teateid Venemaa kohta, uuris tema majanduslikku seisundit, saatis Venemaale spioone ja läkitas Venemaale isegi võltsitud Vene assignaate. Samal ajal lõi Napoleon ka sõjaväelist toetuspunkti Venemaa vastu. Seesuguseks toetuspunktiks sai Poola. Tilsiti rahu põhjal lõi Napoleon 1807. a. pärast jagamisi Preisile läinud provintsidest uue Poola riigi Varssavi suurhertsogiriigi nime all. Sellega liideti hiljem ka Austria Galiitsia. Püüdes varuda Poola šlahta abi, lubas Napoleon ennistada Poola tema vanades piirides, s. t. ühendada temaga Leedu, Valge-Vene ja osa Ukrainast. Napoleoni ettepanekul kaotati Poolas aastal 1807 pärisorjus. Talupojad said isikliku vabaduse, kuid maa jäi Poola mõisnike omandiks.

Tsaarivalitsus oli väga rahutu olukorra suhtes Poolas. Aleksander I nõudis, et Napoleon loobuks Poola toetamisest ja ennistamisest ning annaks ühtlasi nõusoleku Venemaa poolt Dardanellide ja Konstantinoopoli anastamiseks. Napoleon keeldus neid nõudeid täitmast. Suhted liitlaste vahel teravnesid.

Vaheajal sündmused Euroopas keerustusid. Hispaanias arenes rahvuslik vabadussõda prantslastest anastajate vastu. Hispaanlased lõid prantslasi reas suurtes lahingutes. Austria hakkas relvastuma ja otsima Napoleoni vastu liitu Venemaaga. Preisimaa samuti algas oma sõjaväe reorganiseerimist. Püüdes hoida Venemaad oma poolel, andis Napoleon uuel kahe keisri kohtumisel (Erfurdis 1808. a. sügisel) nõusoleku Moldaavia ja Valahhia ühendamiseks Venemaaga. Hoolimata võitluse teravnemisest Euroopa mandril, mis oli välja kutsutud vastupanust anastajale Napoleonile, jätkas viimane agressiooni. Aastal 1810 ühendas Napoleon oma keisririigiga Hollandi, Hansa linnad ja Oldenburgi hertsogkonna, mida valitses Aleksander I sugulane. Vene keiser esitas kategoorilise protesti. Napoleon ei võtnud demonstratiivselt Vene protestinooti vastu.

Aleksander I-st sundis suhete katkestamisele Napoleoniga ka Venemaa sisemine olukord. Kontinentaal-blokaad asetas maa majandusliku laostumise ohu ette. Katkestamata suhteid Napoleoniga, algas Aleksander I temaga faktilist tollisõda. Tollitariife Prantsuse kaupadele kõrgendati. Inglise kaubad saabusid Venemaale erapooletu riigi lipu all sõitvail laevadel.

Venemaal saavutas tol ajal kõrg-aadel tema poolt vihatud Speranski eemaldamise, keda kõik pidasid Napoleoniga liidu pooldajaks. Riigisekretäri süüdistati reetmises ja ta saadeti algul välja Nižni-Novgorodi ja hiljem Permi.

Venemaa sõda Türgiga aastail 1806—1812. Sõja ettevalmistus Prantsusmaaga kiirendas sõjategevuse lõpetamist Türgi vastu, kellega juba 1806. aastast saadik peeti sõda. Türklased püüdsid ära kasutada Vene armee lüüasaamist Euroopa lahinguväljadel, et tõrjuda Vene väed välja Lääne-Kaukaasiast ja taastada oma ülevõim Mustal merel. Türgimaad toetas Prantsusmaa. Venemaa poolt algatatud katsed lahendada tüliküsimused rahulikul teel ei andnud tulemusi. Siis tungis osa Vene vägesid novembris 1806 Türgi valitsuse all olevate Doonauäärsete vürstiriikide territooriumile, ehkki Vene armee peajõud olid tegevuses Euroopas. Varsti olid kogu Bessaraabia,

Moldaavia ja Valahhia okupeeritud Vene vägede poolt. Vene armee edasitung peatati alles Doonau jõe ääres, kus seisid tugevad Türgi kindlused.

Siis otsustas Vene väejuhatus alustada pealetungi türklaste vastu Taga-Kaukaasias. Mõlemad pooled tegid ettevalmistusi suurteks pealetungioperatsioonideks, kuid sel ajal saabus sõnum rahulepingu allakirjutamisest Tilsitis. Napoleon astus välja vaheltsobitajana Vene- ja Türgimaa vahel, eesmärgiga saavutada nende vahel sõja lõpetamist. Erfurdi kohtumisel sai tsaar Aleksander I Napoleonilt nõusoleku Doonau-äärsete vürstiriikide Venemaaga liitmise kohta, Serbia iseseisvaks kuulutamise ja Vene protektoraadi tunnistamise kohta Gruusia üle. Türgimaa keeldus rahuläbirääkimistel nende Venemaa nõudluste täitmisest. 1809. aasta märtsis algas sõjategevus Türgi- ja Venemaa vahel uuesti. Vene väed piirasid sisse rea Türgi kindlusi, võtsid kindlalt oma valdusse Doonau parempoolse kalda ja jõudsid välja Balkani mäejalale. Septembris 1810 langes Ruštšuk, 1811. a. lõpul vallutasid Vene väed Taga-Kaukaasias tugeva Türgi kindluse — Ahhalkalaki. Need lüüasaamised sundisid türklasi alustama rahuläbirääkimisi.

8. mail 1812. a. sõlmitud nn. Bukaresti rahu järgi Türgimaa loovutas Venele Bessaraabia ühes kindluste Hotini, Benderõ, Akkermani ja Izmailiga. Venemaa andis Türgile tagasi Poti ja Ahhalkalaki.

Bukaresti rahu oli suureks võiduks Venele, kes võis nüüd paisata oma Doonau-äärse armee võitlusse Napoleoniga.

§ 26. 1812. aasta Isamaasõda.

Napoleoni sissetung Venemaale. Napoleon viis sõjaretkele Venemaa vastu mitte üksnes oma peaarmee, vaid mobiliseeris ka kõigi tema poolt alistatud Euroopa rahvaste sõjajõud.

Mais 1812 sõitis Napoleon Dresdenist pidulikult välja vastu „suurele armeele", nagu kutsuti Neemeni juurde liikuvat tohutut Napoleoni sõjaväge.

Sõda kuulutamata alustasid ööl vastu 12. juunit 1812 Napoleoni väed nelja pideva vooluna Neemeni jõest üleminekut. Läinud esimeste hulgas üle, sööstis Napoleon vana kaardiväega naabruses oleva metsa juurde, oodates esimesi kokkupõrkeid Vene vägedega. Kuid teda ümbritsesid tühjad põllud ja ääretud, hääletud metsad. Kuskil ei olnud elamut ega inimest. Vene väed olid lahkunud ilma vastasega kontakti astumata.

Venemaa sõjalisi jõude oli kõigest 180 tuhat soldatit. Barclay de Tolly armee viibis piiril, Neemeni juures; Bagrationi armee — Lõuna-Leedus ja kolmas, kindral Tormassovi armee — reservis Volõõnias. Arvestades lahusolevate Vene armeede liikumist, seadis Napoleon endale ülesandeks lüüa neid üksikult. Napoleoni sõjalised jõud ületasid arvuliselt kaugelt Venemaa jõude: tema sõjaväes oli enam kui 500 tuhat soldatit.

Vene sõjaväe nõrgaks küljeks, milles kajastusid pärisorjusliku Venemaa üldised puudused, oli tunduva osa juhtiva koosseisu võhiklus sõjaasjanduses, karm kepidistsipliin, soldateid paljaks varastavate sõjaväeametnikkude ja intendantide riisumine ja riigivara-vargus.

Kuid ka Napoleoni sõjavägi ei olnud enam see, mis 20 aastat varem. See määratu suur mitmerahvuseline, mitmekeeleline sunnikorras värvatud sõjavägi ei olnud mitte Prantsuse, vaid üle-euroopaline sõjavägi, kes sõdis talle võõraste prantslasest vallutaja eesmärkide eest. Sakslased, itaallased, šveitslased, horvaadid ja eriti hispaanlased vihkasid Napoleoni kui oma isamaa orjastajat. Sõdurid lootsid isiklikule rikastumisele ja marodööritsesid, niipea kui astusid Vene territooriumile.

Kui poolemiljoniline Napoleoni sõjavägi Venemaale tungis, otsustas Barclay lahingut vastu võtmata taanduda ja suunduda ühinema Bagrationi armeega, kes hakkas vastu liikuma Barclay armeele. Vilnost taandus Barclay kindlustatud laagrisse Drissa asulas Väina jõel, mis ehitati sõjaasjanduses vähese arusaamisega Aleksander I heakskiitmisel andetu välismaalasest

kindrali Phulli poolt. Drissa laager ehitati kahe maantee vahele selleks, et kinni pidada Napoleoni, kes oleks võinud minna Peterburgi või Moskva peale. Tegelikult see laagri asetus muutis ta lõksuks Vene armeele, keda oleks kergesti võinud igast küljest ümber piirata. Seepärast Drissat maha jättes taandus Barclay läbi Polotski Vitebski juurde. Peterburgi tee kaitseks eraldas ta eri armee Wittgensteini juhtimisel, kes edukalt lõi tagasi marssal Oudinot' pealetungi.

Bagrationi seisund oli eriti raske. Teda läksid taga ajama marssal Davout 50-tuhandelise väega ja Napoleoni vend Jerôme 60 tuhande mehega. Davout ja Jerôme püüdsid Bagrationi väikest armeed ümber piirata, tal taandumisteed ära lõigates. Kuid Bagrationil õnnestus lahkuda enne Prantsuse tangide sulgumist. Bagrationi taandumist kaitses ratsasalk Platovi juhtimisel. Davout võttis ära Minski ja suundus sealt Berezina juurde, lootes Bagrationi teed uuesti ära lõigata. Sel ajal viis Bagration oma armee ära, hajutades ta kitsastel soodevahelistel teedel. Ära lõigatud peajõududest, kaugele lõunasse paisatud, ületas Bagrationi armee Berezina ja Dnepri jõe ning pääses uuest ümberpiiramisest. Jõudmata ära oodata Bagrationi, jättis Barclay Vitebskisse kaitse ja, kustutanud tuled, lahkus käratult laagrist, taganedes Moskva sihis.

Mõlema armee taandumine oli väga raske. Vaenlase surve all, kange kuumaga, nägemata tervete päevade kaupa värsket vett, poolnäljased, kannatades haigusi, arstide ja arstimite puudust, ühinesid lõpuks mõlemad Vene armeed Smolenskis. Augustis lähenes Napoleon Smolenskile ja käskis selle rünnakuga vallutada. 13 tunni jooksul tulistas Napoleon Smolenskit suurtükkidest. Barclay käskis püssirohukeldrid õhku lasta ja põleva linna maha jätta. Koos vägedega lahkusid ka Smolenski elanikud, põletades oma majad ja vara, et midagi ei jääks vaenlasele. Smolenski ees sõdisid väed suure vaimustusega. Kuid Barclay nägi, et prantslaste arvulise ülekaalu tõttu ähvardab Vene sõjaväge purustamine. Just sellepärast otsustas ta mitte anda Napoleonile tema poolt soovitud pealahingut.

Barclayl jätkus küllalt tahet ja kindlust, et süstemaatiliselt täita oma taandumisplaani, mis oli ainsaks võimaluseks sõjaväe päästmiseks purustamisest. Nagu näitas Marx, muutus nüüd Vene sõjaväe taandumise plaan mitte vaba valiku küsimuseks, vaid karmiks hädavajalikkuseks.

Kuid hirmust haaratud aadel ei olnud sugugi rahul. Barclay de Tollyt süüdistati arguses ja isegi reetmises. Suhted mõlema väejuhi — Barclay ja Bagrationi — vahel muutusid ikka rohkem ja rohkem vaenulikuks. „Barclay viib külalise otse Moskvasse," ütles Bagration. Suvorovi õpilasena, hulljulge mehena kippus Bagration lahingusse. Smolenski liiga kiire äraandmise mõistis ta hukka ja nõudis väejuhataja vahetamist.

Sõjaväe ja aadli nõudmiste survel otsustas Aleksander I ülemjuhatajaks määrata 67-aastase väejuhi Kutuzovi.

Mihhail Illarionovitš Kutuzov oli Suvorovi lemmikõpilane ja kõige andekamaid Vene väejuhte. Ta oli pärit vanast aadlisoost ja väga vapper. Kui ta oli 29-aastane, lõi türgi kuul ühes lahingus Krimmis ta silma välja. Kaks korda oli ta raskesti haavatud, kuid ikka tuli ta tagasi rivisse. Soldatid armastasid ja hindasid Kutuzovit. Suvorov oli vaimustatud tema mõistusest ja annetest. „Kaval, kaval! Tark, tark! Keegi ei saa teda petta!" — ütles Suvorov Kutuzovist.

Kõigis lahingutes osutas Kutuzov erakordset osavust ja initsiatiivi vägede juhtimises, isiklikku vaprust ja imestamisväärset sõjakavalust. Oma õpetaja Suvorovi eeskujul vihkas Kutuzov mõttetut drilli ja kepidistsipliini, armastas vene soldatit ja hindas oma sõjameeste sõjalist vaprust ja heroismi.

Kutuzov oli väga haritud inimene, valdas mitut võõrkeelt, jälgis vene ja välismaist kirjandust, eriti sõjaliteratuuri. 1795. a. määrati ta sõjaväe kõrgema õppeasutise direktoriks; seal pidas Kutuzov loenguid sõja ajaloost ja taktikast.

Kutuzov põlgas orjalikku lipitsemist, meelitusi ja müüdavust, mis pesitsesid tsaari õukonnas. Otsekohesuse ja aususe

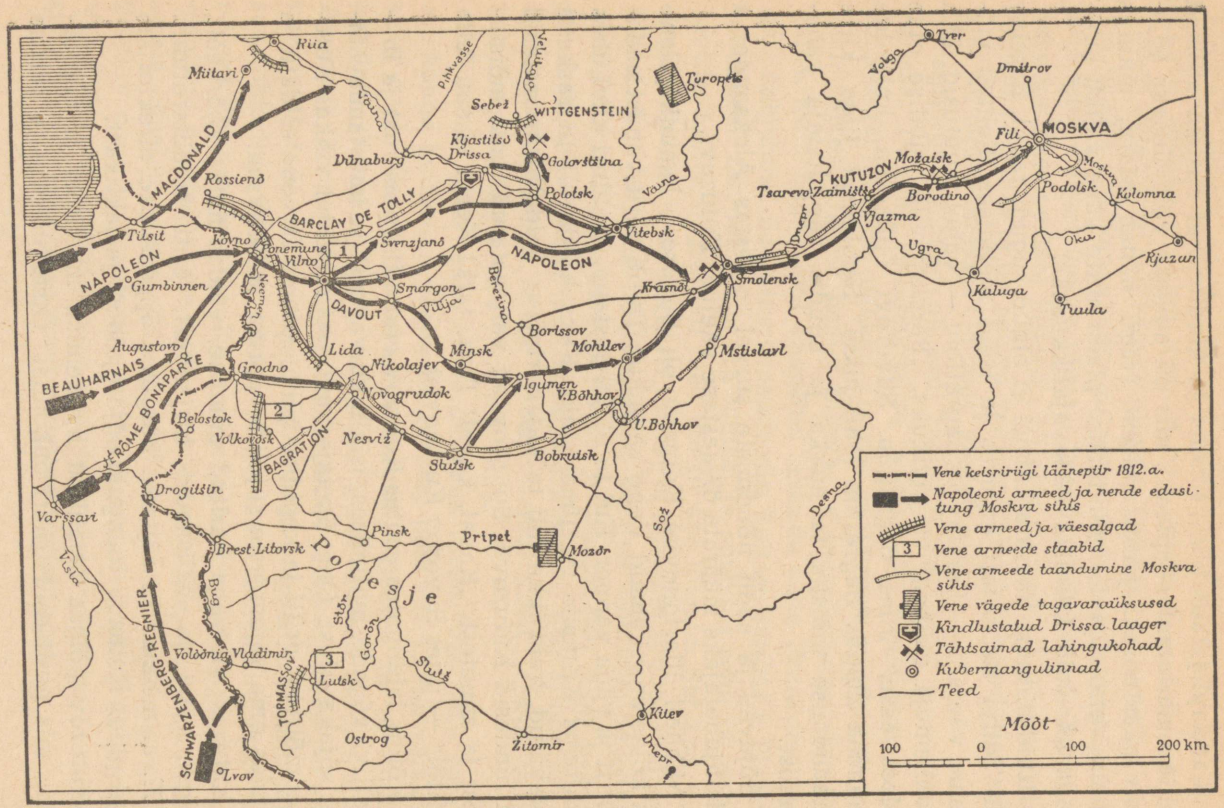

Napoleoni sissetung Venemaale 1812. a.

pärast Kutuzovit Aleksander I õukonnas ei sallitud. Ei võinud silma otsas sallida Kutuzovit ka keiser ise, eriti peale Austerlitzi lahingut, mille ta kaotas sellepärast, et ei võtnud kuulda Kutuzovi hoiatusi.

Määrates 1812. a. Kutuzovi ülemjuhatajaks, teatas tsaar lähikondseile: „Publik soovis tema nimetamist — ma nimetasin ta. Mis puutub minusse isiklikult, siis pesen ma käed puhtaks."

Kui Napoleon sai teada Kutuzovi määramisest, siis ütles ta: „Va' polaarrebane!" — „Püüan tõestada suurele väejuhile, et tal on õigus," vastas Kutuzov.

Rahvasõda. Napoleoni pealetungiva sõjaväe seisund muutus seda raskemaks, mida kaugemale ta tungis sisemaale. Hajudes määratu suurele maa-alale, jättes linnadesse garnisonid, vaevaga alal hoides kommunikatsiooni (sidet), eemaldudes oma vooridest, kannatades raskusi toiduainetega ja moonaga varustamise alal, nõrgenes „suur armee" märgatavalt. Vene elanikud kohtlesid prantsuse vallutajaid vaenulikult. Vallutajate vastu algasid esimesena võitlust Leedu ja Valge-Vene talupojad. Napoleon okupeeris kogu Leedu ja Valge-Vene ja moodustas mõisnikest „Leedu suurvürstiriigi" valitsuse. Aadlikele Mogiljovis peetud kõnes kinnitas marssal Davout neile, et „talupojad jäävad endiselt alluvaiks oma mõisnikele". Rõhumistele ja tagakiusamistele, mida talupojad kannatasid mõisnike-pärisorjastajate poolt, lisandusid uued kannatused: rahvuslik alandamine, röövimised, marodöörimine, rekvisitsioonid ja alalised maksuvõtmised prantslastest vallutajate poolt.

Sõda Napoleoni vastu võttis kohe rahvusliku iseloomu. „Sõda on nüüd mitte harilik, vaid natsionaalne," kirjutas Bagration. Elanikud püüdsid kinni luurajaid ja spioone, keeldusid varustamast prantsuse soldateid, nende lähenemisel põletasid talutared ja vilja, läksid metsa ja pidasid partisanisõda. Regulaarväe soldatid hämmastasid oma sangarlikkusega. Rööbiti venelastega, ukrainlastega ja valgevenelastega sõdisid vahvalt baškiiride divisjon, kalmõkid, tatarlased ja teistest rahvustest soldatid.

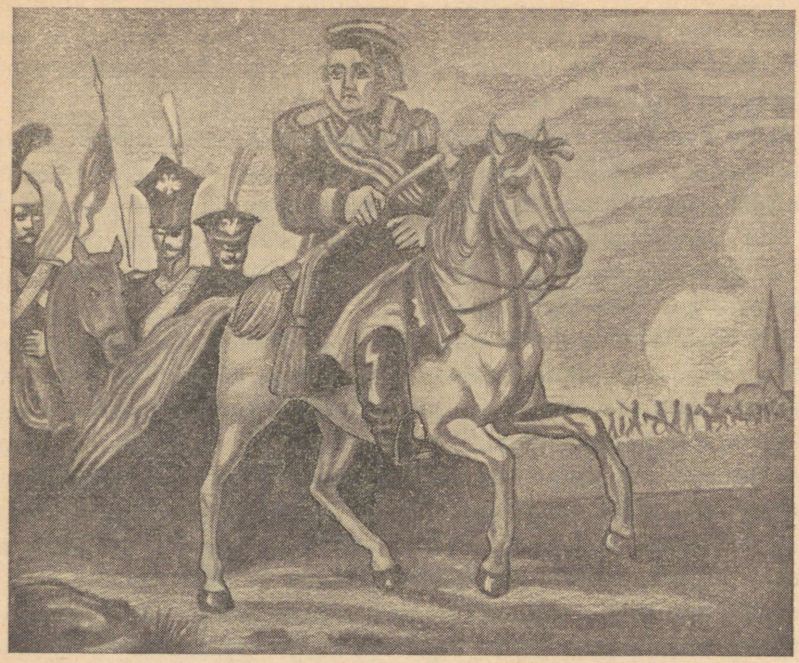

M. I. Kutuzov. *Orlovski maalitud portree.*

See rahvasõda, mis tekitas Prantsuse armeele ränki kaotusi, kutsus esile Napoleoni meelepaha, kes kusagil Euroopas ei olnud säärast vastupanu leidnud. Ta pöördus 23. septembril 1812 Vene väejuhatuse poole protestiga vene rahva „barbaarse ja ebahariliku" sõjapidamisviisi vastu ja pani ette „lõpetada" rahvasõda. Kindral Lauriston'i kaudu esitas Napoleon nõude — „kooskõlastada sõjategevus reeglitega, mis on kehtivad kõigis sõdades". Kuid Kutuzov vastas: „Rahvas näeb selles sõjas tatarlaste sissetungi ja järelikult ei pea enda päästmiseks vaenlasest ühtegi abinõu taunitavaks, vaid koguni kiiduväärseks ja pühaks."

Borodino lahing. Kutuzov tunnistas õigeks Barclay de Tolly taktika ja jätkas taganemist. Kuid ühtlasi leidis ta õige olevat

Bagrationi nõudmise, et suurendataks tunduvalt järelvägesid. Järelväe etteotsa seadis Kutuzov Konovnitsõni. Järelväelahingud (27. augustist kuni 5. septembrini) peatasid prantslasi.

Kutuzov mõistis väga hästi oma vastase jõudu. Ta ütles, et temast võib jagu saada ainult aja ja ruumiga. Kutuzov arvas, et Moskva pole mitte veel kogu Venemaa, et võib-olla on tarvis ära anda Moskva, et päästa Venemaad.

Napoleon soovis, vastupidi, maksku mis maksab sundida Kutuzovit pealahingut vastu võtma. Ta liikus tema järel kiirendatud marsil, pidades Vene järelväega alalisi lahinguid. 24. augusti ööl lähenes Napoleon eesmisele reduudile Ševardino küla juures. Ševardino kantsi kaitsesid suurima sangarlikkusega vähearvulised kaitsjad. Kella neljast päeval kuni pimeduse saabumiseni lõid nad tagasi Prantsuse jala- ja ratsaväe ägedad rünnakud ning alles öösel taandusid peapositsioonile. Pärast lahingut Ševardino juures sai paratamatuks mõlema sõjaväe pealahing. 26. augusti koidikul kohtusid viimaks Vene ja Prantsuse sõjaväed. Kohtumiskohaks oli Borodino küla juures olev väli, 90 kilomeetrit Moskvast.

Vene väe paremat tiiba ja keskkohta juhtis Barclay de Tolly, kel oli üldse 76 tuhat meest (koos reservidega). Vasakut tiiba juhtis Suvorovi lemmik ja Kutuzovi sõber Bagration. Peeter Ivanovitš Bagration oli päritolult grusiinlane. Tema sõjaväeteenistus algas 17-aastaselt, kui ta seersandina määrati musketipolku Kaukaasias. Bagration oli Suvorovi andekamaid õpilasi. Tema vahvus oli piiritu. Kõige riskantsemates operatsioonides tegid vene soldatid tema juhtimisel imesid. Napoleon saatis Bagrationi vastu kõige vilunumaid marssaleid, toonitades: „Bagration on Vene armee parim kindral."

Valmistudes Borodino lahinguks, kavatses Napoleon anda pealöök „Bagrationi fleššidele", — nii nimetati väikesi välikindlustisi, mis olid ehitatud Vene vägede poolt Semjonovskaja küla eel. Neid kaitses Bagration. Tehnilisest küljest olid „Bagrationi flešid" halvasti ehitatud ja Napoleon lootis need

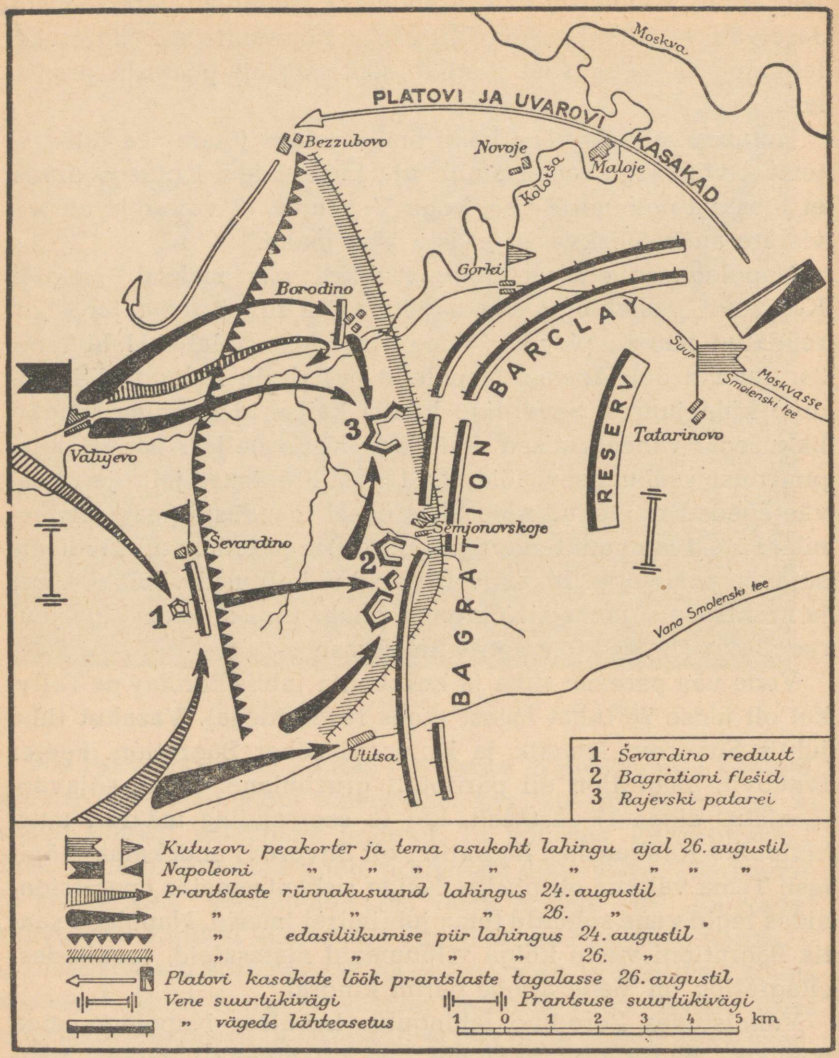

Borodino 24. ja 26. augustil 1812.

kindlustised kergesti vallutada, seda enam et Bagrationil oli väike armee, arvult pisut üle 35 tuhande mehe. Üldse oli Vene regulaarvägesid Borodino all 112 tuhande ümber. Nendega liitusid 7 tuhat kasakat ja 10 tuhat Moskva ja Smolenski maakaitseväelast.

Borodino väljale lähenes Napoleon üldse 130-tuhandelise sõjaväega ja 587 suurtükiga.

Lahing algas Borodino küla ründamisega, mille prantslased vallutasid. Tugev lahing käis Bagrationi fleššide pärast. Nende kaitse oli äge. Flešid käisid mitu korda käest kätte. Üks prantsuse kindral, kes neist rünnakuist osa võttis, jutustab, et prantslased kaheksa korda atakeerisid „Bagrationi flešše" ja ikka jälle taandusid, jättes fleššide lähistele laipade mäed. Sedamööda kuidas jõudsid kohale abiväed Bagrationi meestele, läksid nad edasi suurima julgusega üle langenute laipade, et kaotsiläinud kohti tagasi vallutada. Meie silmade all liikusid Vene väed oma ülemate juhtimisel nagu liikuvad šantsid (kindlustised), terase ja leegi särades. Lahtistes paikades, tabatud meie kartetšist, rünnatud kord ratsaväe, kord jalaväe poolt, kaotasid nad tohutult mehi. Ent need vaprad sõjamehed, võttes kokku viimase jõu, tungisid uuesti meie peale."

Kriitilisel silmapilgul saatis Kutuzov Bagrationile abiväge. Sel ajal pommitas enam kui 400 suurtükki Vene rinde vasakut tiiba. Venelastel oli umbes 300 suurtükki. Nõnda siis mürises 1 km² piirkonnas ligi 700 suurtükki. Vene suurtükiväelaste vaprus pani prantslasi imestama. Keegi, kes oli lahingu kaasa teinud, kirjutab oma memuaarides: „Vene kahurväelased olid ustavad oma kohusetundele. Vallutasid reduute, viskusid kahuritele ja ei andnud neid võitluseta käest. Tihti tegutses ühest käest haavatud kahurväelane ainult ühe käega. Taevas oli kaetud püssirohusuitsu musta pilvega ja lõhkevate granaatide punaste tuledega. Igast küljest süüdatuna põles Semjonovskaja küla. Napoleon tõi lahingusse värsked varuväed. Bagration käskis oma vägedel neile vastu minna. Üks lahingukaaslane jutustab: „Pealetung oli kohutav... Järgnes hirmus käsitsi-

võitlus, milles ühelt kui teiselt poolt osutati üleloomuliku vapruse imetegusid... Ehkki vaenlane oli ülekaalus, näitasid venelased siiski paremust, kuni juhuslik õnnetus muutis kogu olukorra." Selles lahingus sai Bagration surmavalt haavata. Ta püüdis maast üles tõusta, kuid see ei õnnestunud tal. Soldatid kandsid kangelasliku väejuhi lahinguväljalt ära. Summutades valu, andis Bagration viimased käsklused. Meelemärkust kaotades küsis ta: „Kuidas on mu soldatid?" — „Visalt peavad vastu," vastati temale.

Vapper Dohturov võttis väejuhtimise üle. Tal õnnestus peatada tekkinud segadust sõjaväes, kus oli teada saadud Bagrationi hukkumisest. „Kõik sureme, — mitte sammugi tagasi!" käsutas ta. Siiski oli Vene rinde vasak tiib purustatud. Prantslased vallutasid Bagrationi flešid.

Siis suunas Napoleon suurtükid tsentrumi vastu, kus seisis Rajevski patarei. Ägedas lahingus hukkusid peaaegu kõik patarei kaitsjad. Rajevski patarei vallutati. Kuid Vene armee seisis paigal.

Suur vene luuletaja Lermontov kujutab oma luuletuses „Borodino" lahingu pinget ja vene soldatite sangarlikkust:

Изведал враг в тот день немало,
Что значит русский бой удалый,
  Наш рукопашный бой!
Земля тряслась — как наши груди,
Смешались в кучу кони, люди,
И залпы тысячи орудий
  Слились в протяжный вой . . .
Вот смерклось. Были все готовы
Заутра бой затеять новый
  И до конца стоять . . .

(Tõlkes: Tol päeval sai vaenlane küllalt tunda, mis tähendab vene vapper võitlus, meie käsitsivõitlus!... Maa värises — nagu meie rinnad, hunnikusse segunesid hobused, inimesed, ja tuhandete suurtükkide lasud ühinesid kestvaks ulgumiseks... Nüüd pimenes. Kõik olid valmis hommikul uut lahingut algama ja lõpuni seisma...)

Õhtul käskis Napoleon oma väed lahinguväljalt ära viia. Vene sõjavägi taandus täies korras Borodinost Moskvasse,

Prantslased Moskvas. Süütajate mahalaskmine. *Kleini joonistus 1814. a.*

sest tal polnud enam ei mürske ega reserve. Borodino lahingus näitas vene rahvas veel kord, millise sangarlikkuse ja ennastsalgavusega ta oskab võidelda, kui lahingus on vaja kaitsta oma kodumaad, oma rahvuslikku iseseisvust. Andes hinnangu sellele oma suurimale lahingule, tunnistas Napoleon oma surma eel: „Kõigist minu lahinguist on kõige koledam see, mis ma andsin Moskva all. Seal osutusid prantslased väärikaiks võitu saavutama, kuid venelased said õiguse olla võitmatud."

Moskva põlemine. Kutuzov taandus Borodinost Možaiskisse ja edasi Moskva sihis. 1. septembril 1812 kutsus Kutuzov Fili külla (Moskva all) kokku sõjanõukogu. Arutati küsimust: kas võtta vastu uus lahing või taanduda Moskva taha. Kindralid olid lahingu poolt. Kutuzov katkestas nõupidamise ja teatas, et käseb taanduda: „Moskva kaotusega ei ole Venemaa kadunud," ütles Kutuzov.

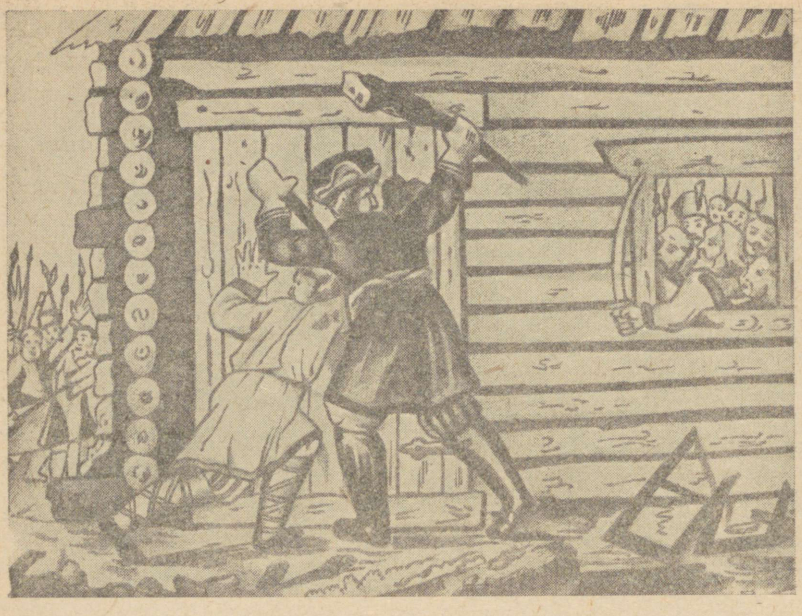

Sõtšovka kreisi talupojad-partisanid. *Vanaaegne joonistus.*

2. septembri varahommikust alates läbis Vene sõjavägi pidevas marsis Moskva. Koos sõjaväega läksid ka Moskva elanikud. Jala ja kiirelt haaratud majakraamiga koormatud sõidukeis ummistasid moskvalased kõik teed Moskvast. Kui aga pikka ja kitsast Arbatti mööda venis Moskvasse sissesõitnud Murat' ratsavägi, oli linn vaikne ja tühi. Sinna olid jäänud ainult välismaalased ja elanikud, kes polnud jõudnud ära sõita.

Samal ööl algasid Moskvas tulekahjud. Tuul puistas sädemeid tulise vihmana puuehitistele ja need süttisid üksteise järel põlema. Põlesid elumajad, laod, magasinid, kaubahoovid Punasel väljakul. Prantsuse soldatid ja marodöörid tungisid majadesse ja viisid ära kõik, mis jäi järele tulest. Tulekahjud kestsid järjest 6 ööpäeva. Võimata oli eraldada päeva ööst. Linnast lahkuvad moskvalased ei võidelnud tulekahjudega, öeldes: „Hukkugu kõik, kuid ärgu saagu vaenlasele".

Külavanema naine Vassilissa. *A. G. Venetsianovi karikatuur.*

Napoleoni lüüasaamine. Väsinuna kestvast raskest rünnakust, näljasena, rõivasteta, demoraliseerituna jäi Napoleoni sõjavägi põlevasse Moskvasse. Napoleon taotles Venemaaga rahu. Ta püüdis rahu alla kirjutada just Moskvas, et päästa Euroopas oma prestiiži.

Napoleon tegi Aleksander I-sele mitu rahuettepanekut. Jakovleviga (Herzeni isaga) saadetud isiklikus kirjas tsaarile kutsus Napoleon Aleksander I-st sõprust ennistama. Kuid Aleksander I ei vastanud ühelegi rahuettepanekule. Lähenes talv. Toiduaineid Moskvas ei olnud. See-eest oli aga Moskva keldrites säilinud palju viina. Prantsuse soldatite keskel algas üldine purjutamine. Soldatid muutusid purjus marodöörideks. Linnas toimusid alalised röövimised ja tapmised.

Moskvast taganedes viis Kutuzov oma armee Rjazani teele, sealt aga pööras järsku Tarutino poole. See suurepärane tiibliikumine oli Napoleoni-vastase pealetungi alguseks ja piiras

viimase armeed lõuna poolt. Alles nüüd sai Napoleon aru Kutuzovi taktikast ja otsustas Moskvast kiiresti lahkuda.

6. oktoobril kell 7 hommikul alustas Napoleon taandumist Moskvast. Tema käsul tehti katset Kremli õhku lasta. Kuid vihm leotas süütenöörid miinides läbi ja purustused osutusid väikesteks. Purustati üks tornidest ja osa Kremli müüri.

Napoleon tahtis jõuda Ukrainasse ja liikus Kaluga sihis. Sinna oli Vene sõjaväele valmis pandud toiduvarusid. Kutuzov teostas aga haardemanöövri ning sulges Napoleonile tee.

Otsustavad lahingud arenesid Malojaroslavetsi all: linn käis mitu korda käest kätte. Napoleon oli sunnitud pöörduma vanale Smolenski teele. Prantsuse sõjavägi läbis laastatud linnu ja külasid, põletades kõik, mis veel oli järele jäänud. Nälg võttis sellal armees katastroofilise ulatuse. Peale hobuseliha ei olnud midagi süüa. Kogu Smolenski tee, millel liikusid korratult Napoleoni väed, oli kaetud inimeste ja hobuste laipadega.

Talupojad pidasid vaenlasega energilist partisanivõitlust, takistades prantslaste taganemist arvukate ootamatute kallaletungidega.

Üheks partisanisalkade organiseerijaks oli alampolkovnik Denis Davõdov. Husar ja luuletaja Denis Davõdov oli ratsaväe ohvitseri poeg. Varasest lapsepõlvest peale unistas ta sõjakuulsusest. Juba 9-aastase poisikesena tõmbas ta endale Suvorovi tähelepanu. Väejuht ennustas temale kuulsat tulevikku sõjaväes. Sestsaadik innustas suure Suvorovi kuju Davõdovit kogu eluaja. 1812. a. sõja alguses, kui Vene vägi taganes Moskva sihis, esitas tookordne Ahtõrski husaripolgu alampolkovnik Denis Davõdov vürst Kutuzovile oma partisanisõja projekti — tegutsemiseks vaenlase tagalas laiade rahvahulkade aktiivsel toetusel. Kutuzov hindas Davõdovi projekti kohe õigesti ja kiitis selle heaks. Ta soovitas viimasele katsena organiseerida väikese salga 50 husarist ja 150 kasakast; see astus peagi tegevusse Gžatskist lõuna pool. Davõdov sõlmis sidemeid talupoegade vabatahtlike salkadega ja hakkas nende toe-

tusel prantslaste tagalas edukalt tegutsema. Davõdovi väesalk kasvas kiiresti suuremaks. Kutuzov kutsus Denis Davõdovi enda juurde ja tänas teda „tubli teenistuse" eest. Suudeldes Davõdovit lisas Kutuzov: „Sinu õnnestunud katsed tõestasid mulle kasu partisanisõjast, mis tekitas, tekitab ja tulevikuski toob nii palju kahju vaenlasele." Hiljem Denis Davõdov võttis kokku oma rikkalikud kogemused partisanisõjast eri teoses, pealkirjaga „Partisani tegevuse teooria". Iseloomustades „tõelist partisanisõda", kirjutas Davõdov, et see „haarab ja hõlmab kogu ruumi vastase armee tagalas algusest lõpuni; jagades hoope vaenlase nõrgematesse kohtadesse, kisub välja tema olemasolu juure, jagab hoope temale oma armeega, jätab varustuseta ja laskemoonata ning sulgeb temale tee taganemiseks. See on partisanisõda sõna täies mõttes." Davõdov ennustas, et partisanisõda etendab suurt osa ka teistes vene rahva vabastussõdades.

Partisanid panid kogu prantslaste käes oleval joonel toime kallaletunge ja äkilisi retki ladudele, toidumoonavooridele, kiirju-viivaile käskjalgadele. Partisanisalkade organiseerijaks olid sageli soldatid ja talupojad. Prantsuse sõjavangist põgenenud tragunipolgu soldat Jermolai Tšetvertakov kogus Gžatski ümbruskonna külades kokku partisanisalga. Partisanohvitser Figner tungis prantsuse mundrisse riietatuna mitu korda Napoleoni laagrisse. Partisan Seslavin tõi kord sadulas kaasa tema poolt vangivõetud prantsuse luureohvitseri.

Partisan Gerassim Kurin koostas talupoegadest salga, relvastades selle prantslastelt äravõetud relvadega. Külavanema naine Vassilissa Kožina (Smolenski kubermangus) tappis isiklikult vigla ja vikatiga hulga marodööre — Napoleoni soldateid. Prantslasi vangistanud Vassilissa salka kujutab tuntud kunstniku Venetsianovi karikatuur:

Если бы французы не бежали как крысы,
То не попали бы с.в мышеловк ук Васили

(Tõlkes: Kui prantslased ei oleks jooksnud nagu rotid, nad poleks sattunud hiirelõksu Vassilissa juurde.)

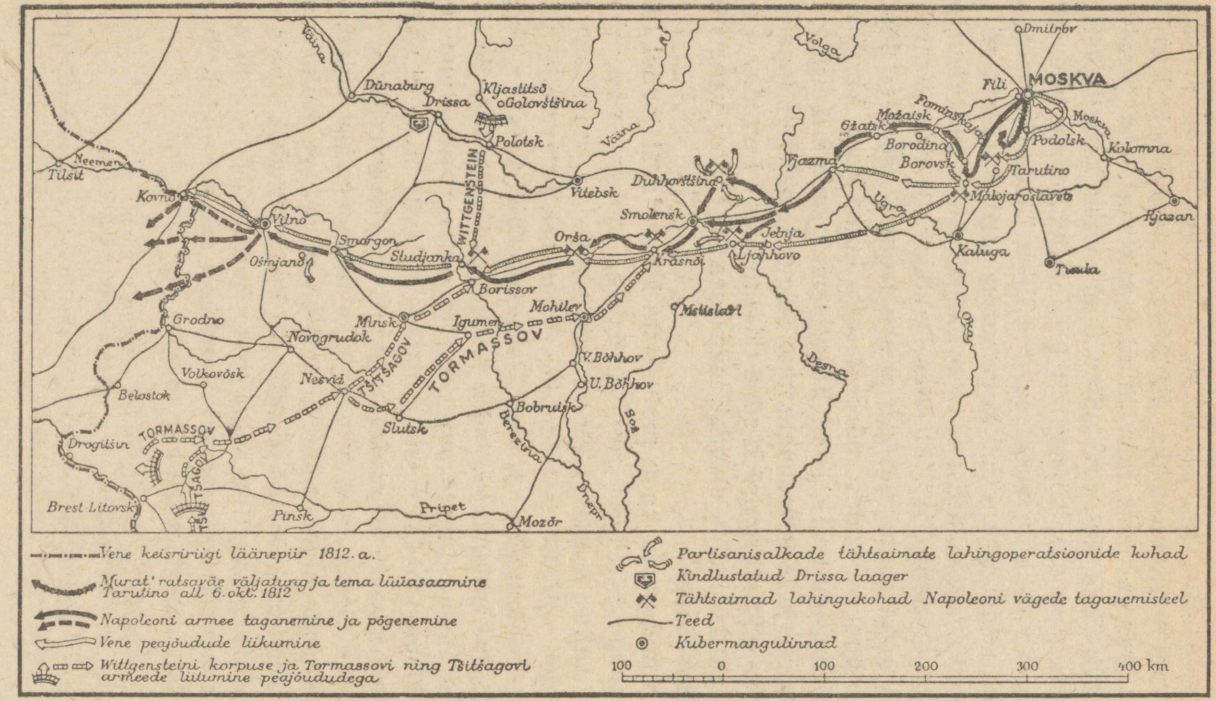

Napoleoni väljaajamine Venemaalt 1812. a.

Prantslaste põgenemine Venemaalt. *Kleini joonistus 1814. a.*

Berezina ja „suure armee" hukkumine. Napoleoni „suur armee" jõudis suurte raskustega Smolenskini, kus ta lootis leida toitu ja saada puhkust. Kuid Smolensk oli maha põlenud peaaegu samuti kui Moskva. Hobused hukkusid kõik, sest et polnud moona. Proviandijäänused riisuti näljaste soldatite poolt, kes purustasid ladusid. Distsipliin langes lõplikult. Peale selle tuli tugev pakane. Platsidel põletasid soldatid kaarikuid, vankreid, majades säilinud mööblit. Soldatite hulgas oli mitte alla 30 tuhande haige.

Kuid mitte „vene külm" ei olnud „suure armee" lüüasaamise põhjuseks. Eriuurimuses „Kas külm hävitas 1812. aastal Prantsuse armee?" jutustab Denis Davõdov, et Napoleoni armee taganemise päevadel oli soe ilm. Esimene lumi tuli maha alles Jelni lähedal ja külm ei ületanud 12 kraadi, kestes mitte enam kui 3—5 ööpäeva. „Kuidas võib arvata," kirjutab Davõdov, „et

150-tuhandeline armee võis kaotada 65 tuhat inimest ainuüksi 3—5 päeva kestnud külma tõttu, kuna palju tugevam külm Hollandis aastal 1795, ligi kaks kuud järjestikku kestnud külm aastal 1807 Eylau sõjakäigu ajal ja kogu talvise kampaania jooksul Hispaanias Kastiilia mägedes aastal 1808 valitsenud külm libises n. ö. üle Prantsuse armee pinna, tungimata tema sisemusse."

Napoleoni armee purustamise põhjuseks oli Vene armee vaprus ja sitkus, kusjuures armeed toetas kogu rahvas, kes oli üles tõusnud Isamaasõjaks.

Vaevaga tungis Napoleon Berezina jõe äärde, mis tuli ületada. Kaitstes end kallalekippuvate Vene vägede vastu, algas Napoleon oma hiljutise „suure" armee haledate jäänuste üleviimist. Üleminek toimus suurtüki- ja püssikuulide saju all sildu mööda, mis koos inimestega jõkke varisesid. Paljud sõtkuti hobuste alla, teised niideti püssi- ja suurtükikuulidest, mõned uputati üleminekul. Berezina juures hukkus vähemalt 10 tuhat prantslast.

Üle Berezina läks umbes 60 tuhat meest, kuid seegi vägi hõrenes järjest. Detsembri lõpuks jäi „suurest armeest" järele vaevalt 30 tuhat meest; Napoleon jättis maha oma purustatud väeosad ja sõitis kiires korras Pariisi.

1812. aasta sõda oli rahvasõda, Isamaasõda, õiglane sõda, mis säilitas vene rahva sõltumatu rahvusliku olemasolu. Vene soldatite sangarlikkus lahinguis Napoleoniga ja partisanide relvastatud väljaastumised aitasid Venemaal võita ühe kõige võimsama maadevallutaja, keda on tundnud maailma ajalugu.

§ 27. Tsarism Euroopa reaktsiooni eesotsas.

Aleksander I sõjakäik Euroopasse. 1813. a. jaanuaris läks Napoleoni sõjaväge jälitav Vene armee Poola ja Preisi territooriumile. Euroopa rahvad astusid üles rahvuslik-vabastuslikule võitlusele anastaja Napoleoni vastu. Prantsuse anastaja

poolt alistatud rahvaste rahvuslik-vabastuslik liikumine, mis laialt levis Euroopas, aitas kaasa Napoleoni jälitavate riikide koalitsiooni sõjalistele edusammudele. Kuid Euroopa feodaalsed monarhid ei kasutanud rahvuslik-vabastuslikku võitlust tõeliseks rahvaste vabastamiseks, vaid feodaalse korra taastamiseks Euroopas.

1813. a. sügisel sai Napoleon Leipzigi all nn. „rahvaste lahingus" lüüa. Liitlaste väed eesotsas Aleksander I-sega marssisid märtsis 1814 Pariisi. Prantsusmaal ennistati revolutsiooni poolt kukutatud Bourbonide monarhia. Napoleon tõugati troonilt ja saadeti asumisele Elba saarele. Prantsusmaalt äravõetud territooriumide jagamiseks kutsuti Viini kokku Euroopa monarhide kongress. 1815. a. maikuus kirjutati alla Viini kongressi peaakt, mille järgi Venemaa sai „igaveseks ajaks" suurema osa Varssavi hertsogiriigist.

Viini kongressi ajal põgenes Napoleon Elba saarelt ja tuli tagasi Pariisi. Pärast sajapäevast võimulolekut löödi ta Inglise ja Saksa vägede poolt lõplikult Waterloo lahingus. Liidusõjavägi vallutas Pariisi teist korda. Napoleon saadeti Püha Helena saarele, kus ta surigi aastal 1821. Prantsuse troonile astus kuningas Louis XVIII, revolutsiooniajal hukatud kuninga Louis XVI vend.

Võitluseks revolutsiooni vastu Euroopas sõlmiti aastal 1815 kolme reaktsioonilise monarhia — Austria, Preisi- ja Venemaa vahel „Püha liit". Püha liidu juhtijaks ja õhutajaks oli Aleksander I. Pärast võitu Napoleoni üle ja pärast Viini kongressi kasvas tsaari-Venemaa osatähtsus Euroopas ääretult. Püha liit, nagu kirjutas Marx, oli „ainult tsaari hegemoonia maskiks kõigi Euroopa valitsuste üle" (Marx ja Engels, Teosed, XV köide, lk. 548).

Püha liidu kongressidel töötati Vene tsaari näpunäidetel välja abinõud võitluseks revolutsioonilise liikumisega Itaalias, Hispaanias ja teistes Euroopa maades. Vene tsarism muutus rahvusvaheliseks sandarmiks.

Araktšejevlus. Püha liidu kontrrevolutsiooniline programm sai ka Aleksander I sisepoliitika aluseks. Selle kõige selgemaks väljendajaks oli tsaari sõber ja nõuandja Araktšejev. Sõjaministriks saanud väheharitud suurtükiväe-ohvitser Araktšejev omandas erandlikku mõju ja võimu. Araktšejev määras ja tagandas kubernere ja kõrgemaid ametnikke. Tema käes oli politsei. Altkäemaksuvõtmine, libitsemine, ostetavus, omavoli ja metsik julmus iseloomustasid kogu Araktšejevi valitsemissüsteemi, mis sai nimetuseks „araktšejevlus". Araktšejevit nimetati „poolkeisriks". Tal olid keisri allkirjaga puhtad plangid, mida Araktšejev kasutas oma suva järgi. Eriti irvitas ta pärisorjade üle. Tema mõisas Gruzinos seisid alati tünnid soolveega, milles ligunesid vitsad pärisorjade piinamiseks. Vähimagi üleastumise eest käisid naised ja lapsed nädalaid okkaliste kaelustega. „Neetud madu", „pöörane julmur" — nii kõnelesid temast isegi tsaari lähikondlased. Andes Araktšejevile krahvi tiitli, kirjutas Paul I tema vappi sõnad: „Ilma meelituseta ustav". Seltskonnas tehti need sõnad ümber: „Kurivaim, meelitusele ustav"[1]. Üldist Araktšejevi vihkamist väljendas suurepäraselt Puškin epigrammis:

Всей России притеснитель,
Губернаторов мучитель
И Совета он учитель,
А царю он — друг и брат.

Полон злобы, полон мести,
Без ума, без чувств, без чести,
кто ж он, „преданный без лести"?
... грошевой солдат.

(Tõlkes: Kogu Venemaa rõhuja, kuberneride piinaja ja nõukogu õpetaja, aga tsaarile on — sõber ja vend. Täis kurjust, täis kättemaksu, ilma mõistuseta, ilma tunneteta, ilma auta, kes ta on, „ustav ilma meelituseta"? ... krossine soldat.)

Eriti vihati Araktšejevit sõjaväeliste asunduste sisseseadmise pärast, mille initsiaatoriks oli Aleksander I ise. Nii nimetati külasid ja valdu, mis anti üle sõjaministeeriumile riigitalupoegadest alalise sõjaväe organiseerimiseks. Sõjaväelistes

[1] Sõnademäng: без — *ilma* ja бес — *kurivaim* on vene keeles ühekõlalised sõnad. Tõlkija märkus.

asundustes muudeti talupojad eluaegseiks ja pärilikkudeks soldatiteks. Samaaegselt tegid nad ka põllutööd. Nii pidas armee end ise ülal. Soldatid olid jaotatud roodudeks ja pataljonideks, elasid kasarmutaolistes majades, tegid kõik range tunniplaani järgi: hommikul nad tõusid, läksid põllule, võtsid toitu sõjaväelise signaali ning trummilöökide järgi. Iga päev said sõjaväeasunikud sõjaväekomandöridelt kindlaksmääratud ülesande. Ülesande mittetäitmise või halva töö eest peksti neid keppidega ja saadeti isegi läbi kadalipu. See oli piinav karistus: vööni paljastatud ja käsipidi kahe püssipära külge seotud süüdlane talutati läbi soldatite rivi, kes olid nägupidi vastakuti rivistatud ja süüdimõistetut keppide-vitsadega peksid. Sõjaväeasunikud allusid karmile ekspluatatsioonile. Neile anti viletsaid saadusi ja kehva toitu. Aga kui sõjaväeasundusi külastas tsaar, nägi ta igas tares laual vaagnat praetud hane ja põrsaga. Seda vaagnat kanti kähku tagateid kaudu tarest tarre, kuna tsaar läks peateed mööda.

Eriti raske oli soldatite laste, nn. kantonistide seisund. Kaheksa-aastastena võeti nad sõjaväkke ja riietati sõjaväelisse vormi. Lapsi-kantoniste õpetasid allohvitserid erilistes roodukoolides, kus nad läbisid sõjaväelise drilli ja said karmilt karistada vähimagi eksimuse eest.

20-ndate aastate algul viidi sõjaväeasundustesse üle 375 tuhat riigitalupoega. Suurem osa sõjaväeasundusi oli Novgorodi kubermangus ja Ukraina kubermangudes (Tšugujevis ja teistes kohtades), Venemaa läänepiiril.

Talupojad panid visalt vastu nende üleviimisele sõjaväeasundustesse. Eriti ulatuslikud olid rahutused Novgorodi ja Ukraina asunike keskel.

Aastal 1819 toimus suur sõjaväeasunikkude ülestõus Tšugujevis, Ukrainas. Neid toetasid naabertalupojad. Ülestõus kandus Taganrogi ja võttis laia ulatuse. Ülestõusnud Tšugujevi asunike vastu saadeti kaks jalaväepataljoni ja suurtükiväge. „Mässajad" anti sõjakohtu alla. Kohtusse sõitis Araktšejev ise. Ta käskis süüdimõistetute perekondade juuresolekul karistada

kadalipuga 40 „ninameest", andes igaühele neist 10 tuhat hoopi. Süüdimõistetud ja nende perekonnad käitusid mehiselt. Suurem osa suri kepihoopide all. Araktšejev mõistis avaliku peksu ka 29 naisele — ülestõusust osavõtjale. Mitmed sajad sõjaväeasunikud saadeti Siberisse sunnitööle.

Kui kord Aleksander I tähelepanu juhiti sõjaväeasunduste tarbetusele, vastas ta järsult: „Sõjaväeasundused jäävad, saagu mis saab, kuigi tuleks kogu tee Peterburgist Tšudovoni sillutada laipadega" (Tšudovo, kust algas sõjaväeasunduste vöönd, asus 73 kilomeetri kaugusel Peterburgist).

Tsaari-Venemaa rahvad ja tsarismi koloniaalpoliitika XIX sajandi esimesel veerandil.

§ 28. Tsarismi poliitika Poolas, Ukrainas, Valge-Venes ja Baltimail.

Poola kuningriik. 1815. a. Viini kongressi otsuse järgi loovutati suurem osa Varssavi hertsogiriigi Poola ala maadest Poola kuningriigi nime all Venemaale. Aleksander I kuulutas enese Poola kuningriigi pärilikuks tsaariks (kuningaks). Tsaari eemaloleku ajal asendas teda tema poolt määratud asevalitseja. Viini kongressi nõudel, samuti ka Poola šlahta hulgas oma mõju kindlustamise huvides andis Aleksander I Poolale „konstitutsioonilise charta". 1815. a. konstitutsiooni järgi kutsuti Poola kuningriigis kokku seim, kes arutas tsaari poolt esitatud seaduseelnõusid. Seimil ei olnud õigust esitada iseseisvalt seaduseelnõusid. Seimi ja kogu poliitilist elu juhtis šlahta, keda toetas ka tekkiv Poola kodanlus.

Kapitalism arenes Poolas kiiremini kui Venemaal. Kapitalistliku tööstuse kasvamiseks tuli tsarismil luua Poolas vajalikke tingimusi. Nii anti 1819. a. uus tollitariif, mis seadis sisse vabakaubanduse Venemaa ja Poola vahel. Läbi Poola Venemaale tungivate Preisi kaupade eest kaitses tsarism Poola ja Vene vabrikante keelutollidega. Poola vabrikantidele tehti mitmesuguseid soodustusi, eriti kalevi- ja puuvillatööstuse alal. Poolas ergutati ka välismaa ettevõtteid. 1829. a. asutati Poola pank. Poola kuningriigi finantsseisundi kindlustamiseks asutati maksuvõlgade sissenõudmiseks erikomisjonid, seati sisse uued maksud. Omades oma korralduses Vene turgu, läksid Poola šlahta ja kodanlus rikkaks. Samal ajal laostus ja vaesus maksudega koormatud, maast ilmajäetud Poola talurahvas. Külad tühjenesid. Töökäsi oli palju ja nad olid odavad.

Et põllumajandussaaduste hinnad kasvasid, püüdsid mõisnikud laiendada külvipinda. Nad ajasid talupojad minema nende vanadelt hingemaadelt ja kas kündsid nende maad palgatud tööjõu abil üles või muutsid need lammaste karjamaaks, kelle vill läks kalevivabrikuisse. Maata talupojad töötasid sulastena mõisnikule; nende töötingimused olid orjalikud. Nii kannatas Poola talurahvas kahekordselt — rahvuslikku rõhumist tsarismi poolt ja ekspluateerimist oma mõisnike poolt. Seepärast oli nende seas alaliselt rahutusi.

Poola šlahta ja kasvav kodanlus taotlesid majanduslikult tugevnedes ka täielikku poliitilist iseseisvust. Nad nõudsid Poola territoriaalset ennistamist 1772. a. piirides, s. o. Valge-Venemaa ja Ukraina Poola riigiga ühendamist. Poola aadel püüdis vabaneda ka asehaldusest. Vene tsarismi vastane liikumine Poolas tugines Inglise diplomaatide salajasele toetusele. Poola kuningriigi seimid möödusid suure osa šlahta kasvava opositsiooni olukorras. Tsaarivalitsuse poolt esitatud seadus-eelnõud lükati seimi poolt tagasi. Ärritunud Aleksander I käskis sisendada seimile, et 1815. a. konstitutsioon ei anna seimile õigust kritiseerida tsaarivalitsuse tegevust. Järgnes surveabinõusid ja kitsendusi, kuid need üksnes kõvendasid rahvuslik-vabastuslikku liikumist maal. Poola riigis hakkas tekkima salaühinguid, kes seadsid oma eesmärgiks võitlemise Poola riigi poliitilise iseseisvuse taastamise eest.

Leedu ja Valge-Vene. Pärast Rzeczpospolita jagamist muutusid Leedu ja Valge-Vene Vene tsarismi asumaadeks. Neile laiendati Vene kubermangude määrustik. Nende uute kubermangude ja maakondade eesotsas seisid tsaariametnikud. Algul lootsid Leedu ja Valge-Vene aadlikud oma iseseisvust säilitada. Nad nõudsid, et Leedu ja Valge-Vene territooriumil ei oleks Vene vägesid ega Vene administratsiooni. Neid nõudeid ei rahuldatud. Tsaarivalitsus hakkas just andma maad vene aadlikele, püüdes luua isevalitsuse tuge uutes asumaades.

1812. a. sõda nõrgestas äärmiselt Leedu ja Valge-Vene majanduslikku seisundit. Rahvastik vaesus ja vähenes ühe

kolmandiku võrra. Külvipind vähenes kahekordselt. Talupojad kaotasid peaaegu kõik oma kariloomad.

Pärast 1812. a. sõda taastasid mõisnikud oma majandust talurahva veel suurema ekspluateerimise teel. Aastail 1820—1821 tabas Valge-Venet raske nälg. Valge-Vene nälgivad talupojad loobusid maast ja läksid tööle Venemaa keskkubermangudesse — kanalite ehitustöödele, äsja avatud vabrikuisse.

Umbes 70 protsenti Valge-Vene ja Leedu linnaelanikkonnast moodustasid juudid. Juutide arv maaelanikkonnas oli tähtsusetu. Linnades tegelesid juudid väikekaubanduse ja käsitöödega.

1796. a. viidi vene mõisnike ja kaupmeeste huvides läbi nn. „juutide asustamisvöönd". Selle seaduse järgi võisid juudid viibida üksnes Valge-Vene, samuti ka Kiievi, Podoolia, Volõõnia, Jekaterinoslavi ja Tauria kubermangus, sealgi mitte igas kubermangulinnas. Aastal 1823 anti määrus juutide väljasaatmiseks Valge-Vene küladest.

Laostatud ja kõigist jälitatud juutide mass ühines oma rahvuslik-usundlikesse organisatsioonidesse. Juudi kehvikud sattusid juudi kodanlusest täielikku sõltuvusse.

Baltikum. Leedu ja Valge-Vene Läänemere-äärsed naaberkubermangud (Liivi- ja Eestimaa) olid Põhjasõja ajal liidetud Venemaaga. Kuramaa kubermang läks Venele aastal 1795 Poola kolmanda jagamise alusel. Balti kubermangudes valitsesid vene kubernerid. Majanduslik ülemvõim Baltikumis kuulus suurmaapidajaile — tsarismi poolt toetatavaile saksa paruneile.

Balti (Läänemere) mõisnikud muutusid tsaaritrooni kindlaiks tugedeks ja andsid kuni 1917. a. revolutsioonini tsaari-Venemaale õukonna ja kõrgemate ametnikkude kaadreid.

Balti kubermangudes hakkas kapitalism arenema varem kui Vene impeeriumi ülejäänud osades. Balti mõisnikud läksid vähetootvalt, kahjulikult pärisoriselt tööjõult meelsasti üle vabal kokkuleppel palgatud ilma maata moonakate tööjõule,

kes sattusid neist täielikku majanduslikku sõltuvusse. Balti mõisnike pealekäimisel andis Aleksander I seaduse Balti talupoegade vabastamiseks isiklikust pärisorjusest.

1816. a. vabastati Eestimaa, 1817. a. Kuramaa ja 1819. a. Liivimaa talupojad. Kogu maa jäi aga saksa parunite kätte. Talupojad — eestlased ja lätlased — ei saanud isegi täit isiklikku vabadust. Neil ei olnud õigust minna linna tööle ilma mõisnikkude nõusolekuta. Mõisnikud säilitasid kohtumõistmis- ja karistamisõiguse talupoegade üle. Baltikumi talupojad sattusid kahekordse — saksa mõisnikkude ja Vene tsarismi — rõhumise alla.

Soome. Pärast ühendamist Venemaaga kujundati Soome ümber Soome suurvürstkonnaks ja tsaar Aleksander I lisandas oma senisele, kogu Venemaa keisri ja Poola kuninga tiitlile ka veel Soome suurvürsti tiitli. Soome valitsemiseks moodustati 12-st kohalikust elanikust „valitsusnõukogu", kuid selle eesotsas seisis tsaari poolt nimetatav kindralkuberner. Kindralkuberneri käes oli mitte ainult kogu administratiivne võim, vaid ta pidi valvama ka seaduste täitmise ja õigusemõistmise teostamise järele. Soomele anti autonoomia. Tal oli oma kohus ja oma sõjavägi. Seaduseelnõusid arutati maapäeval. Kuid tsarism rikkus Soome konstitutsiooni ja ahistas soome rahva majanduslikku ja kultuurilist arengut. Alles XIX sajandi esimesel veerandil hakkas arenema Soome tööstus. Rahvastiku enamiku moodustasid talupojad, kel peaaegu ei olnud oma maad. Maa jäi soome ja rootsi mõisnike valdusse. Maarentnikud, „torparid", sõlmisid pikaajalisi rendilepinguid. Maatükkide kasutamise eest olid nad kohustatud maaomanike kasuks tegema kindlaksmääratud arvu tööpäevi. Eriti raskeis tingimustes olid talupojad-karjalased. Nad arendasid oma algelist alemaapidamist kivistel maatükkidel, tegelesid ka jahipidamise ja kalapüügiga. Kahekordne rõhumine (tsarismi ja soome ning rootsi mõisnike poolt) kutsus sageli esile talupoegade rahutusi, mis suruti maha tsarismi ja suurmaapidajate ühiste jõupingutuste abil.

Ukraina. Ukraina stepi asundamisprotsess, mis algas XVIII sajandil, jätkus ka XIX sajandi esimesel poolel. Ukraina hakkas kiiresti muutuma mitte ainult Venemaa, vaid ka Euroopa viljaaidaks. Ukrainast veeti teraviljasaadusi ja põllumajanduslikke tooraineid Inglismaale 5—6 korda enam kui XVIII sajandi keskel. Kasvav rahvastik Venemaa ja Ukraina linnades tarvitas samuti rohkem leiba, seepärast kasvas suuresti nõudmine Ukraina leivavilja järele. Maad hinnati kõrgelt ja mõisnikud püüdsid kindlustada endile tasuta tööjõudu. Ukrainas suurenes töömõisateol 5—6 päevani nädalas. Tööpäev mõisateol kestis päikese tõusust päikese loojanguni. Mõisateol töötasid täiskasvanud ja lapsed, mehed ja naised. XIX sajandi esimese veerandi lõpul viidi talupojad mõnikord päriselt mõisamaale üle ja nad muutusid mõisnike moonakaiks, saades kuuviisi ülalpidamise natuuras. Seda ekspluateerimise viisi nimetati kuumoonakluseks.

Riigitalupoegi maksustati Ukrainas kõrgete maksudega, mis võttis neilt kuni 40% nende aastasest üldsissetulekust. Sageli, suutmata tasuda makse ja riiklikke koormatisi, jätsid talupojad oma hingemaad maha ja läksid moonakaiks mõisnike juurde või kõrvalistele tööndusaladele, eriti sageli vooriveo alale. Need olid voorivedajad, kes toimetasid Krimmist soola, Donilt kalu, leivavilja ja kaupu sadamaisse ja laatadele. Arenesid ka sellised tööndused nagu puusepatöö, pottsepatöö, söepõletamine, tökatiajamine, metsaparvetus jm.

XIX sajandi esimesel veerandil tekkisid Ukrainas esimesed kapitalistlikud manufaktuurid. Vabal kokkuleppel palgatud tööjõuga töötasid mütsi-, naha-, seebikeetmis-, köie-, rasvasulatamis- jne. töökstused. Enamalt jaolt olid need kaupmeestele kuuluvad väikeettevõtted. Mõisnikele jäid endiselt kalevimanufaktuurid, samuti ka viinapõletamis- ja suhkrutehased.

Edukalt arenes Ukrainas viinapõletamine. Suure arengu osaliseks said Ukraina laadad. Kiievi lepingulaadal sõlmiti kontrahte leivavilja müügiks, mõisade rentimiseks, käsitöötuslike saaduste levitamiseks jms.

Ukraina muutus ikka enam Vene kaupade levimise turuks. XIX sajandi esimesel veerandil müüdi Ukrainas peaaegu kolmandik kogu Vene tekstiiltööstuse toodangust. Musta mere sadamad — Odessa, Nikolajev, Herson — muutusid Venemaa kaubanduskeskusteks Lääne-Euroopa ja Idamaade suhtes.

XVIII sajandi teisest poolest alates suurenes veel enam Ukraina koloniaalne sõltuvus tsaari-Venemaast, kuid ühes sellega kasvas ka ukraina ja vene rahva tihedaim majanduslik ja kultuuriline seos.

Ukraina lääneosa, mis Rzeczpospolita jagamise järel läks Austriale, hakati kutsuma Galiitsiaks. Austria valitsus püüdis Galiitsia rahvast saksastada. Selleks avati Lvovis XVIII sajandi lõpul saksa ülikool. Austria valitsemise all jäi Galiitsia agraarseks, majanduslikult mahajäänud maaks. Maa oli endiselt poola mõisnike käes. Poola šlahta püüdis säilitada pärisorjust. See kutsus Galiitsias välja sagedasi talupoegade ülestõuse.

§ 29. Taga-Kaukaasia XIX sajandi esimesel veerandil.

Ida-Gruusia siirdumine Venemaa võimu alla. XVIII sajandil oli Taga-Kaukaasia tükeldatud väikesteks feodaalseteks riikideks. Ida-Gruusia oli sõltuvuses peamiselt Iraanist, Lääne-Gruusia aga Türgimaast. Verised sõjad Iraani ja Türgi vahel viisid Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia veel suuremale killustumisele.

XVIII sajandil kannatasid Gruusia talupojad nii välisvaenlaste süstemaatiliste kallaletungide kui ka feodaalsete tülide ja feodaal-pärisorjusliku ekspluateerimise all. Oma alatiste tülidega soodustasid gruusia feodaalid oma maa alandamist ja laostumist. Paljud tuhanded grusiinlased pöörati Türgi anastajate poolt vägivaldselt muhamedi usku. Taga-Kaukaasia elanikke müüdi igal aastal türklaste ja iraanlaste poolt sadade viisi orjadeks. Eriti õitses Tšerkessias inimestega kaubitsemine.

Niihästi Türgi sultaniriik kui ka Iraani šahhiriik laastasid ja tühjendasid nende poolt Taga-Kaukaasias vallutatud maid.

Iraani šahhi Nadiri sõjad XVIII sajandi teisel veerandil türklaste ja dagestanlastega Taga-Kaukaasia ja Dagestani vallutamise pärast lasksid maa verest täiesti tühjaks joosta. Ühenduses šahh Nadiri India sõjakäiguga Gruusia elanikkonnale pealepandud „erakordne maks" kutsus välja rea talupoegade ülestõuse, mis julmalt maha suruti. Alles pärast vallutaja Nadir-šahhi surma hakkas Gruusia uuesti jõude koguma.

Kuningas Erekle II võimu all loodi Taga-Kaukaasias Ida-Gruusia riik, mis oli sõltumatu niihästi Iraanist kui ka Türgist.

Erekle II oli väsimatu valitseja ja vapper sõjamees. Püüdes luua tugevat Gruusia riiki võitles ta edukalt feodaalidega ja Dagestani suguharude röövkäikude vastu.

Erekle kandis samuti hoolt ka rahvahariduse eest: avas seminarid Telavis ja Tiflisis, püüdis arendada Gruusias käsitööd, kaubandust ja tööstust. Ta kutsus Kreekast kohale mäekaevureid vasemaagi kaevandamiseks. Selles tegevuses sai ta toetust Armeenia kodanluselt. Kuid eelnevaist sõdadest laostatud talupojad ei suutnud tasuda neid makse, mida nõudis kuningas Erekle. Ta nõudis need sisse sõjaväelise jõu abiga. Gruusia feodaalid röövisid ja laostasid talupoegi. Relvad käes astusid talupojad oma kurnajate vastu välja. Nii leidsid aset massilised väljaastumised (1770. a.) Bodbi kloostri vastu. Kartlias olid eriti ulatuslikud talupoegade väljaastumised aastail 1719, 1743 ja 1744. Suure tähtsusega talupoegade ülestõusud oma feodaalide vastu toimusid aastal 1773 mägises Pšaavias. Aastal 1775 tõusid üles Portanti kloostri talupojad ja järgmisel aastal — Arbi piiskopi Justinuse talupojad. XVIII sajandi 80-ndatel aastatel levisid talupoegade ülestõusud kogu Kahheetias.

Kuningas Erekle II oli sunnitud tegelema talupoegade küsimusega.

Ta tegi pärisorjuse pehmendamise katseid: andis välja seadused, milledega vangist tagasipöörduvail pärisorjadel lubati valida isandat oma soovi järgi ja keelati müüa talupoegi ilma

maata ja üksikult. Erekle II määras põgenenud pärisorjadele 30-aastase aegumuse, mille möödumisel nad said vabaks.

Gruusia riigi raske seisund, kus kolm suurt riiki — Iraan, Türgi- ja Venemaa — võistlesid isekeskis ülevõimu pärast Taga-Kaukaasias, pani Erekle II otsima välismaist abi, eelkõige Venemaalt. Kartes uut iraanlaste ja türklaste vallutusretke, kirjutas ta aastal 1783 alla lepingule Gruusia andmise kohta Venemaa protektoraadi alla. Kasutades lepingut, hakkas tsarism end Taga-Kaukaasias kindlustama. Gruusiasse viiva mäestikutee alguse juurde ehitas Vene väejuhatus paljutähendava nimega kindluse „Vladikavkaz" [1]. Läbi Darjali mäekuru ehitasid vene soldatid Gruusia sõjatee, mis maksis palju vaeva ja ohvreid.

Vene protektoraadileping Gruusia üle kutsus esile äärmise pahameele Gruusia põlistes vaenlastes — Iraanis ja Türgis. Aastal 1795 tungisid Iraani šahhi Agha Muhammadi sõjaväed Aserbaidžani, kuid kohtasid seal tugevat vastupanu. Septembris samal aastal teostasid nad kallaletungi Gruusiale. Sellist hirmsat sissetungi ei olnud Džingis-khaani ja Tamerlani aegadest saadik olnud. Tiflisi linn muudeti varemeiks. Üle 10 000 vangivõetud grusiinlase veeti vangidena Iraani.

1798. a. algul suri elatanud Erekle II, jättes oma riigi lagunemise ja jõuetuse seisundisse. Gruusia kuningaks sai Erekle poeg, andetu ja nõrgamõistuslik Giorgi XII, kelle valitsemise ajal Gruusias süttisid uued metsikud tülid. Kuningas Giorgi XII-ndal oli arvukas perekond. Kõik printsid ja printsessid omasid osastisvürstkondi ja röövisid halastamatult talupoegi.

Giorgi XII vandus Venemaale truudust kui tema vasall ja saatis Peterburgi saatkonna „palvepunktidega" Gruusia ühendamise kohta Venemaaga. Ta suri 1800. a. lõpus, enne ühendamismanifesti kättesaamist Paul I käest. See manifest avaldati hiljem (18. jaanuaril 1801), kuid Paul I surma tõttu jäi küsimus uuesti lahendamata. Uus Vene keiser Aleksander I andis

[1] Vladei Kavkazom — valitse Kaukaasiat.

1801. a. septembris välja Gruusia ühendamise manifesti — „gruusia rahva murede vältimiseks". Ida-Gruusiast sai Vene oblast, mis hiljem nimetati Tiflisi kubermanguks. Gruusia muutus tsaari-Venemaa asumaaks. Gruusia ühendamine Venemaaga oli kõige väiksemaks paheks. Alatistest sõdadest ja seesmistest ülestõusudest nõrgestatud ja laostatud Gruusia elas üle tõsist sotsiaal-majanduslikku kriisi ja ei olnud suuteline endakaitseks vaenlase vastu. Ühendamine sellise tugeva riigiga, nagu oli Vene impeerium, päästis gruusia rahva täielikust orjastamisest Iraani šahhi või Türgi sultani poolt.

Venemaa seisis Gruusiale lähedal usundi ja kultuuri poolest ning neis ajaloolistes tingimustes oli ainsaks progressiivseks jõuks, kes oli suuteline kindlustama Gruusia tootvate jõudude edasist arengut.

Taga-Kaukaasia vallutamine. Pärast Ida-Gruusia liitmist Venemaaga aastal 1801 alustas tsaarivalitsus kogu Taga-Kaukaasia vallutamist. Tsaari vallutuspoliitika kõige otsustavam teostaja oli vürst Tsitsianov, kes põlvnes gruusia põliseist ülikuist, kuid oli kasvatuse saanud Venemaal. Ta oli kaval, osav ja julm tsaari satraap.

И сатрап царя-тирана, чтоб сжигать и вешать нас,
Цицианов, князь грузинский, шел с войсками на Кавказ, —

(tõlkes: Et meid põletada ja puua, seks tsaar-türanni satraap, gruusia vürst Tsitsianov tuli vägedega Kaukaasiasse, —)

selliselt iseloomustab Gruusia töötav rahvas seda orjastajat ühes oma kirjas seltsimees J. V. Stalinile.

1802. a. lõpul nimetati Tsitsianov ülemjuhatajaks ja ta hakkas teostama julma vallutuspoliitikat Taga-Kaukaasias. Ta ühendas Venemaaga Mingreelia, Guuria ja Imereetia. See Taga-Kaukaasia valduste „ümardamine" toimus mitte ainult relvade abil, vaid ka kavala diplomaatia ja altkäemaksude kaudu. Tsitsianov kasutas osavalt alalist vaenu feodaalide vahel ja nendevastaseid talupoegade ülestõuse, et kindlustada tsaari-Venemaa võimu Taga-Kaukaasias.

Osa gruusia feodaale taotles oma feodaalsete eesõiguste tagasisaamist ja Gruusia riigi taasehitamist Iraani protektoraadi all. Kõige lepitamatum feodaalidest, Erekle II poeg prints Aleksander sõitis koos teiste rahulolematute vürstidega Iraani, et koguda seal jõude Venemaa vastu.

Aastal 1804 võttis Tsitsianov ette Erivani khanaadi vallutamise. Pärast kahekuulist Erivani kindluse piiramist tuli tal tagasi tõmbuda. 1805. a. lõpus võttis Tsitsianov ette sõjakäigu Bakuu khanaadi vastu. Selle vallutamine oli tähtis väljapääsuks Kaspia merele, samuti ka edasiseks võitluseks Iraaniga. Tsitsianov piiras Bakuu kindluse ümber ja nõudis kindluse väravate võtmete väljaandmist. Bakuu khaan silmakirjaks nõustus. Kuid poole versta kaugusel linnast tapeti Tsitsianov lasuga kuklasse. Ta pea saadeti Iraani šahhi troonipärijale kingiks.

Bakuu khanaat alistati 1806. a. sügisel, pärast Tsitsianovi surma. Sellal vallutati ka Kuba khanaat, mis asus Bakuu khanaadi kõrval.

Vallutatud Aserbaidžani khanaatidest moodustati kaks kubermangu — Jelizavetpoli ja Bakuu.

Iraan ja Türgi, toetatud Inglis- ja Prantsusmaast, ei nõustunud Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia valduste loovutamisega Vene tsaarile. Inglise ja Prantsuse valitsused abistasid neid rahade ja relvadega, tõugates neid Venemaaga sõtta.

1805. a. kuulutas Venemaale sõja Iraan ja 1806. a. lõpul Türgi. Mõlemad sõjad kestsid palju aastaid. Iraanile osutas abi Napoleon, kes saatis sinna oma instruktoreid ja insenere. Ka Inglismaa teostas Iraanis ja Türgis nende maade Venemaa vastu ässitamise poliitikat. Kuid hoolimata nende määratu suurest arvulisest ülekaalust ning prantsuse ja inglise instruktorite abist said Iraani ja Türgi väed korduvalt rängasti lüüa. Iraan loobus nõudlusist Dagestani ja Gruusia suhtes ning kohustus Kaspia merel mitte pidama sõjalaevu. Vene kaupmeestele anti rida soodustusi. Sõda Türgiga käis kahel rindel — Taga-Kaukaasias ja Balkanil. See lõppes 1812. a. maikuus

Bukaresti rahuga, mille põhjal Türgi andis Venemaale tagasi põlised Vene maad — Bessaraabia ja Izmaili ümbruse.

Aasias taastati endised piirid Venemaa ja Türgi vahel. Türgi loobus nõudlusist Lääne-Gruusia suhtes, mis pärastpoole muudeti Kutaisi kubermanguks.

Sõda Venemaa ja Iraani vahel kestis kuni 1813. a. Sõja lõpetamiseks astus vahendajana välja Inglismaa, kes liidus olles tsaari-Venemaaga püüdis teha kiiremat lõppu sõjale Napoleoniga.

Vene armee võidud Taga-Kaukaasias sundisid Iraani sõlmima Gülistani rahu (1813. a.), millega ühendati „igaveseks ajaks" Venemaaga need khaankonnad, mis asusid nüüdisaegse Aserbaidžani pinnal.

Taga-Kaukaasia pärast ühendamist Venemaaga. Väline julgeolek, mille Gruusia sai Venemaaga ühendamisega, päästis gruusia rahva mitte ainult füüsilisest hävingust, vaid ka muhamedi usu ja elukorra vägivaldsest sisseistutamisest. Taga-Kaukaasia lülitamine Vene impeeriumi koosseisu soodustas ta siirdumist kapitalistliku arengu teele.

XVIII—XIX sajandi murrangu ajal valitses Gruusias eranditult naturaalmajapidamine. Talupoja perekonnas toodeti leivavilja, valmistati riiet, õmmeldi jalanõusid, tehti koduse majapidamise esemeid. Gruusia linnad ei olnud veel maa tööstusliku elu keskendajaks. Ainult Tiflisis leidus algelist tööstust: suurtüki-, püssirohu- ja klaasivabrikud, trükikojad, rahapada.

Esimesil aastail pärast ühendamist Venemaaga arenes kaubandus Gruusias teede puudumise, alatiste rahutuste tõttu sisemaal ja sõdade tõttu Gruusia piiridel veel väga pikkamisi. Peamiselt kauplesid armeenia kaupmehed. Nad viisid toorsiidi ja villa Moskvasse ja Makarjevi laadale. Et soodustada kohaliku kaubanduse arengut, kaotasid Vene võimud sisemised piiritõkked.

Tänu välismaiste kaupade soodsale tollitariifile sai Tiflis vahendajaks Prantsusmaa ja Saksamaa kaubanduse alal Pärsiaga. Kuid Taga-Kaukaasias kehtiv tariif oli Vene kaupmeestele ja vabrikantidele kahjulik ja nad saavutasid 1831. a. selle tühistamise.

Aserbaidžani vallutatud khanaatides viidi sisse nn. „komandandivalitsus". Khanaadid nimetati ümber provintsideks. Nende eesotsas seisid Vene ohvitseridest komandandid. Kõigis vallutatud khanaatides seati sisse samasugune elanikkonna, eriti talupoegkonna feodaalse rõhumise süsteem.

Tsaarivalitsus katsus leida Gruusia mõisnikelt tuge ja nõudis, et talupojad oleksid neile tõrkumatult sõnakuulelikud. Talupoegade ülestõuse rahustati sõjaväelise jõu abiga. Tugevnenud pärisorjuslikule rõhumisele lisandus talupoegade koloniaalne surve. Nagu varem sõitsid oma saatjaskondadega ringi ja röövisid talupoegade asundusi printsid, nii sõitsid nüüd jahile ning elasid ja toitusid nädalate viisi Gruusia talupoegkonna arvel Vene ja Gruusia ametnikud ja ohvitserid. Kohtupidamist ja valitsemist toimetati vene keeles. Talupojad ei mõistnud seda ega saanud kuskilt kaitset. Proviandi ja veovahendite hankimise nõuded, sundtöö teede ehitamisel — kõik viis lakkamatuile talupoegade rahutustele ja ülestõusudele.

1804. a. kevadel puhkes ülestõus mägises Gruusias (Gruusia sõjateel) talupoegade keskel, kes olid ära kurnatud teetegemise kohustustest. Ülestõusust osavõtjad hõivasid Gruusia sõjatee kogu ulatuses. Ülestõus kestis mitu kuud ja suruti maha üksnes sõjavägede abiga, kes saabusid kohale Kaukaasia liinilt.

Milliste vahenditega ülestõusu maha suruti, nähtub juhendi sisust, mis anti sõjaväeringkonna ülemaile: neile pandi ette „tegutseda karmilt, pista, raiuda; süüdata asundused; nagu roimarite ja barbarite suhtes tuleb kõrvale jätta armuheitmise mõte".

Lõuna-Osseetias 1809. a. alanud talupoegade ülestõus kestis kogu aasta. Kuid kõige kohutavam oli ülestõus Kahheetias 1812.—1813. a. Siin olid talupojad kohustatud varustama sõja-

väetransporte loomadega, kaarikutega, inimestega. See laostas nende majapidamised täielikult. Hirmus nälg ja katk viisid talupoegade viletsuse haripunktile.

Ülestõus puhkes 1812. a. jaanuaris Telavi kreisis Ahmeti asunduses. Talupojad astusid üksmeelselt välja hädakella helina peale. Mõne päevaga haaras ülestõus kolm maakonda. „Parem surra, kui nõnda elada," oli ülestõusjate loosung.

Ülestõus suruti kahe nädala pärast maha, kuid ta algas 1812. a. sügisel uuesti ja suruti vaevaga maha alles 1813. aastal.

§ 30. Volgamaa, Baškiiria ja Siberi rahvad XIX sajandi esimesel veerandil.

Volgamaa rahvad. Kesk-Volga piirkonnas püsivalt paigustunud vene mõisnikud, samuti ka ristitud tatari murzadest ja vürstidest mõisnikud jätkasid kohalike talupoegade metsastepi mustmullamaade oma valdusse haaramist. Tšuvašid ja marilased, tatarlased ja mordvalased aeti oma maadelt ära ja paisati steppi, kus asundamine veel jätkus. Talupoegadelt võeti piki jõgesid parimad maad. Nn. „üldise maamõõtmise akti" (1765) järgi kinnistati kohalike talupoegade maad vene mõisnikele-koloniseerijaile. Kaasani kubernerile esitatud tatarlaste, tšuvaššide ja maride arvukais palvekirjades kaebasid talupojad nende niitude, karjamaade ja põldude äralõikamise üle.

XVIII sajandi teisest poolest peale hakati Volgamaa elanikke vägivaldselt ristima. Mõnikord ajasid tsaarivõimud tšuvašše ja mordvalasi tervete asunduste kaupa jõkke ja ristisid kõik korraga. Mõnikord ahvatleti neid kingitustega: igale ristitule anti rubla raha, valge särk ja rist. Ristimata tatari murzadelt ja sultaneilt võeti valitsuse erilisel käsul pärisorjad ära.

Koloniseerides Volgamaad jõe alamjooksul, asustas valitsus sinna Kesk- ja Ülem-Volgamaalt tatarlasi, mordvalasi ja tšu-

vašše. Koos vene rahvaga panid need rahvad aluse Alam-Volgamaa majanduslikule ja kultuurilisele assimileerimisele. XVIII sajandi teisel poolel kasvasid Volga mõlemal kaldal — Saraatovi ümber ja lõuna pool — saksa asunike külad. Laialdaste steppide kiire asustamise eesmärgil andis Katariina II valitsus 1763. a. välja manifesti, mis kutsus kohale asunikke-välismaalasi. Selle üleskutse peale asus Volga kaldaile üle 20 000 emigrandi Prantsusmaalt, Rootsist, eriti aga Saksamaalt, kelle talupoegkond oli laostatud Seitsmeaastasest sõjast. Asunikud-välismaalased said igaüks 30 tiinu maad perekonna peale ja laenu esialgseks sisseseadmiseks.

Alam-Volgamaal tekkisid nende ukraina voorivedajate külad, keda Ukrainast kutsuti Eltoni järvest soola murdma ja vedama. Tsaritsõnist edasi olid kasaka-sõjavägede maad, kes kaitsesid Volgamaad rändrahvaste — kalmõkkide ja kasahhide — kallaletungide vastu.

Siseturu kasv ja leivavilja vedu välismaale suurendasid nõudmist mõisnike leivavilja järele. Uute künnimaade otsinguil asustasid mõisnikud eriti energiliselt Volgamaa steppe. XVIII sajandi viimasel veerandil ja XIX sajandi esimesel veerandil jaotati kõik riigi valduses olevad „kasutamatud" Volgamaa alad aadlikele ja muudele teenistusinimestele. Eriti palju maid jaotati ära Paul I valitsemise kestel. Ühele oma lähikondlasele — Narõškinile — „annetas" Paul I üle poole miljoni tiinu maad. Kümneid tuhandeid tiine jaotati kuni 1820. a. ka teistele mõisnikkudele, mil anti käskkiri Volga parempoolsel kõrgkaldal maade jaotamise keelu kohta.

Mõisnikud-asundajad võtsid Alam-Volgamaal ära samuti maid, mis olid antud siia varem asunud mitmesugustest rahvustest talupoegadele.

Koloniaalne rõhumine ja Volgamaa rahvaste halastamatu ekspluateerimine kutsusid esile talupoegade ülestõuse. Kõige ulatuslikumad olid sel perioodil mordvalaste ülestõusud Nižni-Novgorodi kubermangus (1808—1810).

Tjureševi valla talupojad rüüstasid mõisniku kontori, tapsid mõisavalitseja ja viisid ära viljasaagi mõisniku põldudelt. Ülestõusu maha suruma saadetud tsaari väesalk löödi talupoegade poolt puruks. Metsades toimusid salajased koosolekud, kus arutati küsimust, kuidas oleks mordvalastel võimalik vene mõisnike rõhumise alt vabaneda. Liikumise eesotsas oli talupoeg-pärisori — mordvalane Kuzma Aleksejev.

Valitsus areteeris kõik ülestõusu juhid. Aleksejevit süüdistati selles, et ta nõudis mordvalastele õigust kanda rahvariideid ja elada mordva kommete järgi. Tsaarikohus mõistis Aleksejevile karistuseks piitsadega peksmise ja asumisele saatmise Siberisse.

Baškiirid. Baškiiri elanikkonna peamine osa asus XIX sajandi esimesel poolel Orenburgi kubermangus. Baškiiride peategevusalaks oli karjandus, kuid juba siis hakkasid baškiirid siirduma ka põlluharimisele. XIX sajandi alguseks läksid baškiirid rändlemiselt üle juba poolrändlemisele. Suvel nad rändlesid, talvel aga elasid alalistes elamutes. 1798. a. seadusega muudeti baškiirid sõjaväeliseks seisuseks. Koos Orenburgi kasakatega olid nad kohustatud pidama valveteenistust Orenburgi piiriäärsel joonel — Tobolist kuni Kaspia mereni. Piiriäärsele joonele teenistusse saadetud pidid omama sõjakõlblikke hobuseid, oma relvastist ja varustist. Kohuste korratu täitmise eest pandi baškiirid Uurali riigitehaseis ja -kaevandustes sunduslikult töötama. 1832. a. anti seadus maade mõõtmiseks baškiiride ja „juurdelastute" vahel, s. t. inimeste vahel, kes mitmesugustel tingimustel olid asunud Baškiiria maadele. Seaduse eesmärgiks oli baškiiride maaomanduse piiramine. Mõõtmise sildi all toimus uus baškiiride maa anastamine. Enam kui üks kord tõusid baškiirid oma rõhujate vastu üles ja pidasid kogu XIX sajandi esimese poole kestel lakkamatut vabadusvõitlust.

Siberi rahvad. Siberis ei olnud mõisnike maavaldusi ega pärisorjust. Kuid kuni XIX sajandi esimese veerandini oli seal patriarhaalne orjapidamine säilinud. Siberis keelati orjapida-

mine alles 1826. a. Peaaegu orjuse kuju omas ka koloniaalne rõhumine. Määratu suure maa arvukad rahvad olid kontrollimatu ja täievõimulise kõrgema ametkonna käes.

1819. aastast peale määrati Siberi kindralkuberneriks 1812. aastast saadik ebasoosingus olnud M. M. Speranski. Ta viis maa valitsemise ja Siberi majandusliku elu alal läbi rea „reforme".

Speranski koostas nn. „Muulaste määrustiku", mis tähistas uut valitsemissüsteemi Siberi alistatud rahvaste üle. Siberi suguharusid, keda varem kutsuti muu-usulisteks ja jassaklasteks, hakati nimetama „muulasteks". Nad jaotati paikseiks, rändlevaiks ja hulkuvaiks. „Muulaste määrustik" kinnitas feodaalide ladviku valitseva seisundi ja kõige mahajäänumad eluvormid.

Speranski võttis tarvitusele abinõud jassaki korrapäraseks kättesaamiseks. „Muulastele" antava maa suurus ja väärtus viidi kooskõlla nende poolt tasutava jassaki suurusega.

Elanikkonna põhimassile muutusid andamid ja koormised järjest rängemaks. XIX sajandi algul pidid „muulased" tasuma andameid 1763. a. loenduse alusel, s. t. tasuma iseenese ja surnud sugulaste eest. Oli juhtumeid, kus elanikkond, kes võrreldes 1763. aastaga oli vähenenud neljakordselt, tasus andameid vanade nimestikkude alusel. Sageli haarasid pärispelanike maid oma valdusse Siberisse asunduvad vene kulakud. Kohalik elanikkond tõrjuti vähekõlblikele maadele. Evenkid näiteks tõrjuti eemale jõgede kaldailt, nende parimad jahipidamisalad võeti ümberasunud venelaste künni- ja heinamaade alla.

Metsik koloniaalne rõhumine viis töötava rahva laiad massid vaesumisele, näljale, haigestumisele ja väljasuremisele. Turuhhanski krais oli XIX sajandi algul nälja ajal palju inimsöömise juhtumeid. Itelmeenide (kamtšadaalide) arv langes XVIII sajandi keskelt kuni XIX sajandi keskpaigani 20 000-lt 2000-le.

XIX sajandi 20-ndate aastate lõpul algas vägivaldne Siberi rahvaste ristiusustamine. Misjonärid ristisid Siberi rahvaid nii ähvarduste kui ka lubaduste abil.

Kirjaoskuse levitamise eest kohaliku elanikkonna seas ei hoolitsenud keegi. Koolid olid ainult linnades, „muulased" tegelikult neisse ei pääsenud. Kuberneri palvele — lubada komandeerida Peterburgi tehnoloogilisse instituuti mõningaid jakuudi poisse, kes ilmutasid erandlikke andeid, vastas ministeerium, et neid tuleks saata mõnesse kohalikku kodukäsitööstusse. Ainult jõukail kihtidel õnnestus mõnikord haridust saada.

Ekspeditsioonid ja reisid XIX sajandi esimesel veerandil. XIX sajandi algul korraldati Siberi kirde- ja põhjakallastele suuri ekspeditsioone. Suur osa neist oli ühendatud Vene-Ameerika kompanii tegevusega, mis oli asutatud Paul I valitsemise ajal. Selle „kõrgeima kaitse all oleva" kompanii monopoolsesse kasutusse anti karusnahkade ja kõigi rikkuste kogumise õigus Põhja-Ameerikas, Aasias, Sahhalini lõunaosas ja Amuuri suudmes.

Esimene ja tähtsaim oli Krusensterni suur reis ümber maailma (1803—1806). Tollal toimus karusnahakaubandus Hiinaga maanteed mööda Kjahtasse. Krusenstern jõudis järeldusele, et see võiks tulusamalt toimuda merd kaudu. Tema projekti teostamiseks organiseeriti 1803. a. ekspeditsioon. Krusenstern ületas Atlandi ookeani ja läks ümber Lõuna-Ameerika Vaiksesse ookeani. Teostanud laevamatka Kamtšatka ja Jaapani kallastele, pöördus Krusenstern lõunas ümber Aasia ja Aafrika ning jõudis uuesti Atlandi ookeani. Tänu sellele reisile uuriti läbi Sahhalini idakaldad, Kamtšatka, Kuriili ja Aleuudi saared ja Põhja-Ameerika looderannik. Oma reisi kirjeldas Krusenstern üksikasjaliselt raamatus „Reis ümber maailma aastail 1803—1806 laevadel „Nadežda" ja „Neeva" Krusensterni juhtimisel".

Uus-Siberi saarte (Põhja-Jäämeres) uurimiseks korraldati aastail 1809—1811 Hedenströmi ekspeditsioon. Aastail

1815—1818 uuris ekspeditsioon laeval „Rjurik" Kamtšatkat, Tšuktši neeme ja Beringi väina. Esimesena koostas Kamtšatka ja Tšuktši neeme kaardi tuntud meresõitja Litke, kes uuris Siberi kirderannikut (1821—1824). Suurt tähtsust omas ekspeditsioon (1820—1824) Wrangeli juhtimisel. Ta uuris Siberi põhjaranniku vööndit Leena suudmest kuni Beringi väinani.

Dekabristid.

§ 31. Revolutsiooniline liikumine XIX sajandi esimesel veerandil.

Tööstusliku kapitalismi algus. Tsaari-Venemaa astus kapitalistliku arengu teele hiljem kui teised maad. Juba XVIII sajandi keskpaiku ei olnud Inglismaal pärisorjuslikku tööd. Seal toimus tööstuslik pööre: käsitsitootlustehnika asendati auru ja masinaga. Prantsusmaal likvideeriti pärisorjuslikud vahekorrad aastail 1789—1794 kodanliku revolutsiooni tagajärjel. XIX sajandi algul asus pärisorjuse kaotamisele ka Preisimaa, tollal veel mahajäänum maa kui Inglis- ja Prantsusmaa. Venemaal domineeris aga endiselt aadlike-mõisnike pärisorjuslik majapidamine. Siiski asus ka Venemaa XIX sajandi esimesel veerandil tööstusliku kapitalismi teele. Vabrikute arvu tõus ja eriti neis

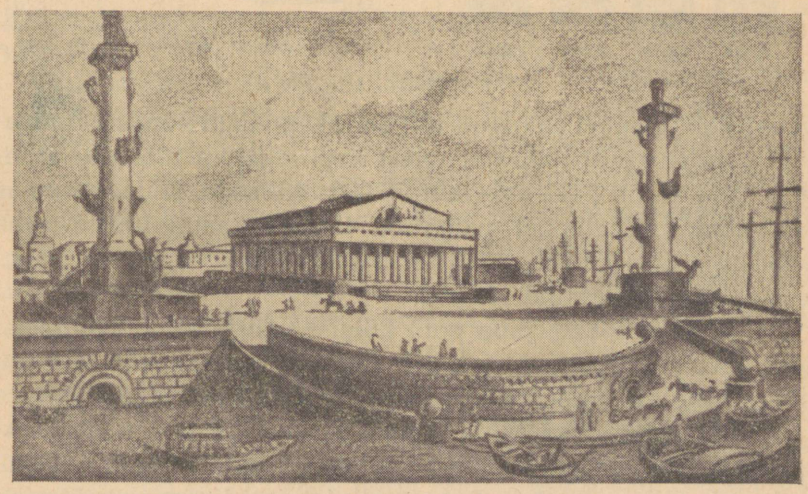

Börsihoone Peterburgis.

Vene tööstustööliste arvu ja koosseisu muutumine

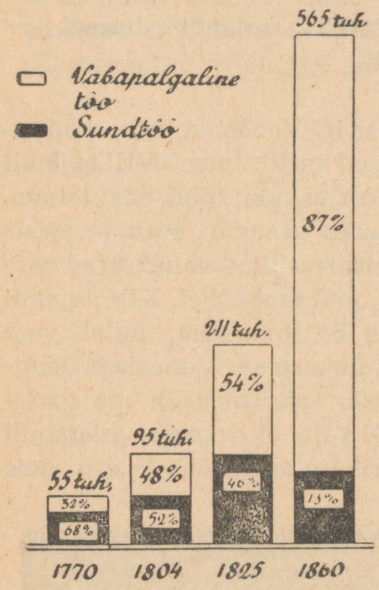

Puuvillatööstuse kasv Venemaal enne 1861.a. reformi

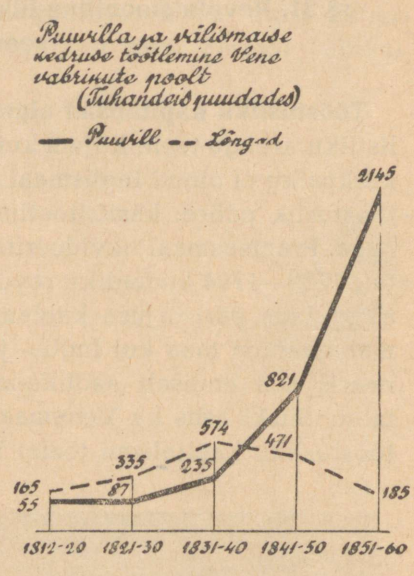

vabal kokkuleppel palgatud tööjõu rakendamine andsid tunnistust kahtlematuist edusammudest kapitalistliku tööstuse arengus. 1804. a. oli 2423 vabrikut 95 000 töölisega, kellede hulgas oli vabal kokkuleppel palgatuid 45 000. Aastal 1825 kasvas vabrikute arv 5261-ni, tööliste arv 211 000-ni, neist oli vabal kokkuleppel palgatuid 114 000.

Sel kombel töötas juba pool kõigist vabrikuis tööl olevaist töölistest vabal kokkuleppel palgatuna. Mõned ettevõtted, nagu näiteks puuvillavabrikud, olid rajatud peamiselt vabapalgaliste tööjõule, kuigi enamik vabapalgalistest töölistest olid pärisorised talupojad, kes töötasid vabrikuis sageli mõisniku käsul, et tasuda talle raharenti. Raharendisüsteemi levimine mõisnike mõisades XIX sajandi algul oli lahutamatult seotud tööstuse

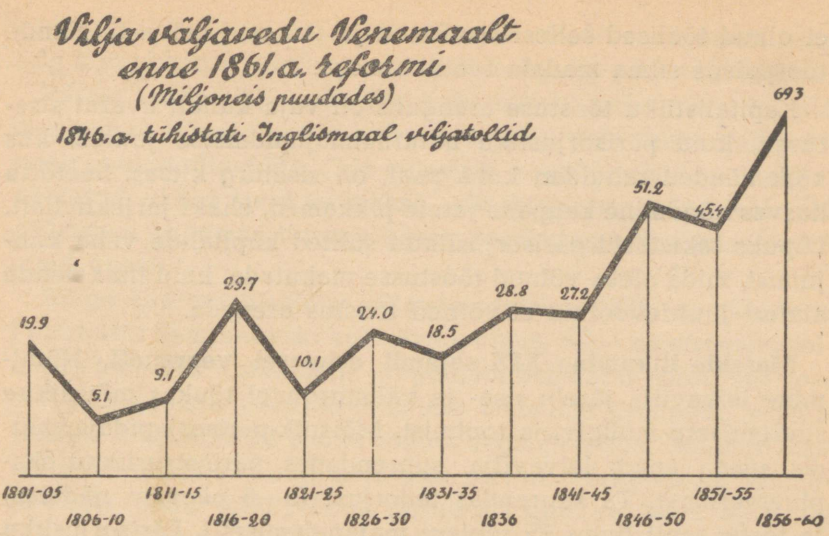

kasvuga. Kümned tuhanded obrokitalupojad, kes läksid vabrikuisse ja tehaseisse, moodustasid tööstuslike tööliste peamise armee.

Vabapalgaliste tööjõudu rakendavate kapitalistlike manufaktuuride kasvuga üheaegselt arenes ka talupoeglik väiketööstus. XIX sajandi algul oli Ivanovo küla talupoeglikust väiketööstusest kasvanud kapitalistliku manufaktuuri keskuseks. Kokkuostu ja tööde väljajaotamise kontorid varustasid talupoegi lõngadega ja ostsid neilt kokku kangaid, mis said lõpliku väljatöötuse vabrikuis. Mitmed oma külakaaslaste ekspluateerimisest rikastunud pärisorised talupojad hakkasid hiljem ise vabrikantideks.

Kuid pärisorjusliku korra juures ei võinud tööstus õiget viisi areneda. Pärisorjus pidurdas tööstusliku proletariaadi tekkimist ja takistas küla proletariseerimist. Obrokitalupoegadest vabapalgalisi töölisi võidi härra tahtel vabrikust külasse tagasi kutsuda. Loovutades peaaegu kogu oma töötasu mõisnikule,

ei olnud töölised sellest huvitatud ja töötasid halvasti. Nende töö paistis silma madala tootlikkusega.

Kapitalistliku tööstuse arenguks on vaja küllalt avarat siseturgu, kuid pärisorjusliku naturaalmajapidamise juures, kus kõik nõuded rahuldati koha peal, oli siseturg kitsas. Seetõttu kasvas nõudmine kaupade järele pikkamisi, ehkki järjekindlalt. Lõpuks takistasid pärisorjuslikud suhted kapitalide vaba kuhjumist, mida oleks võinud tööstusse mahutada, kuid ilma nende alalise juurdevooluta ei võinud tööstus areneda.

Masside liikumine XIX sajandi esimesel veerandil. Nõudmine leivavilja järele sise- ja välisturgudel tõukas mõisnikke suurendama müügivilja tootmist. Mõisnik-pärisorjapidaja püüdis saada enam leivavilja, suurendades pärisorjuslikku ekspluateerimist. Ta suurendas teoorjust (5—6 päevani nädalas) ja tõstis renti (kuni 75 rublani majapidamiselt). Pärisorjusliku ekspluateerimise kõvendamisele vastasid talupojad ülestõusudega. Mõisnikud rahustasid neid julmalt relvastatud jõudude abil. Kõige ulatuslikum oli 1820. a. ülestõus Donil, mis haaras Donimaa ja Jekaterinoslavi kubermangu naabermaakonnad. Ülestõusu alustasid Doni talupojad, protesteerides ametnikemõisnike kavatsuse vastu pärisorjastada Donile tulnud talupoegi, kes asundasid asustamata maid ja pidasid endid vabadeks. Ülestõus suruti maha sõjaväelise jõuga.

Massilise ulatuse võttis liikumine Uurali tehastes, eriti Kõštõmi tehastes. Tõukeks tööliste ja talupoegade ülestõusule Uuralis oli palga mittemaksmine ja leiva kallidus tehase kauplustes. Kõštõmi töölistega ühinesid ka naabruses olevate Ufaleja tehaste töölised. Ülestõusnud töölised valisid oma juhiks Kõštõmi töölise Kliment Kossolapovi. Kõštõmi ja Ufaleja töölisi saadeti rahustama sõjaväelised komandod. Kossolapov ja ta 12 seltsimeest areteeriti ning viidi Jekaterinburgi (nüüdne Sverdlovsk). Töölisi karistati vitsadega.

Rahulolematus haaras ka sõjaväge. Väeteenistus kestis 25 aastat. Väiksemategi eksimuste eest langesid soldatid rän-

kade kehaliste karistuste alla. „Kuigi isamaad ma kaitsen, aina selg mul peksust paistes," lauldi tolleaegseis soldatilauludes.

Pärast võitu Napoleoni üle koju tagasi pöördudes lootsid maakaitseväelased saada vabaduse, kuid neid ootas mõisnike poolt endine rõhumine. „Me valasime verd," kurtsid maakaitseväelased, „kuid meid pannakse jälle higistama mõisateol. Me päästsime kodumaa türanni käest, isandad aga türanniseerivad meid uuesti."

Kõige suurem ülestõus sõjaväes toimus 1820. a. oktoobris Peterburgi Semjonovski kaardiväepolgus. Selle kutsus esile soldatite loomalik kohtlemine polguülem Schwarzi poolt, kes seadis polgus sisse isegi Araktšejevi aegadele talumatu terrorirežiimi. Ülestõusnud roodu toetas kogu pataljon. Soldatid käitusid rahulikena, kuigi neil olid relvad. Ülestõusnud semjonovlaste poole hoidis kogu garnison. Kuid soldateil ei olnud juhte, nendega õiendati arveid julmalt. 600 soldatit karistati kadalipuga, mitu inimest nende seast peksti surnuks.

1820. a. oktoobri lõpul leiti Preobraženski polgu kasarmuis proklamatsioone Semjonovski polgu sündmuste kohta. Proklamatsioonides kirjutati, et „tsaarilt ei ole loota midagi: ta ise pole keegi muu kui suur röövel".

See oli esimene tsaarivastane poliitiline proklamatsioon sõdurite keskel.

Aadlikud-revolutsionäärid. Pärisorjusliku Venemaa eesrindlikud inimesed hakkasid kapitalismi algava arengu mõjul aru saama, milliseks maa tootvate jõudude piduriks on pärisorjus. Nad veendusid ka isevalitsuse poliitilise korra muutmise vajaduses, mille all miljonid inimesed olid muudetud õiguseta orjadeks. Tõukeks pärisorjuse vastu võitlemise vajalikkuse tunnetamisele oli paljudele eesrindlikele inimestele ka 1812. a. rahvasõda. See pani neid mõtlema kodumaa eest sangarlikult võidelnud pärisorise rahva raske seisundi üle ja otsima sellest seisundist väljapääsu. Tugevat mõju avaldasid Vene haritud aadli parima osa poliitilise teadvuse ärkamisele ka Prantsuse kodanliku revolutsiooni eesrindlikud ideed.

1812. a. sõjast ja välismaistest sõjakäikudest osavõtnud noored ohvitserid-patrioodid uurisid entsüklopedistide valgustavaid ideid ja lugesid innukalt Montesquieu', Rousseau' ja teiste eesrindlike kirjanike poliitilisi teoseid.

Määratu suurt mõju avaldas vene ohvitseridele Pariis. See oli aktiivse poliitilise elu keskus. Sattudes Pariisi tutvus vene haritud noorus mitmesuguste poliitiliste vooludega, luges mitmesuguste suundadega brošüüre ja ajalehti, hakkas poliitiliselt mõtlema ja süttis tegutsemistahtest. Noored aadlikud-revolutsionäärid uurisid mitmesuguste maade kodanlikke konstitutsioone, arutasid nende paremusi ja rakendatavust Venemaal.

Veel suuremat mõju avaldasid eesrindlikele ohvitseridele rahvuslikud vabadusliikumised ja revolutsioonilised sündmused Euroopas — Balkanil, Itaalias ja Hispaanias. „Ühest Euroopa otsast teiseni," kirjutas Pestel, „kõikjal üks ning sama. Portugalist Venemaani, ühtegi maad, isegi Inglismaad ja Türgit — neid kaht vastandit — välja jätmata, paneb reformivaim, ajavaim kõikjal nii-öelda meeled pulbitsema."

Hispaania „vabadusvõitlejate" juhi Riego eeskuju muutus aadlikele-revolutsionääridele vabaduse eest sangarliku võitlemise sümboliks. Riego hukkamine (1823) kutsus nende keskel esile äärmise pahameele ja protestipuhangu.

Välismaistelt sõjakäikudelt tagasipöördunud noored ohvitserid tunnetasid eriti sügavasti teravat vastuolu kodanliku Euroopa ja pärisorjusliku Venemaa vahel. Kodanlikus Euroopas kasvasid vabrikud ja tehased, arenes kaubandus, õitsesid teadused, elanikkond kasutas teatud vabadusi. Pärisorjuslikul Venemaal nägid nad maa majanduse kohutavat mahajäämist, pärisorjuslikku orjapidamist, üldist harimatust, isevalitsuse omavoli. Eriti tekitas neis pahameelt talupoegade ja linnaelanikkonna vilets seisund. Eesrindlikud aadlikud tegid järelduse, et „talupoegade pärisorjastamine on kõigi meie sisemiste pahede põhjus".

Kirjeldades talumatut „soldatielu", osutasid nad orja-soldati saatusele, kes oli kohustatud teenima 25 aastat, kel ei olnud

lootustki perekonna juurde tagasi pääseda, kes sattus range drilli ja julma peksu alla ja kiratses nälja käes. Samal ajal aga välismail „mitte ainult ohvitserid, vaid ka reamehed said meretagust vaimu, nägid, et sõjaväed kasutasid seal suuri soodustusi, suurt lugupidamist" (dekabrist Zavališini seletusest).

§ 32. 1825. a. 14. detsembri ülestõus.

Aadlikkude-revolutsionääride salaühingud. Vene sisekorra reorganiseerimiseks asutasid aadlikud-revolutsionäärid poliitilisi salaorganisatsioone. Algul olid paljud vene aadlikud-revolutsionäärid usulis-kõlbeliste seltside — vabamüürlaste loožide — liikmed, kasutades neid oma poliitilisteks eesmärkideks.

Aadlikkude-revolutsionääride esimene poliitiline salaühing asutati 1816. a. Seda nimetati „Tõelike ja Ustavate Isamaapoegade Ühinguks" ehk „Päästeliiduks". Ühingu asutajaks oli polkovnik Aleksander Muravjov. Ühingus oli 20 liiget. Ta seadis oma eesmärgiks talupoegade pärisorjuslikust sõltuvusest vabastamise ja Venemaal konstitutsioonilise monarhia sisseseadmise. Ühingus kujunes kaks voolu — mõõdukas ja sõjakas. Viimase eesotsas seisis polkovnik Pavel Ivanovitš Pestel (1793—1826).

Seda liitu asendas kaks aastat hiljem uus — „Hüveolu Liit" (1818—1821). See ei olnud enam nii kitsas vandenõu-organisatsioon kui esimene liit. Hüveolu Liidus oli 200 liiget. Organiseeriti kohalikud osakonnad — „upraavad". Kõige revolutsioonilisem neist — Lõuna upraava — loodi polkovnik Pesteli poolt Ukrainas (Tultšinis). Pesteli mõjul pooldas Hüveolu Liit vabariiklikku korda Venemaal.

1821. a. jaanuaris toimus Moskvas Liidu kongress, kus ilmnesid teravad lahkhelid. Mõõdukad liikmed kuulutasid Hüveolu Liidu laialisaadetuks.

Pestel ei nõustunud kongressi otsusega. Ta lõi 1821. a. uue organisatsiooni — „Lõunaühingu" (1821—1825). Selle koosseisu kuulusid Pestel, Bestužev-Rjumin, Sergei Muravjov-Apostol, Davõdov ja teised. Lõunaühingu juhiks oli Pestel. Ta oli avara mõistuse, laialdase hariduse ja võimuka iseloomuga inimene. Puškin kirjutas temast: „Pestel on tark mees selle sõna täies mõttes. Ta on originaalsemaid vaimuinimesi, keda ma tunnen."

Pavel Ivanovitš Pestel (sündinud 1793) sai suurepärase hariduse. 1812. a. võitles ta vaprasti Napoleoni vastu ja sai haavata Borodino lahingus. Koos Vene sõjaväega võttis ta aastail 1813—1815 osa välismaistest sõjakäikudest. Varasest noorusest alates innustus Pestel ühiskondlikest õpetustest, uuris Voltaire'i, Diderot', Rousseau' ja paljude teiste Euroopa aatlejate teoseid. Revolutsioonid Läänes, äärmine meelepaha pärisorjusliku korra ja omavoli pärast Venemaal ning poliitilise kirjanduse lugemine tegid Pestelist tulise revolutsiooni- ja vabariigipooldaja.

Pestel töötas välja Venemaa konstitutsioonilise ümberkorraldamise programmi. Ta nimetas seda „Vene õiguseks".

Pesteli eelnõu järgi pidi riigipöörde tagajärjel Venemaast saama „jagamatu vabariik", tugevasti keskendatud võimuga. Pestel pani ette hävitada kõik keisri perekonnaliikmed. Pärast monarhia kukutamist oleks tulnud välja kuulutada ajutise ülemvalitsuse diktatuur. Kõrgemaid võimuorganeid oli ette nähtud kolm: kõrgem seadusandlik organ — Rahvaveetše, kõrgem täidesaatev organ — Riigiduuma ja „järelevalve"-organ — Ülemkogu, kes kontrollib, kas seadust õigesti täidetakse. Pestel pani ette vabariigi demokraatliku korrastuse: kõik seisused kaotatakse, kõik kodanikud saavad ühetaolised õigused ja vabadused, valimistest osavõtuks ei nõuta ei varalist ega hariduslikku tsensust.

„Vene õigus" kuulutas talupoegade vabastamist koos maaga ja ilma igasuguse väljaostuta. Kogu harimiskõlblik maa jaotatakse kahte ossa. Riigi poolt mõisnikelt konfiskeeritud maadest kujundab üks pool ühiskondliku fondi. Sellest võib iga koda-

nik saada hingemaad. See osa maad on kogukonna valduses. Seda maad ei saa müüa ega osta. Teine osa maad koosneb riigija sellest eraomanike maade osast, mis ei ole riigi poolt konfiskeeritud. See määrati „ülejäägiks" ja seda maad võis osta ja müüa. Kuigi Pesteli maaseaduse eelnõu ei hävitanud seega täielikult mõisnike maaomandust, õõnestas ta seda siiski tugevasti.

1822. aastal tekkis Peterburgis „Põhjaühing", mis eksisteeris 1825. aastani. Selle koosseisu kuulusid poeet Rõlejev, Puštšin, Jakuškin ja paljud teised. Põhjaühingu juhiks oli kaardiväe ohvitser Nikita Muravjov (1795—1826). 1812. a. jooksis nooruk Muravjov kodunt ära sõjaväkke ja tegi kaasa välismaise sõjakäigu. Pariisis oli ta valimiskampaania pealtnägijaks. Seal kogus ta rohkesti revolutsioonilisi raamatuid. Pöördunud tagasi Venemaale, hakkas ta üheks salajase Põhjaühingu organiseerijaks.

Muravjov õppis tundma kõiki Euroopa konstitutsioone ja isegi 23 Põhja-Ameerika osariigi konstitutsioone. Paljud nende konstitutsioonide jooned said aluseks tema poolt väljatöötatud „Konstitutsiooni" projektile. N. Muravjovi eelnõu järgi jäi Venemaa monarhiaks. Selle eesotsas pidi seisma keiser, kelle võimu piirab Rahvaveetše, mis koosneb kahest kojast: ülemast ehk Ülemduumast ja alamast — Rahvaesindajate kojast. Rahvaveetšesse ja eriti Ülemduumasse valimise ja kandideerimise õigust omasid üksnes vallas- ja kinnisvaraomanikud. Pärisorjus kuulus kaotamisele, kuid maa pidi jääma mõisnikele. Talupojad pidid saama üksnes aiamaad, hurtsiku, loomad ja inventari. N. Muravjovi lõpliku projekti järgi varustati iga pärisorise talupoja perekond vabastamise puhul 2-tiinulise hingemaaga.

N. Muravjovi eelnõu kutsus välja arvustuse Põhjaühingu radikaalselt häälestatud liikmete poolt.

„Peamiselt tuleb lahendada maaomanduse küsimus," ütles Pestel, „maa tuleb anda talupoegadele: ainult siis saavutatakse revolutsiooni eesmärk."

P. I. Pestel.

Põhjaühingus etendas suurt osa poeet Kondrati Fjodorovitš Rõlejev (1795—1826). Ka tema võttis osa sõjast Napoleoni vastu ja välismaisest sõjakäigust. Sõjaväeteenistus Rõlejevit ei rahuldanud ja ta läks erru. 1823. a. hakkas ta koos Bestuževiga välja andma ajakirja „Poljarnaja zvezda". See ajakiri, samuti kui Rõlejevi „Mõtted" ja poeemid, avaldas määratu suurt mõju aadlinoorusele. 1820. a. omandas Rõlejevi nimi populaarsuse, sest ta oli esimene, kes julges paljastada ajutist soosikut Araktšejevit. Rõlejev astus Põhjaühingusse 1823. aastal. Ta võttis aktiivselt osa 1825. aasta 14. detsembri ülestõusu ettevalmistamisest. Rõlejev ise ütles enda kohta: „Ma ei ole poeet, vaid kodanik". Ta poeesiat läbisid ühiskondlikud motiivid, vabadusearmastus, orjuse vihkamine. Rõlejev oli üks tuli-

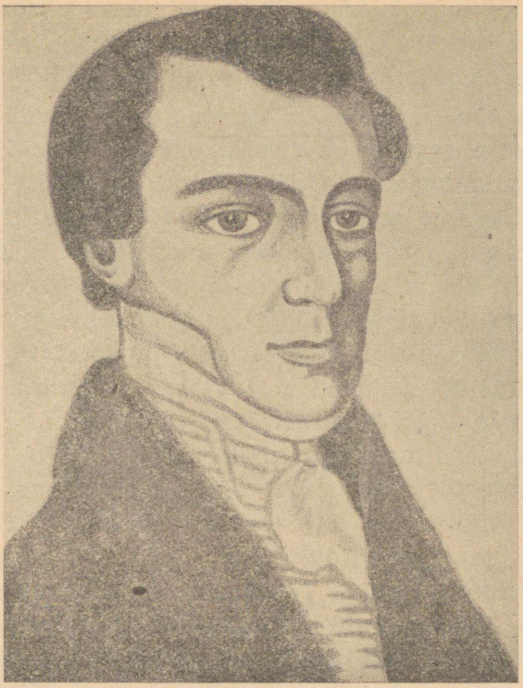

K. F. Rõlejev.

semaid tsarismivastase võitluse pooldajaid. Ta teadis, et lüüasaamine on võimalik, kuid ta oli täis tulist usku õige asja lõppvõidusse. Neid tundeid andis Rõlejev suurepäraselt edasi „Nalivaiko pihtimustes“:

Известно мне: погибель ждет
Того, кто первый восстает
На утеснителей народа.
Судьба меня уж обрекла.
Но где, скажи, когда была
Без жертв искуплена свобода?
Погибну я за край родной, —
Я это чувствую, я знаю . . .
И радостно, отец святой,
Свой жребий я благословляю!

(Tõlkes: Tean küll: hukatus ootab seda, kes tõuseb esimesena rahva rõhujate vastu — saatus mind juba määras. Kuid ütle, kus ja kas kunagi saavutati vabadus ohvriteta? Hukkun ma kodumaa eest — seda ma tunnen, ma tean... Ja rõõmsalt, püha isa, oma liisku õnnistan!)

Üheaegselt Põhja- ja Lõunaühinguga tekkis Ukrainas (Volõõnias) 1823. a. veel üks salaühing — „Ühendatud Slaavlaste Ühing". Selle asutajaiks olid ohvitserid vennad Borissovid, Gorbatševski ja teised. Selle koosseisu kuulusid vähejõukad ja alamast soost nooremad ohvitserid, samuti ka aadlikud, kes ei seisnud sõjaväeteenistuses. Ühendatud Slaavlaste Ühingul ei olnud väljatöötatud programmi, kuid rõhutati eriti otsustavalt tsaarivalitsuse ja pärisorjuse kaotamise nõuet. „Slaavlased" nõudsid kõigi slaavi maade föderatiivse demokraatliku vabariigi loomist. Sellal kui Põhja- ja Lõunaühingu liikmed olid vandeseltslaste kitsa ringi poolt ettevalmistatava sõjaväelise pöörde pooldajad, püüdsid „slaavlased" agiteerida soldatite masside hulgas. 1825. a. suvel võtsid „slaavlased" Pesteli programmi omaks ja liitusid Lõunaühinguga.

Dekabristide ülestõus. 1825. a. novembris suri Taganrogis ootamatult Aleksander I. Lapsi tal ei olnud. Troonikandidaadiks oli ta vend Konstantin, kuid ta loobus troonist juba Aleksander I eluajal. Troonile oleks pidanud astuma kolmas vend — Nikolai, kuid ta keeldus Konstantini kasuks. Kuni kestis kirjavahetus vendade vahel ja käskjalad sõitsid Peterburgi ja Varssavi vahet (kus elas Konstantin), oli riigis tegelikult interregnum. Valitsevais sõjaväelistes ringkondades, kes neist muudatustest ei teadnud, tekkis segadus, mida kasutasid Põhjaühingu liikmed. Nad otsustasid viia sõjaväed 14. detsembril, Nikolaile vande andmise päeval, tänavale ja, keeldudes vande andmisest, nõuda konstitutsiooni.

14. detsembri hommikul 1825 läksid Senati väljakule polgud komandöride-dekabristidega. Ülestõusnud soldateid ja madruseid oli väljakul kokku üle 3000. Sõjaväed rivistusid Peeter I mälestussamba ümber karreesse — nelinurgakujulisse lahingurivistusse, kuid jäid tegevusetuks. Ülestõus oli ette valmistamata ja juhid ei ilmutanud otsustavust. Diktaatoriks määratud Sergei Trubetskoi hakkas viimasel hetkel kartma, et ülestõusjail on liiga vähe jõude, ega ilmunud üldse väljakule. Juhita jäänud ülestõus kaotas otsekohe igasuguse plaanikind-

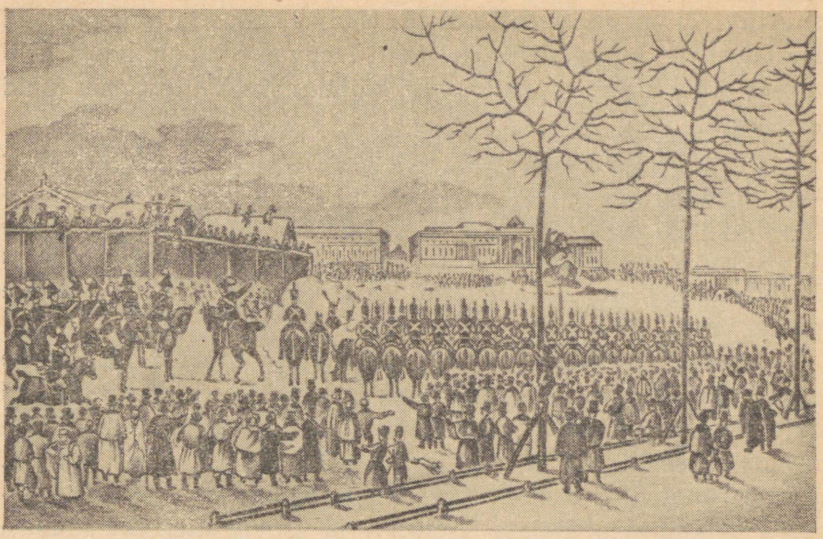

1825. a. 14. detsembri ülestõus. *Kaasaegne joonistus.*

luse ja algatuse tegutsemiseks. Kella 12-ks päeval koondas uus tsaar Nikolai I väljaku juurde usaldusväärsed väeosad ja suurtükiväe. Senati väljakule voolas kokku pärisorje, käsitöölisi ja linna kehvikuid. Iisaki peakirikut ehitavad töölised pildusid tsaari ja ta sõjaväge puuhalgudega. Ülestõusnud soldatite vastu võeti tsaari käsul ette mitu ratsarünnakut, kuid need löödi karreest saadetud kuulirahega edukalt tagasi. Ei komandöride keelitamised ega metropoliidi manitsused ei suutnud murda ülestõusnud soldatite revolutsioonilist kindlameelsust. Peterburgi kindralkuberner Miloradovitš, püüdes mõjutada ülestõusjaid laialiminekule, sai surmavalt haavata ühe kõige kindlameelsema ohvitseri — Kahhovski poolt. Lähenenud tsaari suunas, avasid ülestõusjad püssidest kiirtule. Kuid ükski neist dekabristide tegudest ei kandnud pealetungi iseloomu. Kartes, et rahutus kandub üle „pööblile", käskis tugevasti hirmunud tsaar tulistada kartetšidega. Ülestõusnute kolonnid aeti laiali

suurtükiväetulega. Senati väljak, Neeva kallas ja tänavad olid laipadest üle külvatud. Öösel tehti Neevasse jääaugud ja lasti neisse mitte ainult tapetuid, vaid ka haavatuid. Ülestõusu juhid areteeriti.

Tšernigovi polgu ülestõus Ukrainas, mis algas 29. detsembril (10. jaan.) 1825, sai samuti kaotuse osaliseks. Provokaatori ülesandmisel areteeriti Pestel Peterburgi sündmuste eelõhtul. Ülestõusu asus juhtima Sergei Muravjov-Apostol. Kuid nagu Peterburgiski, nii ei julgenud ka tšernigovlased otsustavale pealetungile üle minna.

Julgemad Ühendatud Slaavlaste Ühingu liikmed panid ette saata ülestõusnud polk vallutama Kiievit, kus olid sõbralikud sõjaväeosad. Kuid mõõdukamad juhid, eesotsas Sergei Muravjov-Apostoliga, võtsid tarvitusele äraootamise taktika. Kiievi ründamise asemel viis Sergei Muravjov-Apostol sõjaväed Vassilkovist Belaja Tserkovi ja hiljem Žitomiri suunas, arvestades Lõunaühingu liikmete poolt juhitavate väeosade ühinemist. Kuid ta arvestused ei osutunud õigeks. 3. jaanuaril 1826 kohtas ülestõusnud polk Kovaljovka küla juures valitsusvägesid ja teda tulistati kartetšidega.

Ülestõus suruti maha. Tsaar Nikolai I karistas ülestõusnuid julmalt. 13. juulil 1826 poodi üles viis dekabristi — Pestel, Rõlejev, Kahhovski, Muravjov-Apostol ja Bestužev-Rjumin. Timukate kogenematuse või hooletuse tõttu kukkus kolm neist (Rõlejev, Kahhovski ja Muravjov) algul maha ja poodi teiskordselt. Paljud ülestõusust osavõtjad saadeti sunnitööle Siberisse. Sõdurid aeti läbi kadalipu, kusjuures igaühele anti 10—12 tuhat vitsahoopi, mille tagajärjel paljud surid siinsamas. Nii hukkus soldat Anoitšenko, kes kohtu otsusel pidi saama 12 000 hoopi. Palju soldateid saadeti asumisele Kaukaasiasse, kus sel ajal oli käimas sõda mägilastega.

Dekabristide ülestõus lõppes ebaõnnestumisega. Aadlikud-revolutsionäärid olid massidest eraldatud ega arvestanud masside liikumist. Olles sõjaväelise vandenõu taktika pooldajad, kartsid nad masside liikumist. Seepärast nad saidki lüüa. Kuid

dekabristide väljaastumise tähtsus on väga suur. See oli esimene avalik relvastatud ülestõus tsarismi vastu. Kuni selle ajani oli Venemaal üksnes talupoegade stiihilisi ülestõuse. Terveid aastakümneid innustasid dekabristide loosungid uusi revolutsionääre. „Kitsas on nende revolutsionääride ring. Hirmus kaugel on nad rahvast. Kuid nende asi ei ole kadunud," kirjutas Lenin dekabristidest (L e n i n, Teosed, XV köide, lk. 468).

Hinnates seda epohhi XIX sajandi vabadusvõitluse ajaloos ja dekabristide ülestõusu osa selles, kirjutas Lenin: „See on epohh dekabristidest Herzenini. Pärisorjuslik Venemaa on maha löödud ja liikumatu. Protesteerib tähtsusetu vähemus aadlikke, jõuetuid, ilma rahva toetuseta. Kuid parimad mehed aadlikest aitasid ä r a t a d a rahvast." (L e n i n, Teosed, XVI köide, lk. 575.)

Pärisorjusliku süsteemi kriis.

§ 33. Nikolai I monarhia.

Nikolai I isevalitsus (1825—1855). Keiser Nikolai I saavutas võimu, purustades dekabristide ülestõusu. Isevalitsusliku korra ja pärisorjuse säilitamine ning kõvendamine muutus tema valitsemisaja peaülesandeks.

„Endaga rahulolev keskpärasus, rooduülema silmaringiga, inimene, kes peab julmust energiaks ja kapriisset kangekaelsust tahtejõuks, hinnates üle kõige võimu välist nähtavust ja valmis selle nähtavuse eest kõige peale välja minema" — selline oli uus Vene keiser Engelsi iseloomustuse järgi (Marx ja Engels, Teosed, XVI köide, II jagu, lk. 24). Nikolai I kasvatajaks oli kuramaalane Lamsdorff, kes sisendas talle Preisi sõjaväelise distsipliini ja riigi sõjalis-poliitilise organisatsiooni austamist. Nikolai I sõbraks ja nõuandjaks oli Preisi kuningas Friedrich-Wilhelm III, kelle tütre Scharlottega Nikolai oli abielus. Sümpaatiad Preisi sõjaväelise vaimu vastu ajasid tsaari perekonnas sügavaid juuri. Tsaar ise oli suurimal määral selle austaja.

Juba nooruses oli ta halastamatu temale alluvate soldatite drillimisel. Nikolai tunnistas ise, et ta tunneb end õnnelikuna üksnes kasarmus. „Siin on vali kord, absoluutne seaduslikkus, ei mingit kõikteadmist ega vasturääkimist. Kõik järeldub üksteisest. Keegi ei anna käske, enne kui pole ise õppinud sõna kuulma", kõneles Nikolai.

Julm, nürimeelne, enesekindel Nikolai, kes kunagi raamatuid ei lugenud, pidas Araktšejevi korrast valjusti kinni. Kui keegi kuberner pani ette määrata kahele salakaubavedajale surmanuhtlus, andis Nikolai I resolutsiooni: „Kihutada süüdlasi 12 korda läbi tuhande mehe. Jumal tänatud, meil surma-

nuhtlust pole olnud ega hakka minagi seda sisse seadma." Süüdlased peksti keppidega surnuks. Seda juhtus tihti Nikolai I valitsemise ajal. Rahvas ristis tsaari tabavalt Nikolai Palkin'iks[1].

Nekrutite drillimine Nikolai I ajal. *Vassiljevi joonistus.*

Nikolai I jätkas oma eelkäijate võitlust revolutsiooni vastu. Pärast dekabristide hävitamist iseloomustas keiser Nikolai I oma poliitilist programmi järgmiselt: „Kõige halastamatum ja armuheitmatum tuleb võitlus vandeseltslaste ja vandenõu juhtidega. Ma jään järeleandmatuks: olen kohustatud andma seda õppetundi Venemaale ja Euroopale."

[1] Eesti keeli — kepimees.

Isevalitsuse kõikumatuse kindlustamist teostas Nikolai I ühest küljest julmima terroriga ja teisest küljest — politseilisbürokraatliku aparaadi edasise tugevdamisega.

Nikolai I lõi keiserliku kantselei erilise „Kolmanda osakonna", kelle ülesandeks määrati poliitiline nuhkimine. Selle

Vahimees. *Kaasaegne joonistus.*

eesotsas seisis sandarmiülem kindral Benkendorff, kes organiseeris sandarmite korpuse ja poliitilise salapolitsei. Kogu Venemaa jaotati seitsmeks sandarmeeria-ringkonnaks, kusjuures igasse ringkonda nimetati üks sandarmeeria kindral. Arvuka salaagentuuri kaudu olid sandarmid kohustatud „jälgima

kodanike meelsust, tähele panema, kes väljendub vabalt ja aupakkumatult usu ja valitsuse vastu, nuhkima, kas kuskil ei teki salaühinguid".

Eesmärgiga „lämmatada kehtiva korra vaenlaste kavatsused" teostati puhastust sõjaväes. Sõjaväe ohvitseride koosseisust heideti välja kõik need, keda kahtlustati dekabristidega ühenduse pidamises.

Nikolai I püüdis bürokraatlikku riigiaparaati veel enam tsentraliseerida. Ta segas end kõigisse riigivalitsemise pisi- ja üksikasjusse. Kogu Venemaa kujutas pärisorjuslikku sõjakasarmut, mis oli hirmust maha surutud ega julgenud protestida. Keegi Venemaad külastanud välismaa vaatleja kirjutas: „Kõik toimub seal nagu sõjakoolis, üksnes selle vahega, et õpilased seda enne surma ei lõpeta." Nikolai I ajal kasvas kogu riigivalitsemise alal ametnike osatähtsus. Sõjaväele ja politseile kulutati pool riigi sissetulekuist, haridusele aga — mitte üle ühe protsendi. Nikolai-epohhi altkäemaksuvõtmine, äraostmine, liigkasuvõtmine, viivitus asjaajamises, kohtute ja ametnike bürokratism muutusid kõnekäänuks.

Esialgu oli Nikolai I-sel kavatsus riigiasutiste süsteem „korda seada". Sel eesmärgil asutas ta 6. detsembril 1826 „Erilise salakomitee", Riiginõukogu esimehe V. P. Kotšubeiga eesotsas.

Selle töö peaorganiseerijaks määrati M. M. Speranski, kes oli Aleksander I poolt asumiselt tagasi kutsutud. Komitee eksisteeris mitu aastat, kirjutas virnadena pabereid, kuid ei teostanud mingeid ümberkorraldusi.

Nikolai I reaktsiooniline poliitika hariduse alal. Aadlinoorsoo hulgaline osavõtt dekabristide ülestõusust pani Nikolai I pöörama erilist tähelepanu noorsoo kasvatussüsteemile ja õpetamisele. 1828. aastast peale pandi kehtima koolimäärustik, mis viis kooliõpetuse alal kindlalt läbi seisuslikkuse põhimõtte. Määrati kindlaks, et kihelkonnakoolid on ette nähtud „kõige alamaile kihtidele", kreiskoolid — kaupmeestele ja käsitöölistele, gümnaasiumid ja ülikoolid — aadlikele. Kogu õppeasutiste tööd teostati „õigeusu, isevalitsuse ja rahvuse ühendatud

vaimus". See formuleering oli tolle ajastu eesrindlike ja revolutsiooniliste ideedega võitlemise ideoloogiliseks aluseks. Seati uuesti sisse õpetuse maksulisus ja õpilaste kehaline karistamine. Peaõppeaineiks olid gümnaasiumides „usuõpetus" ja vanad keeled — kreeka ja ladina keel. Mõnede gümnaasiumide ja kreiskoolide juurde asutati nn. „reaalklassid", kus matemaatikale ja füüsikale osutati enam tähelepanu.

Karistamine kadalipuga. *Tenginski polgu album.*

Pärast dekabristide ülestõusu ülikooli autonoomia annulleeriti. 1835. a. anti uus ülikooli seadus. See allutas ülikoolid õpperingkondade kuraatoreile. Üliõpilastele seati sisse vormiriietus. Kõigis teaduskondades oli usuteadus sunduslikuks õppeaineks. Paremad professorid ja õpetajad vallandati, üliõpilaste arv vähenes. Õppemaksu tõsteti, „et peatada ühiskonna alamais kihtides sündinud noorte inimeste juurdevoolu, kelledele kõrgem haridus on kasutu, sest see tekitab liigset luksust ja

viib nad oma seisuse ringist välja, ilma et sest oleks kasu neile endile ja riigile". Nõnda põhjendas seda abinõu Nikolai I aegne rahvahariduse minister Uvarov.

§ 34. Pärisorjusliku korra edasine laostumine.

Sise- ja välisturu kasv. XIX sajandi teisel veerandil tugevnes tunduvalt pärisorjusliku majanduse laostumine. Saaduste ostmine ja müümine turul muutus vajalikuks riigielu eelduseks. Lenin näitas, et „mõisnike poolt leivavilja tootmine müügiks, mis eriti arenes pärisorjuse olemasolu viimasel ajal, oli juba vana režiimi lagunemise ennustajaks" (L e n i n, Teosed, III köide, lk. 140).

Pärast viljatollide kaotamist Inglismaal (1846) kasvas tugevasti Vene teravilja väljavedu välismaale. 50-ndate aastate lõpuks moodustas teravilja väljavedu Venemaalt välismaale 35% kogu väljaveost, tõusis aga üksikuil aastail kuni 50%-ni. Peale vilja vedas tsaari-Venemaa välja kanepit, lina, köisi, harjaseid, rasva, nahku jms. Venemaale veeti sisse luksusasju ja seesuguseid kaupu, mida sisemaal ei toodetud: toorpuuvilla, puuvillast lõnga, puuvillaseid ja nahast tooteid, keemilisi produkte, instrumente ja masinaid.

Vene vabrikandid ja töösturid, kelledel pärisorjusliku korra tõttu ei olnud küllalt laia siseturgu, püüdsid toimetada oma kaupu välisturgudele — Türgisse, Iraani, Kesk-Aasiasse. Nende turgude monopoolsele valitsemisele pretendeeris Inglismaa, kel XIX sajandi keskel oli tööstusmaade seas esikoht ja kes sai „maailma töökoja" nimetuse. 30—40-ndaist aastaist peale algabki võitlus Lähis-Ida ja Kesk-Aasia turgude pärast Venemaa ja Inglismaa vahel.

40-ndate aastate teisel poolel sidus tsaari-Venemaa end kaubalepingute kaudu peaaegu kogu Euroopaga. Venemaa väliskaubanduse üldläbikäik suurenes $2^3/_4$ korda. Võrreldes aga teiste maade kaubaläbikäikudega olid Venemaa läbikäigud

alles tühised: tema arvele tuli üksnes 3,6% kõigist rahvusvahelise kaubanduse läbikäikudest.

Venemaal oli kapitalismi arengu aluseks siseturu aeglane, kuid pidev kasv. Suurenes nõudmine teravilja, põllumajanduslike toorainete ja tööstuslike kaupade järele. Nõudmise tõus kutsus esile sisekaubanduse läbikäikude suurenemise. See nähtub eriti kohalike ja ülevenemaaliste laatade kasvust

XIX sajandi esimesel poolel. Venemaa rahvamajandusele oli määratu suure tähtsusega Nižni-Novgorodi laat, mis Makarjevi külast viidi üle Nižni-Novgorodi. Suuri läbikäike osutasid Ukraina laadad.

Sisekaubanduse arengule aitasid kaasa ülesostjad ja rändkaupmehed. Ülesostjad sõitsid külasid ja asundusi mööda ning ostsid kohalikelt tootjailt põllumajanduslikke tooraineid ja käsitöösaadusi, vedades need hiljem laatadele või linnadesse. Rändkaupmehed ja harjuskid vedasid ning kandsid külasid mööda laiali mitmesuguseid kaupu, mida vajasid talupojad.

Kapitalistlike vormide kasv tööstuse alal. 40—50-ndaist aastaist hakkab kapitalistlik manufaktuur asenduma mehhaniseeritud suurtööstusega, mis töötab vabapalgaliste tööjõuga.

Paljud suured vabrikandid kerkisid esile väiketööstu rite ja talupoegade-kodukäsitööliste hulgast. Nad rikastusid laostunud ja vaesunud talupoegade või käsitööliste halastamatu ekspluateerimise arvel. Nikolski manufaktuuri omanik Savva Morozov näiteks oli algul pärisorine talupoeg. 1820. a. ostis ta enese vabaks. Hiljem oli ta karjane, voorimees, kangur-tööline, kangur-kodukäsitööline, käis jalgsi Moskvas oma tooteid ülesostjaile müümas, avas seepeale jaotuskontori ja lõpuks muutis selle vabrikuks. Samasuguse tee tegid läbi Prohhorovid, Garelinid ja mõned teised XIX sajandi Vene vabrikandid.

XIX sajandi esimesel poolel hakkas arenema kapitalistlik metallurgiatööstus, kuid selle arenemine läks väga aeglaselt. XIX sajandi esimese poole lõpul avastati rauamaaki Ukrainas, Bahmuti maakonnas ja Mariupoli lähedal. Metallurgiatööstus ei olnud Ukrainas veel kujunenud. Vene metallurgia keskuseks jäi edasi mäetööstuslik Uural, kus tootmine oli rajatud pärisorjuslikule tööle ja mahajäänud tehnikale.

Nii Euroopa kui ka Vene tööstusele oli XIX sajandi esimesel poolel iseloomustavaks linase riide toodangu langus, sest üleminek purjelaevadelt aurulaevadele vähendas järsku linase riide tarvitust välismaal. 40—50-ndail aastail toimus puuvillatööstuse kasv. Puuvillatööstus oli sel perioodil juhtivaks tööstusharuks. Just sel alal hakkas kõige varem teostuma üleminek manufaktuurilt vabrikule (algul ketruse ja sitsitrükkimise, hiljem kudumise alal).

30-ndate aastate lõpul algas kullatööstuse areng Ida-Siberi eratööstuses Jenissei jõe basseinis ja veidi hiljem — Leena jõel.

Üldist pilti vabrikutööstuse arengust XIX sajandi esimesel poolel pakuvad järgmised andmed: 1815. a. oli Venemaal üldse 4 189 vabrikut 173 000 töölisega. 1858. a. kasvas vabrikute arv 12 259-le ja tööliste arv — kuni 549 000-le.

40-ndate aastate algusest hakati tootmise alal kasutama aurumasinaid. Vabrikandid hakkasid tellima välismaa masinaid.

25 aasta kestel (1835—1860) kasvas masinate sissevedu 25-kordseks.

XIX sajandi alguses olid pärisorise tööjõuga töötavad vabrikud ja tehased vaba tööjõuga töötavaist vabrikuist suuremad. Vaba tööjõuga vabrikud töötasid siseturule. 1825. a. oli kõigis vabrikuis 210 000 töölist, nende hulgas 114 000 (54%) vabapalgalisi. 50-ndate aastate lõpul oli vabapalgaliste tööliste töö

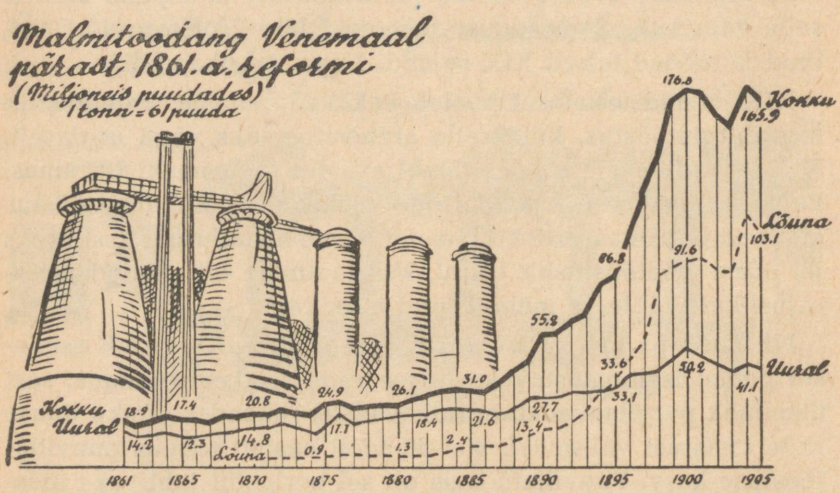

pärisorjade töö suhtes ülekaalus. See tähendas kapitalismi kindlat juurdumist tööstusse.

Pärisorjusliku töö kahjulikkus. Vaba tööjõuga vabrikud töötasid edukamalt kui pärisorjuslikud manufaktuurid. Pärisorjuslik töö oli ebatootlik. Masinate töölerakendamine tegi suure tööliste hulga kasutamise liigseks, kuid vallandada vabriku juurde kuuluvaiks tunnistatud pärisorje (possessioonseid) ei saadud. Alles aastal 1840 anti seadus, mis lubas vabrikantidel neile kuuluvaid possessioonseid töölisi vabaks lasta. Ainult väga vähesed vabrikandid kasutasid seda seadust.

Ka põllumajanduse alal hakkas pärisorjusliku töö kahjulik-

kus silma paistma. Põllumajanduse alal oli tehnika veel mahajäänum kui tööstuses. Maa kurnati välja. Saagid olid vähesed. Perioodilised näljaajad viisid talupoegade majanduselu laostumisele ja külaelanikkonna väljasuremisele. Mõisnikud aga, vajades raha, suurendasid ekspluateerimist. Mõisateol töötasid pärisorjad halvasti. Pärisorjade mõisategu muutus vähem kasulikuks kui töö vabal kokkuleppel palgatud moonakatega. Mõningad eesrindlikud mõisnikud hakkasid sisse seadma viljavaheldussüsteemi, parandama maaharimist, kasutades täielikumaid põllutööriistu. Paljud Vene mõisnikud viisid oma pärisorjad üle kuumoonaga mõisateenijaiks, nende maad aga liitsid mõisa künnimaaga. Kuid kõik need abinõud ei andnud toodangu soovitud suurenemist.

Mõisnike poolt maata jäetud talupoegkond laostus. Kruntrendi-pärisorjad lasti mõisnike poolt kõrvalistele tööndusaladele, uutesse vabrikutesse, hiljem aga — raudteede ehitustöödele. Külas toimus kihistumine. Hakkas siginema külakodanlus — kulaklus. Kulakuile andsid mõisnikud sageli vabaduse suure väljaostu vastu. Suurenes samal ajal kehvistu, kelle ridadest arenevale tööstusele ja kapitalistlikule põllumajandusele tuli odava tööjõu uusi laialdasi kaadreid.

Raske oli ka riigitalupoegade olukord, keda aastal 1836 arvati olevat üle 9 miljoni. Nad elasid riigimaal ja peale kõigile talupoegadele üldise pearaha maksid riigile veel ka kruntrenti. Riigitalupoegade rahalised kohustused olid äärmiselt segased ja koormavad. Kohalik politsei pressis talupoegadelt välja seadusvastaseid liigseid makse. Riigitalupojad ei suutnud tasuda kasvavaid makse ning laostusid. Riigitalupoegade maksuvõime tõstmiseks ja nende rahutuste peatamiseks viidi kõrge riigiametniku krahv Kisseljovi juhtimisel läbi riigimõisade valitsemise reform. Moodustati eriline riigivarade ministeerium, mis pidi hooldama riigitalupoegi, segades end kõigekülgselt nende majanduslikku ja ühiskondlikku ellu. Talupoegade omavalitsuse esindajad külades ja valdades allutati määratu suurele ametnike hulgale. Viidi läbi abinõud maade väljamõõtmiseks,

Nikolai-aegsed ametnikud. *Pauli joonistus.*

maa juurdemõõtmiseks vähese maaga talupoegadele ja nende ümberasundamiseks, abiandmiskassade sisseseadmiseks jne. Tsaariametnikud ahistasid ja röövisid endiselt talupoegi, kellede olukord Kisseljovi reformi teostamise tagajärjel paranes vähe.

Nikolai I majanduspoliitika. Kaubanduse ja tööstuse arengut soodustas ka Nikolai I majanduspoliitika. Püüdes puutumatuna säilitada pärisorjapidajate-mõisnike diktatuuri, oli Nikolai I samal ajal sunnitud toetama ja enda poole meelitama kaupmehi ja vabrikante. Selle poliitika põhjustas maa majandusliku ja rahandusliku seisundi parandamise vajadus. Kaubandus ja tööstus said valitsuselt toetust kaitse- ja keelutollide näol. 1822. a. seati sisse tariif, mis keelas toodete 3110 liigi sisseveo

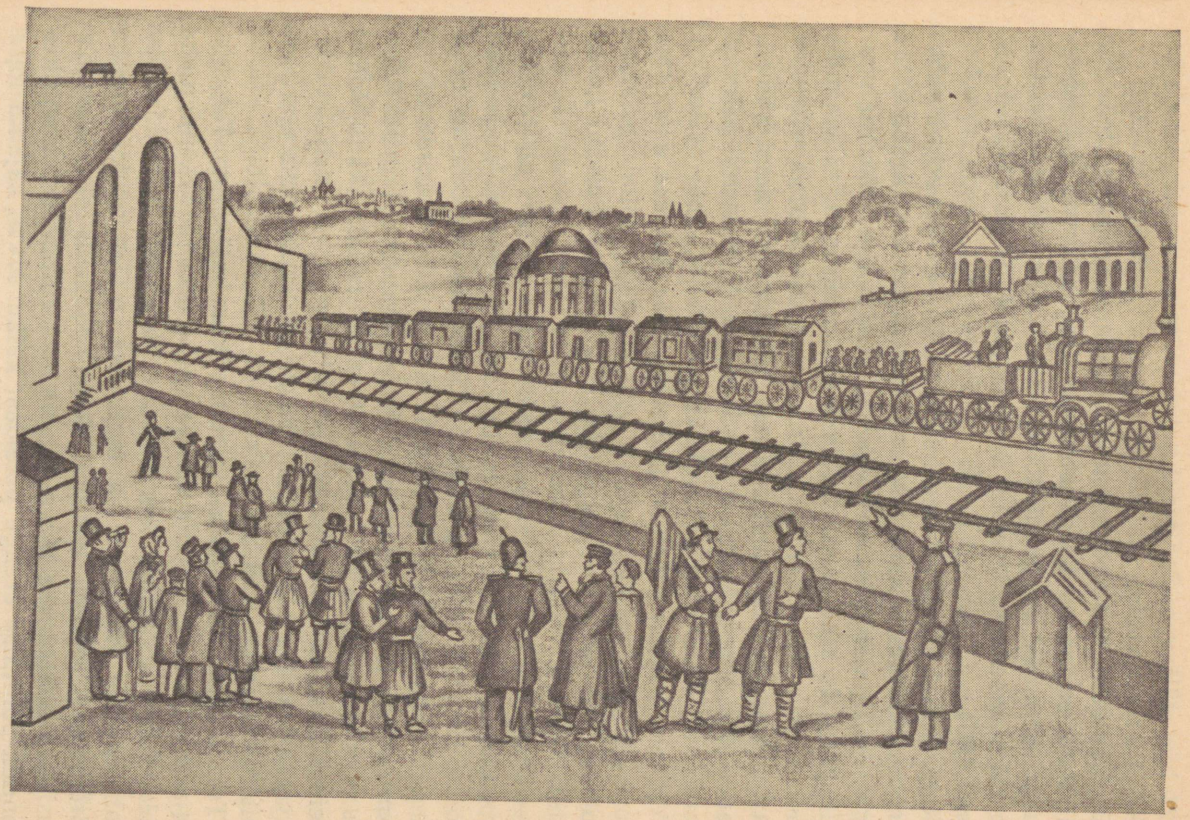

Peterburgi-Moskva raudtee. *Vene rahvamaal.*

ja 21 liigi väljaveo. See tariif kehtis väheste muudatustega ka Nikolai I valitsemise ajal.

Et rahuldada kvalifitseeritud spetsialistide vajadust tööstuse alal, loodi eriõppeasutised: tehnoloogiline instituut, metsainstituut jt. Aeg-ajalt korraldati tööstuslikke näitusi, Vene tööstustooteid saadeti esmakordselt ülemaailmsele näitusele Londoni aastal 1851.

Rubla kursi kindlustamise huvides viis Nikolai-aegne rahaminister Kankrin läbi rahareformi, ennistades metallraha käibe riigis. XIX sajandi esimesel poolel lasti välja määratu suur hulk paberist assignaate. Rubla kurss assignaatides saavutas vaevalt veerandi hõberubla väärtusest. Valitsus ostis väärtusetuks muutunud assignaadid tagasi ja kõrvaldas need käibelt, seades sisse uue rahaühiku — hõberubla. Väljalastud paberist krediiditähed vahetati hõberahaks juba rubla rubla vastu.

Valitsus hakkas tööstuse ja kaubanduse huvides arendama transporti ja parandama teid. Aastal 1837 ehitati esimene raudtee Peterburgi ja Tsarskoje Selo (nüüdse Puškini linna) vahel. Rööpad, vedurid ja kogu varustis toodi Inglismaalt. Esimeseks teeks, mis omas majanduslikku tähtsust, oli raudtee Peterburgi ja Moskva vahel (nüüd Oktoobri-raudtee), mis avati 1851. a. ja mida ehitati 9 aastat. 1855. aastaks moodustas kogu Venemaa raudteevõrk kokku 980 versta ja oli 5 korda lühem Prantsusmaa ja 6 korda lühem Saksamaa raudteevõrgust. Valitsus püüdis kasutada ka veeteid. 40-ndail aastail hakkas Volgal arenema kaubalaevandus ja 50-ndail aastail — reisijatevedu. Sajandi keskel liikles Volgal juba 20 aurikut. Selleks ajaks oli ehitatud esimene aurulaevatehas.

Tsaari-Venemaa tehnilis-majanduslik mahajäämine. Tehnilis-majanduslikus suhtes jäi tsaari-Venemaa ikka tugevamini maha Lääne-Euroopa eesrindlikest maadest. Eriti näitlikult esineb see mahajäämine Venemaa ja Inglismaa majandusliku arengu võrdlemisel. Tsarism oma poliitikaga soodustas tehnilis-majandusliku mahajäämise tõusu ja meie maa kultuurilise ning ühiskondlik-poliitilise arengu pikaldast käiku. XVIII sajandi lõpul

sulatasid Venemaa ja Inglismaa välja ühesuguse hulga malmi — kumbki 8 000 000 puuda aastas. Venemaa kahekordistas selle hulga XIX sajandi esimesel poolel ja viis väljasulatamise 16 000 000 puudani, Inglismaa tegi aga peaaegu 30-kordse hüppe ja sulatas 1859. a. 234 000 000 puuda. 50-ndate aastate keskpaiku sulatati Inglismaal malmi 15 korda ja Prantsusmaal 3 korda enam kui Venemaal. Samasugune Lääne-Euroopast tahajäämine avaldus Venemaal ka teistel tööstus-, kaubandus-, raudtee- ja veetranspordialadel. Venemaa tähtsaimad tööstusharud ei rakendanud veel masinaid, vaid põhjenesid pärisorjuslikul tööl. Uurali rauatootmistehased paistsid silma äärmise tehnilise mahajäämisega.

Üha kasvav mahajäämine valmistas ette pärisorjusliku Venemaa paratamatut katastroofi, esijärjekorras sõjalist katastroofi.

§ 35. 30—40-ndate aastate rahvuslik-vabastuslik massiliikumine.

Ülestõus Poolas aastail 1830—1831. Kogu XIX sajandi esimene pool möödus Venemaal ägedas võitluses pärisorjuse ja isevalitsuse vastu. Nikolai I püüdis kogu oma valitsemise kestel lämmatada kaht temale kõige ohtlikumat jõudu: talupoegade ülestõusu sisemaal ja kodanlikku revolutsiooni Euroopas.

Kodanliku revolutsiooni uus tõus Euroopas oli esile kutsutud 1830. a. juulirevolutsiooni võiduga Prantsusmaal. Sellest teada saanud, andis Nikolai I käsu valmis seada 250 000-line armee sõjakäiguks Prantsusmaale. Tollal Poolas alanud ülestõus päästis Prantsusmaa tsarismi interventsioonist.

Juba XIX sajandi 20-ndate aastate lõpul organiseeriti Varssavis salaselts alamhorunžide (alamlipnikkude) kooli õpilastest. Olles Prantsuse 1830. a. revolutsiooni ideede mõju all ja lootes selle abile, teostasid nad 1830. a. novembris ülestõusu. Varssavi langes ülestõusnute kätte, kes vallutasid arsenali ja relvastasid linnarahva.

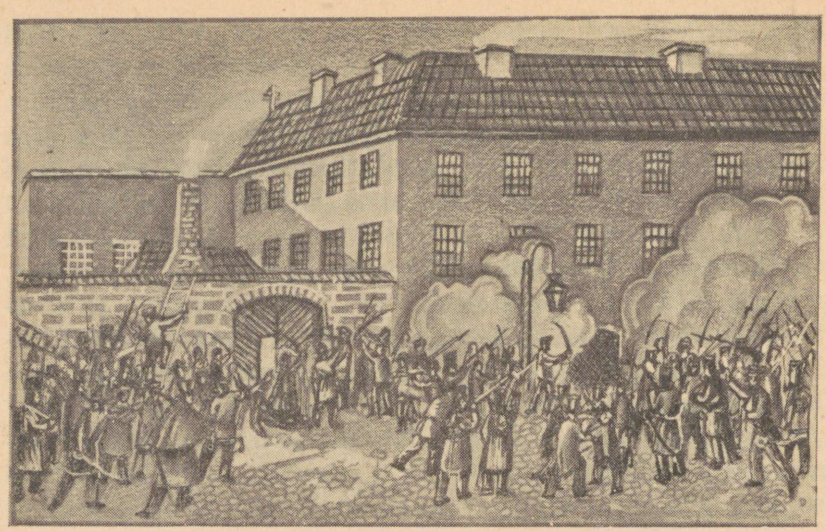

Vangla vallutamine ülestõusnute poolt 1830. a. Varssavis.

Diktaatoriks sai kindral Chlopicki, väga mõõdukate vaadetega mees. Ta kuulus šlahta sellesse ossa, kelle käes olid kõrgemad ametikohad Poolas ja kes oli Venemaast eraldumise vastu. Varsti pani kindral Chlopicki diktaatori-ameti maha. Loodi uus rahvavalitsus, kelle koosseisu läksid samuti ka väike-šlahta demokraatlike kihtide esindajad.

Uus seim kutsuti kokku 1830. a. detsembris. Seimi kõige otsustavamaks aktiks oli Nikolai tõukamine troonilt, sest 1815. a. konstitutsiooni järgi oli ta ühteaegu kogu Venemaa keiser ja Poola kuningas.

Poola ülestõusu mahasurumiseks saatis Nikolai I suure armee kindral Diebitschi juhatusel. Kuni 100 000 meheni tõusnud Poola armee lõi 7 kuu jooksul edukalt tagasi tsaariarmee surve. Varsti suri Diebitsch koolerasse. Uue armeega saadeti Poolasse kindral Paskevitš.

26. augustil 1831 vallutas Paskevitš Varssavi tormijooksuga ja karistas ülestõusnuid julmalt. 5 000 šlahta perekonda saa-

Sõjakolonistide ülestõus.

deti välja Kaukaasiasse, nende maad konfiskeeriti, 260 üliõpilast anti soldatiks, 30 ülestõusust osavõtnud naist pühitseti vägivaldselt nunnadeks.

Poola asehalduriks määratud kindral Paskevitš kandis 1833. a. algul tsaarile ette: „Hirm on maale juba peale aetud."

Poola 1830.—1831. aasta ülestõus lõppes täieliku kaotusega. Selle kaotuse peapõhjus seisis selles, et rahvuslik šlahta liikumine Poolas ei olnud iseloomult poliitiline ega sotsiaalne rahvarevolutsioon. Ta ei liitunud talupoegade omaga. Kuna šlahta ei tahtnud talupoegadele maad anda, siis ei saanud ta ka talupoegade toetust. Engelsi sõnade järgi oli see konservatiivne revolutsioon.

Ülestõusul puudus masside toetus ja ta purustati. 1815. a. konstitutsioon tühistati. Poola sõjavägi saadeti laiali. Varssavi ülikool suleti. Seati sisse vali tsensuur, keelati kõik poola kirjanike teosed. Pagedes jälitamiste eest emigreerusid ülestõusu juhid välismaale.

Ülestõusud Valge-Venes ja Ukrainas. Poolast paiskus ülestõus Leedusse, Valge-Venesse ja Ukrainasse, kuid ei võtnud kuskil massilist iseloomu.

Vene sõjavägede juhataja avaldas käskkirja, lubades selles vabastada pärisorjusest kõik, kes aitavad tsaari sõjaväge võitluses ülestõusnutega. Talupojad uskusid seda ja hakkasid üle minema tsaarivalitsuse poole. Ülestõusud suruti ka siin maha. Kõigil ülestõusudest aktiivselt osavõtnud aadlikel konfiskeeriti maad, talupoegadele vabadust tõotav päevakäsk kuulutati aga mitteseaduslikuks.

Ukrainas levis ülestõus ainult Dnepri paremal kaldal asuvas osas, Kiievi ja Podoolia kubermangu piiril. See haaras üksnes väikesearvulist poolastunud šlahtat. Ukraina talupojad ei toetanud ülestõusu, pidades seda ukraina ja poola panide asjaks. Ukraina ja vene suurmõisnikud ei toetanud samuti ülestõusu, sest tsarism rahuldas nende majanduslikud huvid.

Talupoegade liikumine Ukrainas. XIX sajandi 30-ndail aastail puhkes Ukrainas laialdane talupoegade liikumine. Selle kutsus

välja suurenev pärisorjuslik ja koloniaalne rõhumine. Talupojad keeldusid mõisateole minemast ja teisi koormatisi täitmast. Eriti püsiva iseloomu võttis talupoegade võitlus mõisnike ja tsaarivõimude vastu Podoolias. Siin võttis ta partisaniliikumise kuju, eesotsas Ustim Karmeljukiga, kes oli poola, ukraina ja vene mõisnike vastase talurahvaliikumise silmapaistev juht.

Talupojad-sunnitöölised almuseid palumas.

Karmeljuk sündis kehviku-pärisorja perekonnas. Ta teenis mõisas, anti hiljem mingisuguse üleastumise pärast soldatiks, jooksis polgust ära ja organiseeris talupoegadest väikese salga, kes ründas mõisnikke ja rikkaid taluomanikke. Karmeljuk tabati 1814. a., aeti läbi kadalipu ja saadeti sõjaväelisse komandosse Krimmi. Koos nelja soldatiga põgenes ta uuesti ja jätkas võitlust mõisnikega. Pärast uut areteerimist mõistis tsaarikohus talle surmanuhtluse, kuid asendas selle 10-aastase sunnitööga. Karmeljuk põgenes ka sunnitöölt ära ja alustas uuesti võitlust Podoolias, asudes talupoegade salga etteotsa ja hävitades mõisnike mõisu.

1827. a. suvel võtsid mõisnikud Karmeljuki jälle kinni. Kui talupojad mõisnike käsul teda kinni sidusid, pöördus Karmeljuk nende poole vihase kõnega: „Miks te ei seo neid (panisid) selle eest, et nad teid rõhuvad?" Ta veenis talupoegi mitte alandlikult taluda pärisorjuse iket. Koos Karmeljukiga anti kohtu alla 750 talupoega. Neist 300 inimest peksti piitsaga ja saadeti Siberisse, 180 anti soldatiks.

Aastal 1830 põgenes Karmeljuk (juba seitsmendat korda) Siberist sunnitöölt ja asus mõisnikevastase võitluse etteotsa. Karmeljuki suur populaarsus talupoegade keskel tegi ta tabamatuks. Igas onnis leidis ta kaitset ja pelgupaika. 1835. a. septembris, ühe haarangu ajal, mis mõisnikud korraldasid Karmeljuki peale, lasti ta maha kellegi šlahtitši poolt.

Siiski ei vaibunud veel kaua Karmeljuki poolt mõisnike vastu tõstetud talupoegade liikumise laine.

Kooleramässud ja ülestõusud sõjaväes. Võitluseks pärisorjusliku rõhumise vastu tõusid talupoegade massid kogu Venemaal. Aastail 1830—1831 haaras maad kooleratаud. Saanud alguse Kaukaasiast, jõudis see Moskvani ja Peterburgini. Kuulduste mõjul, et mõisnikud mürgitavad talupoegi surmava mürgiga, puhkesid rahutused. Rahvahulgad ründasid külades ja linnades haiglaid, sageli surmati arste.

1831. a. suvel puhkes ülestõus Novgorodi kubermangu sõjakolonistide keskel. Selle ülestõusu tulemuseks oli sõjaliste asunduste järk-järguline likvideerimine.

Eriti laia ulatuse võttis madruste, soldatite, käsitööliste ja „muude lihtseisuslike inimeste" ülestõus Sevastoopolis 1830. a. suvel. Ülestõusu põhjuseks oli talumatu surve tsaarisõjaväes ja -laevastikus. Kui Kaukaasias ja Bessaraabias sõjaväe seas algas katk, seati Sevastoopoli linnas ja laevastikus sisse vali karanteen. Kellelgi ei olnud õigust oma majast väljuda. Linnas algas nälg. Meeleheiteni viidud inimesed madrus Timofei Ivanoviga eesotsas lõid 1830. a. juunis alarmikella ja alustasid ülestõusu. Ülestõusnutega ühinesid töölised ja laevastiku meeskondade madrused. Kogu linn oli ülestõusnute käes.

Nikolai I karistas julmalt Sevastoopoli „mässulisi". Sõjakohtu alla anti 1 580 soldatit, madrust ja töölist. Iga kümnes mõisteti surma. Mõnedele mõisteti 3 000 kadalipuhoopi, mis samuti tähendas surma. 375 naist — madruste ja soldatite naised ja tütred — saadeti sunnitööle.

Talupoegade liikumine haaras 30-ndail aastail 26 kubermangu. See suurenes veel enam ühenduses ikalduse, nälja ja tulekahjudega reas Volga-äärseis linnades ja külades. Talupojad pidasid mõisnikke ja ametnikke süütajaiks ja õiendasid nendega arveid.

Masside liikumise kasv riigis kõneles masside üha suurenevast rahulolematusest pärisorjusega. Sandarmiülem Benkendorff kandis ärevuses tsaarile ette: „Rahva kogu vaim on suunatud ühele eesmärgile — vabanemisele." Ta andis tsaarile nõu teha talupoegadele järeleandmisi. 1840. a. anti kohustuslike talupoegade seadus, mis andis mõisnikele õiguse võimaldada talupoegadele isiklikku vabadust, kuid kohustas talupoegi tegema mõisnikule teoorjust või maksma kruntrenti. Uus seadus ei muutnud talupoegkonna olukorras midagi ja seepärast ta jätkas rahutustest osavõtmist ning pärisorjuslikust vangipõlvest vabastamise nõudmist.

Rahutuste arv kasvas: aastail 1826—1834 oli neid 145, aga aastail 1845—1854 juba 348. Suurenes talupoegade põgenemine ääremaadele. Põgeneti sageli tervete küladena.

§ 36. Kaukaasia vallutamine ja mägilaste võitlus iseseisvuse eest.

Kaukaasia vallutamine. Pärast 1812. aastal Napoleoniga peetud sõja võidurikast lõppu asus tsaari-Venemaa Põhja-Kaukaasia vallutamisele. Ülemjuhatajaks Kaukaasiasse määrati aastal 1816 kindral A. P. Jermolov, kes rakendas rangeid sõjalisi ja administratiivseid abinõusid.

Lääne- ja Ida-Kaukaasia territooriumil püstitati aastail 1817—1821 kõikjal hirmutavate nimetustega sõjalisi kindlustisi: „Hirmuäratav", „Tige kaevik" jt. Neist kindlustistest võttis Jermolov ette lakkamatuid sõjalisi ekspeditsioone mägilaste vastu, kes sunniti alistumisele relvaga ja näljaga. Jermolov käskis raiuda maha metsi ja ajada sihte, seletades, et maa rahustamistöös mängib kirves sama tähtsat osa kui püss ja tääk.

Kaukaasia süstemaatilisele vallutamisele üleminek oli tsaari-Venemaale seotud tõsiste välispoliitiliste komplikatsioonidega.

Venemaa sõjad Iraaniga (1826—1828) ja Türgiga (1827—1829). Mitmel korral tõukasid Inglismaa ja Prantsusmaa Iraani ja Türgit sõtta Venemaaga.

1826. a. suvel algas Venemaa sõda Iraaniga. Iraani väed vallutasid Aserbaidžani ning liikusid Dagestani ja Tšetšeenia peale. 1827. a. kevadel nimetati Kaukaasia armee juhatajaks Paskevitš, kes purustas Iraani sõjaväe. Sõda Iraaniga lõppes 1828. a. talvel Turkmantšai lepinguga, mille järgi Iraan loovutas Venemaale Nahhitševani ja Erivani, s. t. tunduva osa Armeeniast.

Samal ajal tuli tsaari-Venemaal pidada sõda Kaukaasia maade pärast ka sultanliku Türgiga (1827—1829). Tsaar Nikolai I püüdis kindlustada Venemaale mitte ainult Taga-Kaukaasiat, vaid haarata ka Konstantinoopolit ja väinu. 1827. a. purustas Vene laevastik Navarino lahes (Morea poolsaare juures) Türgi sõjalaevastiku. 1828. a. tsaariväed, püüdes minna Konstantinoopoli, vallutasid Moldaavia ja Valahhia, läksid üle Balkanite ja vallutasid Adrianoopoli. 1829. a. kirjutati Adrianoopolis alla rahulepingule, mille järgi Venemaale läks kogu Musta mere vöönd Kaukaasias, peale Batumi. Türgi oli sunnitud tunnustama kõiki tsarismi vallutusi Taga-Kaukaasias.

Olles vabastanud oma käed, otsustas Vene tsarism Kaukaasia lõplikult vallutada. Uuele ülemjuhatajale Kaukaasias — Paskevitšile — andis Nikolai I juhatusi „mägirahvaste jäädava rahustamise või alistumatute hävitamise" kohta.

Kaukaasia mägilased võitluses iseseisvuse eest. Vene tsarismil tuli tegemist teha Põhja-Kaukaasia väikesearvulise ja isoleeritud elanikkonnaga.

Imereteen-feodaal.

Tšetšeenia elanikkonna peamine hulk koosnes sõltumatuist, vabadest asukaist — usdeenidest. Peale vabade oli ka orje. Maata ja vaesunud usdeene (talupoegi) ekspluateerisid põlisaadel ja vaimulikkond, haarates oma valdusse kogukondlikud maad ja kogudes endile suuri lambakarju. Elanikkonna seas

tekkis sageli tülisid maatükkide ja karjamaade pärast. Kõik vaidlused ja protsessid lahendati tavaõiguse („adaadi") järgi.

Naabruses asuv Dagestan killustus väikesiks poolfeodaalseiks ja feodaalseiks valdusteks. Suuremad neist asusid Dagestani mereäärses osas. Valitsevat seisundit neis valdustes omasid khaanid ja bekid (vürstid), kelledest talupojad-usdeenid sõltusid. Bekid omasid samuti orje. Pärast Kaukaasia vallutamist tsarismi poolt läksid khaanid ja bekid üle Vene teenistusse. Kasutades tsaariarmee kaitset, haarasid nad sugukondade ühismaad oma valdusse ja muutsid usdeenid pärisorjadeks. Usdeenid kandsid feodaalkohustusi, soetasid khaanidele ja bekkidele mitmesuguseid saadusi. Toetudes bekkidele ja khaanidele, ekspluateerisid ja hävitasid tsaarikindralid halastamatult mägilasi.

Vastuseks rõhumisele asusid mägilased XIX sajandi 20-ndate aastate lõpust peale võitlema iseseisvuse eest Vene tsarismi ja tema käsilaste khaanide ja bekkide vastu.

Tsarismi koloniaalne rõhumine kutsus mägielanikkonna juures välja rea stiihilisi mässe.

1818. a. tõusis üles enamik Dagestani auule. Tšetšeenia territooriumil juhatas arvukaid partisanisalku Bei-Bulat. Tal õnnestus koguda suur väesalk, kes kuulutas Vene tsarismile ghasavati (püha sõja). 1826. a. purustati Bei-Bulati poolt kogutud ülestõusnute salgad. Bei-Bulati tapsid Vene tsarismi poolt saadetud agendid.

20-ndate aastate lõpust alates hakkasid vabadust armastavad mägilased ühinema võitluseks iseseisvuse eest. Seda liikumist juhtis kuni 1832. a. imaam (vaimulik isik) Ghâsi-Muhammed. Ta jutlustas usulist õpetust — müridismi. Kuni Kaukaasia vallutamiseni venelaste poolt oli see muhamedi usus midagi mungaordutaolist. Müridism jutlustas laialt „kõlbelist täiuslikkust, maistest hüvedest loobumist". 20-ndate aastate lõpul omandas müridism poliitilise iseloomu. Esimesele kohale asus selles ghasavati — püha sõja — jutlustamine. Ghasavati

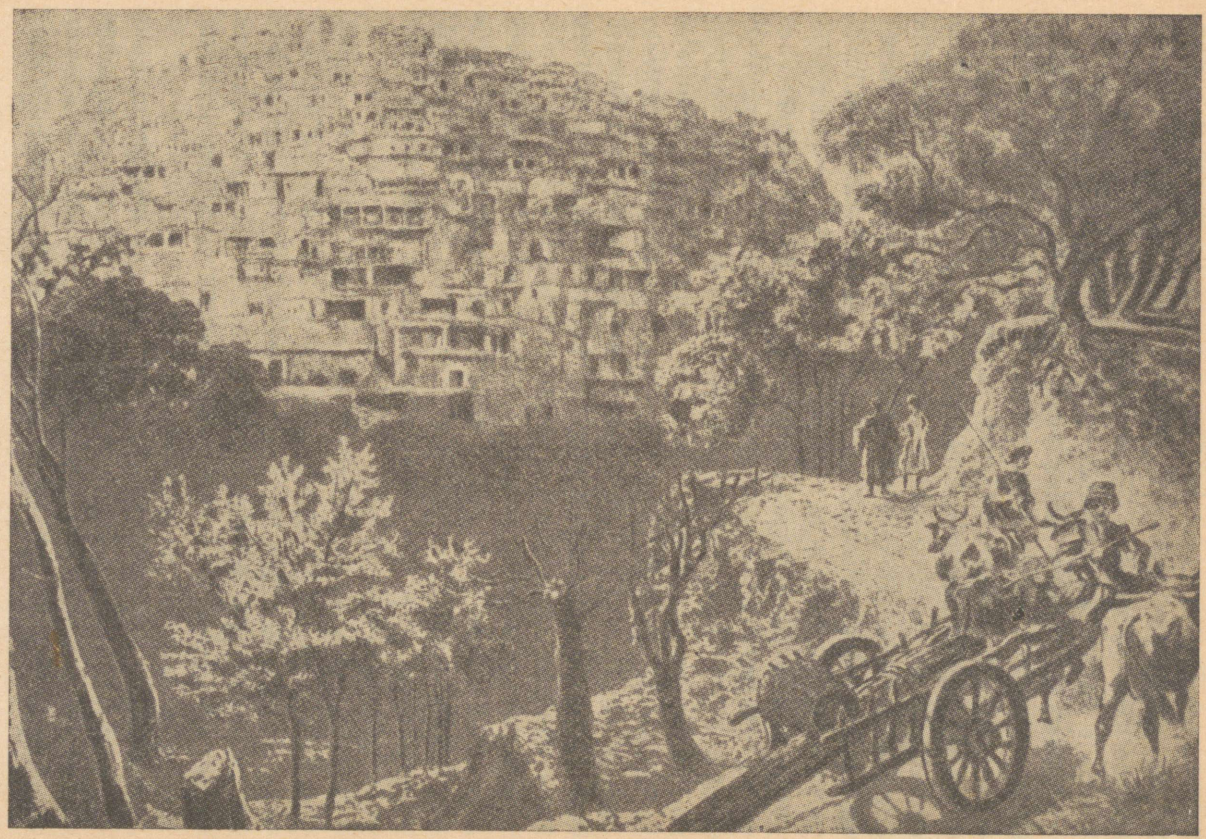

Auul Dagestanis. *G. G. Gagarini joonistus.*

lippude alla kogus Ghâsi-Muhammed tuhandeid müriide, kelledega ta ründas tsaariarmee üksikuid salku ja kohalikke khaane ning bekke, kes teenisid Vene kindraleid. Tema õpilaseks ja järglaseks oli Šamil.

Mägilaste võitlus iseseisvuse eest Šamili juhtimisel (1834—1859). Varsti pärast seda, kui tapeti Ghâsi-Muhammed, asus mägilaste vabadusvõitlust juhtima Šamil. Šamil sündis jõuka mägilase perekonnas. Juba noorukina uuris Šamil hoolega muhamedi kirjanike teoseid. Suurt mõju avaldas Šamilile tema õpetaja ja sõber imaam Ghâsi-Muhammed. Pärast tema surma valisid Dagestani müriidid aastal 1834 Šamili oma ilmalikuks ja vaimulikuks valitsejaks — imaamiks — ja uue püha sõja juhiks. Šamil oli silmapaistev poliitiline juht ja vapper väepealik. Tema sekretär iseloomustab Šamili isikut järgmiselt: „Šamil oli õpetatud, jumalakartlik, kaugelenägelik, vapper, mehine, otsustamiskindel inimene ja samal ajal hea ratsutaja, laskur, ujuja, jooksja, ühe sõnaga, keegi ei võinud milleski temaga võistelda. Ta tundis hästi oma rahvast ja Dagestani maad juba tol ajal, kui ta oli veel Ghâsi-Muhammedi juures. Ta oli suuteline kõigeks, mis ta ka mõtles ette võtta."

Šamil oli suurepärane oraator. Räägiti, et tema kõne kutsus alati esile selle mõju, mida ta soovis saavutada. Eriti avaldus Šamilis aga andekas organisaator mägilaste riikliku organisatsiooni loomisel ja nende sõjalise võitluse juhtimisel tsaari kolonisaatorite vastu.

Šamil kindlustas end oma sõjalises residentsis Ahhulgos, Dagestanis, kus ärakaranud vene ja poola soldatid ehitasid talle euroopatüübilise majakese. Šamili vastu saadeti suured sõjalised jõud. Pärast kindlustise kolmekuust piiramist kaotas Šamil peaaegu kõik oma paremad sõdurid ja uskumatute raskustega pääses ise vaevalt vabadusse.

1839. a. augustis läks Šamil Tšetšeenia läbipääsmatuisse mägirajoonidesse. Toetudes Tšetšeenia ja Mäestiku-Dagestani mägilaste massilisele liikumisele, saavutas Šamil 40-ndate aastate algul rea tõsiseid võite Vene vägede üle. Šamili nimi

kõmas üle kogu Kaukaasia. Nikolai I määras Kaukaasiasse uue vägedejuhataja — M. S. Vorontsovi, nõudes temalt „purustada, kui on võimalik, Šamili jõugud, tungida tema võimupiirkonna keskusse ja seal end kindlustada".

Šamili vastu saadetud suurearvulise sõjaväega Vorontsovi sõjaline ekspeditsioon sai lüüa. Vorontsov pääses vaevalt vangilangemisest.

Šamil mõistis, et mägilaste killustatud suguharud ei suuda saavutada võitu. Seetõttu püstitas ta ülesande ühendada need ja lõi selleks tema poolt vallutatud territooriumil iseseisva riigi. Riigi eesotsas oli Šamil, kes keskendas enda kätte kogu poliitilise ja sõjalise võimu.

Kõigi oblastite eesotsas seisid Šamili poolt määratud asevalitsejad — naiibid. Igas naiibkonnas loodi oma tsiviilvalitsuse ja vaimuliku võimu aparaat. Bekkide ja khaanide võim likvideeriti kõikjal.

Šamil pani naiibidele ette moodustada jala- ja ratsaväeosad. Kõigile, kes silma paistsid, annetas ta relvi, hobuseid ja raha, samuti ka medaleid ja paelu turbaneile. Võitluses osutatud arguse eest käskis Šamil õmmelda seljale või paremale käele häbimärgi tunnuse — tüki vilti. Pärast esimest vapruse osutamist võeti need häbimärgid ära.

Šamil lõi väikese suurtükiväe. Ta pani isegi käima oma suurtükkide valukoja. Mägilased nimetasid neid „tuhandeks sõduriks". Suurtükke valas sepp Džabrail vanast malmist. Esimene suurtükk lõhkes katsetamisel, järgmised kannatasid välja. Mägilased tarvitasid ka vene soldateilt äravõetud granaate. Šamil organiseeris ka püssirohu tootmist, kuid andis seda üksnes müriididele ja kõige vapramaile ning osavamaile laskureile. Sõjatööstuse organiseerimisel aitasid Šamilile kaasa meistrid — ärajooksnud vene soldatid, kes teenisid tema juures instruktoreina. Sõjapidamiseks korraldas Šamil rahandust, luues ühtse riigikassa, organiseeris korrapärase maksude kogumise, ergutas kaubandust, andis kaupmeestele mitmesuguseid soodustusi, toetas käsitöö arenemist. Sepad, relvameist-

rid, puusepad ja teised käsitöölised tegid läbi õppuse ärajooksnud vene ja poola soldatite juures, kes olid üle tulnud

Šamil.

Šamili poole. Šamil viis läbi suure osa orjade vabastamise. Uue riigi organisatsiooni tuumaks olid müriidid. Kõrgemate vaimulikkudena ja poliitiliste nõunikkudena juhtisid müriidid

kõiki riigielu alasid. Šamili tegevus ei olnud sel ajajärgul suunatud ainult tsarismi, vaid ka kohalike feodaalide vastu. See kandis demokraatlikku, progressiivset iseloomu.

Kuid pärast aastate 1840—1845 edusamme elas Šamili riik üle suuri sisemisi raskusi. Maa oli majanduslikult äärmiselt kurnatud. Šamili asevalitsejad naiibid koormasid elanikke raskete maksudega. Mägitalurahvas nurises eriti Tšetšeenias, Šamili sõjavägi hõrenes. Rikastunud naiibid ja müriidid läksid üha sagedamini tsaari sõjavägede poole üle. Ahistades Šamili muutsid Vene kindralid taktikat. Mittealistuvate mägiauulide ründamise asemel raiusid nad nüüd metsi, tegid metsasihtidesse sõjavägedele sobivaid teid, ehitasid kindlusi, piirasid rõngana auulid sisse ja alistasid mägilasi väljakurnamisega.

1859. aastal kaitses Šamil väikese salga müriididega ja ühe suurtükiga end vapralt oma viimases pelgupaigas — Dagestani kindluses Gunibis.

25. augustil 1859 saatis Kaukaasia armee ülemjuhataja teate: „Gunib on võetud, Šamil — vangis". Vangistatud Šamil saadeti Peterburgi, hiljem aga saadeti ta asumisele Kalugasse. Šamil suri Medinas, kuhu tsaarivalitsus lubas tal minna palverännakule aasta enne ta surma.

Lääne-Kaukaasia mägilaste võitlus iseseisvuse eest. Pärast võitu Šamili üle suunas tsarism sõjajõud Lääne-Kaukaasia, Kubanimaa ja Musta mere rannikuvööndi vallutamisele Anapast Suhhumini. Lääne-Kaukaasias seisis tsarismivastase võitluse eesotsas Šamili abiline — Muhammed-Emmin. Pärast Šamili vangistamist paiskas tsarism sõjaväed Muhammed-Emmini vastu, kes oli sunnitud alistuma.

1859. a. novembris põletati ja riisuti paljaks enamik Lääne-Kaukaasia auule. Kohalikelt tšerkessi suguharudelt võeti paremad maad ära.

60-ndate aastate alguses olid sõjakad Loode-Kaukaasia suguharud kõikjal oma kindlustistest välja löödud.

Kohalik mägirahvastik saadeti Loode-Kaukaasia territooriumilt välja. Aastail 1858—1864 saadeti Kaukaasia piiridest välja

umbes 400 000 mägilast. Müünud poolmuidu karja ja vara, sõitsid mägilased ära Türgimaale. Kodukaldaid maha jättes tulistasid mägilased püssidest lahkumis-saluudi.

Tsaarivalitsus asundas Põhja-Kaukaasiasse vene talupoegi ja kasakaid, jagades neile mägilastelt äravõetud maid. „Tsarismi poliitika, mõisnike ja kodanluse poliitika", kirjutas seltsimees Stalin, „seisis selles, et asustada neisse rajoonidesse võimalikult rohkem kulaklikke elemente vene talupoegade ja kasakate seast, muutes need suurriiklike taotluste usaldatavaks toeks" (S t a l i n, Marksism ja rahvus- ning koloniaalküsimus, 1946. a. väljaanne, lk. 108).

§ 37. Kesk-Aasia rahvad ja tsarismi edasiliikumine Kasahstani ja Kesk-Aasiasse.

Kesk-Aasia khanaat. Kolme Kesk-Aasia khanaadi — Buhhaara, Hiiva ja Kokandi — kujunemine XVIII sajandi lõpuks oli üheks tähtsaks etapiks teel Kesk-Aasia poliitilisele ühendamisele, mis selle ajani oli killustatud paljudeks vaenulikeks feodaalseteks valdusteks. Nende kolme khanaadi võimu all olid usbekid, tadžikid, kirgiisid ja osa turkmeene. Tunduv osa Turkmeeniast kuulus Iraani ülemvõimu alla. Turkmeenide rändlev majandus ei omanud kindlat toidubaasi ega küllaldast hulka veeallikaid. Äärmise vaesuse mõjul teostasid turkmeenid sageli röövretki Buhhaara, Afganistani ja Iraani paikseisse asundustesse. Sünniaadel, olles kindlustatud paremate maatükkide ja niisutuskanalitega, muutus Turkmeenia elanikkonna ekspluateerivaks kihiks.

Tunduv osa praegusest Tadžikistanist säilitas XIX sajandi alguses samuti vormiliselt sõltumatu olemasolu, kuuludes kohalike valitsejate võimu alla.

Kesk-Aasia khanaadid pidasid lakkamatut võitlust naabervalduste alistamise pärast. Kõige laialdasemad olid Kokandi

khanaadi vallutused. XIX sajandi alguses allutas ta endale Kesk-Aasia suure kaubandusliku ja strateegilise keskuse — Taškendi. Taškendi vallutamine kergendas Kokandil ümbritsevate Kasahhi stepirajoonide ja Kirgiisia alistamist.

Oma võimu kindlustamiseks katsid Kokandi khaanid lõunapoolsete Kasahhi rajoonide ja Kirgiisia maa-alad kindlustevõrguga, ehitasid mošeesid ja medresesid (muhamedi usu koolid), levitades muhamedi haridust. Kindluste ümber kasvasid kaubanduslikud ja käsitööstuslikud linn-asulad: Ak-Metšet, Aulije-Ata, Pišpek jt. XIX sajandi 30-ndail aastail oli Kesk-Aasias suurimaks riiklikuks moodustiseks Kokandi khanaat, piiridega Pamiiri eelmäestikust Sõr-Darja alamjooksuni ja Lääne-Hiinani.

Tunduvalt suurenesid XIX sajandi alguses ka Hiiva khanaadi piirid, kes alistas endale naabruses asuvad kasahhide, turkmeenide ja karakalpakkide maad. Hiiva feodaalid õhutasid turkmeeni elanikkonna seas osavasti suguharude-vahelist vaenu. Buhhaara khanaadi piirid seevastu kitsusid Kokandi ja Hiiva khanaatide poolt teostatud vallutuste tõttu.

Kokandile läks üle Turkestan, mis oli Buhhaara kaitse all, ja mitmed kindlused. Hiivale läksid mõned Turkmeenia valdused. Oma poliitilisest nõrkusest hoolimata jätkas Buhhaara XIX sajandi keskel veel silmapaistva majandusliku osa etendamist. Buhhaaras elas käsitööliste peamine mass, kes oma puuvilla- ja siiditoodetega võistlesid edukalt kõigi teiste linnadega.

Khanaatide klassiline struktuur ja valitsemine olid ühesugused. Nende eesotsas seisid usbeki feodaalsed ülikad ja kõrgem muhamedi vaimulikkond. Viimane ei teostanud oma majapidamist ise, vaid andis maa talupoegadele osa põllusaagi eest. Peamisteks tootjateks olid talupojad, kes tegutsesid põlluharimise ja karjakasvatusega. Erandlikku osa etendas majanduses veekasutamine, ilma milleta ei olnud maal Kesk-Aasias väärtust. Kui keegi teostas niisutustöid varem „surnud" maades, siis said need maad tema omandiks.

Kasahhid XIX sajandi teisel veerandil. Praeguse Kasahstani territooriumil oli XIX sajandi esimesel poolel kolm riiki: Noorem, Keskmine ja Vanem Žuz (hord).

Noorem ja Keskmine Žuz võtsid juba XVIII sajandi esimesel poolel vastu Vene riigi alamluse. XIX sajandi 20-ndaist aastaist peale algas selle piirkonna koloniseerimine. Kasahhi steppides loodi rida kindlustisi, mis olid tsarismile vajalikud nii kasahhide alluvuses hoidmiseks kui ka pealetungiks Kesk-Aasia riikidele.

Aastail 1835—1837 asus Orenburgi kindralkuberner V. A. Perovski Orski ja Troitski vahele kindlusteliini ehitamisele, milleks ta lõikas ära 10 000 km² ulatuses rändlusalasid, mis olid rikkad karjamaade, vee ja metsade poolest. Kasahhid tõrjuti vähesobivatele maadele. Rändlemisõigust kindlusrajoonides kitsendati. Kasahhid ei olnud sellega rahul ning valmistusid relvastatud võitluseks tsaari kolonisaatorite vastu.

Kasahhide vastupanu nõrgendamiseks eraldas tsarism veel Paul I valitsemise ajal Nooremast Žuzist Bukei-khaani rändlemisalad ja lõi tsaari-Venemaale alluva erilise Bukei-khanaadi. Osa Kaspia mere rannikust, kus asusid Bukei-khanaadi kasahhide rändlusalad, kuulutati vene mõisnike omandiks, kes nõudsid karjamaade kasutamise eest kasahhidelt ülemäära kõrget maksu.

Maksukoorma suurenemine ja ekspluateerimine kohalike, khaani poolt määratud vanemate poolt, keda toetas tsarism, maade äravõtmine khaani ja sultanite poolt kutsus esile laia rahvaliikumise tsarismi vastu, mis algas aastal 1836. Selle ülestõusu eesotsas seisid vanemad — batõr Issatai Taimanov ja rahvalaulik (akõn) Mahhambet Utemissov. Nad piirasid sisse khaani laagri, põletasid maha palju sultanite varasid ja andsid nende rändlusalad vaesemaile kasahhidele. Ülestõusul oli talupoegade sõja iseloom, mis oli üheaegselt suunatud tsarismi ja tema koloniaalpoliitika vastu. See summutati khaanide, sultanite ja tsaarivõimude ühendatud jõul.

Samal ajal algas Keskmises Žuzis kasahhi rahva kestev

võitlus tsarismiga; selle eesotsas seisis sultan Kenessarõ Kassimov ja tema julge väejuht Naurazbai. Uute kindluste ehitamine, maade võtmine vene kasakate staniitsade alla, rändlusalade piiramine ja uue haldussüsteemi kehtima panek 1822. a. kutsusid esile kasahhide üldise meelepaha. Kenessarõ ja Naurazbai juhtisid kasahhi rahvast, kes oli alustanud võitlust oma sõltumatuse eest. Kenessarõ valiti khaaniks kõikide kasahhidẽ žuzide poolt. Ta püüdis kasahhe ühendada ja luua sõltumatu kasahhi khaaniriik. Kasahhi rahva rahvuslik-vabastusliku liikumise mõjul oli tsarism sunnitud haldussüsteemi pehmendama.

Aastal 1845 ehitas Vene valitsus uued kindlused kasahhide steppide sügavikus. Kenessarõ rändles stepi idapoolsesse ossa. Siin jätkas ta võitlust tsaarivägedega, kes liikusid Ili jõe sihis. Varsti piirati Kenessarõ väesalk ühes Ala-Tau mägede kuristikus sisse kirgiiside manappide (feodaalide) poolt, kes olid liitunud Kokandiga ja tsarismiga ülestõusnud kasahhide vastu. Nad võtsid Kenessarõ ja Naurazbai vangi ja piinasid nad surnuks. Kasahhi rahvas on säilitanud mälestuse Kenessarõst ja Naurazbaist kui oma vapratest kangelastest ja võitlejatest iseseisvuse eest.

Kesk-Aasia vallutamise ettevalmistamine. Üheaegselt võitlusega Kenessarõ Kassimovi vastu valmistas Vene tsarism ette ka Kesk-Aasia khanaatide vallutamist. Ta taotles Kasahhi steppide muutmist sõjaliseks platsdarmiks pealetungile Kesk-Aasiasse. Kesk-Aasia vallutamine ja selle asumaaks muutmine kuulus juba ammu tsarismi plaanidesse.

Kindralkuberner Perovski organiseeris väheldase armee, mis oli tugevdatud kasakate, samuti ka baškiiri ja kasahhi ratsaväega. Selle väega väljus ta 1839. a. sügisel Orenburgist sõjakäigule Hiiva vastu. 15 000 kaamelit saatsid väesalka inimtühjades steppides, kandes toiduaineid ja vett ekspeditsiooni jaoks. Kuid lumetuisud ja kange külm hävitasid kaamelid ja hobused ning sundisid Perovskit suurte kaotustega taganema. Peale seda ebaõnnestumist hakkas Perovski ette valmistama

pealetungi läbi Kirgiisi stepi. Uuriti teede suundi, kaevati kaevusid, ehitati kindlustisi. Sõr-Darja jõele püstitati Aralski kindlustis. Varsti kujunes see laialdase vene põllundusliku koloonia keskuseks Araali järve ääres, kuhu ehitati aurulaevastik. Orenburgi ja Araali järve vahel seati sisse alaline ühendus.

1853. a. kevadel tungis Perovski suurte jõududega Sõr-Darjat mööda üles Kokandi khaani valdustesse. Perovski piiras sisse Kokandi kindluse Ak-Metšeti, hävitas kõik selle kaitsjad ja muutis selle Vene kindluseks Perovskiks. Sõr-Darjale ehitas Perovski 5 uut kindlustist, nn. Sõr-Darja liini. Tsaariväed vallutasid Pišpeki, Tokmaki ja teised linnad. Need linnad (Kirgiisia Tšu jõe orus), kuuludes tollal Kokandi khanaadile, olid asustatud kirgiiside poolt. Kuid Kirgiisia on mägine ja raskesti ligipääsetav maa, mistõttu tema lõplik alistamine tsaari-Venemaale toimus hiljem, alles 60-ndail aastail.

Süstemaatiliselt jätkus ka Kasahstani vallutamine. Aastal 1854 asutati Vernoje kindlustis, hiljem Vernõi linn (nüüd Alma-Ata).

1854. a. alustas Perovski oma baasist sõjakäiku Sõr-Darjalt Hiivasse, kuid Hiiva khaan saatis saadikud Vene laagrisse ja sõlmis lepingu, tunnustades Vene ülemvõimu ja andes talle eesõigusi kaubitsemises Hiivaga.

Nõnda oli 50-ndate aastate lõpuks loodud üldine kindluste liin Sõr-Darjast Semipalatinskini. Kasahhide ja kirgiiside stepid olid tsarismi täieliku võimu all.

Kesk-Aasia khanaatide — Hiiva, Kokandi ja Buhhaara — lõplik vallutamine oli ainult aja küsimus.

TSARISM — EUROOPA SANDARM.

§ 38. Nikolai I välispoliitika.

Ida küsimus. Dekabristide ülestõus, mille peapõhjuseks Nikolai I pidas Euroopa revolutsiooni mõju, sundis tsaari juba ta valitsemise esimestest päevadest peale loobuma Aleksander I välispoliitika ettevaatlikkusest, kahepaiksusest ja aeglusest ning välja kuulutama impeeriumi välispoliitika „uued alused": energia, otsustavuse, pealetungi. Nikolai I välispoliitika peaeesmärgid olid samad mis Aleksander I-selgi. Kuid oma lähimaks ülesandeks seadis ta tsaari-Venemaa täieliku ülemvõimu sisseseadmise Lähis-Idas. Olles suurimaks Musta mere äärseks riigiks, tundis Venemaa elavat huvi väinade vaba kasutamise vastu, sest väinad olid ainsaks väljapääsuteeks Mustalt merelt Vahemerre. Ka oli Venemaa huvitatud sellise korra loomisest, mis ei võimaldaks Vene-vaenulikel riikidel kasutada väinu kallaletungiks Musta mere äärsetele Vene maa-aladele. Lähis-Idas aga olid Venemaal võimsad vastased: Inglismaa, Prantsusmaa ja Austria. Austria püüdis saada enda kätte Doonau laevandust ja kindlustuda majanduslikult Balkani poolsaare loodeosas. Prantsusmaa püüdis Egiptust Türgilt ära kiskuda. Inglismaa tahtis muuta Türgit oma pool-asumaaks ja tõkkeks Venemaa edasiliikumise vastu Vahemerele ja Itta. Seepärast püüdsid Inglismaa ja Prantsusmaa saada enda kätte kontrolli Musta mere väinade üle.

Nõnda kujunes Lähis-Idas omavahel võistlevate riikide blokk (Inglismaa, Prantsusmaa, Austria), kes toetas Türgit Venemaa vastu.

Venemaa üha kasvav tehnilis-ökonoomiline mahajäämine aitas eesrindlikul Inglismaal turgudelt ikka enam välja tõrjuda oma feodaal-pärisorjuslikku võistlejat — Venemaad. 20-ndail aastail hävitas Inglismaa Vene kaubandus-tööndus-

liku monopoli Vaikse ookeani põhjaosas. Taga-Kaukaasia omandamise pärast peetud Venemaa sõdade ajal Türgiga ja Iraaniga tegi Inglismaa intensiivset õõnestustööd Venemaa vastu. Eriti kadedalt aga suhtus Inglismaa tsaari-Venemaa nõudlustesse Aasia suhtes. Lähis- ja Kesk-Ida said nõnda rahvusvaheliste vastuolude sõlmpunktideks ja lähtekohaks tsaari-Venemaa ägedale välispoliitilisele võitlusele tema võistlejatega.

Oma valitsemise esimesil aastail püüdis Nikolai I kindlustada oma mõju Balkani poolsaarel, toetades Kreekat, kes sõdis oma iseseisvuse pärast Türgiga. Inglismaa jättis tsarismi selle võitluse tulemustest siiski ilma, sest ta kiskus oma sidemete abil Kreeka kodanlusega ja Kreeka valitsusele antud laenudega Kreeka Vene mõju alt välja.

Vene-Iraani sõja (aastail 1826—1828) ja Vene-Türgi sõja (aastail 1827—1829) ajal õnnestus tsaari-Venemaal saavutada uuesti oma mõju suurenemist Lähis-Idas.

Turkmantšai ja Adrianoopoli lepingud olid Nikolai I välispoliitika edusammude tipuks. Aastal 1828 Turkmantšais Venemaa ja Iraani vahel sõlmitud leping andis Venemaale võimaluse kindlustuda Kaspia merel.

Kartes Venemaa mõju kasvu Iraanis ja edasi kogu Ees-Aasias, püüdis Inglismaa seda mõju nullini alla viia. Juba aasta pärast puhkes Inglise residendi aktiivsel kaasatöötamisel Teheranis Venemaa vastu ülestõus, mille kestel tapeti peaaegu kogu Vene saatkond, saadiku — luuletaja A. S. Gribojedoviga eesotsas.

1829. a. Adrianoopoli leping Türgiga oli kasulik Venemaale. Bosporus ja Dardanellid kuulutati avatuiks Vene ja välismaade kaubalaevade läbikäigule. Kinnitati Vene alamate õigus kaubelda vabalt Ottomani impeeriumi (Türgi) piirides. Kreekale, Serbiale, Moldaaviale ja Valahhiale anti laialdane autonoomia. Tegelikult olid aga Doonau vürstiriigid okupeeritud Vene sõjaväe poolt. Kuid Euroopa riigid, eriti Inglismaa, ei

võinud leppida Venemaa mõju domineerimisega Türgis; nad ootasid sobivat juhust, et teha lõpp sellele mõjule.

Sel ajal Türgi seisund keerustus veel rohkem, sest Egiptuse valitseja Mehmed-Ali, toetatuna Prantsusmaa poolt, saatis oma väed Türgi vastu. Türgi sultan pöördus abi saamiseks Nikolai I poole.

Vene laevastik admiral Lazarevi juhatusel väljus Sevastoopolist Türgi ranniku suunas. 1833. a. veebruaris sõitsid Vene sõjalaevad Bosporusesse.

Häirestatud Inglismaa koos Prantsusmaaga lepitasid ära hiljutised vastased — Türgi sultani ja Egiptuse paša — ning nõudsid Vene laevastiku äraviimist Türgi vetest.

Püüdes tühistada lepinguid, mis andsid Venemaale suuri eesõigusi Balkanil, kutsus Inglismaa 1840. a. suvel Londonis kokku asjasthuvitatud riikide konverentsi, kus Türgi küsimuses kirjutati alla kokkuleppele Inglismaa, Austria, Preisimaa ja Venemaa vahel. Londoni konventsioon (kokkulepe) seadis Türgimaa kokkuleppinud nelja riigi „kollektiivse kaitse" alla. Tsaari-Venemaa oli seega sunnitud loobuma varem kättevõidetud domineerivast seisundist Türgis.

Kuid kasvav revolutsiooniline liikumine Euroopas tugevdas uuesti tsarismi juhtivat osa rahvusvahelises poliitikas. Kõik Euroopa valitsused otsisid abi ja kaitset revolutsiooni vastu ainult „Euroopa sandarmilt" — tsaar Nikolai I-selt.

1833. a. sügisel sõlmisid Austria, Venemaa ja Preisimaa välisohu või revolutsiooniähvarduste puhuks vastastikuse abistamise lepingu. See oli kolmest Euroopa feodaalsest monarhist koosneva „Püha liidu" tegelik ennistamine kodanliku revolutsiooni vastu. Kui 1846. a. toimus Krakovis poola revolutsionääride relvastatud ülestõus, saatsid Austria ja Venemaa sõjavägesid Krakovisse ja surusid maha ülestõusu. Kuid 1848. aasta veebruaris algas Prantsusmaal revolutsioon, mis võttis varsti üle-euroopalise iseloomu.

§ 39. 1848. a. revolutsioon Euroopas ja tsaari-Venemaa interventsioon Ungaris.

Maailma proletariaadi juhid K. Marx ja Fr. Engels. Euroopa tööliste esimesed iseseisvad väljaastumised (Lyoni kangrute ülestõus Prantsusmaal ja tšartism Inglismaal) said lüüa. Töölisklassi esimene kodusõda kodanlusega Pariisis 1848. aasta suvel lõppes samuti proletariaadi lüüasaamisega. Sel ajajärgul oli töölisklass veel kõikjal noor, nõrk ja halvasti organiseeritud. Venemaal oli töölisklass nagu kapitalistlik tööstuski alles algstaadiumis. Kuid uue ühiskonnaklassi — proletariaadi — ilmumise fakt ise avab uue ja tähtsaima epohhi inimkonna ajaloos. Proletariaadi juhtideks said XIX sajandi keskel Karl Marx ja Friedrich Engels.

Marx sündis 5. mail 1818 Saksamaal Trieri linnas; samas Reini provintsis Barmeni linnas sündis 28. novembril 1820 ka Engels. Aastal 1844 kohtusid need kaks suurt proletaarset revolutsionääri ja töötasid peaaegu 40 aasta kestel käsikäes kogu maailma tööliste ja töötava rahva vabastamiseks.

Marx ja Engels avastasid proletariaadi kui kommunistliku ühiskonna looja ülemaailmalis-ajaloolise osa. Nende juhtimisel loodi mitmesugustes maades proletaarsed parteid, kes hakkasid juhtima proletariaadi revolutsioonilist võitlust. Aastal 1847 organiseerisid Marx ja Engels esimese kommunistliku partei — „Kommunistide liidu". Samal ajal töötasid nad välja rahvusvahelise proletariaadi partei programmi — „Kommunistliku partei manifesti". Teadusliku kommunismi manifesti peamõte seisab kodanluse kukutamise ja proletariaadi diktatuuri sisseseadmise paratamatuses klasside kaotamise ja klassideta kommunistliku ühiskonna ülesehitamise eest võitlemiseks. „Manifest" lõpeb üleskutsega: „Kõigi maade proletaarlased, ühinege!"

1848. a. revolutsioon ja Nikolai I. Teade revolutsioonist Pariisis 1848. a. veebruaris tabas Nikolai I-st õueballil. Raevunud sellest uudisest, pöördus „Euroopa sandarm" teda ümb-

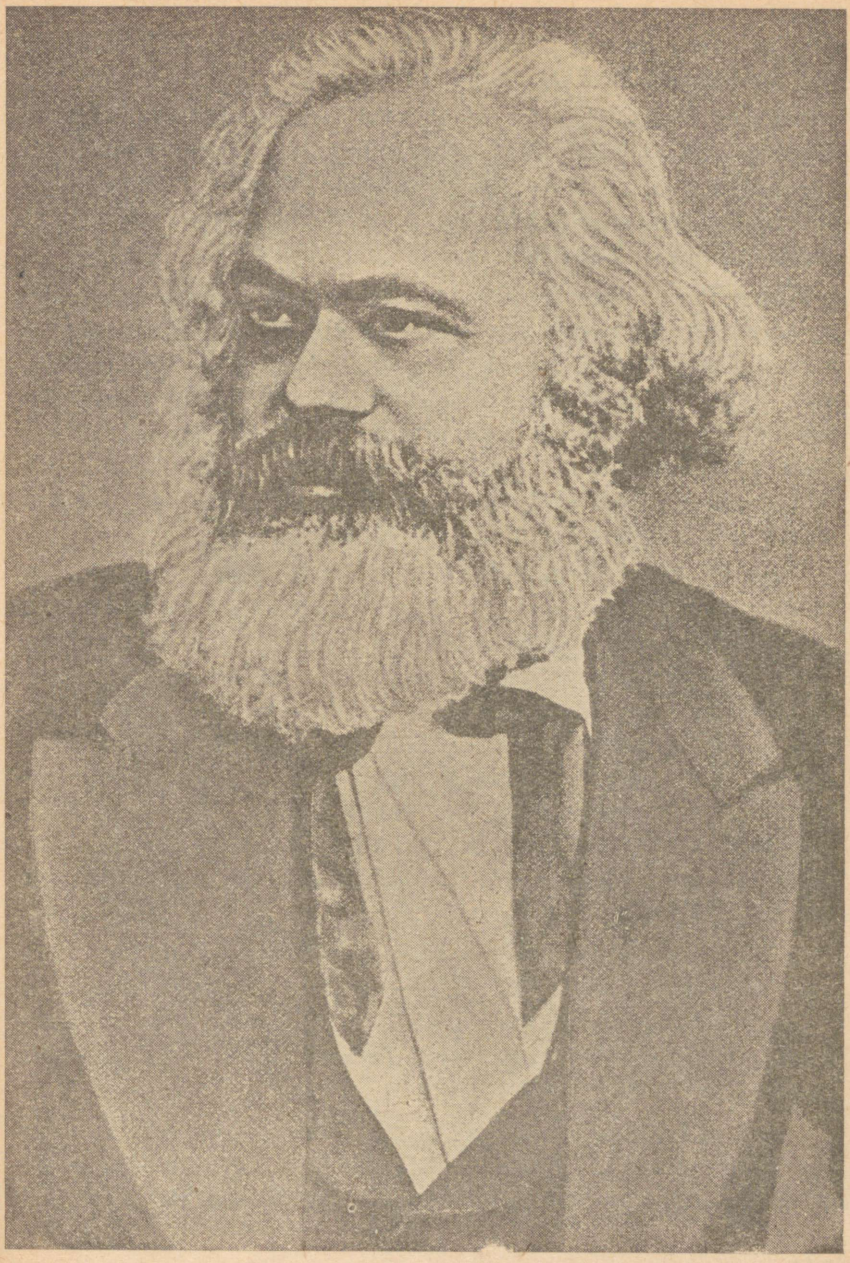

K. Marx.

ritseva saatjaskonna poole ja ütles: „Saduldage hobused, härrad ohvitserid! Pariisis on revolutsioon."

Nikolai I aitas Austria reaktsioonil maha suruda 1848. a. revolutsiooni Viinis. Võitluseks rahvuslik-vabastusliku liikumisega Itaalias andis ta Austriale 6 000 000 rubla. Nikolai I seisis vastu killustatud Saksamaa ühinemisele, mida nõudis progressiivne Saksa kodanlus.

Pärast Pariisi tööliste lüüasaamist 1848. a. juunis jäi Euroopasse ainult üks revolutsiooniline keskus, kellele toetusid kõik Euroopa revolutsioonilised jõud, eriti Poola: see oli ülestõusnud Ungari, kes lõi end Austriast lahku. Nikolai I otsustas lämmatada ka selle Euroopa kodanliku revolutsiooni viimase kantsi. Iseseisva demokraatliku Ungari olemasolu oleks ähvardanud tsarismi huve Doonaul ja Balkanil ja oleks võinud saada revolutsiooni koldeks Ida-Euroopas.

Ungaris kandis revolutsioon rahvuslik-vabastuslikku iseloomu. Vabastatud Ungari kuulutati iseseisvaks riigiks. Ungari rahva võitlust juhtis Lajos Kossuth, kellest Marx kirjutas kui „tõelisest revolutsioonilisest karakterist", kes oma rahva päästmise nimel julges alustada meeleheitlikku võitlust kogu reaktsioonilise Euroopaga. Nikolai I saatis väikese Ungari vastu 140 000-lise sõjaväe, eesotsas tuntud Poola rahustaja Paskevitšiga. Andes instruktsioone Paskevitšile, kirjutas Nikolai temale: „Ära heida armu kaabakaile". Austria ja Venemaa sõjavägedest ümberpiiratud Ungari 23 000-line armee oli sunnitud alistuma (1849).

Ungari purukslöömine tähendas feodaal-monarhistliku sõjaväelise reaktsiooni triumfi Euroopas. See tähendas samuti, et Vene tsaar muutus otsustavaks jõuks Euroopa poliitikas. Tema kaasabil võitis kontrrevolutsioon Preisimaal, Austrias ja Prantsusmaal.

Marx ja Engels, pöördudes tagasi Saksamaale 1848. a. revolutsiooni perioodil, kutsusid väsimatult kõiki Euroopa revolutsioonilisi ja demokraatlikke jõude võitlusele Vene tsarismi

Fr. Engels.

vastu, sest Euroopa revolutsiooni võit ei olnud võimalik ilma Vene pärisorjusliku monarhia purustamiseta.

Euroopa kodanlik-demokraatliku revolutsiooni viimase kolde, Ungari, purustamist tsaari-Venemaa poolt pidasid Marx ja Engels niisama otsustavaks sündmuseks Ida- ja Kesk-Euroopale (s. o. Venemaale, Poolale, Austriale, Itaaliale, Saksamaale), nagu seda olid juunivõitlused Pariisis Lääne-Euroopale.

§ 40. Krimmi sõda.

Sõjaeelne rahvusvaheline olukord. Euroopa reaktsiooni võit, mis tugevdas tsarismi osa rahvusvahelises poliitikas, õhutas Nikolai I-st kasutama soodsalt kujunenud olukorda Lähis-Idas kaotatud positsioonide ennistamiseks. Kuid kapitalistlik Inglismaa, kes püüdis end visalt kindlustada Lähis- ja Kesk-Idas, ei võinud nõustuda Venemaa tugevnemisega Balkanil ja väinade — nende idaturgude võtmete — üleminekuga Vene kontrolli alla. Bosporus ja Dardanellid olid Marxi sõnade järgi „esimese järgu sõjalised positsioonid". Inglismaa, kes püüdis kindlustada oma võimu meredel, tahtis need sõjalised positsioonid saada ainuüksi oma käsutusse.

Prantsuse kodanlus kartis samuti Venemaa tugevnemist Lähis-Idas. Ta esines ammugi Venemaa võistlejana Konstantinoopolis. XIX sajandi keskel kasvas Türgi sõltuvus Prantsuse laenudest ja Prantsuse sõjalisest abist. Seepärast kuulutas Prantsusmaa, et Moldaavia ja Valahhia relvastatud vallutamise korral Vene vägede poolt on ta valmis sõjaks.

Nikolai I arvestas oma vanade liitlaste — Austria keisri ja Preisimaa kuninga — toetust, kelledele ta osutas suuri teeneid nende võitluses 1848.—1849. aasta revolutsiooniga. Kuid ka Austria otsustas mitte lubada Venemaad vallutada Doonau vürstiriike, sest see oleks loonud ähvarduse tema oma kaubandusele Doonaul.

Preisimaa aga ei olnud rahul tsarismi vastutöötamisega Saksamaa taasühinemisele ega avaldanud samuti valmisolekut tsarismi aitamiseks. Lõpuks oli Vene tsaaril veel üks vastane — Euroopa demokraatia, kes nägi Vene tsarismis rahvusvahelist sandarmit ja peatakistust Euroopa eduteel. Selline oli rahvusvaheline olukord Krimmi sõja eel.

Krimmi sõja (1853—1856) käik ja iseloom. Ajendiks uuele sõjalisele kokkupõrkele Venemaa ja Türgi vahel oli „Palestiina pühade paikade" küsimus (Palestiina kuulus türklastele). 1853. a. alguses saadeti Peterburgist Konstantinoopolisse erakorraline saatkond, kes nõudis sultanilt, et õigeusu-kirikule antaks õigus pidada enda käes Palestiina Betlehemi templi võtmed, mis Türgi ja Prantsusmaa vahelise kokkuleppe alusel olid varemini antud katoliiklastele. Arvestades Prantsusmaa ja Inglismaa toetust, ei rahuldanud sultan kõiki ultimaatumi punkte. Diplomaatilised suhted Venemaa ja Türgi vahel katkestati. 1853. a. juunis tungis 80 000-line Vene armee Moldaaviasse ja Valahhiasse.

Suurriikide volinikud kutsusid Viinis kokku konverentsi „Ida kriisi" arutamiseks. Olles toetatud Inglismaa poolt, keeldus Türgi alustamast läbirääkimisi enne, kui Vene väed Doonau vürstiriikidest ära viiakse. Et seda ei tehtud, algasid Türgi väed pealetungi Doonaul, Aasia piiril ja Kaukaasia rannikul.

Esimene suurem lahing toimus Sinope juures, Musta mere lõunarannikul. 1853. a. novembris ründas admiral Nahhimovi laevastik ootamatult Türgi laevastikku ja hävitas selle. Türgi admiralid ja ohvitserid sattusid vangi. Vene laevastiku võit Sinope lahingus oli admiral Nahhimovi kõrge mere-sõjakunsti tulemus. Türgi laevastiku purustamine kiirendas Inglis- ja Prantsusmaa sekkumist sõtta. Musta merre läks Inglise-Prantsuse laevastik Vene laevastiku edasise tegutsemise takistamise eesmärgil. Preisimaa ja Austria keeldusid toetamast Venemaad. Venemaal tuli võidelda üksinda Türgi, Inglismaa, Prantsusmaa ja nendega ühinenud Sardiinia vastu. Austria nõudel

KESK-AASIA RAHVAD JA RIIGID XIX SAJANDIL JA NENDE VALLUTAMINE VENE IMPEERIUMI POOLT

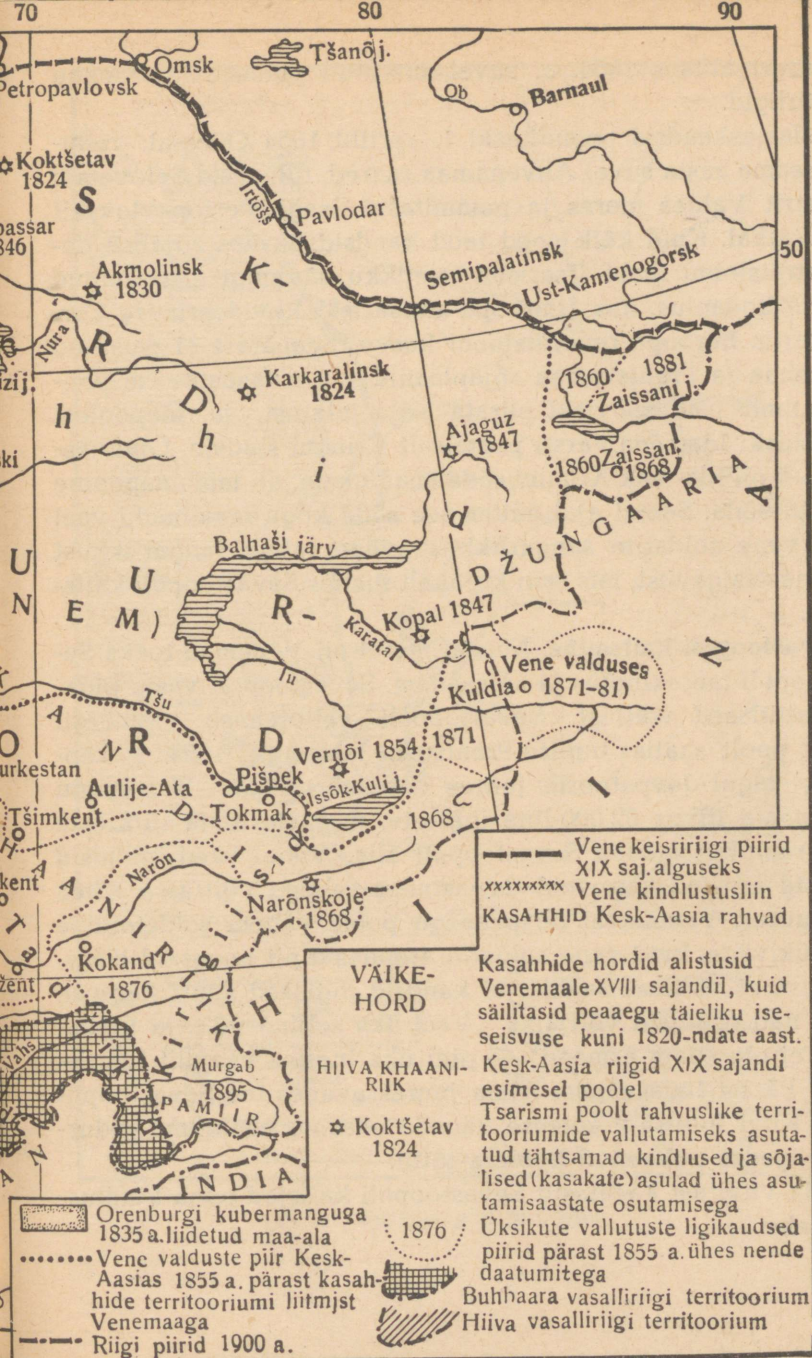
70
80
90
50
Omsk
Tšanõ j.
Petropavlovsk
Ob
Barnaul
Koktšetav
1824
Irtõšš
Pavlodar
Akmolinsk
1830
Semipalatinsk
Ust-Kamenogorsk
Nura
Karkaralinsk
1824
1860
1881
Zaissani j.
Ajaguz
1847
1860 Zaissan
1868
DŽUNGAARIA
Balhaši järv
Kopal 1847
Karatal
Vene valduses
Kuldia 1871-81)
Tšu
Vernõi 1854
1871
Pišpek
Issõk-Kuli j.
Aulije-Ata
Tšimkent
Tokmak
1868
Narõn
Narõnskoje
1868
Kokand
1876
Murgab
1895
PAMIIR
INDIA
Vene keisririigi piirid XIX saj. alguseks
xxxxxxxxx Vene kindlustusliin
KASAHHID Kesk-Aasia rahvad
VÄIKE-HORD
HIIVA KHAANIRIIK
Koktšetav
1824
Kasahhide hordid alistusid Venemaale XVIII sajandil, kuid säilitasid peaaegu täieliku iseseisvuse kuni 1820-ndate aast.
Kesk-Aasia riigid XIX sajandi esimesel poolel
Tsarismi poolt rahvuslike territooriumide vallutamiseks asutatud tähtsamad kindlused ja sõjalised (kasakate) asulad ühes asutamisaastate osutamisega
Orenburgi kubermanguga 1835 a. liidetud maa-ala
Vene valduste piir Kesk-Aasias 1855 a. pärast kasahhide territooriumi liitmjst Venemaaga
Riigi piirid 1900 a.
1876
Üksikute vallutuste ligikaudsed piirid pärast 1855 a. ühes nende daatumitega
Buhbaara vasalliriigi territoorium
Hiiva vasalliriigi territoorium

oli tsaarivalitsus 1854. a. suvel sunnitud puhastama Doonau vürstiriigid.

Liitlas-eskaadrid pommitasid 1. aprillil 1854 Odessat, vallutasid sama aasta suvel Ahvenamaa saared, tulistasid Solovetski kloostrit Valges meres ja pommitasid isegi Petropavlovskit Kamtšatkal. Kuid kõik need teod kandsid üksnes sõjalise demonstratsiooni ilmet. Tsarismi täielikku hävingut ei soovinud Inglise kodanlus, kes „Euroopa sandarmi" likvideerimise korral kartis Euroopa revolutsiooni kasvu. Seepärast ei paistnud Inglismaa ja Prantsusmaa sõjaplaanid suure otsustavuse poolest silma. Nad soovisid piirata sõja ulatust, ja tõepoolest koonduski Ida-sõda varsti peamiselt Krimmi rindele. Oma iseloomult oli Ida- ehk Krimmi sõda ebaõiglane, oli mõlemapoolne vallutussõda. Samal ajal näitas see sõda kogu maailmale veel kord vene soldatite sangarlikkust, vene rahva sangarlikkust ja ennastsalgavust, mis eriti kujukalt ilmnes Sevastoopoli kaitsmisel.

Sevastoopoli kaitsmine. Mustal merel oli Venemaa toeks Sevastoopoli merekindlus ja sõjasadam. Sevastoopoli vastu pidasidki liitlased võitlust. Sevastoopoli vallutamise eesmärgil põhja poolt saatis Inglise-Prantsuse laevastik 1854. a. septembri algul Jevpatooria juures dessandi maale. Vastupanu kohtamata liikus 62 000-line inglaste, prantslaste ja türklaste vägi rannikut mööda Sevastoopoli alla. Vene väed püüdsid liitlaste armeed kinni pidada, astudes sellega võitlusse Alma jõe juures. Venelastel oli peaaegu poole vähem soldateid ja suurtükiväge, kuid vene soldatid arendasid nii hoogsaid täägivõitlusi, et võitluse tagajärjel kandsid inglased suuri kaotusi, kuigi nad osutusid võitjaiks. „Veel üks selline võit, ja Inglismaal ei ole enam armeed" — pidi üks Inglise väejuht tunnistama. Pärast lüüasaamist Alma juures avanes tee Sevastoopolisse. Kuid Inglise-Prantsuse vägede edasine pealetung pidurdus vägedes puhkenud koolera tõttu.

Seda viivitust kasutasid Sevastoopoli kaitsjad tema kindlustamiseks.

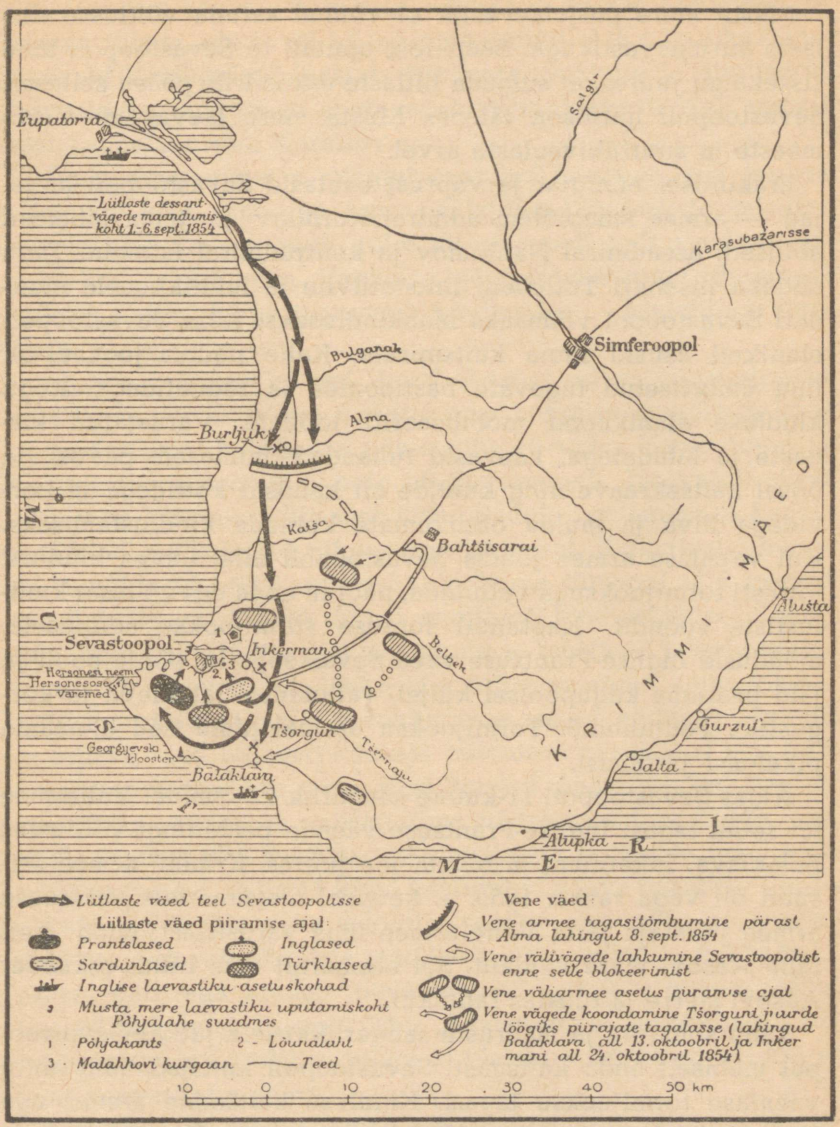

Sevastoopoli piiramine.

Musta mere purjelaevastik ei võinud astuda võitlusse liitlaste aurulaevastikuga. Seepärast uputati ta Sevastoopoli lahe sissekäigu juures, et sulgeda liitlaste eskaadrile pääsu sellesse. Sevastoopoli garnison täienes Musta mere laevastiku meremeeste ja suurtükiväelaste arvel.

Erakordset energiat ja vaprust osutasid Sevastoopoli kaitsjad — armee staabiülem admiral Kornilov ja tema lähemad abilised: aseadmiral Nahhimov ja kontradmiral Istomin. Tänu andeka inseneri Totlebeni initsiatiivile ja leidlikkusele muudeti Sevastoopol võimsaks maakindluseks. Kõik Sevastoopoli elanikud asusid linna kaitsmisele. Kahe nädala jooksul oli linn ümbritsetud tugevate bastioonide ja reduutidega. Kogu kindluse elanikkond mobiliseeriti töödele. Varustatud kirgaste ja labidatega, kaevasid tuhanded inimesed päeval ja öösel kaitsekraave ning kuulide all kandsid kottidega ja korvidega liiva ja mulda ohtlikemate kohtade kindlustamiseks. Kui vaenlase armee jõudis Sevastoopoli alla, lootes kindlust kiiresti tormijooksuga vallutada, nägi ta enda ees võimsat kindlustiste vööndit. Kaotanud lootuse tormijooksu edukusele, möödusid Inglise-Prantsuse väed Sevastoopolist põhja poolt ja jäid peatuma kagupoolsel küljel, vallutades Balaklava ja kõrgustiku Fedjuhhinõ. Tormijooksu asemel pidid nad alustama pikaldast piiramist.

Algas Sevastoopoli 11-kuune sangarlik kaitsmine. Väliarmee lõi sellal tagasi Inglise-Prantsuse vägede pealetungi võitlustes Balaklava, Inkermani ja Musta jõe juures. Krimmi armee seisund oli väga raske. 1855. a. kevadel otsustas uus Prantsuse armee juhataja jätta Vene armee ilma varustisest, mida veeti talle Aasovi mere kaldailt. Sel eesmärgil läks liitlas-eskaader Aasovi merre ja rüüstas rannikut.

Tänu soldatite ja madruste sangarlikkusele jätkas Sevastoopol mehiselt enda kaitsmist. Sevastoopoli kaitsjad lõid mitu vaenlase tormijooksu tagasi. Kindluse kaitsmine arenes aga väga raskeis tingimustes. Vaenlane pommitas linna maalt ja merelt 1800 suurtükist. Pommid, kartetš, raketid ja teised mür-

sud langesid rahena kindlusse. Garnison vastas energilise ja tabava tulega, ehkki tal oli kasutada ainult 118 suurtükki. Purustatud kindlustised taastati viibimata. Soldatid ja ohvitserid osutasid kartmatust ja ebatavalist vastupidavust. Neil päevil suri kangelassurma Kornilov.

Kui pommitamine ei andnud soovitud tulemusi, siis suunas vaenlane kõik oma jõu uute pealetungi-kindlustiste püstitamisele otse Sevastoopoli külje all, mis pidi teda raudse rõngana kokku pigistama. Vaenlase kõige intensiivsem ründamistuli oli sihitud kõige tugevama kindlustise — Malahhovi kurgaani vastu.

Algasid talvised halvad ilmad. Kestva vihma tõttu muutus maa lausa poriks. Vene soldatid oma kergetes mundrites kannatasid külma. Mürske ja püssirohtu oli vähe. Toiduaineid ja hobusemoona saabus kohale ebaregulaarselt. Haavatud surid arstide ja arstimite vähesuse tõttu. Sellele vaatamata ei kaotanud kindluse kaitsjad julgust ega mehisust. Kannatusist hoolimata võitlesid nad kangelaslikult. Linna tänavad olid kaetud barrikaadidega. Paljud majad muutusid kindlustisteks. Soldatid võtsid vapralt ette öisi rünnakuid ja teostasid julgeid väljatunge. Kui saabus öö, lahkusid kindlusest sajad asjaarmastajad-vabatahtlikud, hiilisid lohkudesse, tegid endile varjendid ja tabava ning ootamatu tulega hävitasid vaenlast. Üsna tihti toimusid kindlustiste joone taga ägedad täägivõitlused. Imetlemisväärse vaprusega paistis silma näiteks madrus Koška, kes öösiti roomas tihti vaenlase kindlustisteni ja läheda maa pealt tulistas vastast. Selle 11 kuud kestnud väsitava piiramise jooksul tuli nähtavale vene soldatite raudne distsipliin ja vastupidavus, sest rahulikult ja teadlikult, nurisemata ja kaebamata täitsid nad oma kohust. Sevastoopoli kaitsjate hulgas viibis Leo Nikolajevitš Tolstoi. Oma „Sevastoopoli jutustustes" kujutas ta suure kunstilise jõuga ja tõetruult Sevastoopoli kaitsmise sangarlikke päevi.

Kirurgina ja meditsiinilise ala korraldajana etendas suurt osa kuulus Vene teadlane N. I. Pirogov. Meremehe-sõduri tütar

Daša Sevastopolskaja oli sõjas esimene halastajaõde maailmas.

1855. a. alguses võttis võitlus veel pingelisema iseloomu. Märtsis ja mais kordasid liitlased kindluse marulist pommitamist. Varsti alustasid nad tormijooksu Sevastoopolile. Olles saanud uusi abivägesid ja uusi suurtükke, kasutasid ründajad neid tormijooksul Malahhovi kurgaanile. Õõnestustööde tõttu võisid liitlaste väed tunduvalt läheneda Vene kindlustistele. 150 m kauguselt külvasid nad Sevastoopoli mürskudega üle. Sissepiiratud võitlesid sangarlikult, kaotades iga päev 500—700 inimest. Üksteise järel langesid surnutena parimad kaitse organiseerijad — Istomin ja Nahhimov, raskesti haavata sai Totleben. Augusti algul algas viies pommitamine ja 27. augustil (8. septembril) pärast uut turmtuld tungisid võimsad ründeväeosad Malahhovi kurgaanile. Hävitanud suurtükitulega peaaegu kõik kindlustised, vallutasid prantslased Malahhovi kurgaani. Kurgaani veerud olid laipadega üle külvatud. Malahhovi kurgaan oli vallutatud, ent teised bastioonid jätkasid endakaitset. Nähes olukorra lootusetust, läks garnison pärast püssirohukeldrite ja hoonete õhkulaskmist linna põhjaservale. Pärast 349-päevast kuulsusrikast Sevastoopoli kaitset taandusid linnast selle kaitsjad, hävitades kõik sõjalise tähtsusega tagavarad ja uputades laevastiku viimased riismed.

Kaukaasia rindel arenes sõda Türgiga edukalt. Vene armee võttis tormijooksuga Karsi, kust avanes tee Erzerumi peale. Kuid Kaukaasia rinne ei saanud avaldada otsustavat mõju sõja lõpptulemusele. Krimmi sõda oli kaotatud. Nikolai I suri enne sõja lõppu (1855. aasta veebruaris). Rahulepingule kirjutas alla ta poeg Aleksander II, kes isa surma järel pääses troonile.

Veebruaris 1856 algasid Pariisis rahvusvahelise kongressi istungid rahu asjus Venemaa, Inglismaa, Prantsusmaa, Austria, Türgi ja Sardiinia osavõtul. Kõige lepitamatum positsioon kongressil oli Inglismaal. Ta nõudis Venemaalt, et see ei ehitaks uuesti üles sõjalisi kindlustisi Ahvenamaa saartel ja Mustal merel, hävitaks mereväe arsenali Nikolajevis, ei peaks sõja-

laevastikku Mustal ja Aasovi merel. Prantsusmaa võttis leplikuma positsiooni, mitte soovides, et Inglismaa Venemaa arvel veel enam tugevneks.

Rahulepingu järgi, mis sõlmiti Pariisis aastal 1856, võeti tsaari-Venemaalt õigus pidada sõjalaevu Mustal merel ja kindlusi rannikul. Ottomani impeeriumile tagati piiride puutumatus ja sõltumatus. Taastati Vene- ja Türgimaa sõjaeelsed piirid. Serbia, Moldaavia ja Valahhia seati Euroopa riikide kaitse alla. Dardanellid ja Must meri kuulutati neutraalseks ja liiklemise alal avatuks kõigi maade kaubalaevadele. Tsaristlik Venemaa kaotas oma juhtiva osa rahvusvahelises poliitikas.

Venemaa kaotuse põhjused Krimmi sõjas. Krimmi sõda tõi Venemaale määratu suuri kaotusi haavatutena, langenutena ja haigustesse surnutena. Sõjakulud olid väga suured. Sõja tekitatud laostus oli samuti vägagi tunduv. Vene väliskaubandus langes ligi neljakordselt. Põllumajandus ja tööstus olid korrast ära.

Tsaari-Venemaa purustamine Krimmi sõjas oli tingitud sügavaist majanduslikest põhjustest. Marxi ja Engelsi iseloomustuse järgi oli Krimmi sõda mahajäänud tootmisviisiga rahva lootusetu võitlus rahvaste vastu, kes omasid sotsiaalsete ja majanduslikkude suhete kõige uuemaid vorme. Sõda oli kapitalismi paremuste näiteks, võrreldes feodaal-pärisorjusliku korraga.

Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas oli tema majandusliku, sõjalise ja poliitilise mahajäämise tulemuseks. Krimmi sõja alguseks olid mõlemad pooled — niihästi Venemaa kui ka „liitlased" — ette valmistamata. Kuid liitlaste väed olid juba 1855. a. kevadest peale reorganiseeritud. Seevastu desorganisatsioon Vene väes aina suurenes. Tsaari-Venemaa ei omanud küllaldast sõjatööstust. 40-ndail aastail Kertšis ehitatud sõjatehas seisis tegevuseta. Ehitamisele määratud sõjaväe malmivalamistehas Moskvas ei olnud ikkagi veel avatud. Kamenski sõjatehas Uuralis andis suurtükke, mis lõhkesid proovikatseil.

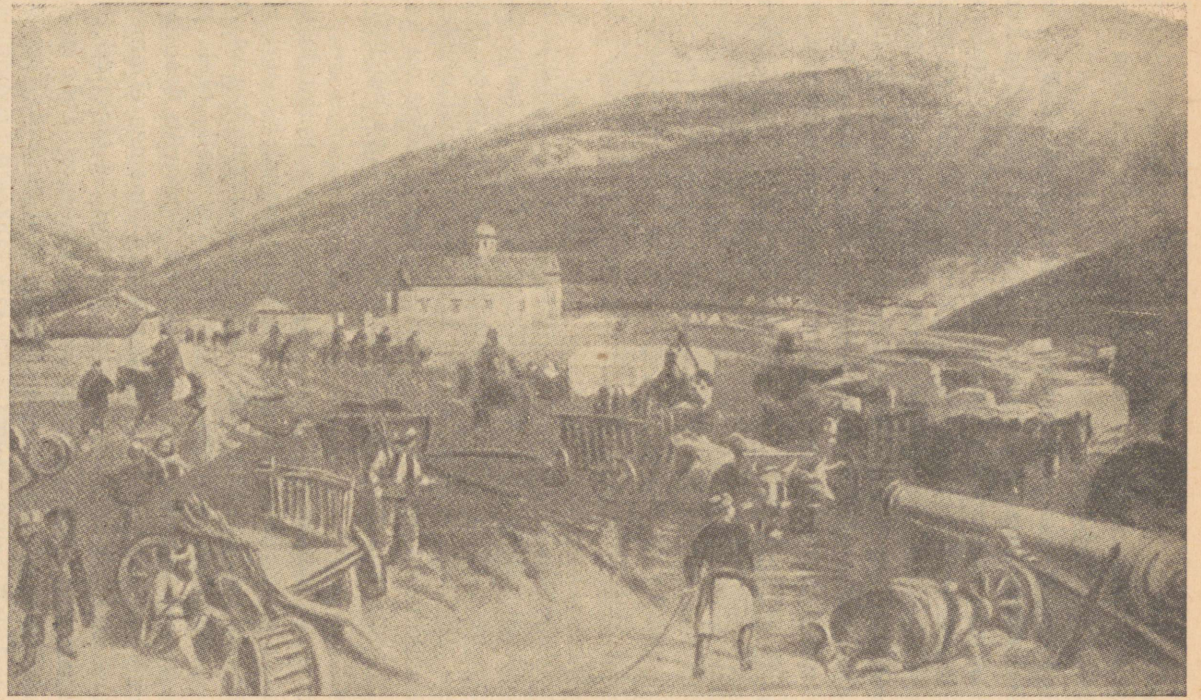

Moonavoorid Sevastoopoli all. *Simpsoni joonistus.*

Tsaari-Venemaa ei omanud Krimmi sõja ajal peaaegu üldse raudteid. Kõik transpordid toimetati talupoegadelt rekvireeritud küüthobustega. Vilja toomiseks Perekopist Sevastoopolisse kulus mitu kuud. Liitlased aga ehitasid raudtee Balaklavast Sevastoopolini ja kindlustasid seega vägede ja moona kiire transportimise.

Vene armee relvastus oli Inglise ja Prantsuse vägede omaga võrreldes maha jäänud. Vene soldatid tulistasid tulekivilukuga püssidest, mille laskekaugus ulatus ainult 600 sammule. Et püssi laadida (eest), tuli soldatil kogu pikkuses püsti tõusta. Suurtükkide laskekaugus ulatus kartetšiga 300 sammule ja kuulidega 600 sammule. Nikolai-aegse armee sisemine organisatsioon andis samuti tunnistust tema mahajäämisest. Nekrutitel aeti pool pead paljaks ja neid toimetati sõjaväe-üksustesse otsekui arestante. Teenistusaeg oli kindlaks määratud 25 aastale. Soldat võis saada puhkust ja näha perekonda alles 15-aastase teenistuse järel. Polgud olid kohmakad ja lahinguoperatsioonideks vähe kohased. Sellal kui liitlaste vägedes praktiseeriti juba hajarivi, läks tsaariarmee rünnakule ikka veel koondatud kolonnides, olles nõnda sobivaks märklauaks vaenlase suurtükiväele.

Krimmi sõda peeti sisemise valitsemise ja Vene sõjaväe juhtimise jubeda desorganisatsiooni olukorras.

Bürokraatlik sõjaväeaparaat andis vastukäivaid korraldusi. Vene vägedel Krimmis ei olnud isegi kaarte ega plaane. Müüdavus, kroonuvargus, soldatite toiduvarustise ja riietuse otsene röövimine intendantide ja sõjaväeametnikkude poolt, arstiabi ja ravimite puudus — see kõik täiendas pilti tsarismi täielikust võimetusest sõdida eesrindlike kapitalistlike vägedega.

Üheks põhjuseks, mis viis lüüasaamisele, oli ka sügav rahulolematus riigis ja sõjaväes. Kogu Krimmi sõja kestel kasvasid maal talupoegade rahutused. 1845. a. haaras talupoegade liikumine 10 kubermangu. Kevadel 1855. a. toimus värbamine maakaitseväkke. Sadu tuhandeid talupoegi läks end maakaitseväkke üles andma, sest liikus kuulujutt, et vabatahtlikud vabas-

tatakse pärisorjusest. Kuulujutt ei täidunud. Talupojad tõusid massiliselt üles.

Marx ja Engels rõhutasid, et „... Venemaa ei suuda tõsta oma sõjalist jõudu, ... kui ta enne seda ei teosta täielikku pööret kogu oma sisemises sotsiaalses ja poliitilises organisatsioonis ja eriti oma tootmises" (Marx ja Engels, Teosed, VIII köide, lk. 462).

Lenin kirjutas, et „Krimmi sõda näitas pärisorjusliku Venemaa mädasust ja jõuetust" (Lenin, Teosed, XV köide, lk. 143).

Lüüasaamine Krimmi sõjas seadis tsaari-Venemaa pärisorjusliku korra paratamatu kaotamise ette.

Venemaa lüüasaamine Krimmi sõjas langetas ühtlasi selle Vene tsarismi juhtiva osa, mida ta etendas Euroopa mandril 1815.—1853. a. „Vene keisririiki selle mahajäämise tõttu iseloomustas sel ajal sügavamate sisemiste vastuolude puudumine tema sõjalis-feodaalses korras. See asjaolu põhjustas Venemaa võimsuse ja kindlustas temale juhtiva seisukoha Euroopa kontinendil. Erinevalt Läänest puudus Venemaal arenenud ja poliitiliselt küps kodanlus. Töölisklassi kui revolutsioonilist jõudu Venes veel ei eksisteerinud. Mitmemiljoniline vene talupoegkond, olles ammutamatuks elava jõu allikaks riigile, kujutas endast ebateadlikku ja ebakultuurset pärisorjuslikku massi. Talupoegade ülestõusude koordineerimata puhangud ei suutnud tõsiselt nõrgestada tsaari politsei, sõjaväe ja ametnikkonna jõudu. Tsaari-Venemaa tema kuuleka sõjaväega, tema diplomaatiaga oli Euroopa sandarmiks — revolutsiooniliste ja rahvuslik-vabastuslike liikumiste hirmutiseks Euroopas. Nikolai I ajal saavutab see Venemaa mõju ülima määra..." („Diplomaatia ajalugu", I köide, lk. 299—300).

§ 41. Tsarism Kaug-Idas.

Tsarismi lüüasaamine Krimmi sõjas, mille tagajärjel Venemaa jäi ilma võimalusest kindlustuda Lähis-Idas, tõstis uuesti päevakorrale Vaikse ookeani probleemi. Juba 40-ndate aastate

alguses Middendorfi ekspeditsioon, kes Teaduste Akadeemia poolt oli saadetud Siberisse, tungis Amuuri-äärsesse piirkonda ja veendudes, et see ei olnud Hiina valduses, sõlmis sidemeid Amuuri põliselanikkude — giljakkidega. Amuuri suudme läbiuurimine tehti ülesandeks Vene-Ameerika kompaniile, kuid selle kompanii esindajad, samuti ka Nesselrode — välispoliitika juht Nikolai I valitsuse ajal — suhtusid eitavalt Venemaa mõju kindlustamisse Amuuril.

Ekspeditsioon ei jõudnud Amuuri suudmele. Toetudes selle lohakalt teostatud ekspeditsiooni tulemustele, kirjutas Nesselrode oma aruandes tsaarile: „Sahhalin on poolsaar, Amuuril ei ole Venemaa jaoks mingisugust tähtsust." Selle aruande põhjal maeti maha Amuuri kui lõunast meresõitu mittevõimaldava jõe küsimus.

Kuid 40-ndate aastate lõpul Vene mereväe ohvitser Nevelski, leides toetust Ida-Siberi kindralkuberneri Muravjovi poolt, korraldas ekspeditsiooni brikil „Baikal" Petropavlovskist Sahhalini idarannikule. Septembris, kui brikki loeti juba hukkunuks, ilmus ta Sahhalini saarelt tagasi tulles Ajani lahte. „Sahhalin on saar. Sissesõit Amuuri jõkke on meresõidulaevadele võimalik nii põhjast kui ka lõunast. Põline eksitus on hajutatud" — teatas Nevelski. Kuid Nevelski avastus ei leidnud valitsuse heakskiitu; ta ise anti kohtu alla tsaari käsu rikkumise pärast, mis keelas ära ekspeditsiooni, ja talt võeti ära ohvitseri aukraad. Alles Muravjovi sobituste järel lubati Nevelskil asutada Ohhoota mere kagurannikule talikorter ja heisata Vene sõjalipp Amuuri jõe suudmel. Sellest ajast peale algas energiline koloniseerimine piki Amuuri jõge; siia hakati asutama linnu, siia hakkasid ümber asunduma kasakad ja talupojad.

Aastal 1858 kirjutas Hiina ülemjuhataja Amuuril alla Aiguni lepingule (linna nime järgi, kus leping alla kirjutati), mis andis tsaari-Venemaale üle Amuuri vasaku kalda. Ussuurimaa jäi Venemaa ja Hiina ühiskasutusse. 1858. aastal rajati Habarovski linn. Talvel 1860. a. kinnitati Aiguni leping Pekingi lepinguga, mille järgi tsaari-Venemaale läksid laialdased alad

Ussuuri jõest kuni Vaikse ookeanini, mille rannale püstitati Vladivostoki kindlus (1860). Siia toodi üle sõjalaevastik.

Sel perioodil algas tsaarivalitsus läbirääkimisi Ameerika Ühendriikidega, et müüa viimasele oma Ameerika koloniad — Alaska ja Aleuudi saared. Tsarism pidas kahjulikuks oma kaugete Ameerika kolooniate edaspidist ekspluateerimist, millede kaitse oli seotud suurte raskustega. 1867. a. müüs tsaarivalitsus Alaska ühes Aleuudi saartega 7 miljoni dollari eest Ameerika Ühendriikidele.

§ 42. Ideeliste voolude kujunemine ja ühiskondlik liikumine 30—50-ndail aastail.

Nikolai I võitlus Euroopa kodanliku revolutsiooni ideelise mõjuga. Euroopa revolutsioon avaldas Vene elule võimsat ideelist mõju. Euroopa kirjanikkude eesrindlikud kodanlik-revolutsioonilised ideed etendasid Venemaa parimate inimeste maailmavaate kujunemisel määratu suurt osa sel ajaloolisel epohhil, kui seal teostus vanade feodaal-pärisorjuslike vahekordade lammutamise ja väljatõrjumise protsess uute, kodanlik-kapitalistlikkude vahekordade poolt. Need ideed ei aidanud mitte ainult aru saada grandioossete ajalooliste muudatuste mõttest Euroopas, vaid õhutasid taotlema samasuguseid muudatusi ka mahajäänud pärisorjuslikul Venemaal. Prantsuse kodanliku revolutsiooni ideed — vabadus, üheõiguslus, vendlus — kujundusid Venemaa olukorras pärisorjuse kaotamist ja isevalitsuse kukutamist taotlevaks revolutsioonilisek nõudeks. Selle programmi alusel kujunesid need õige mitmekesised ideelised voolud, millede poolest paistis silma ühiskondlik elu Venemaal Nikolai valitsemise ajal.

Nikolai I ei pidanud Euroopas võitlust revolutsiooniga mitte ainult sõjaliste ja diplomaatiliste vahendite abil, mitte ainult avalikkude repressioonidega, asumisele saatmiste ja areteerimistega Venemaal, vaid ka ideelist laadi vahendite abil. Revo-

lutsioonilistele, eesrindlikele ideedele ja teooriatele seadis tsaarivalitsus vastu „ametliku rahvusluse" teooria. Selle formuleeringu andis aastail 1833—1849 haridusministriks olnud S. S. Uvarov. See teooria kinnitas, nagu oleks vene rahvas loomu poolest usklik, põliselt truu tsaarile ja peab pärisorjust normaalseks. Selline mõte oli Uvarovi vormelil „Õigeusk, isevalitsus, rahvuslus". „Ametliku rahvusluse" teooria seadis „püsiva" pärisorjusliku Venemaa vastu „lagunevale" Läänele. See reaktsiooniline teooria oli sügavalt vaenulik oma ajastu eesrindlikele ideedele ja oli faktiliselt reaktsiooni platvormiks, et põhjendada karmi võitlust kõigi eesrindlike ja revolutsioonilise ideede ja inimestega Nikolai valitsemise perioodil.

Stankevitši ja Herzeni ringid. Kodanlikud revolutsioonid Euroopas aastail 1830 ja 1848 ja talupoegade ülestõusud Venemaal seadsid Nikolai-aegsete progressiivsete inimeste ette põhilise küsimuse: „Mis ootab Venemaad? Mis suunas peab minema tema ühiskondlik arenemine?"

Vene aadliseltskonna haritud eesrindlikud esindajad õppisid agaralt kodanliku Prantsusmaa poliitilisi teooriaid ja klassikalist saksa filosoofiat, püüdes leida neist vastust Venemaa arenguteede ja perspektiivide küsimustele.

Ideelis-poliitilise elu keskuseks oli 30—50-ndail aastail Moskva ülikool, kus õppis palju tulevasi andekaid kirjanikke ja seltskonnategelasi. 30-ndate aastate algul organiseerus Moskva ülikoolis noore üliõpilas-filosoofi Nikolai Vladimirovitš Stankevitši ümber ring. Stankevitš oli suure hariduse ja sügava mõistusega inimene. Ringi liikmed innustusid Fichte, Schellingi ja eriti Hegeli saksa filosoofiast. Stankevitši ringi kohta kirjutas Tšernõševski: „Need inimesed elasid täiesti ainult filosoofiast, ööd ja päevad arutasid nad seda, kui tulid kokku. Vaatasid kõigele, otsustasid kõike filosoofilisest vaatepunktist."

Kuid paljud eesrindlikust intelligentsist, eriti revolutsioonilise noorsoo hulgast ei rahuldunud siirdumisega abstraktsete ideede alale. Innustudes prantsuse sotsialisti-utopisti Saint-

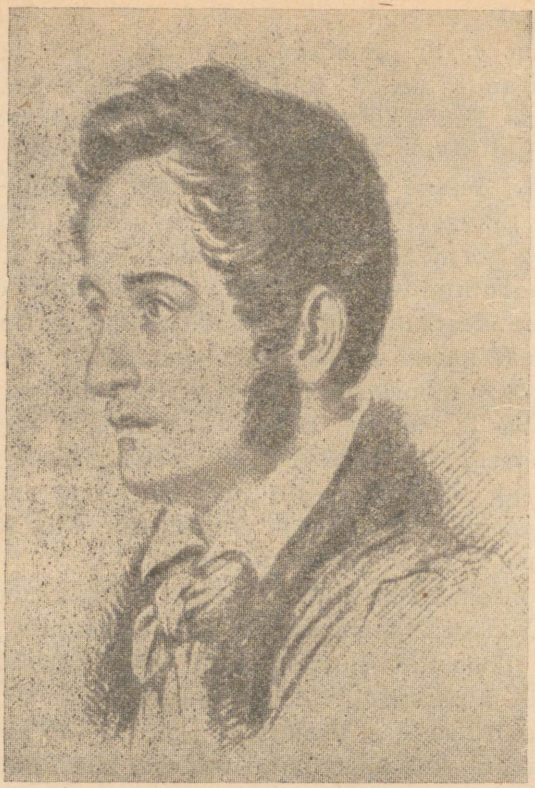

A. I. Herzen 30-ndail aastail.

Simon'i õpetusest, nõudsid nad spekulatiivsest filosoofiast siirdumist poliitilisele tegevusele ja sotsialismi ideede propageerimisele. Eesrindliku noorsoo selle osa huvide ja nõuete väljendajaks oli Herzeni ja Ogarjovi ring. Herzeni ringi liikmed pidasid end „dekabristide lasteks", kes on kutsutud jätkama nende võitlust isevalitsuse ja pärisorjuse vastu.

A. I. Herzen (1812—1870). Aleksander Ivanovitš Herzen sündis aastal 1812. Tema isa oli rikas vene mõisnik Jakovlev, ema — Württembergist pärit Louise Haag. Nende abielu ei

olnud seaduslikult sõlmitud, seepärast sai poeg perekonnanimeks Herzen (saksakeelsest sõnast *Herz* — süda).

Herzen sai väga hea koduse kasvatuse. Isa väga rikkalik raamatukogu, mis koosnes prantsuse- ja saksakeelseist raamatuist, oli teadmiste allikaks teadusehimulisele ja andekale poisile. Prantslasest koduõpetaja kasvatas Herzenit Prantsuse revolutsiooni ja vabariikliku valitsemiskorra austamise vaimus. Teine õpetaja, seminarist, varustas Herzenit Rõlejevi ja Puškini revolutsiooniliste lauludega. Rõlejevi „Mõtted" riivasid sügavalt Herzeni tundlikku hinge. „Pesteli ja ta seltsimeeste hukkamine äratas lõplikult mu hinge lapseunest," kirjutas hiljem Herzen dekabristidest.

1825. a. kohtas Herzen ja sai eluaegseks sõbraks tulevase poeedi Ogarjoviga. Ühel jalutuskäigul Moskvas, tõustes Vorobjovi mägede harjale, andsid nad „Hannibali vande" — ohverdada oma elu revolutsioonilisele võitlusele. Sellele tõotusvandele jäid nad truuks kogu oma eluajaks. Astudes Moskva ülikooli, sai Herzen revolutsioonilise noorsoo ringi keskseks kujuks. Herzen areteeriti peagi ja oli mitu aastat asumisel.

Moskvasse tagasi tulles arendas Herzen koos Belinskiga laialdast kirjandus-publitsistlikku tegevust. Lenin kirjutas tolle aja Herzenist:

„XIX sajandi 40-ndate aastate pärisorjuslikus Venes oskas ta tõusta sellisele kõrgusele, et jõudis oma aja suurimate mõtlejate tasemele" (L e n i n, Teosed, XV köide, lk. 464.)

1847. a. sõitis Herzen välismaale. Ta reisis revolutsioonilisel Prantsusmaal ja Itaalias. 1848. a. revolutsiooni nägi Herzen Pariisis. Pariisi proletariaadi purustamine, väikekodanlike juhtide pelgurlik käitumine, kontrrevolutsioonilise kodanluse arveteõiendamine töölistega kutsusid Herzenis esile sügava pessimismi.

Pettudes Euroopa revolutsioonist, kandis Herzen kõik oma lootused üle Vene talupoeglikule kogukonnale (obštšinale). Herzenist sai talupoegliku utopistliku sotsialismi rajaja Venemaal. Ta võitles talupoegade vabastamise eest tsarismist ja

V. G. Belinski.

pärisorjusest, lootis, et Venemaa pääseb kodanlikust korrast, et ta jõuab välja sotsialismile, kasutades kogukonda sotsialistliku ülesehituse rakukesena. Herzen kõhkles sel perioodil ja eksis. Ajuti pani ta lootused reformile, mitte aga revolutsioonile. Kuid tema kõhklemised olid ajutised ja üürikesed. Herzen jäi revolutsiooniliseks demokraadiks. Lenin seletas Herzeni vigu ülemineku-epohhi tingimustega, milles ta elas: „Herzeni hingeline draama oli selle maailma-ajaloolise epohhi sünnitus ja kajastus, kus kodanliku demokraatia revolutsioonilisus oli *juba* suremas (Euroopas), kuid sotsialistliku proletariaadi revolutsioonilisus *ei olnud veel* valminud" (*Lenin*, Teosed, XV köide, lk. 465).

Herzeni armastus vene rahva vastu, pärisorjuse ja tsarismi vihkamine suurenes võõrsil veelgi. Vene kodakondsuse kaotanud, hakkas Herzen Šveitsi kodanikuks ja sõitis seejärel Londoni. 1853. a. asutas ta Londonis „Vene vaba trükikoja" ja hakkas välja andma revolutsioonilist ajakirja „Poljarnaja zvezda" (Põhjatäht). Ajakirja kaanele olid asetatud hukatud dekabristide pildid. Nimetus „Poljarnaja zvezda" (seesugust pealkirja kandis dekabristide Rõlejevi ja Bestuževi almanahh) tähendas, et Herzen jätkab dekabristide tööd. Aastast 1857 kuni 1867 andis Herzen välismaal välja kuulsat ajalehte „Kolokol" (Kirikukell). Deviisi all „Kutsun elavaid" kutsus ta kõiki eesrindlikke Vene inimesi üles võitlusele isevalitsuse vastu, pärisorjuse vastu. Nagu Herzeni äratasid dekabristid, nii oli Herzen esimeseks kasvatajaks uuele revolutsioonilisele sugupõlvele — 60-ndate aastate mitteaadlist revolutsionääridele, eesotsas Tšernõševskiga.

V. G. Belinski (1811—1848). Esimeseks mitteaadlist revolutsionääriks oli Herzeni kaasaeglane vene suur kriitik Vissarion Grigorjevitš Belinski. Kirgliku ja ägeda iseloomu pärast nimetasid sõbrad teda „pööraseks Vissarioniks". Ta sündis vaese mereväe-arsti perekonnas. Oma lapsepõlve ja noorusaastad veetis Belinski väga rasketes elutingimustes.

Puškini, Žukovski ja Deržavini teoste lugemine väga varajases eas arendas Belinskis tulise armastuse kirjanduse vastu. Astunud Moskva ülikooli, kirjutas Belinski dramaatilise novelli „Dmitri Kalinin". Nõrk kunstilisest küljest, rabas see oma protestijõu ja kirglikkusega pärisorjuse vastu. Novell tunnistati ülemuse poolt kahjulikuks ja häbistavaks üliõpilasele. Noort kirjanikku ähvardas Siber. Ülikooli valitsus heitis Belinski ülikoolist välja atestatsiooniga: „Välja heidetud nõrga tervise ja sealjuures võimete piiratuse tõttu." Sellega asi lõppeski.

Belinskil algas vaeva- ja viletsusrikas Nikolai-aegse literaadi elu. Belinski oli vene kriitika looja. Belinski kriitika etendas määratu suurt osa vene kirjanduse arenemises kunstilise realismi suunas. Belinski arvamus oli lõplikuks otsuseks palju-

dele vene kirjanikele, kelle talente ta avastas ja hoolikalt oma juhatustega kultiveeris. Oma kirjanduslikule tegevusele vaatas Belinski kui rahva teenimisele, kui rahva revolutsioonilise kasvatamise vahendile. Belinski vaated kirjaniku ühiskondlikule tähtsusele ja kõrgele osale Venemaal kajastusid eriti kirkalt tema kuulsas kirjas Gogolile. Selles kirjas piitsutas Belinski Gogolit katse eest reeta rahva huvid ja tsarismi poole üle

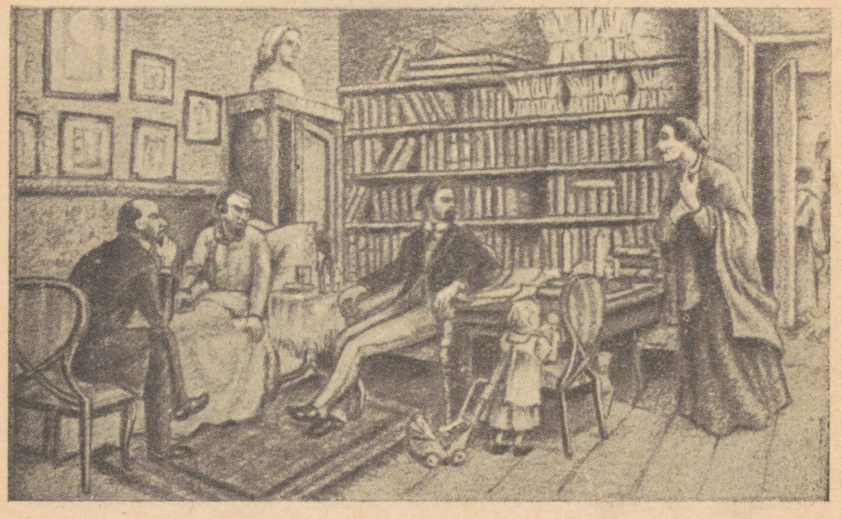

V. G. Belinski enne surma. *A. A. Naumovi maal.*

minna. See oli 40-ndate aastate revolutsioonilise demokraatia manifest, mis kajastas eesrindlike inimeste kirglikku protesti ja talupoegade võitlust pärisorjuse vastu. Sadades koopiates käis kiri käest kätte. Selles kritiseeris Belinski teravalt Gogoli publitsistlikkude artiklite reaktsioonilisust, mis olid Gogoli poolt välja lastud nimetuse all „Valitud kohad kirjavahetusest sõpradega". Belinski kirjutas Gogolile, et Venemaa pääsemine ei seisa jutlustes ja palveis, vaid pärisorjuse kaotamises, inimväärsustunde äratamises rahvas ja rahva hariduse tõstmises. Belinski kiri Gogolile oli Lenini definitsiooni kohaselt üks

„kõige paremaid tsensuurita demokraatliku kirjanduse tooteid" (L e n i n, Teosed, XVII köide, lk. 341).

Belinski oli esimesi revolutsioonilisi haridustegelasi. Tsensuur aheldas ja surus maha kirjaniku mõtet ja sõna, kuid ta murdis siiski läbi tsensuuri tõkkeist ja sõnastas osavasti kõige revolutsioonilisemaid ideid tsensuurikohases keeles. Belinski ise kirjutas kibeduse ja vihaga tsensuuri survest: „Loodus on mind määranud haukuma koerana ja ulguma šaakalina, kuid olud sunnivad mind nurru lööma kassina ja saba liputama rebase viisi." Belinski oli tuline hariduse kaitsja ja revolutsiooniline demokraat, innustatud põlevast vaenust pärisorjuse ja igasuguse rõhumise vastu. Ta armastas kuumalt oma kodumaad ja uskus tema suurde tulevikku.

Sada aastat tagasi, veidi enne oma surma, kirjutas Belinski: „Kadetseme oma lapselapsi ja lapselapselapsi, kelledele on antud näha Venemaad aastal 1940, millal ta seisab haritud maailma eesotsas, annab seadusi nii teadusele kui ka kunstile ja võtab vastu austuse hardaid ande haritud inimkonnalt."

Aastal 1848 suri Belinski tiisikusse. Surm päästis ta Peeter-Pauli kindlusest, kuhu ta pidi tsaari käsul kinni pandama.

Läänlased ja slavofiilid. 1840. aastaks kujunes Venes kaks kirjanduspoliitilist suunda — läänlased ja slavofiilid. Läänluse keskuses seisid Belinski ja Herzen, kellega ühinesid Ogarjov, Granovski, Bakunin jt. Nende ideeliste vastaste — slavofiilide ringi kuulusid Homjakov, vennad Kirejevskid, vennad Aksakovid jt.

Läänlasi ja slavofiile lahutas sügavalt erinev suhtumine Venemaa minevikku ja tulevikku ja Lääne-Euroopa tähtsuse erinev hinnang Venemaa suhtes. Läänlased kritiseerisid teravalt olemasolevat pärisorjuslikku korda ja kaitsesid seisukohta, et Euroopa tsivilisatsioon on vajalik Venemaale. Slavofiilid, vastupidi, mõistsid hukka Peeter I ajast peale alanud Euroopa kultuuri laenamist. Nad kaitsesid Venemaa omapärase arenemise teed, mille aluseks pidi olema Vene külakogukond, taotlesid pärisorjuse kaotamist, kuid ainult ülaltpoolt ja järk-

järgult. Oma poliitilist ideaali nägid slavofiilid kõigi slaavlaste ühendamises Venemaa ümber. Nad nõudsid „maakogu" (zemski sobor) kokkukutsumist, millele nad ei pannud mingisuguseid revolutsioonilisi ülesandeid. „Valitsusele — valitsusvõim, rah-

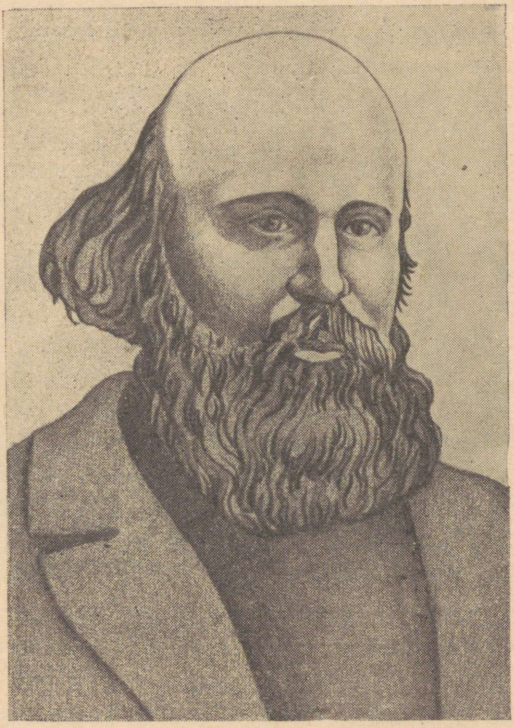

M. V. Butaševitš-Petraševski.

vale — arvamisvõim", ütlesid slavofiilid. Belinski, Herzen, Ogarjov jt. läänlased olid slavofiilide täielikud vastased. Nad tõendasid slavofiilide vaadete reaktsioonilisust, sest viimased olid monarhistid, idealiseerisid endise aja reaktsioonilisi igandeid ja kartsid Venemaa ühiskondliku korra murdumist.

Läänlased ja slavofiilid läksid aastail 1844—1845 teineteisest lõplikult lahku. Kuid läänlaste eneste seas ei olnud samuti üksmeelt. Läänlaste konsekventselt demokraatliku tiiva eesotsas seisid Belinski ja Herzen. Nendega kõrvuti kujunes läänlaste liberaalne grupp, kuhu kuulusid Tšitšerin, Granovski jt. Need olid revolutsiooni ja sotsialismi vastu. Nende ideaaliks oli konstitutsiooniline monarhia ja kodanlik-liberaalsed reformid.

Petraševski ring. XIX sajandi 40-ndate aastate keskel tekkis M. V. Petraševski juhtimisel revolutsiooniline sotsialistide-utopistide ring. Ring koosnes eesrindlikust mitteaadlikust noorsoost, kes oli ühendatud isevalitsuse ja pärisorjuse vihkamisega. Ringiga olid tihedas ühenduses kirjanikud Dostojevski, Saltõkov-Štšedrin jt.

Ringi peaorganiseerijaks ja ideeliseks juhiks oli Mihhail Vassiljevitš Butaševitš-Petraševski, kes oli sündinud aastal 1821 aadliperekonnas. Petraševski oli tark ja julge mees. Ta sai hea hariduse ja pidas ennast kuulsa prantsuse sotsialist-utopisti Fourier' (1772—1837) õpilaseks ja järelkäijaks.

Iga nädal kogunes reedeti Petraševski korterisse tema ring ja arutas Fourier' õpetuse põhiprintsiipe ning avalikkust erutavaid jooksvaid poliitilisi küsimusi.

Petraševskilaste ringis loeti ja arutati pooldavalt näiteks Belinski kirja Gogolile, propageeriti Fourier' ideid. Petraševski võttis osa „Võõrsõnade taskusõnastiku" koostamisest ja redigeerimisest, milles ta, seletades „võõrsõnu", esitas Lääne-Euroopa utopistlikkude sotsialistide õpetusi. Petraševski nagu Fourier'gi pooldas sotsialismi elluviimist rahulikul teel.

1848. a. revolutsioonid Lääne-Euroopas avaldasid suurt mõju ringi liikmeile. Mõned neist ei rahuldunud enam kõnede ja lugemistega, vaid hakkasid otsima võimalust tegutseda revolutsiooni kasuks. Revolutsiooniline positsioon petraševskilaste ringis oli Spešnev'il. Ta pooldas vandenõu taktikat, nõudis salaseltsi organiseerimist ja tsarismivastase ülestõusu ettevalmistamist. Suurt ulatust petraševskilaste agitatsioon ei võtnud.

1849. a. areteeriti politseiagendi ülesandmisel petraševskilased. Juurdlus ei suutnud avastada mingit organiseeritud salaühingut — juurdluskomisjon süüdistas petraševskilasi „ideede vandenõus", mis „rikub meeli". Sümpatiseerimise eest kommunistlikele ja vabariiklikele ideedele mõisteti 15 inimesele (34 hulgast) surmanuhtlus, nende hulgas ka tulevasele Vene suurele kirjanikule F. M. Dostojevskile, teistele sunnitöö ja asumisele saatmine Siberisse. Hukkamõistetud toodi Peeter-Pauli kindlusest väljakule, kus oli juba üles seatud kõrge must tapalava; ringi selle ümber seisid sõjaväesalgad ja rahvahulk. Petraševski ja veel kaks tema ringi kaaslast seoti postide külge ja nende näod kaeti valgete torumütsidega. Soldatid tõstsid püssid palge. Trummid põrisesid. Petraševskilased elasid juba üle läheneva surma koledusi. Kuid äkki vaikisid trummid ja petraševskilastele kuulutati tsaari „armu", kes muutis nende surmanuhtluse eluaegseks sunnitööks.

§ 43. Teadus, kirjandus, kunst XIX sajandi esimesel poolel.

Teadus. Feodaalsel-pärisorjuslikul Venemaal olid XIX sajandi esimesel poolel teadusliku elu keskusteks Teaduste Akadeemia, ülikoolid ja teaduslikud seltsid. Riik andis teaduslikeks töödeks tühiseid summasid, kuid hoolimata äärmiselt ebasoodsatest tingimustest tegi teadus XIX sajandi esimesel poolel suuri edusamme. Venemaal tõusis siis esile rida õpetlasi ja leidureid.

Üheks XIX sajandi suurimaks matemaatikuks oli Nikolai Ivanovitš Lobatševski (1793—1856), kes luges Kaasani ülikoolis taevamehaanikat ja arvude teooriat. Noor matemaatika professor Lobatševski töötas täielikult välja uue geomeetria — „mitte Eukleidese geomeetria" — korrapärase süsteemi, mis hõlmas klassikalise Eukleidese geomeetria eri juhtumina. Tekkis uus ettekujutus ruumist. Lobatševski töö ilmus trükis 1829. a. Kuulus inglise matemaatik Silvester nimetas Lobat-

ševskit „geomeetria Kolumbuseks". Ent tolleaegsel Venemaal ei saadud Lobatševskist aru ja mõned pealinna ajakirjad naeruvääristasid tema tööd. Alles hiljem osati väärilselt hinnata Lobatševski töid geomeetria alal.

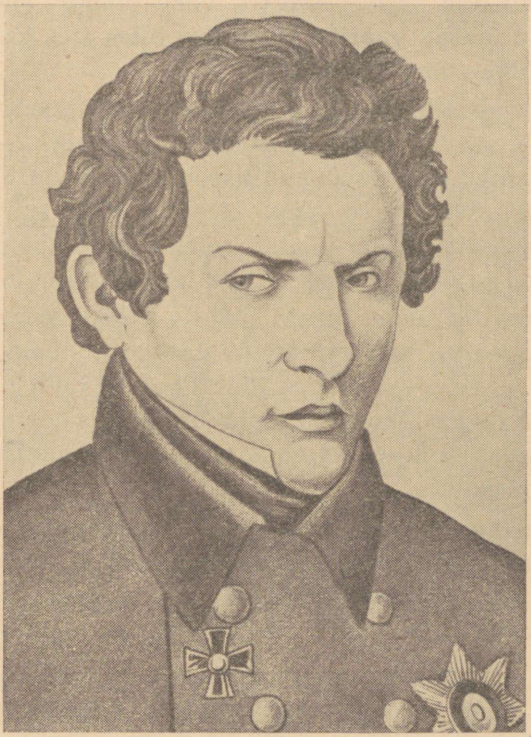

N. I. Lobatševski.

Vene õpetlaste loov mõte töötas edasi, rajades endale teed teaduse ja tehnika kõige eesrindlikumatesse harudesse. Kõige enam on vene õpetlased ja leiutajad korda saatnud elektrotehnika alal. Kuid nende leiutajate ja tehtud leiutuste saatus oli kurb.

Kuulus vene füüsik Vassili Vladimirovitš Petrov (1762—1834), vene provintsipreestri poeg, sõltumata Inglise teadlastest Nicolson'ist ja Carlyle'ist, leiutas aastal 1802—1803 elektrolüüsi — tänapäeva elektrokeemia aluse. Mitu aastat enne Davy't lõi ta voltakaare. Kuid selle suurepärase leiutise autoriks peab maailm inglast Davy't, vene leidur aga unustati. Petrovi tööd leidsid väärika hinnangu alles siis, kui tema surmast oli möödunud 50 aastat.

Vene õpetlased ja leiutajad kasutasid praktiliselt esimestena elektrivoolu. Aastal 1832 ehitas Schilling Peterburgis esimese maailmas tuntud elektromagnetilise telegraafi; ta tõmbas selle Teedeministeeriumi ja Talvepalee vahele. Kuid sellega asi lõppeski. Mõni aasta hiljem leiutati samasugune aparaat inglaste Wheatstone'i ja Cook'i poolt ja see levis üle kogu maailma.

Teine vene õpetlane Jacobi (1801—1874) leiutas galvanoplastika. Ta ehitas esimese energiamootori; tema elektripaat vedas 1838. a. reisijaid Neeva jõel. Pool sajandit hiljem ilmus samasugune leiutis Thames'i jõele, äratades imestust kaasaegsetes inimestes, kel ei olnud aimugi ammu-unustatud vene leiutise olemasolust.

Aastal 1833 ehitas vene mehaanik Tšerepanov Uuralis originaalse konstruktsiooniga esimese vene veduri, ent ta leiutis ei avaldanud vähimatki mõju tehnika arenemisele Venemaal ja veel kaua aega pärast seda veeti Venemaale sisse välismaa vedureid.

Kuulus vene astronoom Vassili Jakovlevitš Struve (1793—1864) asutas 1830. a. lõpul Peterburgi juurde tuntud Pulkovo observatooriumi. XIX sajandi esimesel poolel tegi silmapaistev õpetlane N. N. Zinin rea ülemaailmalise tähtsusega avastusi keemia alal, pannes aluse vene keemia koolile.

Arstiteaduse alal sai kuulsaks tähtis vene õpetlane ja pedagoog Nikolai Ivanovitš Pirogov (1810—1881), kes esitas uusi meetodeid kirurgia ja anatoomia alal. 1856. a. astus Pirogov artiklis „Elu küsimused" välja vana kasvatusviisi vastu, nõu-

des, et kujundataks uued inimesed ausate demokraatlikkude veendumustega.

XIX sajandi esimese poole üks suurimaid looduseuurijaid, embrüoloogia rajaja Karl Baer töötas Peterburgi Teaduste Akadeemias. Ta arendas energilist tegevust Venemaa loodusvarade uurimisel, teostas rea reise ja võttis aktiivselt osa Geograafilise Seltsi asutamisest ühes Etnograafilise Muuseumiga selle juures.

1819.—1821. a. tegi vene ekspeditsioon Lazarevi juhtimisel teekonna kaugele lõuna-laiuse kraadideni, avastas teel palju uusi saari ja tungides läbi jää jõudis välja Antarktise kallastele. Selle lõuna-kontinendi avastamise au kuulub venelastele. Vaikse ookeani kõigi laiuskraadide all leidub sest ajast peale saari vene nimedega: Suvorovi saar, Kutuzovi saar, leetseljak „Hoia end" (Beregis) jt.

XIX sajandi alguses tegi suure sammu edasi Vene historiograafia. Juba Aleksander I valitsuse ajal ilmus Karamzini „Vene riigi ajalugu", mis oli sel ajal suursündmuseks. Puškini sõnade järgi avastas Karamzin Vene ajaloo, nagu Kolumbus avastas Ameerika. Kuid Karamzini kirjutatud „Vene riigi ajaloos" ilmnes selgelt mõisniku-pärisorjapidaja ideoloogia. Karamzini arvates ajaloos „oleneb kõik isevalitseja tahtest, kes nagu osav mehaanik sõrmeliigutusega annab käigu suurtele massidele".

Kirjandus. Vanade feodaal-pärisorjuslikkude vahekordade lagunemise ja uute — kapitalistlikkude — suhete kasvamise perioodil etendas kirjandus määratu suurt ühiskondlikku osa.

30—40-ndate aastate kirjanikud, kriitikud, publitsistid olid oma aja eesrindlike ideede väljendajateks, võitlejateks uue, vaba elu eest. Kirjandusest ja selle tähtsusest sel ajastul kirjutas Herzen oma teoses „Revolutsiooniliste ideede arengust Venemaal": „Kirjandus on rahvale, kel puudub poliitiline vabadus, ainukeseks tribüüniks, kust ta võib panna kuulma oma äärmise pahameele ja südametunnistuse hüüdu".

Tsarism jälitas karmilt eesrindlikke kirjanikke ja poeete. Tsaari tsensuur hävitas raamatuist väiksemagi viipe kehtiva korra kritiseerimisele. 1849. a. loodud tsensuurikomitee keelas ära paljud raamatud ja ajakirjad, mis ei olnud kooskõlas „ametliku rahvusluse" suunaga.

Kuid tsarism ei piirdunud kirjanikkude kirjandusliku tegevuse jälitamisega. Herzen kirjutab Nikolai-aegsete eesrindlike inimeste traagilisest saatusest ja toob Nikolai-aegse monarhia lühida, kuid ilmeka kuritegude loetelu vene kirjanikkude ja luuletajate suhtes:

Rõlejev üles poodud Nikolai poolt.
Puškin tapetud duellil 38-aastaselt.
Gribojedov surmatud Teheranis.
Lermontov tapetud duellil, ... Kaukaasias.
Venevitinov tapetud seltskonna poolt 22-aastaselt.
Koltsov tapetud oma perekonna poolt 33-aastaselt.
Belinski tapetud 35-aastaselt näljast ja viletsusest.
Baratõnski suri pärast 12-aastast asumisel-olekut.

Silmapaistev vene ilukirjanduslik teos — Gribojedovi (1795—1829) „Häda mõistuse pärast" — oli kujukas satiir kõrgemast aadlisoost aristokraatia, valitseva bürokraatia, kõrgitseva sõjaväelise kliki kohta. Komöödia „Häda mõistuse pärast" etendas suurt ühiskondlikku osa. Belinski kirjutas, et „kogu Venemaa juba käsikirjas õppis pähe" „Häda mõistuse pärast".

Dekabrist Steingelile juurdlusel esitatud küsimuse puhul, missugused teosed aitasid kõige enam kaasa tema liberaalsete vaadete arenemisele, nimetas Steingel Voltaire'i ja Radištševi teoste kõrval „Häda mõistuse pärast". Olles keelatud tsaristliku tsensuuri poolt, käis see teos kaua aega käsikirjana käest kätte, seda kirjutati ümber ja levitati provintsis. Gribojedov oli tsarismile seda ohtlikum, et ta oli ühenduses dekabristidega, ehkki ta nende vaateid täiel määral ei jaganud. Just seepärast otsustas Nikolai I Gribojedovist lahti saada. Ta saatis tema,

vastu poeedi enese tahtmist, saadikuks Teherani, kus suurepärane vene dramaturg varsti tapeti fanaatilise rahvajõugu poolt.

Nikolai valitsemise ohvriks sai andekas vene kirjanik-filosoof Peeter Jakovlevitš Tšaadajev (1796—1856), Puškini sõber.

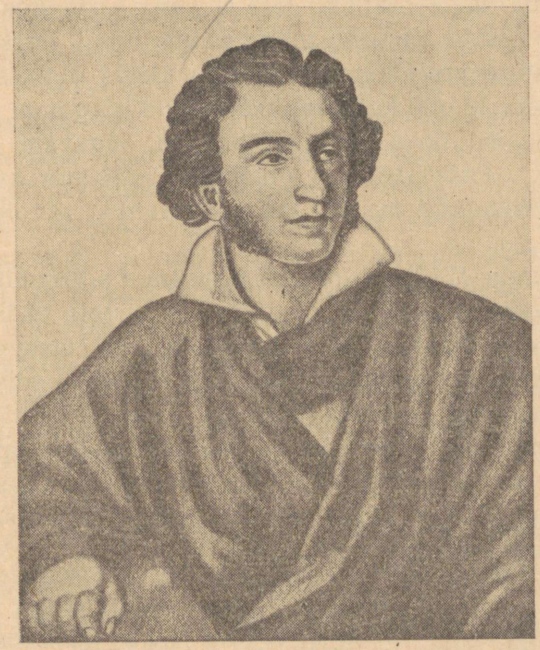

A. S. Puškin. *Tropinini portree.*

Suur poeet pühendas Tšaadajevile kolm tähelepanuväärset „Läkitust". 1836. a. avaldati ajakirjas „Teleskoop" Tšaadajevi kuulus „Filosoofiline kiri" pärisorjusliku Venemaa oleviku ja mineviku terava kriitikaga. Nikolai I, tutvunud artikliga, pani sellele resolutsiooni: „Läbi lugenud artikli, leian, et selle sisu on segu jultunud mõttelagedusest, mis on väärne nõdrameelsele." Tsaar kuulutas Tšaadajevi hullumeelseks ja käskis panna

ta alalise arstliku järelevalve alla, võttes talt ära kõik käsikirjad. Nikolai I käskis anda soldatiks andeka noore poeedi Poležajevi, kes oli kirjutanud poeemi „Saška". Toorest peksust piinatud, suri Poležajev soldatite haiglas. Kuid kõige traagilisem ja raskem Venemaale oli geniaalse poeedi Aleksander Sergejevitš Puškini surm. Suurim vene poeet, maailmakirjanduse geenius, vene realismi rajaja, vene kirjandusliku keele looja A. S. Puškin on vene rahva uhkus ja au. Puškin oli aadlik, kuid suure proletaarse kirjaniku Gorki õiglase märkuse kohaselt „temale olid kogu rahvuse huvid kõrgemal aadli huvidest ja tema isiklik kogemus laiem ja sügavam aadliklassi kogemusest". Puškin oli nii geniaalne luuletaja kui ka suur kodanik, kes teatud määral kajastas rahva revolutsioonilisi lootusi.

Puškin sündis 1799. a. Moskvas vaesunud põlisaadli perekonnas. Tänu oma onu ja isa sõprade sobitustele pääses Puškin äsjaasutatud aristokraatlikku Tsarskoje Selo lütseumi. Nooruses seisis Puškin tugevasti prantsuse entsüklopedistide mõju all. Neilt omandas ta tungi hariduse järele ja kriitilise suhtumise iganenud feodaalse korra vastu. Lääne-Euroopa revolutsioonilistelt kirjanikelt ja poeetidelt omandas ta türannide vihkamise. Juba 1815. a. varajases luuletuses „Liciniusele" kirjutas 16-aastane Puškin orjuse vihkamisest. 1817. a. lõpetas Puškin lütseumi. Pärisorjusliku Venemaa sünge pilt rabas sügavalt noore luuletaja tundelist meelt. Radištševi eeskujul lõi ta oodi ja andis sellele sama pealkirja kui Radištševgi — „Vabadus". Aga kui Radištšev nägi unistustes, kuidas „siis kõikjal tõuseb sõjavägi lahinguvalmis, kõiki lootusega relvastab" ja viib tsaari timukapakule, kutsus Puškin ülestõusule tsaari vastu: „Nüüd tõuske, langenud orjad!"

Viha ja vaenuga heitis ta väljakutse isevalitsusele:

Самовластительный злодей
Тебя, твой трон я ненавижу,
Твою погибель, смерть детей
С жестокой радостию вижу.

(Tõlkes: Sa isevalitsuslik roimar! Sind, sinu trooni ma vihkan, su enda hukku, laste surma ma näha julmas rõõmus ihkan.)

Oma luuletustega tungis Puškin isevalitsuse pooldajaile ja jutlustajaile kallale, häbimärgistas soosikut Araktšejevit, nimetas reaktsionääri haridusminister Golitsõnit „hariduse tagakiusajaks" ja reaktsiooni inspireerijat arhimandriit Foti'd poolfanaatikuks, poolpetiseks, kes on oma tööriistaks teinud „needuse, mõõga ja risti ning nuudi". Luuletuses „Küla" kujutas ta „metsikut, ilma tunnete, ilma seaduseta härraslust".

Geniaalse luuletaja revolutsioonilised värsid ei võinud tolleaegsel Venemaal jääda karistamata. Puškin saadeti välja lõunasse. Luuletaja jätkas ka asumisel olles (Kišinjovis ja Odessas) vabadust armastava sisuga värsside ja poeemide kirjutamist. Odessast saadeti luuletaja uuele asumisele Mihhailovskoje külla, oma isa mõisa, kellele tehtigi ülesandeks järelevalve oma poja üle. Siin töötas poeet oma geniaalse teose „Jevgeni Onegini" kallal, lõpetas poeemi „Mustlased" ja lõi tragöödia „Boris Godunov", millest Benkendorff kirjutas oma esilduskirjas tsaarile, et seal on „tsaarivõimu esitatud hirmsal kujul". Tsaar nõustus sellega, ja „Boris Godunov" ei saanud mitu aastat trükis ilmuda.

Puškin oli tihedalt seotud dekabristidega, kellede seas tal oli palju sõpru, kuid dekabristide salaseltsi ta ei kuulunud. Kui varsti peale dekabristide hukkamist aastal 1826 Nikolai I Puškini asumiselt tagasi kutsus ja temalt küsis: „Mis te oleksite teinud, kui oleksite 14. detsembril olnud Peterburgis?", vastas Puškin: „Oleksin asunud mässajate ridadesse." Tsaar kuulutas siis enese Puškini ainsaks tsensoriks ega andnud kaua aega talle võimalust oma teoseid trükis avaldada.

Puškini ümber oli loodud piinav laimu-, alandus- ja tagakiusamisolukord, mis viiski ta duellile Hollandi saadiku kasupoja d'Anthès'iga a. 1837. Kahevõitlusel sai Puškin raskelt haavata ja peatselt surigi. Olles teadlik eelseisvast duellist, ei püüdnud tsaar seda ära hoida, sest ta lootis, et duell lõpeb Puškinile

traagiliselt ja seega valitsus vabaneb kardetavast, revolutsioonilselt meelestatud luuletajast. Raevunud roimarlikust tapmisest, tulid tuhandeist inimestest koosnevad rahvamassid saatma suure rahvapoeedi surnukeha. Tsaari käsul viisid sandarmid öösel luuletaja surnukeha salaja ära ja matsid ta Svjatogorski kloostrisse, Puškini mõisa lähedale.

Teine Nikolai-aegne vene suurpoeet, Mihhail Jurjevitš Lermontov (1814—1841) häbimärgistas teravat pahameelt avaldavas luuletuses „Luuletaja surma puhul" Puškini tapmise inspireerijaid. Nende värsside eest saadeti Lermontov Kaukaasiasse. 1841. a. tapeti kahevõitluses ka Lermontov. Lermontov oli ainult 27-aastane, tema võimas talent hävis just õitsengu ajal. Lermontovi rahutu, vabadusttaotlev luule oma loomingulise sügavusega ja kunstilise lürismiga pälvis kõige laialdasemat kuulsust. Maailmakuulsad on sellised Lermontovi teosed nagu „Meie aja kangelane", „Mtsõri", „Maskeraad", „Deemon" jt.

Nikolai võttis Lermontovi surmateate vastu kahjurõõmsa hüüdega: „Koerale — koera surm."

Nikolai valitsemise aegne erakordselt raske olukord kajastus suure vene kirjaniku Nikolai Vassiljevitš Gogoli (1809—1852) isiklikus ja loomingulises saatuses, kes oma geniaalseis teoseis „Revident", „Surnud hinged", „Vanaaegsed mõisnikud" jt. andis viha ja piitsutava satiiri poolest vapustava pildi maa-aadli sügavast laostumisest. „„Surnud hinged" vapustasid kogu Venemaad," kirjutas Herzen selle teose mõjust. „Säärane süüdistus oli kaasaegsele Venemaale vajalik. See on haiguslugu, mis on kirjutatud meistri käega. Gogoli poeesia — see on õuduse ja häbi karjatus elunärususest alandatud inimeselt, kui ta järsku peeglis märkab oma loomastunud nägu."

Gogoli varasemate teoste hulka kuuluvad tsüklist „Mirgorod": „Külaõhtud Dikanka lähedal" ja „Taras Bulba".

„Külaõhtud Dikanka lähedal" tõid Gogolile laialdase kirjaniku kuulsuse ja tunnustuse. Need luulelised visandid Ukrainast on täis ilu, veetlevust ja säravat huumorit. Belinski

sõnade järgi kajastub neis „lõbus koomilisus, imekaunist jumala maailma tervitava noormehe naeratus".

Niisama värviküllane ja kujukas on ajalooline jutustus „Taras Bulba". Siin ülistab Gogol XVI sajandi Ukraina kasakkonna sõjalisi vägitegusid ja tema võitlust välismaiste vallu-

M. J. Lermontov.

tajate — poolakate — vastu. Ka sellest jutustusest kirjutas Belinski vaimustatult kui ühest episoodist suurest rahvuslikust kangelasloost. Ta võrdles „Taras Bulbat" Homerose „Iliasega". Neis teostes peegeldub Gogol suure kunstnikuna-romantikuna.

Gogol suri, kui ta tohutud loovjõud olid õitsele löönud. Oma elu lõpul jäi ta vaimuhaigeks. Vaimuhaiguse hoos hävitas ta oma geniaalse poeemi „Surnud hingede" lõpposa, mille kallal oli palju aastaid töötanud.

Ajajärgu ilukirjanduslikeks dokumentideks olid ka Herzeni hiilgavad teosed. „Minevik ja mõtted" on tõepärane kroonika mitte ainult Herzeni, vaid ka tema aja parimate eesrindlike inimeste elust, mis näitab vene ühiskondliku mõtte arenemist Nikolai-aegse reaktsiooni süngeis tingimustes. Herzeni romaa-

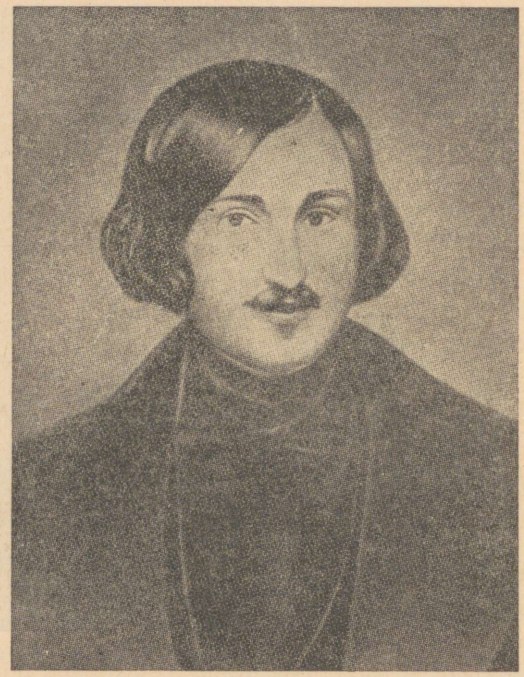

N. V. Gogol. *F. A. Molleri portree 1841. a.*

nis „Kes süüdi?" näidatakse ausat, andekat, julget Vladimir Beltovit, kes ei suutnud leida enesele kohta elus ja muutus „üleliigseks inimeseks" — tüüpiline kuju XIX sajandi klassikalises kirjanduses.

XIX sajandi esimese poole vene kirjandus oli tihedasti seotud ühiskondlik-poliitilise eluga ja läbi imbunud oma aja eesrindlikest ideedest ning asus ilukirjandusliku realismi teele,

lõpp-arvet tehes ajutise innustumisega sentimentalismist ja romantismist.

Kirjandusliku realismi koolkonna rajajaiks olid suured vene kirjanikud A. S. Puškin, A. S. Gribojedov, N. V. Gogol ja I. A. Krõlov.

Mõisaproua hommik. *A. G. Venetsianovi maal.*

Nende kirjanikkude teosed on surematud, sest need kajastasid õiglaselt ja kirkalt mitte ainult oma aja elu, vaid on ka läbi immutatud palavast usust suure vene rahva paremasse tulevikku.

Meie maa austab sügavalt oma suurte kirjanikkude ja poeetide mälestust. Rahvapoeet Puškin on Nõukogude Liidu rah-

vaste armastatuimaks poeediks. Täidunud on suure poeedi ennustus, mille ta kirjutas veidi aega enne oma surma tähelepanuväärses luuletuses „Exegi monumentum".

И долго буду тем любезен я народу,
Что чувства добрые я лирой пробуждал,
Что в мой жестокий век восславил я Свободу
И милость к падшим призывал.

(Tõlkes: Ning püsib armastus mu vastu Vene hiius — mu vastu, kellelt hing tal headushurma joond, kes julmal ajastul sind ülistand, oo priius, ja langenuile tröösti toond.)

Kunst. Rahvusliku iseteadvuse, ühiskondlikule elule ärkava rahva rahvusliku uhkuse sügavad progressiivsed ideed leidsid kajastust ka kunstis. Nagu kirjandus, nii muutus ka kunst realistlikuks.

Nikolai I ajal oli erilise soosimise olukorras sõjamaal — sõjaelu, lahingute jms. kujutamine; kõige vajalikumaks peeti seda laadi piltidel riietuse, sõjavarustise ja igasuguste polgutunnuste ja relvaliikide vormide täpset reprodutseerimist. Ametliku akadeemilise maali esindajaks oli kunstnik K. P. Brüllow (1799—1852). 1830. a. pandi välja tema maal „Pompei viimne päev". Sel maalil oli määratu suur menu.

И был „Последний день Помпеи"
Для русской кисти первым днем, —

(tõlkes: Nii oli „Pompei viimne päev" siis vene pintsli esipäev) kirjutas üks tolleaegseist poeetidest. Selle maali menu ei olnud mitte ainult kunstiliselt kõrge meisterlikkuse tagajärg, vaid ta oli tingitud ka suurest hulgast valgus- ja värviefektidest (tuli, välk), mis avaldasid vaatajaile sügavat muljet. Realismi otsingud leidsid oma väljenduse suure vene kunstniku A. A. Ivanovi loomingus. Oma maali kallal „Kristuse ilmumine rahvale" töötas Ivanov ligikaudu 30 aastat.

Üheks esimeseks kunstnik-realistiks oli A. G. Venetsianov. Ta oli pirukamüüja poeg, lapsepõlvest alates jälgis tööliste,

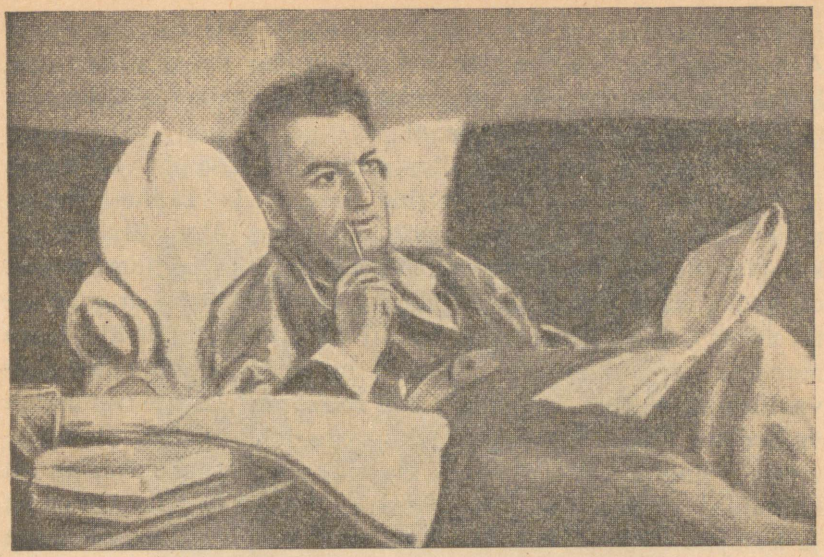

M. I. Glinka töötamas ooperi „Ruslan ja Ludmilla" kallal.
I. J. Repini portree.

käsitööliste ja talupoegade elu-olu. See mõjutas tema loomingu realistlikku suunda. Tema suur maal „Rehala" ja rida etüüde külaelust on siiski veel esitatud ilustatud kujul, kuigi juba ainult mõte kujutada lõuendil talupoega tundus sel ajal julgena.

1840. a. lõpul pani välja oma esimese maali kuulus žanrimaalija P. A. Fedotov. Maali eest „Majori kosjaskäik" andis Kunstide Akadeemia Fedotovile akadeemiku tiitli. Klassikaliste traditsioonide harrastajad maalikunstis suhtusid põlastavalt Fedotovi maalidesse kui rahva-vaimus maalituisse.

Portretistidest olid kõige andekamad pärisorjast maalikunstnik Tropinin, kes maalis õnnestunud portreed Karamzinist ja Puškinist, ja peen maalikunstnik-romantik Kiprenski, kes sai kuulsaks oma tähelepanuväärsete portreedega Krõlovist, Puškinist ja oma autoportreedega.

Silmapaistvaks vene arhitektiks XIX sajandi algul oli A. Voronihhin. Ta ehitas Peterburgis Rooma Peetri kiriku eeskujul Kaasani peakiriku, mis on parimaid uusima kirikliku ehituskunsti monumente Venemaal.

Vene ooperi- ja sümfoonilise muusika esiisa M. I. Glinka (1804—1857) kasutas rahvaviiside varasid ja Lääne-Euroopa muusika kogemusi. Glinka kindlustas vene rahvuslikule helikunstile ülemaailmse tähtsuse. Glinka muusika põhiomaduseks on sügav ideelisus, realism ja rahvuslikkus. Vene aristokraatia võttis Glinka teosed vaenulikult vastu, mõistes hukka tema muusika rahvaliku laadi. Ei mõistetud ka tema geniaalset rahvuslik-patriootilist ooperit „Ivan Sussanin", mille muusikat valitsevad klassid nimetasid „kutsarlikuks". Glinka muinasjutulist ainet teisiti käsitlev klassikaline ooper „Ruslan ja Ludmilla" võeti repertuaarist ära aasta pärast selle lavastust ja komponisti eluajal seda enam uuesti ei lavastatud. Glinka kasutas oma loomingus vene, ukraina, valge-vene, soome, poola, gruusia, hispaania ja teisi meloodiaid.

Glinka tähtsad sümfoonilised teosed — „Hispaania uvertüür" (hispaania rahvaviisidel) ja „Kamarinskaja" erinesid Lääne-Euroopa helikunsti üldtaustal oma julguse ja originaalsusega ja olid aluseks vene sümfoonilise loomingu edasisele võimsale arengule. Suur vene helilooja Tšaikovski kirjutas hiljem, et „kogu Vene sümfooniline koolkond peitub Glinka „Kamarinskajas" nagu tamm tammetõrus".

Jäädes kodumaal tunnustamata ja väsinud jälitamisest, sõitis Glinka välismaale, kus ta ka suri.

Glinka järglaseks oli komponist Dargomõžski (1813—1869). Temale nagu Glinkalegi oli vene helikunsti juhtivaks printsiibiks kõrge kunstiline realism. Dargomõžski komponisti-elutee ei olnud samuti mitte kerge. Dargomõžski parem ooper „Russalka" võeti selle esimesel lavastamisel kaunis külmalt vastu ja alles 10 aastat hiljem sai see üheks lemmik-ooperiks.

Dargomõžski ooper „Kivist külaline", mis on kirjutatud samanimelise Puškini teose sõnadele, paistab silma ooperitege-

laste iseloomu kirjelduse tabavusega. Nii selles ooperis kui ka oma romanssides kinnitab Dargomõžski dramaatilise deklamatsiooni tõetruudust ja loomulikkust ja loob lüüriliste, satiiriliste ja koomiliste laulude uusi tüüpe. „Tahan, et helis otseselt kajastuks sõna, tahan tõde," kirjutas oma elu lõpul Dargomõžski.

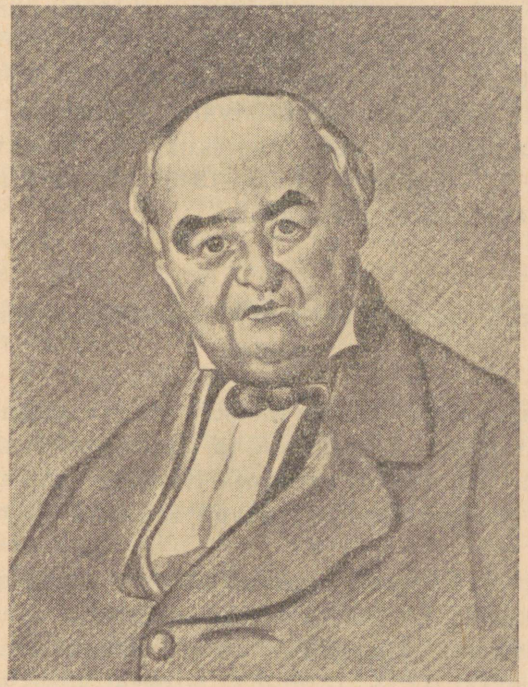

M. S. Štšepkin. *T. G. Ševtšenko portree.*

XIX sajandi esimesel poolel saavutas tähelepanuväärseid kunstilisi edusamme ka vene teater. Suure teatri ehitamine Moskvas Petrovkal lõpetati juba 1780. a. inglase Medoxi poolt ja nimetati siis Petrovski teatriks. 1805. a. see oma aja kohta luksuslik teater põles maha ja ehitati uuesti üles alles 20 aastat hiljem, 1825. a., arhitekt Beauvais' poolt. Aastal 1853 põles

Suur teater uuesti, kuid restaureeriti peagi. Sel ajajärgul saavutas vene ooper suuri edusamme.

Väike teater avati Moskvas 1824. a. ja sai peagi kõige suuremate näitleja-annete koonduskohaks. Läinud sajandi suurimaks vene artistiks, realismi esi-isaks laval oli Mihhail Semjonovitš Štšepkin (1788—1863). Pärisorise taluniku pojana ta ostis enese vabaks alles 33 aasta vanuses. Štšepkin töötas palju aastaid Väikeses teatris, luues surematuid kujusid Gribojedovi, Gogoli ja paljude teiste näidendites. Štšepkin käis läbi kõigi oma aja ühiskondliku liikumise silmapaistvate tegelastega.

Tähelepanuväärseks vene traagikuks oli Moskva Väikese teatri laval P. S. Motšalov (1800—1848), kes sai kuulsaks oma osadega Shakespeare'i tragöödiais.

§ 44. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur XIX sajandi esimesel poolel.

Ukraina kirjandus. Tsarism töötas vastu Venemaa ääremaade iseseisvate rahvuste arenemisele ja takistas vägivaldselt rõhutud rahvaste kultuurilist arengut. Kaitstes oma rahvuslikku olemasolu, püüdsid rõhutud rahvad säilitada kõigepealt oma emakeelt.

Ukraina paljumiljoniline rahvas jätkas visalt loomingut oma rikkas emakeeles, hoolimata tagakiusamistest.

Uuema ukraina kirjanduse silmapaistvaks rajajaks oli I. P. Kotljarevski (1769—1838). Kotljarevski võitis suure populaarsuse oma kolme ukrainakeelse teosega: „Aeneis", „Natalka-Poltavka" ja „Moskal-tšarivnik". Vergiliuse „Aeneise" ümbertegemise kallal töötas Kotljarevski 30 aastat. „Aeneises" naeris Kotljarevski kurjalt välja pärisorjastava aadli ja tsaari ametkonna, kuid ühes sellega kujutas ta eleegilise minevikuigatsusega vana hetmaniaja elu ja kombeid.

Suurt mõju avaldas Ukraina kultuurilisele elule esimene ülikool Ukrainas — Harkovi ülikool, hoolimata valitsuse pingu-

tustest teha see venestuskeskuseks. Noore ülikooli ümber kasvas grupp andekaid ukraina kirjanikke — Gulak-Artemovski, Kvitka-Osnovjanenko, Grebinka jt.

G. F. Kvitka't loetakse ukrainakeelse kirjanduse loojaks. Tema „Väike-vene uudisjutud" kandsid sentimentaalset ja moraalitsevat iseloomu.

XIX sajandi esimese poole silmapaistvaks ukraina poeediks oli E. P. Grebinka (Grebjonka) (1812—1848). Grebinka, kes oli Puškiniga seotud isikliku sõprusega, tõlkis ukraina keelde Puškini „Poltaava". Ukraina kirjanduses olid aukohal Grebinka valmid „Prikazki", tähelepanuväärsed oma keelelt ja ukraina talurahva raske elu kujuka kirjeldamise poolest. Grebinkat loetakse ukraina kirjanduse üheks klassikuks.

Ukraina ehtsaks rahvapoeediks oli Taras Grigorjevitš Ševtšenko (1814—1861). Ta oli rikkale mõisnikule Engelhardtile kuuluva pärisorja poeg. Kaotanud ema ja seejärel isa, sai väike Ševtšenko varjupaiga kooli-köstri juures, õppis kirjaoskust ja luges tema eest psalterit „hingusele läinud pärisorjade hingedele", saades selle eest köstrilt kümnenda kopika „ergutuseks", nagu seda meenutas Ševtšenko ise. Vara ilmnes Ševtšenko juures joonistamisanne. Ta jooksis köstri juurest ära maalrite juurde, kes kirikut värvisid, kuid ei saanud neilt midagi õppida. Ševtšenko oli ka karjaseks ja teenriks („kasatšokiks") mõisniku juures. Härra käskis mitu korda kutsaril Ševtšenkole peksa anda, kui leidis ta joonistamast. Ühes oma mõisnikuga sattus Ševtšenko Peterburgi, kus ta pandi õppima „maalikunsti tsunftimeistri" juurde. 1836. a. tutvus Ševtšenko ühe kaasmaalasest kunstniku kaasabil kirjanikkude Žukovski ja Grebinkaga ja samuti kuulsa kunstniku Brüllowiga. Soovides anda sünnipärasele talendile võimalust õppida, maalis Brüllow poeet Žukovski portree, loosis selle välja ja saadud 2500 rubla eest ostis Ševtšenko vabaks. Ševtšenko astus Kunstide Akadeemiasse. Samal ajal kirjutas ta oma esimesed luuletused. 1840. a. ilmus tema esimene värssidekogu — „Kobzar". Ševtšenko parimaiks poeemideks on „Naimitška", ema kan-

natuste lugu; „Katerina", milles kujutatakse purustatud armastust; „Haidamakid" — eepiline pilt talupoegade revolutsioonilisest võitlusest panide vastu 1768. a. Tsarismi sügavast vihkamisest on läbi imbunud tema poeem „Uni", kus sügava satii-

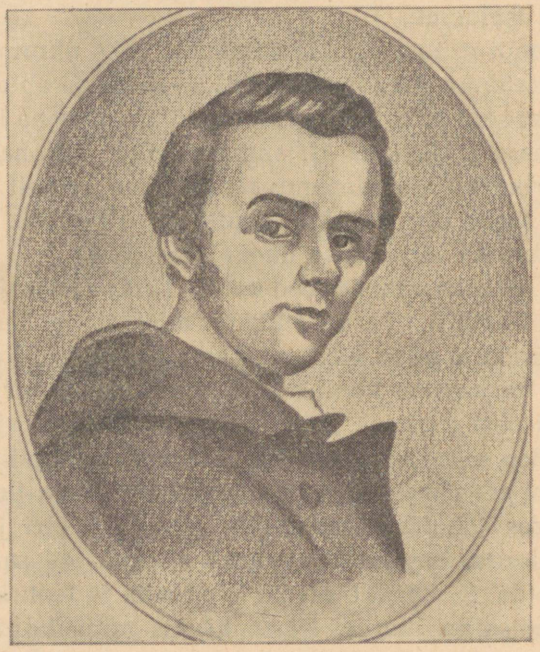

T. G. Ševtšenko nooruses. *Ševtšenko autoportree.*

riga on kirjeldatud karuna kujutatud tsaar Nikolai I-st ja tema õukondlike liualakkujate jõuku. Poeemis „Kaukaasia" kutsus Ševtšenko kogu kirglikkusega kõigi rahvuste töötavat rahvast üles avalikule võitlusele koloniaalse rõhumise vastu, halastamatule võitlusele tsaari „rahvaste vangla" vastu, kus:

От молдаванина до финна,
На всех наречьях, все молчит.

(Tõlkes: Moldaavlasest soomlaseni, kõigis murdeis, kõik vaikib.)

T. G. Ševtšenko pagendatud soldatina. *Autoportree.*

Aprillis 1847 areteeriti Ševtšenko „revolutsioonilise tegevuse" pärast ühenduses tol ajal Kiievis avastatud salajase organisatsiooniga „Kyrillose-Methodiose vennaskond", mis oli loodud aastal 1840. Ajaloolase Kostomarovi poolt koostatud „vennaskonna" programm pooldas föderatiivse vabariigi loomist, nõudis pärisorjuse hävitamist ja hariduse laialdast levitamist. Kürillos-metoodioslased olid ühenduses vene slavofiilidega. Ševtšenko seisis lähedal „vennaskonna" vasakule, demokraatlikule tiivale ja nõudis temalt aktiivset revolutsioonilist tegevust. Aastal 1847 „vennaskonna" liikmed areteeriti. Areteeritute hulgas oli ka Ševtšenko, kelle kohta tehti järgmine otsus: „Kunstnik Ševtšenko kui tugeva kehaehitusega isik ässitavate ja ülimal määral jultunud värsside luuletamise eest määrata reameheks Orenburgi üksikusse korpusse." Sellele määrusele lisandas Nikolai I: „Kõige karmima järelevalve alla, ühes keeluga kirjutada ja joonistada."

Alles aastal 1857, pärast kümneaastast tsaristlikku kasarmut, drilli ja nöökimist, vabastati Ševtšenko. Asumisele saatmine jättis poeedi-revolutsionääri mitte ainult murdmata, vaid karastas veel enam tema võitlusindu. Uutes luuletustes kutsus

Läbi kadalipu. *T. G. Ševtšenko oiort.*

ta talupoegi üles mitte uskuda tsaari, mitte oodata temalt vabadust, vaid võita see ise endale relvadega.

Juulis 1859 areteeriti Ševtšenko kodumaal uuesti ja toodi Kiievisse. Ta oli sunnitud lahkuma Ukrainast, tulles Peterburgi politsei valve alla. Peterburgis sai Ševtšenko ligemalt

tuttavaks suure vene kirjaniku-revolutsionääri Tšernõševski ja Dobroljuboviga.

Vene revolutsioonilise demokraatia juhid Tšernõševski ja Dobroljubov hindasid kõrgelt Ševtšenkot kui oma mõtteosalist ja kaasvõitlejat. Dobroljubov kirjutas Ševtšenkost: „Ta on täiesti rahvapoeet... Ta on tulnud rahva seast, elas rahvaga ja mitte ainult mõttes, vaid ka elutingimustelt oli ta temaga tugevasti ja veresidemetega seotud."

Ševtšenko vihkas Vene tsaari, vene mõisnikke-pärisorjapidajaid. Kuid ta suhtus sügavaima armastusega vene kirjanikesse ja revolutsionääridesse, kes võitlesid nagu temagi rahva vabaduse eest. Ta austas dekabristide mälestust, oli lähedane petraševskilaste ringile, innustus Herzeni „Poljarnaja Zvezda'st" ja „Kolokol'ist", oli Tšernõševski ja Dobroljubovi sõber, kellega koos ta võitles uue elu eest „ilma orjata ja panita". Ševtšenko poeetilise geeniuse arengus etendas määratu suurt osa suur vene kirjandus.

Ukraina suur rahvapoeet revolutsionäär-demokraat Ševtšenko kuulub maailmakirjanduse suuremate klassikute hulka. Nagu suur rahvuslik vene poeet Puškin, nii on ka suur rahvuslik ukraina poeet Ševtšenko praegusel ajal kogu nõukogude rahva lemmikpoeete.

Teostus poeedi viimne soov, kes oma tähelepanuväärses luuletuses „Zapovit" kutsus üles:

Поднимайтесь,
Цепи разорвите,
Злою, вражескою кровью
Волю окропите,
И меня в семье великой,
В братстве вольном, новом
Помянуть не позабудьте
Добрым, тихим словом . . .

(Tõlkes: Üles tõuske, purustage ahelad. Kurja, vaenuliku verega vabadust te pritsige ja mind suures peres, vabas ning uues vendkonnas, ärge unustage mälestamast hea, vaikse sõnaga.)

Hoolimata lõpmatuist jälitamistest tsaarivalitsuse poolt, jätkas ukraina kultuur arenemist kõigis suundades, esile tuues ukraina rahva võimsaid loovaid jõude: arhitektuuris, maalikunstis, raidkunstis, muusikas ja kirjanduses.

Ukrainas asutasid mõisnikud XVIII sajandil ja XIX sajandi algul orkestreid, koorikapelle, teatritruppe, mis koosnesid pärisoristest talupoegadest.

1812. a. organiseeris kirjanik Kvitka-Osnovjanenko Poltaavas esimese alalise ukraina näitetrupi. Määratu suure populaarsuse osaliseks sai Ukrainas muusikateater, mis lavastas esimesed ukraina ooperid: Kotljarevski „Natalka-Poltavka", Kvitka „Kosjaskäik Gontšarivtsil", Gulak-Artemovski „Zaporožlane Doonau taga" jt.

Ukraina muusikalise loomingu aluseks olid ukraina rahvalaulud. Paljud vene komponistid, näiteks Glinka, kasutasid samuti ukraina rahvalaule. Suurt osa etendas kunsti arengus Ukrainas rahvapoeet Ševtšenko. Tema näidendiga „Nazar Stodolja" (1844) kindlustati lõplikult ukraina teatri olemasolu. Ševtšenko oli paljude ukraina muusikateoste tekstide ja süžeede autoriks.

Taga-Kaukaasia rahvaste kultuur. Suure jõuga toimus gruusia, armeenia ja aserbaidžani rahva ärkamine.

Üheks suurimaks gruusia XIX sajandi alguse poeediks oli Puškini kaasaeglane A. Tšavtšavadze. Päritolult aristokraat, oli Aleksander Tšavtšavadze üheks esimeseks romantismi esindajaks gruusia luules. Tema teosed on läbi imbunud sügavast nukrusest, mis oli välja kutsutud Gruusia orjastamisega Vene tsarismi poolt.

Andekaimaks romantismi esindajaks oli gruusia kirjanduses Nikolai Barathašvili, kelle teostes kõlas pessimism ja ühes sellega protest Gruusia raske tõeluse vastu. Nikolai Barathašvilit nimetatakse „gruusia Byroniks".

Realistliku suuna põhjendajaks gruusia kirjanduses oli Giorgi Eristhavi. Hoolimata oma vürstlikust päritolust astus Eristhavi välja pärisorjuse vastu Gruusias. Giorgi Eristhavi oli

gruusia suurim dramaturg XIX sajandi esimesel poolel ja vene-gruusia draamateatri tegelik algataja ning organiseerija Tiflisis.

Gruusia talurahva rasket olukorda ja võitlust kirjeldas Daniil Tšonkadze, kes ise oli tulnud pärisoriste talupoegade keskelt. Tema astus esimesena gruusia kirjanduses välja pärisorjuse vastu 1859. a. avaldatud jutustuses „Surami kindlus". Gruusia rahva seas oli see jutustus populaarne ja avaldas suurt mõju hilisemale gruusia revolutsioonilisele kirjandusele.

Armeenias, mis oli osadeks kistud Türgi, Iraani ja Venemaa vahel, algas rahvuslik ärkamine erilise jõuga pärast 1828. ja 1829. a. Iraanile ja Türgile jäänud aladelt siirdus palju armeenia emigrante Venemaale. Tekkiva armeenia kodanluse ideelise ja poliitilise elu keskuseks sai Tiflis, kus armeenlased etendasid suurt majanduslikku osa.

Esimeseks suureks kirjanikuks Armeenias oli Hadšatur Abovjan. Abovjani tähelepanuväärt romaan „Armeenia haavad" Vene-Iraani sõja süžeel etendas suurt osa armeenia rahvusliku kirjanduse ajaloos, pannes aluse uuele kirjanduslikule keelele. Sisult olustikku kujutav, meelsuselt patriootiline, kirjeldas romaan heledates värvides armeenlaste rasket olukorda iraanlaste valitsemise all. Juba enne trükis ilmumist levis romaan käsikirjas, seda loeti ringides ja see aitas kaasa armeenia rahva rahvusliku enesetunde ärkamisele. Abovjan, kes oli saanud hariduse Tartu (Jurjevi) ülikoolis, oli armeenia reaktsioonilise vaimulikkonna vaenlane. Ta avas Armeenias esimese ilmaliku kooli. Hinnates kõrgelt eesrindlikku vene kultuuri, oli Abovjan Venemaaga ideelise ja poliitilise lähenemise pooldajaks. Ühes sellega tutvustasid Abovjan ja tema mõttekaaslased armeenia lugejaid niihästi vene kui lääne-euroopa kirjanduse paremate toodetega.

XIX sajandi esimesele poolele langeb ka uuema aserbaidžani kirjanduse põhjendaja Mirza Ahhundzade (1812—1878) loominguline õitseng. Teda kutsuti „muhamedi Molière'iks". Oma komöödiais piitsutas ta nagu Molière'gi halastamatult

vaimulikke, paljastades nende silmakirjalikkust ja rahaahnust (näiteks komöödias „Alkeemik Molla Ibrahim Halil"). Türgi kirjanduses astus Ahhundzade esimest korda teravalt välja naiste õigusetuse vastu, nõudis kodanlikke reforme ja võitles Aserbaidžani hariduse ja euroopastamise eest. Ahhundzade taotles türgi keele lihtsustamist ja tegi ettepaneku araabia-türgi tähestiku reformiks. Ahhundzade sai kasvatuse vene koolis. Tema kirjanduslikule loomingule avaldas vene kirjandus suurt ja positiivset mõju. Ahhundzade kirjutas eleegia Puškini surma puhul, kus ta kõneles oma armastusest hukkunud poeedi vastu.

Kapitalismi areng tsaari-Venemaal.

X peatükk.

60-ndate aastate kodanlikud reformid.

§ 45. Talurahva reformi ettevalmistamine.

Võitlus talurahva reformi ümber. Krimmi sõja ajal hakkas valitsema uus keiser — Aleksander II (1855—1881). Juba troonipärijana tunnistas ta enese pärisorjuse säilitamise pooldajaks ja aadli huvide kaitsjaks. Kuid valitsemise esimesil aastail tuli Aleksander II-sel asuda kodanlike reformide teele ja esijärjekorras pärisorjuse kaotamisele. Venemaa kogu majandusliku arengu käik viis nende reformide juurde välja. XIX sajandi keskpaiku selgus täielikult vabaduseta pärisorise tööjõu kahjulikkus niihästi tööstuse kui ka põllumajanduse alal. Tootvate jõudude edasine areng riigis oli ilma pärisorjuse kaotamiseta võimatu. Kodanlike ümberkorralduste edasilükkamise võimatust ja pärisoriste vahekordade lõpliku likvideerimise vajadust riigis näitas ka Krimmi sõda. Lõpuks kõneles ka talurahva rahutuste määratu suur tõus, eriti Krimmi sõja perioodil, sügavast kriisist riigis, mis kutsus esile selle kriisi peapõhjuse — pärisorjuse likvideerimise vajaduse.

Talurahva liikumine ühenduses Krimmi sõjaga hakkas võtma ähvardavamat ulatust. Talumajapidamisi tabas sõjaajal langus, aga mõisnikud tugevdasid pärisoriste talupoegade ekspluateerimist. Klassivõitlus talupoegade ja mõisnike vahel saavutas suure teravuse pärast Krimmi sõda. 1858. a. registreeris III osakond 86 rahutust, 1859. a. — 90 ja 1860. a. — 108. Need olid sihitud juba kogu pärisorjuse, mitte aga üksikute mõisnikkude vastu, nagu varem. Igal pool keeldusid talupojad teoorjuse täitmisest, kruntrendi maksmisest, avaldades vastupanu võimudele ja sõjaväekomandodele, keda saadeti elanikkonda rahustama.

1861. aasta reformi eelse Euroopa-Venemaa majanduse kaart.

Riigis kujunes revolutsiooniline olukord. Kuid talurahva liikumine ei arenenud revolutsiooniks. „Rahvas, kes oli sadu aastaid mõisnike orjuses, ei olnud suuteline tõusma laialdasele, avalikule, teadlikule võitlusele vabaduse eest" (Lenin, Teosed, XV köide, lk. 108). Töölisklass oli alles kujunemas ega suutnud talurahvast viia isevalitsuse ja pärisorjuse ründamisele.

Massiline talurahva võitlus kutsus esile elavama kodanlik-liberaalse liikumise. Liberaalsed mõisnikud ja kodanlus kõnelesid avalikult pärisorjuse kaotamise vajadusest. Nad saatsid valitsusele esildisi, kirjutasid tsaarile kirju, koostasid reformide projekte, esinesid erakoosolekuil, einetel ja bankettidel kõnedega. Liberaalne kodanlus ja mõisnikud kritiseerisid ka pärisorjuslikku riigiaparaati ta altkäemaksuvõtmise, vägivalla, võimude omavoli, tsensuuriga jms.

Talurahva revolutsiooni ähvardus sundis valitsust asuma talurahva reformi ettevalmistamisele. Isegi tsaarile ja pärisorjapidajaile-mõisnikele, kelledele ta tugines, muutus silmanähtavaks pärisorjuse kaotamise vajadus.

1856. a. ütles Aleksander II selles asjas Moskva kubermangu aadlikele: „Kehtiv hingede valdamise kord ei või jääda muutmata. Parem on kaotada pärisorjus ülaltpoolt, kui oodata seni, kuni see iseendast hakkab kaduma altpoolt."

Aastail 1857—1858 organiseeriti kubermangu aadlikomiteed pärisorjuse kaotamise reformiprojektide väljatöötamiseks. Kubermangukomiteede poolt väljatöötatud projektid saadeti Peterburgi, valitsuse poolt moodustatud redaktsioonikomisjonidesse, kes pidid välja töötama reformi üldise seaduseelnõu. Komisjonid koosnesid valitsuse poolt nimetatud ametnikest. Redaktsioonikomisjonide esimeheks nimetati reaktsionäär kindral Rostovtsev, kes Nikolai I-sele omal ajal dekabristid üles andis. Pärast Rostovtsevi surma nimetati komisjoni esimeheks teine reaktsionäär — krahv Panin. Reformi ettevalmistamise peategelaseks oli Nikolai Miljutin, liberaalse bürokraatia esindaja.

Kogu reformi ettevalmistamise asja juhtis „Talurahva asjade peakomitee", mis oli moodustatud kõrgemaist ametnikest ja pärisorjapidajaist-suurmõisnikest. Seadus-eelnõu bürokraatlik ettevalmistus kestis mitu aastat (1857—1860).

Suurmõisnikud, kelledele kuulusid peaaegu pooled pärisorjadest, panid ette vabastada talupojad ilma hingemaata, andes neile üksnes taluhooned ja säilitades igaveseks ajaks kohustussuhted mõisa vastu, s. o. sundtöö mõisnikule.

Keskmõisnikud olid huvitatud põllumajanduse kodanlikust arengust. Need mõisnikud, moodustades poole aadlist, omasid pärisorjade enamikku. Nende seas oli kaks põhigruppi: teoorjus- ja obrokimõisade omanikud. Nende huvid olid erinevad. Obrokimajapidamine oli ülekaalus mitte-mustmullarajoones, kus sissetulekut ei toonud niivõrd maa, kuivõrd pärisorjade omamine. Mõisnikud jätsid obroki peale neid oma pärisorje, kes läksid ära vabrikuisse või kõrvalistele tööndusaladele. Seepärast panid liberaalsed, näiteks Tveri mõisnikud (Unkovski eelnõu) ette vabastada talupojad ühes maaga, kuid kaunis suure väljaostuhinna eest, arvates kaasa ka pärisorise talupoja isiku lahtiostu. Mustmullavööndi mõisnikele aga oli peamiseks väärtuseks viljakandev maa, millel nad pidasid teoorjuslikku majandust. Püüdes jätta maad oma valdusse, vabastatavad talupojad aga muuta moonakaiks, olid teoorjusmõisade omanikud nõus vabastama talupoegi ilma maata. Seesugune oli Poltaava mõisnike eelnõu. Valitsus, kartes üldist talunike ülestõusu, pooldas vähese hingemaa andmist talupoegadele kõrge väljaostuhinna eest.

Kuivõrd erinevad ka ei olnud mitmesuguste mõisnikegruppide huvid, oli see ikkagi võitlus ühe ning sama klassi ridades. Niihästi pärisorjapidajad kui ka liberaalid olid ühevõrra huvitatud sellest, et ära hoida talurahva revolutsiooni ja rahulikul teel, järeleandmiste ja kokkulepete hinnaga, pöörata vene küla järk-järgulise kodanliku ümberkorrastuse teele, jättes võimu ja maa mõisnike valdusse.

Seda teed käisid preisi mõisnikud-junkrud, kindlustades oma

suurte feodaalmajandite aeglast arenemist kodanlikeks majanditeks. Preisimaal võtsid mõisnikud pärisorjuse kaotamisel talurahva maad endile. Peaaegu täiesti maata jäänud talupojad olid sunnitud minema mõisnike juurde tööle moonakatena orjalikel tingimustel ja müüma oma allesjäänud maatükikesed kulakutele. Moonakad oli Preisimaal õigusteta ja mõisnikud valitsesid nende üle „Teenijaskonna määruse" alusel. Seesugust kapitalismi arengu teed põllumajanduses, kus säilitatakse mõisnike majanduslik ja poliitiline ülevõim, nimetas Lenin preisiliseks. Seesugusele preisilisele kapitalistliku arengu teele tahtsid viia põllumajanduse ka vene liberaalid.

Vene talupojad võitlesid stiihiliselt, kuid visalt revolutsioonilise tee eest — suurmõisnike mõisade jaotamise ja maa lõpliku „puhastamise" eest feodalismi igandeist, nagu see oli Ameerikas. Pärast orjuse kaotamist hakkas Ameerika Ühendriikides kiiresti arenema kapitalism põllumajanduses. Plantaatorite orjanduslike majapidamiste asemel ja indiaanlastelt äravõetud vabadel maatükkidel arenesid kapitalistlikud farmid. Feodaalsete igandite täieliku puudumise tagajärjel omandasid suhted farmerite ja põllutööliste vahel kapitalistide ja proletaarlaste klassisuhete selgesti väljendatud iseloomu. Neis uutes farmides rakendati masinaid ja kunstväetamist. Seesugust kapitalismi arenguteed põllumajanduses nimetas Lenin ameerikalikuks arenguteeks.

N. G. Tšernõševski (1828—1889). Talupojad, kes ju kõige enam olid huvitatud pärisorjuse kaotamisest, kõrvaldati täiesti kaastegevusest reformi ettevalmistamisel. Pärisoriste talupoegade huvide kaitseks astus revolutsioonilise demokraatia programmiga välja Nikolai Gavrilovitš Tšernõševski — suur vene kirjanik-demokraat ja suur marksi-eelse perioodi sotsialist, nagu teda nimetas Lenin.

Nikolai Gavrilovitš Tšernõševski sündis Saraatovis preestriperekonnas. Hariduse sai Tšernõševski algul vaimulikus seminaris, hiljem Peterburgi ülikoolis. Ta vihkas tsaari isevalitsust, mis rõhus vene rahvast. Tšernõševski otsis juba noores eas

Lääne ja Venemaa revolutsiooniliste kirjanikkude juures vastust teda vaevavatele ühiskonna ümberkorrastamise küsimustele. Tšernõševski muutus sotsialistiks, kuid tema sotsialism oli veel marksi-eelne, utoopiline. Tšernõševski omandas oma-

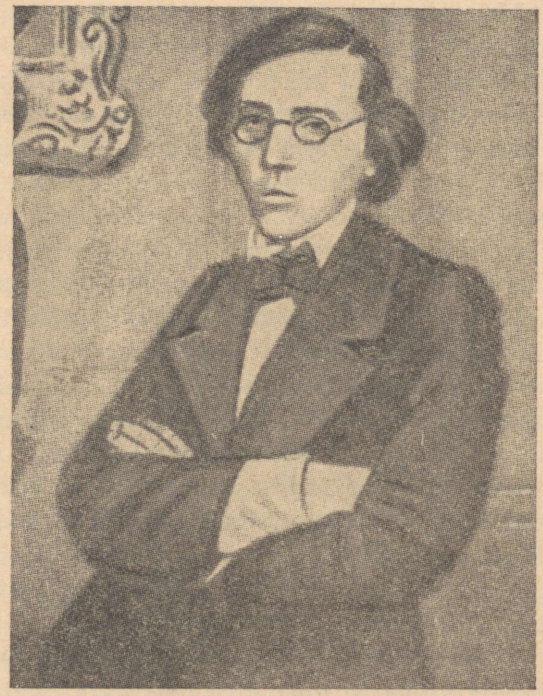

N. G. Tšernõševski 1855. a.

aja eesrindlikud ajaloo-filosoofilised teooriad ja temast sai Marxile kõige lähedasema filosoofilise eelkäija — materialist Feuerbachi — järelkäija.

Sotsialisti-utopistina arvas Tšernõševski, et olemasolev talurahva maa kogukondlik kasutamisviis annab Venemaale võimaluse vahenditult üle minna sotsialismile, möödudes kapitalismist. Kuid selleks, et külakogukond võiks täita seda

osa, kõneles Tšernõševski, peavad talupojad saama vabastamisel küllaldasel määral maad. Tšernõševski ei võinud veel ette näha, et üksnes kapitalismi ja proletariaadi arenemine loob, tänu tööliste klassivõitlusele, võimaluse sotsialismi võidulepääsemiseks. Ta „ei osanud, õigemini — ei suutnud, Vene elu mahajäämise tõttu, tõusta Marxi ja Engelsi dialektilise materialismi mõistmiseni" (Lenin, Teosed, XIII köide, lk. 295).

Oma sotsialistlikud vaated esitas Tšernõševski üksikasjaliselt romaanis „Mida teha?", mille ta kirjutas Peeter-Pauli kindluses vangisoleku ajal.

„Kuid Tšernõševski ei olnud ainult sotsialist-utopist," kirjutas temast Lenin, „ta oli ka revolutsiooniline demokraat, ta suutis mõjutada kõiki oma ajajärgu poliitilisi sündmusi revolutsioonilises vaimus, juhtides läbi tsensuuri takistuste ja tõkete talurahva revolutsiooni ideed, masside võitlemise ideed kõigi vanade võimude kukutamiseks" (Lenin, Teosed, XV köide, lk. 144).

Tšernõševski, suure revolutsioonilise haridustegelase Belinski õpilane ja järglane, hakkas 1853. a. ajakirja „Sovremennik" (Kaasaeglane) kaastööliseks, hiljem aga tegelikuks juhiks. Selle ajakirja muutis ta revolutsioonilise demokraatia häälekandjaks.

„Sovremennikus" ilmunud artikleis arendas Tšernõševski talurahva küsimuse alal üksikasjaliselt talurahva revolutsiooni programmi. Ta nõudis pärisorjuse täielikku kaotamist ilma väljaostuta, isiklikku vabadust ja kogu maa tasuta üleandmist talupoegadele. Tšernõševski jälgis tähelepanelikult reformi käiku ja näitas, et tsarismi poolt valmistatav „vabastamine" on tegelikult talurahva petmine ja paljaksriisumine. Erilise jõuga paljastas ta liberaale, kes leppisid kokku „keiserliku parteiga". Tšernõševski rääkis, et kes ka vabastaks talupojad — kas mõisnikud-pärisorjapidajad või liberaalid, ikkagi „tuleb sellest jälk tegu". Tšernõševski kutsus talupoegi üles revolutsioonile.

N. A. Dobroljubov.

N. A. Dobroljubov (1836—1861). Ühes Tšernõševskiga võitlesid talurahva revolutsiooni eest ta poliitilised mõttekaaslased — Dobroljubov ja Nekrassov, kes töötasid „Sovremenniku" toimetuses. Eriti teravasti piitsutasid nad liberaalide reetlikkust.

N. A. Dobroljubov on revolutsiooniline demokraat ja suur vene kriitik. Ta selgitas oma kriitilistes artiklites eesrindlike ilukirjanduslike teoste ühiskondlik-poliitilist tähtsust, kaitstes realismi kunstis ja viimase sotsiaalset suunitlust. Nagu Tšernõševski, nii oli Dobroljubovgi Feuerbachi materialistliku filosoofia pooldaja ja järelkäija. Artikleis „Mis on obloomovlus", „Kunas tuleb siis õige päev?", „Tume riik" jt. häbimärgistas ta mõisnike ühiskonda ja isevalitsuslikku riiki. Oma

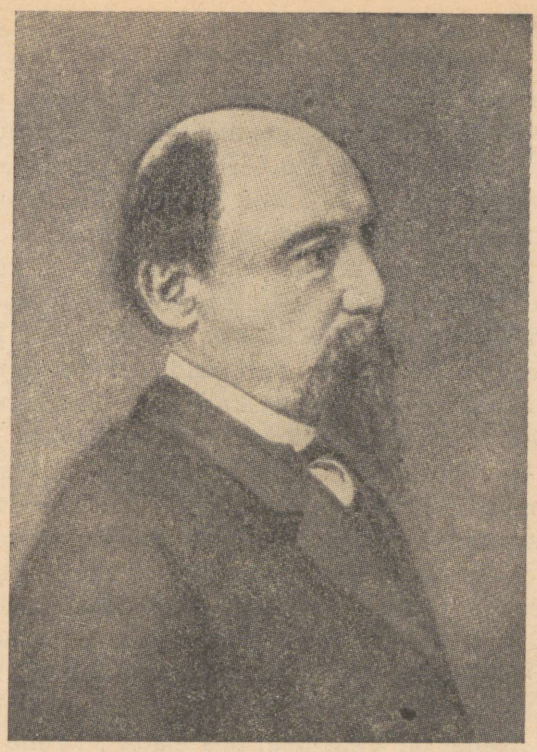

N. A. Nekrassov.

satiirilistes luuletustes paljastas ja piitsutas Dobroljubov teravalt vene liberaalide reetlikkust. Need luuletused trükiti ära „Sovremenniku" satiirilises lisas, mille nimetuseks oli „Svistok" (Vile). Dobroljubov suri 25-aastasena, oma suure kirjandusliku talendi õitseajal, tiisikusse. Tema jõu murdis palavlik, väsimatu töö. Luuletuses „Dobroljubovi mälestuseks" kirjutas Nekrassov:

Какой светильник разума угас!
Какое сердце биться перестало!

(Tõlkes: Mis tungal tarkuse on kustund! Ja süda milline nüüd löömast lakkas!)

N. A. Nekrassov (1821—1877). Suure vene poeedi N. A. Nekrassovi tegevus möödus samuti talurahva pärisorjusvastase võitlemise aastail. Nekrassov oli mõisniku poeg, kuid juba lapseeas oli temasse sisenenud viha pärisorjuse vastu. Ta katkestas sidemed oma isa-pärisorjapidajaga ja elas raskeis tingimustes, hulkudes ringi Peterburgi „urgastes", kus elutses kehvistu. 40-ndate aastate alguses lähenes Nekrassov Belinski kirjanduslikule ringile ja hakkas 1846. a. välja andma ajakirja „Sovremennik", seda tolleaegse revolutsioonilise demokraatia võitlusorganit. Ajakirjas oli Belinskil juhtiv osa.

Koostöö-aastad Belinskiga avaldasid otsustavat mõju Nekrassovile. 50-ndate aastate lõpul katkestas Nekrassov Tšernõševski ja Dobroljubovi mõjutusel sidemed endiste läänlastest sõpradega — mõõdukate liberaalidega — ja asus talurahva revolutsiooni eest võitlejate ridadesse. Nekrassovist sai talurahva raske saatuse laulik. Ta „kättetasu ja kurbuse" muusa, piitsutades mõisnikulis-pärisorjuslikku Venet, kutsus üles võitlusele rahva parema elu eest. Laialdaselt said tuntuks Nekrassovi luuletused ja poeemid: „Poeet ja kodanik", „Mõtisklused paraadukse juures", „Jerjomuška laul", „Rüütel üheks tunniks", „Soldati ema Orina", „Külmataat Punanina", „Vanaisa", „Kellel on Venemaal hea elada", „Vene naised" jt. Nekrassov avaldas suurt mõju kogu järgnevale vene luulekunstile.

Herzen reformi ettevalmistamise aastail. Määratu suurt osa etendas reformi eel ühiskondliku tõusu alal Aleksander Ivanovitš Herzeni „revolutsiooniline agitatsioon" (Lenini väljenduse järgi). Ajakirjas „Poljarnaja zvezda" ja „Kolokol" paljastas Herzen pärisorjapidajate metsikusi ja ametnike-bürokraatide omavoli. „Kolokol'is" trükiti ära esitised, kirjad ja reformide eelnõud, mis koostati liberaalide poolt Venemaal.

Herzeni lähimate nõudmiste programm oli mõõdukas: ta nihutas esiplaanile talupoegade vabastamise ühes maaga, trükivabaduse, ihunuhtluse kaotamise. Herzen uskus sel perioodil, et uus tsaar Aleksander II suudab kaotada pärisorjuse

ja anda talupoegadele maad ja vabadust. Kuid hoolimata neist ajutistest liberaalseist kõhklemistest jäi Herzen talurahva huvide kindlaks kaitsjaks. Tema seisukohad erinesid põhiliselt liberaalide seisukohtadest. Liberaalid ootasid talupoegade „vabastamist" üksnes „ülaltpoolt". Herzen aga kuulutas: „Kas see vabastamine tuleb „ülalt" või „alt" — meie oleme selle poolt". Need Herzeni ajutised kõhklemised ja tema lootused reformidele tsaarivalitsuse poolt tõid lahkhelisid tema ja revolutsiooniliste demokraatide vahele. Tema ekslikku seisukohta mõistsid kirglikult hukka Tšernõševski ja ta mõttekaaslased. „Vene inimese" kirjas Herzenile, mille autoriks oli arvatavasti kas Tšernõševski ise või mõni tema ringist, sisaldus otsene üleskutse revolutsioonile: „Kirve taha kutsuge Venemaa! Elage hästi ja pidage meeles, et sadu aastaid hävitab Venemaad usk tsaaride headesse kavatsustesse".

§ 46. Pärisorjuse kaotamine.

„19. veebruari määrus". Pärisorjuse kaotamine viidi läbi 1861. a. talurahva teravnenud mõisnikevastase klassivõitluse miljöös. Kuid talurahva liikumine oli killustatud ja stiihiline. Just seepärast õnnestus pärisorjapidajail pärisorjuse kaotamist läbi viia oma huvides. 19. veebruaril 1861 kirjutas Aleksander II alla pärisorjuse kaotamise manifestile ja talurahva korrastamise määrusele.

19. veebruari määrus kajastas reformi kodanlikku iseloomu, mis oli läbi viidud pärisorjapidajate poolt. Talupoeg kuulutati isiklikult vabaks. Mõisnik ei tohtinud pärisorje enam osta, müüa ega vahetada. Mõisnik ei tohtinud enam talupojale keelata abiellumist ega segada end ta perekonnaellu. Talupoeg sai õiguse sõlmida oma nimel lepinguid, tegelda kaubanduse ja tööndusega, omada vallas- ja kinnisvara, esineda kohtus oma nimel. Talupoeg sai õiguse lahkuda talupojaseisusest ja astuda linnakodaniku- või kaupmeheseisusse.

Sundorjast muutus talupoeg juriidiliselt vabaks inimeseks, kes aga siiski omas piiratud kodanikuõigusi. Talupoegade isiklik sõltuvus mõisnikest oli kaotatud. Mittemajanduslik, feodaalne sundus aga asendati majandusliku, kodanliku sundusega. Selles seisis talupoja olukorra põhimõtteline erinevus endisest pärisorjuslikust ja õigusteta seisundist. Kuid 19. veebruari määrus säilitas palju feodaalseid jäänuseid külas ja kindlustas seega mõisnikele talurahva poolpärisorjusliku ekspluateerimise. Endise hingemaa kasutamise eest pidid talupojad kandma koormisi — kruntrenti või teoorjust — seni kui nende ja mõisnike vahel ei olnud sõlmitud väljaostutehingut. Kuni selleni loeti talupojad „ajutiselt kohustatuiks". Alles 20 aastat pärast 1861. a. reformi määras 28. detsembri 1881. a. seadus kõigi ajutiselt kohustatud talupoegade suhtes kindlaks hingemaa kohusliku väljaostmise.

19. veebruari määruse alusel talupoegadele mineva hingemaa suuruse arvutamiseks jagati Suur-Vene, Valge-Vene ja Ukraina kubermangud kolme vööndisse. Esimesse vööndisse kuulusid mittemustmulla-kubermangud, teise — mustmulla-kubermangud ja kolmandasse — stepikubermangud. Igas kohas määras tsaarivalitsus kaks hingemaa normi — kõrgema ja madalama.

Mustmullavööndis, kus maa oli eriti väärtuslik, sai talupoeg vähem maad, kui tal oli enne reformi. Reform jättis mustmulla-kubermangude talupojad ilma peaaegu veerandist neist maadest, mida nad kasutasid enne reformi. Mõnedes kubermangudes vähenes talupoja maapind reformi tagajärjel veel enam: näiteks Samaara kubermangus 44% võrra, Saraatovi kubermangus 41% võrra, Poltaava kubermangus 40% võrra. Vastupidi, mittemustmulla-kubermangudes kaotasid talupojad vähemal määral maad ja kaugel-asuvais põhjakubermangudes, kus maa ei olnud suureks väärtuseks mõisnikule, said talupojad oma hingemaadele lisa. Näiteks suurenesid Vologda kubermangus nende hingemaad 14%, Vjatka kubermangus 15,5%, Olonetsi kubermangus 18,3% võrra. Mõisnikud andsid

talupoegadele maad juurde selleks, et saada niiviisi suuremat renti.

Mõisnikele läksid paremad maad, samuti ka enne reformi talupoegadega ühisel kasutamisel olnud joogikohad, karjamaad, metsad jne. Kogu Venemaa kohta võtsid mõisnikud

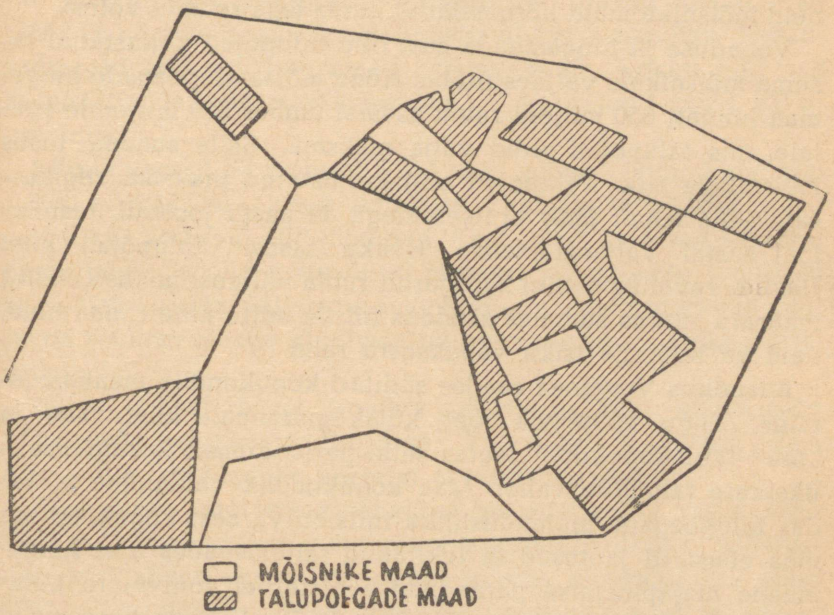

Mõisnike ja talupoegade maa üleribasus (Nikulino küla Moskva kubermangus Bronnitsõ kreisis Saltõkovi vallas).

talupoegadelt ära üle viiendiku kõigist nende maadest. Neid maid nimetati „äralõigeteks".

Keskmiselt tuli kogu Venemaa kohta ühe talupoja, nn. revisjonihinge peale pärast reformi hingemaad ainult 3,3 tiinu.

Pärisorjapidaja Gagarini ettepanekul 19. veebruari määrusse võetud punkti järgi võisid mõisnikud kokkuleppel talupoegadega anda neile ilma väljaostuta omandiks veerandi „normaalsest hingemaast", ülejäänud kolm veerandit aga võtta enesele. Seda hingemaad nimetati annetus- või kerjushingemaaks ja

see moodustas keskmiselt 0,6 tiinu. Annetushingemaa tarvituselevõtuga püüdsid mõisnikud talupoegi orjastada.

Mõisnikud säilitasid teadlikult talupoegade ja mõisnike maade üleribasuse. Sageli tungisid mõisnike maad kiiluna sisse ja lõikasid talumaa osadeks. Seetõttu olid talupojad sunnitud neid mõisnike maid kõrgendatud hindadega rendile võtma.

Vabaduse ja hingemaade eest olid talupojad kohustatud tasuma mõisnikele väljaosturaha. Kogu mõisatalupoegade hingemaa hinnati 650 miljoni rubla asemel umbes 900 miljonile rublale, mis talupojad pidid välja maksma. Selle summa tasus mõisnikele riik. Talupojad olid kohustatud maksma riigikassale selle laenu ühes protsentidega 49 aasta jooksul, tasudes igal aastal väljaostumakse. Kokku tasusid talupojad kuni 1905. a. revolutsioonini 2 miljardit rubla väljaostumakse. Selles määratu suures summas sisaldus niisiis mitte ainult maa hind, vaid ka talupoja isiku vabaksostu raha.

Enamikus Venemaa osades säilitati kogukondlik maakasutamine. Kogu hingemaa loeti külakogukonnale kuuluvaks ja „mir" (külakogukond) jaotas selle perioodiliselt kasutamiseks üksikute talundite vahel. Maa kogukondlik valdamine pidurdas talupoegade majanduslikku initsiatiivi, sest kogukondliku maa edasised jaotused ei tekitanud talupoegades ajet hingemaade majapidamise parandamise otstarbel suuremate kulutuste tegemiseks. Külakogukonnast lahku lüüa ja hingemaad omandiks kinnistada võis talupoeg üksnes siis, kui ta tasus korraga ära oma väljaostu summa. Talupojad olid seotud kooskäendusega, s. t. vastutasid maksude tasumise alal vastastikku üksteise eest oma varaga. Ilma võimude loata ei tohtinud talupoeg külast ära minna teenistusse, kuid teenistusse mineku loa saamisel sai ta passi mitte kauemaks kui üheks aastaks ja pärast seda oli ta kohustatud külasse tagasi tulema. Kuni 1870. aastani puudus talupojal õigus oma hingemaast loobumiseks. Kõik need abinõud kinnitasid talupojad külakogukonna külge ja kindlustasid mõisnikele sellega odava tööjõu.

Kogu 19. veebruari 1861. a. reformiga vabastati üle 10 miljoni mõisatalupoja pärisorjusest.

19. veebruari määrus oli aluseks ka udelli- ja riigitalupoegade maakorrastusele. Udellitalupoegi oli reformi ajaks veidi üle ühe miljoni. Kõik nende kasutuses olevad maad anti (1863. a.) neile kohusliku väljaostu alusel omandiks. Udellitalupojad said 4,2 tiinu maad „hinge" peale. Kokku olid nad kohustatud tasuma tsaariperekonnale 51 miljonit rubla väljaosturaha.

Riigitalupoegi oli umbes 9,5 miljonit „hinge". Neile kinnistati (1866. a. määruse alusel) tähtajata kasutamiseks kõik need maad, kus nad seni olid töötanud. Keskmiselt said nad 5,7 tiinu hinge peale ja olid kohustatud maksma riigikassale 1 miljard 60 miljonit rubla väljaosturaha. Riigi- ja udellitalupojad olid seega rohkem maaga kindlustatud kui endised mõisnike pärisorjad.

Üldse vabastati sel kombel pärisorjuslikust sõltuvusest 21 279 000 meessoost talupoega. Talunaised vabastati ilma lahtiostuta, kuid nende peale ei arvatud hingemaad.

Pärisorjuse kaotamine tähendas pöördepunkti meie maa ajaloos. Venemaa majandus muutus kapitalistlikuks. Tööstusliku kapitalismi areng Venemaal toimus kiiremini kui enne 1861. a., hoolimata pärisorjuse jäänustest, mis veel takistasid selle arengut. Aadlik-pärisorjuslik riigikord tsaari-Venemaal astus järk-järgulise, aeglase kodanliku ümberkujunemise teele. Selles oli 1861. a. reformi progressiivne tähendus. „See oli," kirjutas Lenin, „samm edasi Venemaa muutumise teel kodanlikuks monarhiaks" (L e n i n, Teosed, XV köide, lk. 143). Et aga reformi teostajaiks olid pärisorjapidajad, siis püüdsid nad ka kõik teha nõnda, et säilitada võimalikult palju oma privileege. Mõisnike poolt paljaksröövitud talupojad sattusid uude, majanduslikku orjusse mõisnike juures.

Talupoegade võitlus pärast 1861. a. reformi. 19. veebruari reform ei rahuldanud hoopiski mitte talupoegi, kes nõudsid mõisnike maa üleminekut nende kätte ilma väljaostuta ja täie-

likku vabastamist mõisnike võimu alt. Pärast manifesti väljakuulutamist levis laialt talurahva liikumine Venemaal. Kahe aasta jooksul, aastail 1861—1863, toimus üle 2000 talurahvarahutuse. 400 juhul osutasid talupojad sõjavägedele vastupanu ja neid rahustati julmalt. Sajad talupojad said surma ja haavata, tuhanded saadeti ära sunnitööle või pandi vangi, kümned tuhanded said ihunuhtlust. Talupoegade seas levis kuuldusi, nagu ei oleks manifest ja 19. veebruari määrus ehtsad, nagu oleksid ametnikud ja aadlikud ära varjanud „tõelise vabaduse". Seepärast keeldusid talupojad täitmast kohustusi mõisnike kasuks, keeldusid „vakuraamatuist" (уставные грамоты), milledes määrati kindlaks hingemaa ja kohustuste suurus. Suuremad ülestõusud sel pinnal tekkisid Bezdna külas Kaasani kubermangus ja Kandejevka külas Pensa kubermangus.

Kaasani kubermangus lõigati talupoegadel mõisnike kasuks ära üle kolmandiku maad. Ülestõusu keskuseks kujunes Bezdna küla Spasski maakonnas. Ülestõusu eesotsas seisis talupoeg Anton Petrov. Talupojad tõid temale kui ainsale kirjaoskajale inimesele külas 19. veebruari määruse. Anton Petrov lukustas enese tarre ja veetis unetuid öid, lugedes ja lugedes määrust uuesti. Anton Petrov avaldas talupoegadele, et tuleb püüda tsaari käest saavutada ehtsat vabadust, mis on varjatud mõisnike poolt, senikaua aga mitte enam täita ei teoorjust ega kruntrendi maksmist. Petrovi juhtimisel alustasid ülestõusu kolme maakonna talupojad. Nad hakkasid mõisamaid ära võtma. Liikumine kestis terve kuu. Ülestõusnute vastu saadeti välja suur karistusekspeditsioon tsaari adjutandi krahv Apraksini juhatusel. Viimane nõudis Petrovi väljaandmist. Talupojad piirasid Petrovi tare ümber ega lasknud soldateid läbi. Seepeale tulistas Apraksin talupoegi lähedalt. Mitukümmend inimest sai surma ja 350 haavata. Anton Petrov lasti väljakohtu otsusel maha.

Pensa kubermangus lõikasid mõisnikud oma kasuks ära veerandi talupoegade maadest. Ülestõus Kandejevka külas algas loosungi all: „Kogu maa on meie oma". Ülestõusnud talupojad

sõitsid naaberkülad punase lipuga läbi, kutsudes neid endaga ühinema. Liikumine haaras kolm maakonda Pensa kubermangust ja osa Tambovi kubermangu. Ülestõusnute vastu saadeti sõjaväed. Rahustajad piirasid talupojad Kandejevka külas ümber ja lasksid rahvahulga peale kolm kogupauku. Rahvahulgast kostis hüüdeid: „Kuni viimseni sureme, kuid alla ei anna." Ei suutnud murda talupoegi ka üldine peksmine. „Kas või tapa," ütlesid talupojad, „kuid tööle me ei lähe ja kruntrendi alusele minna ka ei taha." Kandejevkas sai surma 8 talupoega, haavata sai 27 ja 108 karistati kadalipuga ning saadeti kas sunnitööle või asumisele.

Mitteaadlist revolutsionäärid 60-ndail aastail. Talurahva võitlus maa ja vabaduse eest leidis toetust demokraatliku mitteaadlist intelligentsi revolutsioonilise liikumise poolt, kes asendas endisi aadlikke-revolutsionääre. Mitteaadlikeks nimetati linnakodanike, väikeametnikkude, vaimulikkonna madalamate kihtide ja laostunud aadlike lapsi. 19. veebruari määrus kutsus esile sügava pahameele demokraatide-mitteaadlike seas. Suvel ja eriti 1861. a. sügisel korraldasid Peterburgi ja Kaasani üliõpilased demonstratsioone. Hirmunud võimud nägid selles noorsoo väljaastumises revolutsiooni algust. Peterburgi ülikooli üliõpilaste rahustamiseks, kes kogunesid koosolekuile, rakendati sõjaväejõude. Umbes 300 üliõpilast areteeriti ja saadeti Kroonlinna kindlusse. Revolutsiooniline meeleolu kasvas pärast seda veel enam. Noorsoo keskel hakkasid tekkima revolutsioonilised salaringid võitluseks tsarismi vastu.

Mitteaadlist demokraatide revolutsioonilise liikumise juhtideks olid Tšernõševski ja Dobroljubov. Selle liikumise ideeliseks organiseerivaks keskuseks oli Tšernõševski poolt juhitav ajakiri „Sovremennik". Suure kirjanik-demokraadi vägev revolutsiooni jutlustamine tõmbas kaasa võitlusse pärisorjusliku isevalitsuse vastu 60-ndate aastate paremaid inimesi. 1861. a. andis Tšernõševski ring välja lihtsas rahvalikus keeles kirjutatud proklamatsiooni „Tervitus mõisatalupoegadele neile headsoovijate poolt". Proklamatsioon paljastas tsaari tehingu

mõisnikega ja kutsus talupoegi üles valmistuma üksmeelselt ja organiseeritult ülestõusuks tsaari ja mõisnike vastu. Samal ajal kirjutas Tšernõševski sõber N. V. Šelgunov proklamatsiooni „Soldateile". Kumbagi neist proklamatsioonidest ei trükitud, sest nad sattusid juba käsikirjas III osakonda.

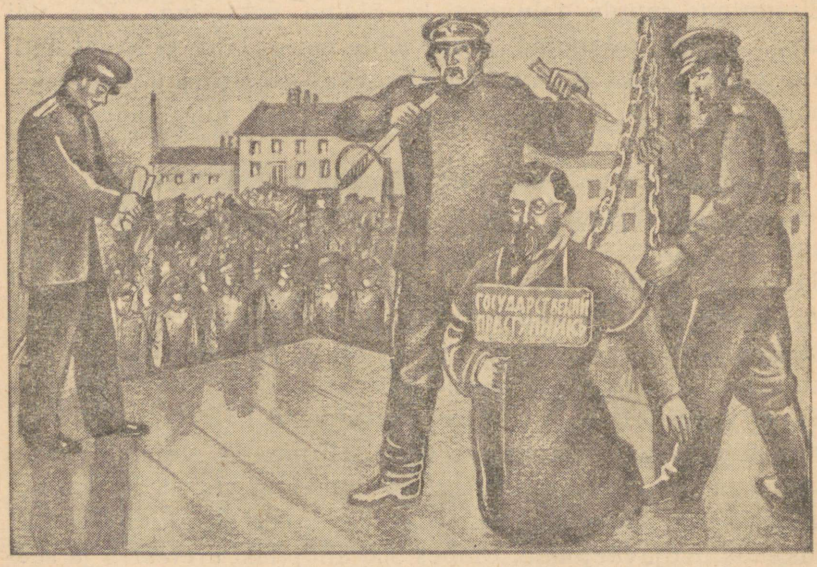

Tšernõševski kodanlik hukkamine.

Tšernõševski revolutsioonilisest ringist tuli ka proklamatsioon „Noorele sugupõlvele", mis oli kirjutatud N. V. Šelgunovi poolt ja trükitud Londonis Herzeni trükikojas. See proklamatsioon kutsus noorsugu üles teostama revolutsioonilist agitatsiooni talupoegade ja soldatite keskel. Selle proklamatsiooni levitamise eest areteeriti ja saadeti sunnitööle tuntud poeet M. L. Mihhailov. 1862. a. kevadel lasti Moskvas välja proklamatsioon „Noor Venemaa", mis oli kirjutatud üliõpilase-revolutsionääri Zaitšnevski poolt. Nagu Šelgunov, nii nägi ka Zaitšnevski revolutsiooni peamist jõudu revolutsioonilises

tõus. Seda juhtiv „Tsentraalne rahvakomitee" kuulutas enese revolutsiooniliseks valitsuseks (Žond Narodowy). 15 kuud tegutses Varssavis Poola põrandaalune revolutsiooniline valitsus. 1863. a. jaanuari lõpul andis ta välja manifesti nende mõisamaade üleandmise kohta talupoegadele, mis varem olid talupoegade kasutuses. Üheaegselt anti välja käsk rahva maakaitseväe organiseerimiseks. Poola talupojad astusid suure vaimustusega partisanisalkadesse. Kuid peamiselt šlahtast koosnevat uut valitsust heidutas see talupoegade sõda ja ta tühistas rahva värbamise maakaitseväkke ning kutsus talupoegi üles koju minema. See kontrrevolutsiooniline korraldus nõrgestas tublisti ülestõusu. Poola šlahtitšid rajasid kõik lootused Napoleon III ja teiste riikide interventsioonile Poola kasuks. Kuid nad ei saanud lubatud toetust Prantsusmaalt ega Austrialt. Aleksander II sõlmis Preisi kuningaga kokkuleppe Poola ülestõusu ühise mahasurumise kohta ja, kogunud tohutu armee, saatis selle ülestõusnud Poolat rahustama.

Ülestõus kandus Poolast Leetu, Valge-Venesse ja naabruses olevaisse Ukraina rajoonidesse. Vilnos tekkis ülestõusu juhtimiseks Leedu ja Valge-Vene Punane Žond. Nagu Poolaski, pidurdasid ka siin liikumist valitsuse šlahtalised elemendid. Leedu ja Valge-Vene talupojad haarasid vikatid ja kirved ning astusid välja nii vene kui ka poola mõisnike vastu. Valge-Vene talupoegade ülestõusu organiseerijaks ja juhiks oli Kastus Kalinovski. Ta pöördus oma üleskutsega valge-vene keeles vahenditult mõisnike ja tsaarivõimude poolt viletsusse tõugatud ja rõhutud valge-vene talupoja poole. Kalinovski nõudis vaba Valge-Vene demokraatlikku korraldust ja agraarreformi läbiviimist talupoegade kasuks. Kalinovski teene on ka see, et ta propageeris kõigiti valge-vene keelt. Ta kaitses talupoegade-valgevenelaste täielikku poliitilist üheõiguslust mõisnikega. Seepärast andsidki mõisnikud Kalinovski välja tsaari timukaile. Seistes juba võlla all, kuulates kohtuotsust, milles teda nimetati „šlahtitš Kalinovskiks", hüüdis ta äärmise pahameelega: „Šlahtat meil ei ole, kõik on võrdsed."

Ülestõusu teostamine Ukrainas ebaõnnestus, sest ukraina talupojad ei toetanud poola šlahtat.

Leedus ja Valge-Venes lämmatas ülestõusu armutute hukkamiste ja repressioonidega Muravjov-Pooja. Juba Poola ülestõusu mahasurumise ajal 1830.—1831. a. ütles ta enda kohta, et ta ei ole neid Muravjove, keda puuakse, vaid neid, kes poovad. „Pooja" nimi jäi igavese häbimärgina sellele Poola, Leedu ja Valge-Vene rahvaste timukale külge. Ta rahustas Leedut ja Valge-Venet surmanuhtluste ja Siberisse saatmisega, mõisade konfiskeerimise ja külade põletamisega. Tema hukkas ka ülestõusnud žmudi (leedu) talupoegade juhi Serakovski, Tšernõševski sõbra, ülestõusnud Valge-Vene talupoegade juhi Kastus Kalinovski ning mitusada ülestõusust osavõtnut.

Muravjov-Pooja eeskujul tegutsesid rahustajad Poolas. Ülestõusnud pidasid partisanivõitlust tsaarivägedega, kes õiendasid halastamatult arveid nende kätte langenud revolutsionääridega. Poola ohvitseride-revolutsionääride hulgast pälvisid laia kuulsuse Vrublevski ja Dombrovski — tulevased Pariisi Kommuuni sangarid ja kaitsjad.

Alles 1865. a. aprilli lõpus, 28 kuud pärast ülestõusu algust, hävitasid tsaariväed viimase ülestõusnute salga. Poola ülestõusu mahasurumise kestel hukati 1500 inimest. Mitu tuhat poolakat saadeti Siberisse, 30 000 ülestõusnut langes lahinguis.

Vene ametnikud Poolas ajasid sihikindlalt vägivaldset venestamispoliitikat. Koguni Poola nime püüdis tsarism hävitada, nimetades selle ümber Varssavi kindralkubernerkonnaks ehk Visla-äärseiks kubermangudeks.

Sellal kui kõik Vene ja Euroopa reaktsiooni jõud olid paisatud ülestõusu mahasurumisele Poolas, toetasid vene revolutsionäärid-demokraadid, eesotsas Herzeniga, tuliselt poola rahva võitlust vabaduse eest. Osa vene ohvitsere läks erru, sest nad ei tahtnud osa võtta ülestõusu mahasurumisest. Mõned vene ohvitserid võtsid osa poolakate relvastatud võitlusest tsarismi vastu. Salaühing „Maa ja vabadus" sõlmis liidu Leedu ja Valge-Vene Punase Žond'iga ühiseks võitluseks tsarismi

vastu, loosungi all: „Teie ja meie vabaduse eest". Herzen kaitses „Kolokol'is" väsimatult Poola vabadust, piitsutas tema rahustajaid, timukaid ja poojaid. Nii esines 1863. aasta ülestõusu ajal nagu teisteski rahvaste vabadusliikumistes „kaks Venemaad" — üks aadlik-pärisorjuslik, mittevene rahvaste rõhuja, ja teine revolutsioonilis-demokraatlik, kes koos rõhutud rahvastega võitles tsarismi vastu.

Lääne-Euroopa töölised, keda juhtisid Marx ja Engels, tervitasid tuliselt poola rahva võitlust vabaduse ja iseseisvuse eest. Marx ja Engels kirjutasid aastal 1881: „Poola 1863. a. ülestõus, mis kutsus välja Inglise ja Prantsuse tööliste üksmeelse protesti nende valitsuste rahvusvaheliste roimade vastu, oli Poola väljasaadetute osavõtul asutatud Internatsionaali lähtepunktiks" (Marx ja Engels, Teosed, IV köide, lk. 551).

§ 48. Talurahva reform rahvuslikes rajoonides.

Talurahva reform Leedus, Valge-Venes, Ukrainas ja Poolas. Pärisorjus kaotati Leedus ja Valge-Venes aastal 1861. Leedu ja Valge-Vene kohta anti välja eriline kohalik „19. veebruari määrus", pärisorjuse iseärasuste arvestamisega neis kubermangudes. Pärisorjuse kaotamise ettevalmistuse ajal võtsid Valge-Vene ja Leedu mõisnikud, peamiselt poolakad, paljudelt talupoegadelt nende maa ja andsid selle rendile. Ka pärisorjuse kaotamise puhul võtsid mõisnikud pärisoriseilt talupoegadelt hulga maad ära. Säärane olukord kestis 1863. a. ülestõusuni.

Et Leedu ja Valge-Vene talupoegi 1863. a. ülestõusu ajal enda poole meelitada, viis tsarism läbi maareformi. Seati sisse kohuslik hingemaade väljaost alandatud hindadega. Hingemaad said talupoegade omandiks. Kõik talupoegade kohustused mõisnike suhtes tühistati. Leedus ja Valge-Vene põhjaosas suurenesid talupoegade hingemaad tunduvalt poola mõisnike maade arvel.

See reform laiendati Valge-Vene ülejäänud osale ja parema

kalda Ukrainale, kus poola mõisnike maavaldused olid väga suured. Väljaostumakse alandati poole võrra.

Olles Poola ülestõusu maha surunud, teostas tsaarivalitsus aastal 1864 Poolas talurahva reformi. See reform erines tunduvalt Venemaa 1861. a. reformist. Poolas tühistati kõik talupoegade kohustused mõisniku suhtes ja lõpetati kõik talupoegade maksuvõlgade hagid. Maa, mis oli enne reformi talupoegade kasutuses, sai nende omandiks. Kõik maad, mis mõisnikud olid 1846. a. saadik talupoegadelt ära lõiganud, läksid samuti talupoegade omandiks. Ka maata talupoegi varustati maaga. Poola talupoegade maavaldused suurenesid 30% võrra.

Tasu talupoegadele läinud maa eest said poola mõisnikud vahenditult riigikassast. Talupoegadele antud maa otsest väljaostu Poolas ei olnud. Selle asemel tõstis tsaarivalitsus siin talupoegade maksud peaaegu kahekordseks. Poolas säilis pärast reformi vähem feodaalseid igandeid kui Venemaal. Kuid Poola mõisnikud jäid edasi suurmaaomanikeks, kellest Poola talurahva põhimass sattus majanduslikku sõltuvusse.

Talurahva reform Taga-Kaukaasias ja Põhja-Kaukaasias. XIX sajandi teisel poolel alustas tsarism Põhja-Kaukaasia ja Taga-Kaukaasia laialdast majanduslikku vallutust. Kaubanduslik-rahaliste suhete areng ja lakkamatud talurahva rahutused seadsid järjekorda pärisorjuse likvideerimise ka selles tsaari asumaas. 1857. a. algas Mingreelias ulatuslik talurahva ülestõus sepp Utu Mikava juhtimisel. Talupojad võitlesid tsarismi koloniaalse rõhumise ja feodaal-pärisorjusliku ekspluatatsiooni vastu. Mingreelia ülestõusust hirmutatud tsaarivalitsus oli sunnitud alustama talurahva reformi Gruusias. Gruusia mõisnikud-pärisorjapidajad takistasid igati selle läbiviimist. Seepärast teostus pärisorjuse kaotamine Taga-Kaukaasias, eriti Gruusias, mõisnikele soodsail ja talurahvale väga raskeil tingimustel. Väikemõisnikest aadlikud vabastati Gruusias täiesti maa-andmise kohustusest talupoegadele. Kogu Gruusias olid äralõiked väga suured. Nii kaotasid Tiflisi kubermangu talupojad üle 40% maad. Talupoegade hingemaad olid tükikestena mitmes

kohas mõisamaade vahel laiali pillatud. Talupojad jäid metsata ja karjamaata. Veevaeseis rajoones ei tohtinud talupojad tarvitada vett mõisniku loata. Pärast reformi saadud väikeste maalappide eest pidid talupojad maksma lahtiostuhinda kõrge hindamise järgi. Kuni ei olnud teostatud hingemaa lahtiostu toiming, jäid talupojad ajutiselt kohustatuiks ning olid sunnitud andma vürstile-mõisnikule veerandi leivavilja- ja viinamarjasaagist ja kolmandiku heinasaagist. Oma talu eest oli talupoeg kohustatud maksma iga aasta 5% selle väärtusest. Gruusia talupojad jäid enamikus ajutiselt kohustatuiks kuni 1912. a., mil lahtiost tehti kohuslikuks.

Nii siis jätkasid Gruusia talupojad pärast reformi kruntrendi maksmist ja teoorjuse tegemist mõisniku kasuks. Peale selle pidid talupojad tegema kinke mõisnikule ja töötama tema mõisas mõned päevad aastas. Ebatäpse maksutasumise puhul võttis mõisnik talupojalt viimase vara ja mõnikord ka maatüki.

Eriti rängalt kannatas pärisorjuse kaotamise puhul Guuria talurahvas. Üks Guuria talupoeg iseloomustas väga tabavalt oma maanappust: „Kui ma magama heidan, siis asetseb mu pea ühe vürsti-mõisniku mõisas, jalad aga — teise vürsti-mõisniku mõisas."

60-ndate aastate talurahvareform ei puudutanud üldse h i s a a n e. Nii nimetati ärajooksnud talupoegi ja ka mägilasi, kes olid tulnud juba ammust ajast alla lausikmaale ja asunud elama mõisnike maadele. Hisaanid tasusid mõisnikele $^1/_{10}$—$^1/_6$ lõikusest. Pärast reformi taotlesid mõisnikud seoses rendihindade kõrgendusega rendimaksu kõrgendust ja lepingutingimuste muutmist hisaanidega. Mõisnikud ajasid hisaane sageli ära sisse-elatud kohtadest.

Abhaasia talupojad ei suutnud leppida sellega, et neilt võeti mõisnike kasuks parimad maad ja et neid sunniti kandma kohustusi, ning nad üritasid 1866. a. ülestõusu, mis haaras varsti kogu maa. Ülestõusnud piirasid punaste lippude all Suhhumi ja vallutasid selle. Tsaarivalitsus saatis ülestõusnud abhaaside vastu ligi kaheksa tuhat soldatit. Abhaasia ülestõus

lämmatati suure karmusega. See ülestõus sundis tsarismi 1870. a. reformi teostama ka Abhaasias. 1870. a. seaduse põhjal sai iga mõisnik kuni 250 tiinu maad, talupojad aga said talu peale 3—7 tiinu hingemaad, kaasa arvatud ka külviks kõlbmatud maad. Seesuguse reformi tulemusena tekitas tsarism abhaaside juures terava maapuuduse. Isegi tsaariametnikud pidid tunnistama, et Abhaasia talupoegadele jäid üksnes kivid mägedes ja sood.

1870. a. teostas tsaarivalitsus pärisorjuse kaotamise Aserbaidžanis ja suuremas osas Armeenias. 1870. a. määrus kohustas mõisnikke andma talupoegade kasutusse talu, põllu ja karjamaa, kusjuures tähelepandava osa („äralõiked") endisist hingemaadest võis mõisnik jätta endale. Hingemaid võisid talupojad ka mõisniku nõusolekuta välja osta, kuid riiklikku laenu, nagu see esines Venemaal, talupojad ei saanud. Soovi korral võis talupoeg hingemaast ka üldse loobuda, mis Venemaal aga oli lubamatu.

Tšetšeenide ülestõus 1867. a. sundis tsaarivalitsust teostama pärisorjuse ja orjuse kaotamise Kaukaasia mägilaste juures. See reform oli täielik talupoegade-mägilaste riisumine feodaalide-vürstide kasuks. Orjad ja pärisorjad vabastati, kuid ilma hingemaata ja 250-rublase lahtiostu eest. Lahtiostuhinna tasumiseni olid nii orjad kui ka endised pärisorjad kohustatud tegema mõisale tegu, mis ulatus 5 päevani nädalas.

Reformi tagajärjel jäid mägilastele-talupoegadele ainult pisikesed, 0,25—0,4-tiinulised maalapid talu juures. Mõisnikud võtsid talupoegadelt ära kõik karjamaad. Kaukaasia mägedes olid aga karjamaad mägilaste elatuse peaallikaks.

Nõnda sattusid niihästi pärisorised talupojad kui ka endised orjad orjuslikku sõltuvusse oma endisist mõisnikest.

Talupoegade seisund teistes rahvuslikes rajoonides. Kuid isegi selletaolisi „reforme" ei teostatud kogu Venemaal. Kalmõki rajoonides säilis pärisorjus 1892. aastani ja Kesk-Aasias, Hiivas ja Buhhaaras püsisid pärisorjuse ja orjuse igandid kuni nõukogude võimu maksmapanekuni.

60-ndate aastate semstvo- ja kohtureforme ei laiendatud rahvuslikele rajoonidele. Vandemeeste kohus asendati neis rajoonides valitsuse poolt määratud ametnike kohtuga. Kohalikud kohtud muhameedlikes rajoonides jäeti vaimulikest kohtunike kätte. Viimased mõistsid kohut koraani alusel. Menetlus toimus vene keeles. Ei seatud sisse ka semstvot.

Kogu võim ääremaadel oli tsaristlike ohvitseride ja ametnike-kolonisaatorite käes. Kaukaasias ja Kesk-Aasias ajas administratsioon halastamatu terrori ja kohaliku rahvusliku taluelanikkonna riisumise poliitikat. Selles aitasid teda kohalikud feodaalid. Suur satiirik Saltõkov-Štšedrin häbimärgistas seesuguseid tsaristlikke administraatoreid-kolonisaatoreid oma teoses „härrased taškentlased".

Kapitalismi areng 60—70-ndail aastail.

§ 49. Kapitalism põllumajanduse ja tööstuse alal pärast talurahva reformi.

Kapitalismi arengu iseärasused pärast reformi. Esimestel aastakümnetel pärast reformi arenes kapitalism Venemaal aeglaselt niihästi tööstuse kui ka eriti põllumajanduse alal. Võrreldes teiste kapitalistlike maadega Euroopas ja Ameerikas, paistis tsaari-Venemaa silma äärmise tehnilis-majandusliku mahajäämisega. Pärisorjuse igandite jäänused maal pärast 1861. a. reformi pidurdasid kapitalismi arengut. Kapitalismi arengut Venemaal takistas ka mahajäänud isevalitsuslik-aadellik riigikord.

Põllumajandus pärast reformi. 1861. a. reform säilitas põllunduse majandusliku mahajäämise aluse — mõisnike latifundiumid, s. o. väga suured mõisad, kus domineeris poolpärisorjuslik majapidamine.

Talupoegade maapuudus pärast pärisorjuse kaotamist ja ka üleribasus, karja- ja heinamaade puudumine, tsaari maksukoorem sundisid talupoegi rentima mõisnikult põldu, karjamaid ja heinamaid. Talupojad pidid harima selle eest oma inventariga mõisapõldu. See oli vana pärisorjuslik teoorjus uues „töörendi" vormis. Selle teoorjuse teine vorm oli „pooleterasüsteem", mille puhul talupojad maksid mõisnikule renditud maa eest pool viljasaaki natuuras.

Kasutades talupoegade viletsat olukorda, palkasid mõisnikud ja kulakud sulaseid harilikult keset talve, mil enamikul talupoegadest ei olnud enam leivavilja. Saades ette teravilja või jahu laenuna või käsiraha äärmiselt väikese töötasu arvel, andis talupoeg end juba talvel orjaks kõigile suvistele põllutöödele.

Mõisnike ekspluateerimise tagajärjel oli talurahva põhimassilt (kehvistult ja keskmikult) võetud võimalus parandada oma majapidamist. Saades tohutuid sissetulekuid talupoegade poolpärisorjuslikust ekspluateerimisest, muutus mõisnike töörendiline majapidamine väga aeglaselt kapitalistlikuks.

Maksuvõlgade sissenõudmine. *Pukirjovi maal.*

Töörendiline majapidamissüsteem valitses Venemaa keskkubermangudes veel siis, kui Ukrainas ja Volgamaadel hakkas arenema kapitalistlik põllumajandus. Laostunud mõisnike maid ostsid üles linnakodanlus ja kulakud. 20 aasta jooksul (1861—1881) müüsid laostunud mõisnikud üle 16,5 miljoni tiinu maad. Talupoegade naturaalmajapidamine hakkas muutuma väiketuruliseks. Talupojad olid sunnitud müüma leivavilja, sageli isikliku tarbimise vähendamise arvel. Maal suurenes varaline ebavõrdsus ja ühes sellega kasvas ka klassiline kihistumine.

Kesktalurahvast eraldus väikesearvuline külakodanlus — kulaklus. Suurem osa keskmikkude massist laostus ja läks üle maaproletaarlaste ja poolproletaarlaste ridadesse — „hingemaaga palgatööliste klassi", nagu neid nimetas Lenin. 80-ndate aastate alguseks moodustasid tervelt poole kõigist talupoegade taludest hobuseta ja ühe hobusega kehvikud. Perioodiliselt, umbes kolme aasta tagant korduvad ikaldused täiendasid maakehvikute ridu laostunud keskmikkudega.

Talurahvakodanlus ehk kulaklus kogus oma kapitalid liigkasuvõtmise ja talukehvistu ekspluateerimise teel. Sügisel, kui saabus maksude tasumise tähtaeg, viisid talupojad-kehvikud ja talupojad-keskmikud vilja müügile. Seetõttu viljahinnad langesid. Kulakud kasutasid seda ja ostsid odavat vilja üles Juba jaanuaris oli talupoegadel-kehvikutel viljast puudus. Kehvik võttis siis kulakult vilja laenuks, kuid pidi koti vilja eest sügisel kaks kotti või enam tagasi andma või jälle kulakul tüki maad üles harima. Sageli anti laenu 500—800‰-ga aastas. Kehvikud sattusid väljapääsematusse orjusse kulaku juures. Kulak andis ka kehvikule orjastavat krediiti oma poes ja kõrtsis. Säärase talurahvakehvistu rööv-ekspluateerimisega tekkisid Kolupajevite ja Razuvajevite kapitalid, nagu nimetas kulakuid suur vene satiirik Saltõkov-Štšedrin. Nõnda kogutud kapitalid mahutati kas kaubandusse ja tööstusse või läksid kapitalistliku põllunduse arendamiseks. Kulak kasutas laialdaselt palgalist tööjõudu ja täiendatud põllutööriistu (ader, viljaniitja, rehepeksumasin).

Pärisorjuse kaotamine soodustas kapitalismi sissetungi ka Ukraina külla. Seal toimus samuti talupoegade kihistumine ja hakkas tekkima kulaklus.

Stepi-Ukrainas kasutati kulakute majapidamises laialdaselt masinaid ja palgalist tööjõudu.

Mõisnikud eelistasid anda maid suurte tükkidena mitmeks aastaks kulakuile rendile ning viimased rentisid seda juba väikeste tükkidena, harilikult aastaks, varata talupoegadele välja. Sel kombel sattus ukraina talupoeg kahekordse eksplua-

teerimise — mõisniku ja kulaku — alla. Rentides maad oli talupoeg kohustatud andma selle eest teatava arvu kuhilaid tiinult. Seda nimetati „skopštšinaks" ja see oli üks pooleteraliike. Mõnikord moodustas skopštšina kolm neljandikku lõikusest.

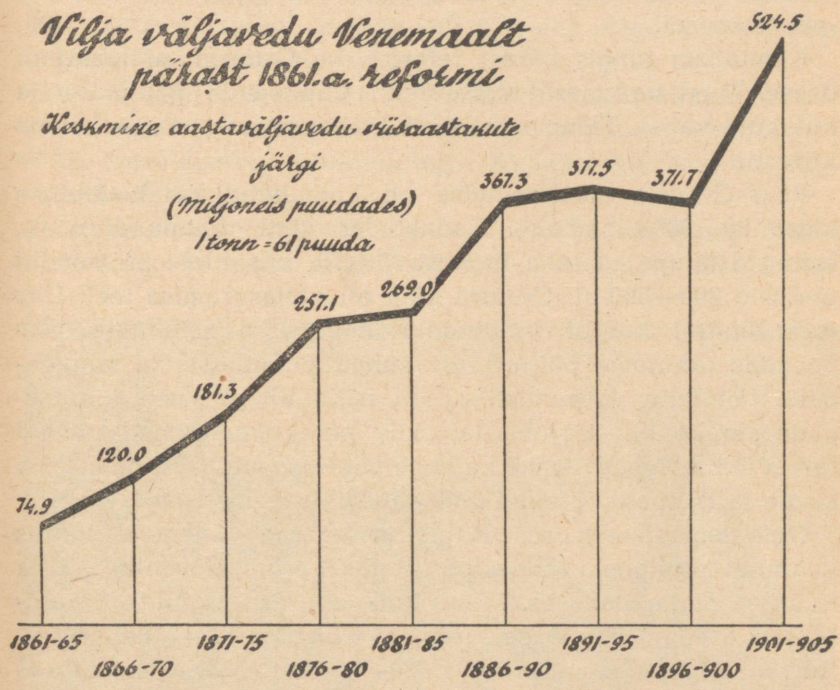

Eriti raske oli Ukrainas Dnepri parema kalda talupoegade seisund, kes pärast pärisorjuse kaotamist kaotasid võimaluse kasutada metsi, veekogusid ja karjamaid.

Tunduvalt aeglasemalt arenes kapitalism 60—70-ndail aastail Valge-Vene põllumajanduses. Nagu mujal Venemaal, nii valitses siingi pärast talupoegade reformi suurmõisapidamine, peamiselt poola oma. Kuid erinevus muust Venemaast seisis siin selles, et suurmõisapidamine Valge-Venes kohanes kiiresti

uute majanduslike korraldustega ja mitte ainult ei vähenenud, vaid isegi kasvas kesk- ja väikemõisnike arvel, muutudes preisi tüüpi kapitalistlikuks põllumajanduslikuks ettevõtteks. Tööstuste ja kõrvaltööalade puudumine halvendas veel enam Valge-Vene talupoegade seisundit. Peale orjusliku töö mõisnike mõisades võisid nad leida tööd üksnes metsaraiumisel ja -parvetamisel.

Kapitalism tungis pärast reformi ka Gruusia põllumajandusse. Maal teravnesid vastuolud talupoegade põhimassi ja kulakute vahel. Talupoegade kihitumisprotsess toimus kaunis kiiresti.

Reas Gruusia maakondades oli koondatud külakodanluse kätte 80—90% lambaist. Kannatades alati rahapuuduse all, laenasid talupojad raha liigkasuvõtjailt, kusjuures protsendid ulatusid 200—300-ni. Gruusia küla oli väljasuremise teel. Üks tsaarikindral, kes oli saadetud Kahheetiasse selgitama talupoegade rahutuste põhjusi, oli sunnitud tunnustama talupoegade täielikku vaesumist. „Tean isiklikult paljusid talupoegade perekondi," kirjutas ta, „kus perekonnaliikmed söövad talvel leiba ülepäeviti või ka kahe päeva tagant, sest oma leiba ei ole ja talupojad ajavad läbi juhusliku teenistusega."

Oma geniaalses teoses „Kapitalismi areng Venemaal" näitas Lenin, et kapitalism arenes pärast 1861. a. nii mõisniku kui ka talupoja majapidamises. Mõisnikud ja kodanlus juhtisid kapitalismi arengut Preisi eeskujul, evolutsioonilisel teel. Talurahvas võitles aga stiihiliselt ameerikaliku tee eest, mis tähendas revolutsiooni.

Kapitalismi areng tööstuse alal. Pärast 1861. aasta reformi toimus kapitalismi areng tööstuses tunduvalt kiiremas tempos kui põllumajanduses. Kapitalismi arenemiseks on aga vaja häid liiklusteid, kuid neid leidus pärisorjuslikul Venemaal vähe. Jätkub tõsiasjast, et 1861. a. oli mõõtmatu suurel Venemaal ainult 1488 versta raudteid. Venemaal oli esimesel aastakümnel pärast reformi kaks kolmandikku kapitalidest mahutatud raudtee-ehitusse. 1861.—1881. aastani ehitati 19 500 versta

raudteid. Raudtee-ehituse alal arenes 60—70-ndail aastail ettevõtteline palavik. Saades valitsuselt kontsessioonid, s. t. raudtee-ehituse ainuõiguse, müüsid kõrgemad ametnikud või mõisnikud oma kontsessioonid suurte summade eest edasi Vene ja välismaa kapitalistidele. 50-ndail aastail oli näiteks raudteede ehitus prantsuse kapitali monopol, mis moodustas „Raudteede peaseltsi", kellele anti üksvahe ekspluateerimiseks ka kõik seni olemasolevad teed.

Pärast 1861. a. kasvas eriti jõudsalt tekstiiltööstus. Aastail 1861—1881 riide tootmine kolmekordistus. Suur-masinatööstus võitis kapitalistliku manufaktuuri. Kudumisvabrikud tõrjusid välja kodukangrutöö.

Aeglasemalt kui tekstiiltööstus arenes rasketööstus. Tõuke tema arenguks andis raudtee-ehitus. Aastal 1871 lasti käiku

Raudtee. *V. G. Perovi maal.*

Remonttööd raudteel. *K. A. Savitski maal.*

esimene, inglise kapitaliga ehitatud kõrgahi Ukrainas Juzovka (praegu Stalino) tehases. Lõunatehased, mis olid asutatud peamiselt välismaiste kapitalidega, hakkasid valmistama rööpaid ja muud raudteevarustust, mida seni oli sisse veetud välismaalt. Pärast reformi tõusis kolmekümne aasta jooksul (1861—1900) erakordselt hoogsalt malmi- ja naftatoodang, kasvades peaaegu kümnekordseks.

70-ndail aastail tegi Ukraina metallurgia alles oma esimesi samme. Tunduvalt suurenes tol ajal kivisöetoodang Ukrainas — aastail 1861—1881 kasvas see 15-kordseks.

Juhtivaiks tööstusharudeks Ukrainas olid tollal suhkru- ja viinapõletamistööstus. Piirituse-ajamiseks suurendati parema kalda Ukraina mõisnike mõisades kartulikasvatust. Parema kalda Ukraina mõisnikud laiendasid intensiivselt suhkrupeedi kasvatust, mida müüsid suhkruvabrikuile. Ukraina talupoegade üleminek „suhkru peale", samuti kui põllutöödele minek „steppi", oli tollal nende kehva teenistuse peaallikaks.

Tööstuse areng Taga-Kaukaasias toimus kaunis aeglaselt. Tiflisi kubermangus oli ainult väikesi ettevõtteid. Esimese

mehaanilise tehase Tiflisis asutasid inglased. Aastal 1865 asutati esimene suur tekstiilvabrik.

Suure majandusliku tähtsusega Gruusiale ja kogu Taga-Kaukaasiale oli Taga-Kaukaasia raudtee ehitamine. 1872. a. avati esmakordselt raudteeliiklus Poti ja Tiflisi vahel.

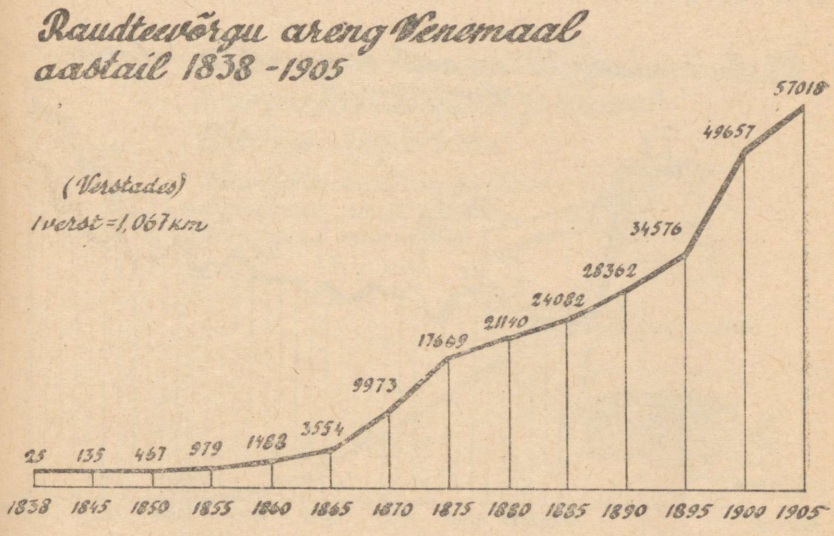

Lenin näitas, et kapitalismi areng Venemaal toimus sügavuse ja laiuse suunas. Kapitalismi areng sügavuse suunas tähendas kapitalistliku tööstuse, kapitalistliku põllunduse edasist kasvu ja siseturu kasvu Venemaa põhilisel keskterritooriumil. Kapitalismi areng laiuse suunas tähendas kapitalismi domineerimise levimist uutele territooriumidele, asumaadele.

Tsarism takistas Vene vabrikantide ja tehaseomanike meeleheaks kõigiti tööstuse arenemist rahvuslikes rajoonides — koloniates. Seega ta säilitas turu Vene tööstussaadustele ja pumpas ühtlasi kolooniatest tooraineid välja.

Lenin kriipsutas alla, et kapitalismi areng sügavuse suunas tõkendus piirimaade koloniseerimise tõttu. Siseturu kitsus

pärisorjuslike igandite ja elanikkonna vaesuse tagajärjel sundis otsima välisturge. „Kui Vene kapitalismil," kirjutas Lenin, „ei oleks olnud laieneda kuhugi väljapoole territooriumi piire, mis oli hõivatud juba reformile järgneva perioodi alguses, siis see vastuolu kapitalistliku suurtööstuse ja arhailiste instituutide vahel külaelus (talupoegade kinnistamine maa

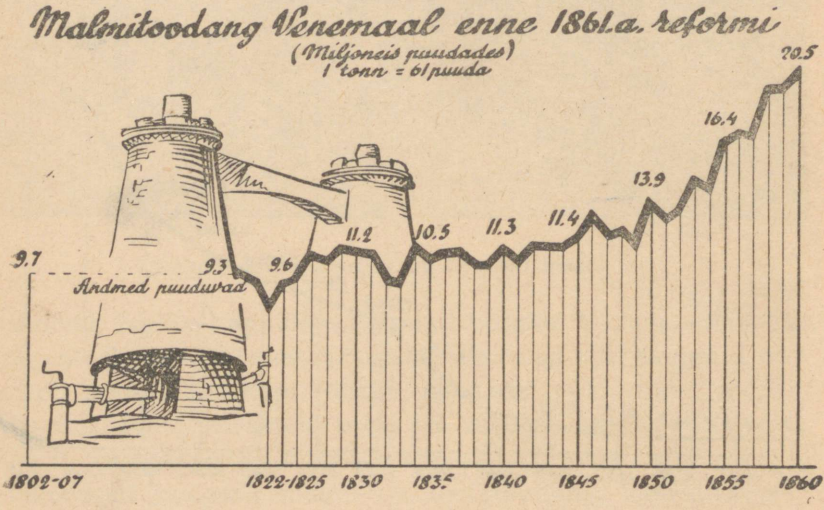

külge jm.) oleks pidanud kiiresti viima nende instituutide täielikule kaotamisele, täielikule teepuhastamisele agraarkapitalismi kasuks Venemaal. Kuid võimalus otsida ja leida turgu koloniseeritavais piirimaades (vabrikandil), võimalus minna uutele maadele (talupojal) nõrgendab selle vastuolu teravust ja aeglustab selle lahendamist. Muidugi tähendab s e e s u g u n e kapitalismi kasvu aeglustamine tema veel suurema ja laiema kasvu ettevalmistamist lähemas tulevikus." (L e n i n, Teosed, III köide, lk. 465.) Seda Lenini ettenägelikkust tõendas täielikult Vene ajaloo kogu edasine käik.

Tööstusliku proletariaadi tekkimine. Ühes tööstuse arenemisega kasvas ka tööstuslik proletariaat. Proletariaat kujunes

maata jäetud ja vaesunud talurahvamassist ning linna käsitöölistest.

Oma raamatus „Kapitalismi areng Venemaal" näitas Lenin talupoja maa küljest ärakiskumise ja tema palgatööliseks muutumise protsessi. Laostumine sundis talupoega minema raudteele, uutesse vabrikuisse ja tehaseisse. Vabrikutööliste side

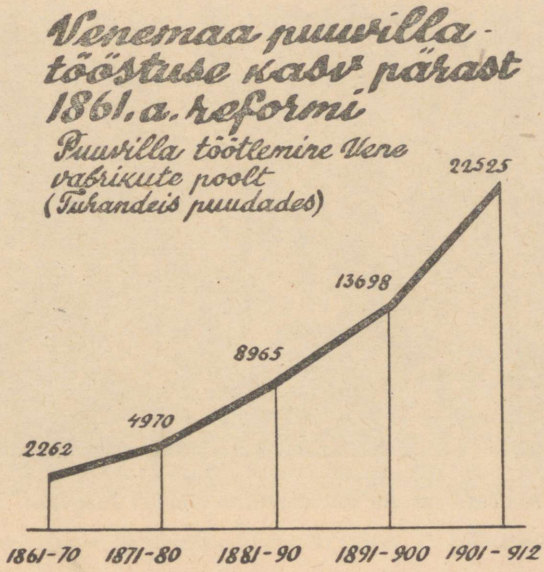

maaga nõrgenes iga aastaga. 80-ndail aastail oli vabrik juba pooltele kõigist Vene töölistest eksistentsi peaallikaks. Laostus enamik talupoegi-kodukäsitöölisi, sattudes kas ülesostjate kõvasti kinnihaaravate käppade vahele või jälle hüljates oma kodutöönduse ja astudes töölistena vabrikuisse ja tehaseisse.

„Kõik reformile järgnevad neli aastakümmet," kirjutas Lenin, „on üksainus pidev... talurahva laialivalgumise protsess" (L e n i n, Teosed, IV köide, lk. 101).

80-ndate aastate keskpaigaks kujunesid Venemaal tööstuslike tööliste kaadrid. Ajavahemikul 1861—1881 kahekordistus

tööliste arv ja ulatus 1881. aastaks 668 000 inimesele. Tugevnes kontsentratsiooni protsess: suurtes vabrikutes töötas üle poole kogu töölistest. Oli sääraseid suuri ettevõtteid, näit. Kreenholmi manufaktuur Narvas, kus töötas ligi 9000 töölist.

Tööstuslik proletariaat oli uus ühiskonnaklass, mille kutsus ellu tööstusliku kapitalismi areng. Erinevalt pärisoriseist töölis-

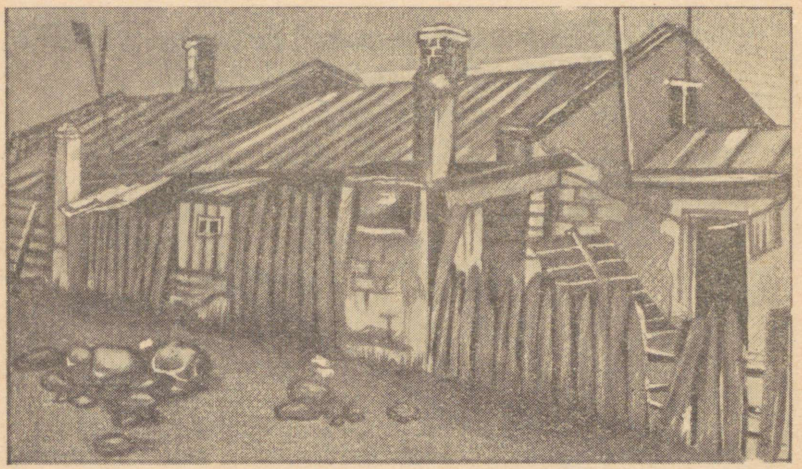

70-ndate aastate mäekaevurite elamud Juzovkas.

test ja väikekäsitöölistest oli tööstuslik proletariaat tihedalt koos suurtes vabrikutes ja tehastes. See kergendas tema võitlust kapitalistide ja tsarismi vastu.

Tööliste seisund. Töölised sattusid 60—70-ndail aastail julma ekspluateerimise alla. Kasutati laialdaselt naiste ja laste tööjõudu. Kasvatusmajade lapsed saadeti vabrikuisse, tehaseisse, šahtidesse ja kaevandustesse.

Tööpäev ei olnud seadusega reguleeritud. Harilikult see kestis 14 tundi, kuid ulatus mõnikord 16 ja isegi 19 tunnile. Alaealiste töö kestis Kreenholmi tekstiilmanufaktuuris kella 4-st hommikul kuni kella 8-ni õhtul, s. o. 16 tundi. Tööliste väsi-

muse ja töökaitse puuduse tõttu oli vigastuste arv väga suur, sest masinatel puudusid kaitsed ja neid puhastati käigu ajal.

Pika tööpäeva eest said töölised viletsat töötasu. Kreenholmi manufaktuuris said alaealised 16-tunnise tööpäeva eest 4 rubla töötasu kuus, kuid kätte anti neile iga kuu üksnes 8 kopikat. Vabrikuomanik võttis alaealise ülalpidamise eest 6 rubla

Kehvistu väljatõstmine korterist talvel. *P. Jakovlevi maal.*

50 kopikat kuus. Seepärast jäi alaealine pärast kuu aega kestnud tööd vabrikandile veel 2 rubla 58 kopikat „võlgu". See võlg tuli töölisel paljude aastate jooksul tasa teenida. Tööliste keskmine töötasu oli tollal kogu Venemaal 14 rubla 16 kopikat kuus täiskasvanud mehel ja 10 rubla 35 kopikat täiskasvanud naisel. Enamik töölisi aga sai töötasu 7—8 rubla ulatuses kuus. Reas rajoonides oli töötasu veel madalam. Uuralis oli täiskasvanud töölise keskmine töötasu ainult 4 rubla 80 kopikat kuus.

Kuid ka seda tühist töötasu ei saanud töölised täies ulatuses ega korraga kätte, mõnikord nad said seda ainult 2—3 korda aastas. Töötasu väljamaksmise tähtaegu ei olnud. Osa töötasu

(kuni ¼—½) pidasid vabrikandid kinni tööliste halastamatu trahvimise teel. Trahve määrati töölistele täitsa omavoliliselt. Lisaks sellele petsid vabrikandid töölisi sageli veel palga arvestamisega väljamaksmisel. Töölised olid sunnitud vabriku poest võlgu võtma väga halbu toiduaineid turuhindadest 2—3 korda kõrgema hinnaga. Töölised elasid poolnäljas ja toitsid endid üksnes kartulite, kapsaste ja musta leivaga. Võid, liha ega suhkrut nad ei näinud.

Erakordselt rasked olid korteriolud. Töölisi sunniti elama vabrikute kortereis ja vabriku territooriumil. Tööliskasarmute pisikestes urgastes elutses 10—12 inimest. Vabrikandid tegid ka sellest rikastumisallika, arvutades tööliste töötasust maha kõrgendatud korteriüüri. Nende korterite kohta panid vabrikandid maksma määrused, mille rikkumise eest töölisi trahviti halastamatult. Töölised olid pealegi alalise järelevalve all. Ülevaataja loata ei tohtinud tööline vabriku territooriumilt lahkuda isegi pärast töö lõppu ega puhkepäeval. Kõige raskemas seisundis olid tekstiiltöölised, kes ei olnud veel katkestanud sidet maaga ja töötasid vabrikuis üksnes talvel ning läksid kevadel tagasi maale põllutöödele.

Tööliste koletislik ekspluateerimine andis vabrikandile tohutuid kasusid. Nii Venemaal kui ka kõikjal mujal kasvas kapitalism tööliste lihast ja verest.

§ 50. Tsarismi välispoliitika 60—70-ndail aastail.

Tsarismi rahvusvaheline seisund Krimmi sõja järel. Lüüasaamine Sevastoopoli all tegi lõpu tsarismi valitsevale seisundile Euroopa poliitikas. Tsarism oli endiselt Euroopa sandarmiks, kuid ta muutus aegamisi Lääne-Euroopa kapitali agentuuriks. Lääne-Euroopa riikide seas ei olnud tsaari-Venemaal enam valitsev, vaid sõltuv seisund.

Välispoliitika alal püüdis Venemaa vabaneda 1856. a. Pariisi lepingu alandavaist artikleist, mis keelasid tal pidada sõja-

laevastikku Mustal merel, ehitada sõjalaevatehaseid, arsenale ja rannakindlustisi. Arvestades Saksamaa kaasabi saamist, sõlmis tsarism aastal 1863 konventsiooni (kokkuleppe) Preisiga, kes toetas Aleksander II-st ülestõusu ajal Poolas. Teiselt poolt aitas liit Venemaaga võita Preisil sõda Austria ja Prantsusmaaga ning luua ühendatud Saksa keisririigi (1871. a.).

Kasutades Prantsusmaa lüüasaamist Prantsuse-Preisi sõjas 1870. a., deklareeris tsaarivalitsus, et ta ei loe enesele kohuslikuks tema õiguste piiramist kaitseabinõude suhtes Mustal merel, mis olid maksma pandud Pariisi rahuga aastal 1856. Inglismaa protesti Pariisi lepingu rikkumise vastu ei toetanud teised riigid. Riikide Londoni konverents 1871. a. tunnistas seaduspäraseks Pariisi lepingu Venele soovimatute artiklite tühistamise (välja arvatud konventsioon Ahvenamaa saarte kohta, mis keelas seal kindlustiste ehitamist ja jäi jõusse 1914. aastani).

Võitluseks rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise vastu, mis pärast Pariisi Kommuuni sai tõsiseks ähvarduseks kapitalistlikule maailmale, loodi 1873. a. uus kolme keisri — Vene, Saksa, Austria — reaktsiooniline liit.

Kuid kolme keisri liit ei võinud olla pikaaegne, sest sellesse kuuluvate riikide vahel olid tõsised vastuolud.

Kõige teravamad olid sel perioodil Vene ja Austria vastuolud Balkani poolsaarel, mida kumbki neist riikidest püüdis saada oma mõju sfääri.

Vene-Türgi sõda aastail 1877—1878. 70-ndail aastail püüdis Venemaa oma mõju Balkani poolsaarel kindlustada, et seal endale luua kindlat majanduslikku ja sõjalist baasi. Must meri ja Vahemeri ei tohtinud jääda sisemeredeks ja olla ühe suurriigi käsutuses kas Aasias (Türgimaa) või Euroopas (Inglismaa).

Musta mere äärse riigina püstitas Venemaa küsimuse väinade avamisest, kartes, et mõni tugev riik, näit. Inglismaa, vallutab need väinad ja sulustab Venemaa Mustal merel.

Seepärast tsaari-Venemaa toetas Balkani rahvaste rahvuslikku vabadusliikumist Türgi ülemvõimu vastu, olles huvitatud oma poliitiliste ja strateegiliste eesmärkide realiseerimisest. Üks selline vabadusliikumine puhkes kahes Türgi provintsis — Bosnias ja Hertsegoviinas — aastal 1875. Neis maakondades moodustasid rahvusenamuse serblased. Järgmisel aastal tõusis türklaste vastu üles ka teine slaavi rahvas — bulgaarlased. Türklased summutasid slaavi rahvaste rahvuslikku vabadusliikumist ennekuulmatu julmusega. Ülestõusust osavõtnud külades ja asulates tapeti ja hävitati türklaste poolt kõik elanikud viimaseni.

Mitte söandades ise Türgiga sõda alustada, hakkas tsaarivalitsus toetama Serbiat ja Montenegrot, kes suvel 1876 kuulutasid Türgile sõja. Serbia armee etteotsa sai Vene kindral Tšernjajev. Venemaal algas kampaania Türgi vastu slaavlaste abistamiseks. Selle eesmärgiga organiseeriti Venemaal „Slaavi komitee", kes alustas vabatahtlike värbamist sõtta Türgimaa vastu.

Kuid hoolimata Vene-poolsest abist löödi Serbia oktoobris 1876 Türgi poolt puruks ja ta oli sunnitud rahulepingule alla kirjutama. Võitlust jätkas ainult väike Montenegro.

Õhutatud Inglise diplomaatide poolt, ei teinud Türgi sultan vähimaidki mööndusi ülestõusnud slaavlastele. Inglismaale ei olnud kasulik, et kontroll väinade üle satuks Venemaa kätte. Ette valmistudes sõjale Türgiga, sõlmis tsaar Aleksander II Saksamaa kaastegevusel Austria-Ungariga kokkuleppe Türgi valduste jagamise kohta. Austria-Ungari lubas Venemaale sõjas erapooletuks jääda, kuid nõudis selle eest tsaarivalitsuselt nõusolekut Bosnia ja Hertsegoviina annekteerimiseks.

Kevadel 1877 alustas Venemaa sõda Türgi vastu. Sõda näitas uuesti Venemaa tehnilis-majanduslikku ja sõjalist ettevalmistamatust. Vene väed läksid aastail 1877—1878 sõtta „lahingumäärustikuga", mis oli välja antud juba enne Krimmi sõda. Tsaari sõjavägede relvastis oli tunduvalt halvem Türgi omast. Türgi sai uued suurtükid, mis olid valmistatud Saksamaal

Krupp'i tehaseis. Padrunite puuduse tõttu oli vene soldatitel kästud „säästa padruneid" ja lahingus peatähelepanu pöörata rünnakule tääkidega.

Suvel 1877 läks Vene sõjavägi üle Doonau. Soldatid näitasid sangarlikkuse ja vahvuse imesid. Eriti sai kuulsaks Šipka mäekuru kaitsmine Balkanil. Kõige karmima talve olustikus,

Kaevikud Šipkal. *V. V. Vereštšagini maal.*

kaevikutes ja lumest tehtud kindlustistes lõid vene soldatid türklaste pealetungi tagasi ja päästsid seega armee teda ähvardavast kaotusest. Kuid soldatite sangarlikkus ei andnud sageli tagajärgi kindralite andelageduse tõttu.

Väejuhatus ei osanud pealetungiva Vene armee tiibu ja kommunikatsioone kindlustada. Eriti hädaohtlik oli kindral Osman-Paša juhatuse all tegutsev suur Türgi armee, mis oli asetunud tugeva Türgi kindluse Plevna juures. Plevnat vallutamata oli tsaariarmeel võimatu Balkanitest üle pääseda. Kolm korda üritasid Vene väed rünnakuga Plevnat vallutada, kuid puudulikult ettevalmistatud tormijooks iga kord eba-

õnnestus. Siis asus Vene väejuhatus Plevna pikaajalisele piiramisele.

Igalt poolt äralõigatud ja toidumoonast ilmajäänud Plevna andis novembris 1877 alla. Pärast Plevna allaandmist läksid Vene väed lumetormis ja pakases üle Balkani mägede järsakute, mis olid jääga kaetud, ja tulid otse Konstantinoopoli alla. Kuid Inglismaa tõi oma eskaadri Marmara merre ja ähvardas Venemaad sõjaga, kui ta katsub Konstantinoopolit vallutada. Vaenuliku positsiooni võttis ka Austria, keda toetas Saksamaa.

Üheaegselt sõjategevusega Euroopa rindel oli sõda Türgiga käimas ka Taga-Kaukaasias. Siin andsid Vene väed türklastele rea tõsiseid lööke ning vallutasid Ardahani ja Karsi kindluse.

Veebruaris 1878 kirjutati St. Stefano alevikus (Konstantinoopoli lähedal) alla esialgne rahuleping Türgiga. Selle rahulepingu järgi sai Venemaa Doonau suudme, mis ühendas Vene territooriumi otseselt Balkani poolsaarega. Balkani poolsaarel loodi slaavi vürstiriik Bulgaaria. Türgi oli sunnitud tunnistama Serbia, Montenegro ja Rumeenia iseseisvust. Peale selle kinnitati Venemaale Taga-Kaukaasia linnad: Ardahan, Kars, Bajasid ja Batum. Tsarism pidi saama Türgilt kontributsiooniks 310 miljonit rubla.

Tsaari-Venemaa tugevnemine St. Stefano lepingu tagajärjel käis Austria ja Inglise huvide vastu. Nad nõudsid lepingu läbivaatamist Euroopa kongressil.

Aastal 1878 toimus Berliinis kongress, kus tsaari-Venemaa oli sunnitud tegema järeleandmisi, arvestades täielikku võimatust sõdida Inglismaa ja Austriaga. Berliini kongressi otsuste tulemusena okupeeriti Bosnia ja Hertsegoviina Austria-Ungari vägede poolt; Bulgaaria lõhestati: Balkani mägedest põhja pool kujundati Bulgaaria vürstiriik, mis oli vasallsõltuvuses Türgist; Bulgaaria lõunaosa (Ida-Rumeelia) anti Türgile tagasi. Doonau suudme põhjapoolne osa jäeti Venemaale, üle-

jäänud osa aga anti Rumeeniale. Venemaa sai tagasi Bessaraabia lõunapoolse osa ja Taga-Kaukaasias — Batumi ja Karsi.

Nii tõmbas Berliini kongress peaaegu nullile Venemaa võidurikka sõja tulemused. Venemaal kutsus see esile rahulolematuse ja pettumuse. Kaitstes äparduslikku tsaari diplomaatiat, püüdis reaktsiooniline ajakirjandus seletada seda lüüasaamist ainuüksi Saksa kantsleri Bismarcki „äraandmise" ja „truudusemurdmisega", kuna Bismarck oma poliitikaga tõesti aitas kaasa Venemaale ja Balkani poolsaare rahvastele raskemate rahutingimuste määramisel.

Saksamaale oli peale võitu Prantsusmaa ja Austria üle liit tsarismiga vähem tarvilik kui varem, Balkanil aga oli temale kasulikum liit Austriaga. Aastal 1879 sõlmitigi liiduleping Saksamaa ja Austria vahel. See oli esimeseks tähiseks teel tulevasele Maailmasõjale aastail 1914—1918.

Kesk-Aasia vallutamine. Venemaa siseturu kitsust, mille laienemist takistasid pärisorjuslikud igandid pärast 1861. a. poolikut reformi, püüdis tsarism korvata uute territoriaalsete vallutustega. Eriti meelitas mõisnikke ja kodanlust Kesk-Aasia, mis võis saada kasulikuks müügituruks ja külluslikuks puuvillabaasiks Vene tekstiiltööstusele.

XVIII sajandist alates oli Kesk-Aasias kolm suurt feodaalset riiki: Kokandi khaaniriik, Buhhaara emiiririik ja Hiiva khaaniriik. Need sõdisid alatasa omavahel. Usbeki, tadžiki, kirgiisi ja turkmeeni talupojad olid täielikus sõltuvuses khaanidest, baidest ja muhamedi vaimulikest. Maa ja vee haarasid enda kätte rikkad feodaalid-mõisnikud. Sõjad, röövimised ja raske ekspluateerimine laostasid tugevasti rahvast. See kõik kergendas Kesk-Aasia sõjalist vallutamist tsaarivägede poolt. Pealegi ei suutnud nende khaankondade tulekivilukuliste püssidega relvastatud sõjaväed vastu panna tsaari-Venemaa suurtüki- ja jalaväele. Tsarismi pealetung Kesk-Aasiale, mis Krimmi sõjaga oli ajutiselt katkenud, algas uuesti suvel 1864. Kindral Tšernjajev purustas Kokandi khaankonna ja aastal 1865 vallutas khaankonna majandusliku peatsentrumi —

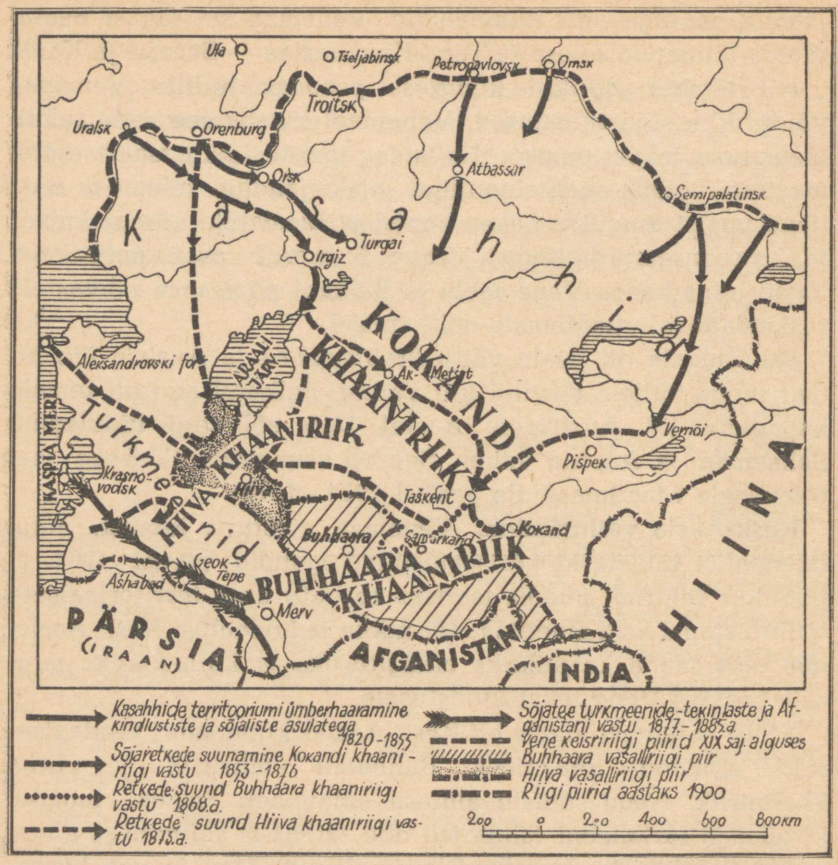

Kesk-Aasia vallutamine tsaari-Venemaa poolt XIX sajandil.

Taškendi. Tsaari sõjavägede järel hakkasid võidetud maale sisse voolama vene kaupmehed.

Kindral-kuberner Kaufmann alustas aastal 1868 Buhhaara vallutuse retke. Tsaariväed purustasid emiiri sõjaväe ja vallutasid Samarkandi — muhameedlaste usulise tsentrumi, Tamerlani endise pealinna. Samarkandis, kuhu oli jäetud ainult väike Vene garnison, algas ülestõus venelastest vallutajate vastu.

Muhamedi vaimulikud kuulutasid püha sõja (ghasavat) venelaste vastu. Ülestõusjad ründasid 7 päeva kindlust, kuid löödi tagasi. Peagi suruti ülestõus karmilt maha. Areteeritud ülestõusust osavõtjad lasti Kaufmanni käsul maha ilma kohtuta ja juurdluseta.

Buhhaara emiir muudeti peale lüüasaamist tsaari vasalliks.

Kevadel 1873 liikus tsaariarmee Hiiva vastu. Hiiva khaan alistus võitluseta. Hiiva khaankond muudeti samuti tsaari-Venemaast sõltuvaks riigiks.

Kesk-Aasia vallutatud rahvad jätkasid võitlust tsarismi vastu. Üks esimesi ülestõuse toimus aastail 1875—1876 Kokandis, kus muhamedi vaimulikud kuulutasid püha sõja (ghasavat). Liikumise etteotsa asus Abdurrahman-Autobatši, kuid ta purustati peagi. Kokandi ülestõus suruti kindral Skobelevi poolt halastamatult maha. Ülestõusu juhtijaid karistati surmaga. Kokandi khaankond ühendati Venemaaga ja sai nimetuseks Ferghana oblast. Mõne aasta pärast, mitte suutes kannatada tsaariametnike talumatut rõhumist, alustas Ferghana kehvistu uut ülestõusu, kuid tsaariväed lõid uuesti ülestõusjad puruks.

Aastail 1880—1884 allutati ka Turkmeenia. Turkmeenide rändlemisalad asusid Kaspia mere ja Amu-Darja vahel. 1880. aastal vallutas Skobelev Ahhal-Tekinski oaasi ja võttis rünnakuga Geok-Tepe savikindluse.

Järgmisel aastal vallutas Skobelev Ašhabadi. 1884. a. vallutati väga rikas Mervi oaas. Afganistani kindluse Kuška vallutamisega aastal 1885 viis tsarism lõpule Kesk-Aasia vallutamise.

Kesk-Aasia sai tsarismi kolooniaks. Tsaari-perekonnale, kindraleile ja ametnikele läksid määratu suured rikkused maadena. Venemaa tööstusele oli Kesk-Aasia kõigepealt puuvillabaasiks ja tööstuskaupade turustamise kohaks. Kohe pärast vallutamist hoogustus ka kaubanduslik suhtlemine Venemaaga ja algas raudteede ehitamine Kesk-Aasias. Kesk-Aasia turgude üleujutamine massikaupadega hävitas kohapeal

mitmed käsitööalad ja purustas sealse vana patriarhaalse-feodaalse elu-olu. Nii algas Kesk-Aasias nagu teisteski tsaari-Venemaa asumaades kapitalismi areng ja kadus orjus, mis kehtis seal ammust ajast.

Üheaegselt tsaari kindralite ja ametnikega ilmusid Kesk-Aasiasse ka vene töölised, õpetlased, arstid, agronoomid, õpetajad, kes etendasid suurt kultuurilist ja revolutsioneerivat osa Kesk-Aasia rahvaste elus.

Masside ekspluateerimise suurenemine kolooniates. Pärisorjuse ärakaotamise järel Venes suurenes eriti talupoegade ekspluateerimine kolooniais. Tsaristlikud koormised olid seal palju kõrgemad kui Venes. Talupoegade vaesumine suurenes.

Talupoegade raske olukord süvenes veel poliitilise õigusetuse ja rahvusliku rõhumise tõttu. Gruusias näiteks ei olnud kohaliku omavalitsuse organeid—semstvosid. Tuhandeaastase kultuuriga maa ei saanud vandemeeste kohut, ettekäändel, et niisugune kohus võib olla ainult kultuurilises ja arenenud maas, Gruusia aga tsaariametnikkude vaatepunktist seda ei olnud. Kogu võim oli Gruusia külas külavanema ja -kirjutaja käes, kes määrati kokkuleppel kohalike mõisnikega. Külavalitsustes valitses omavoli, seadusetus, altkäemaks ja vägivald.

Ka XIX sajandi teisel poolel jätkus Gruusias ja Taga-Kaukaasias kõvendatud kolonisatsioon. Paremad maad anti vene kolonistidele, kohalike talupoegade huvide kahjuks, kes lämbusid maapuuduses. Tsaari-perekond võttis endale rikkaimad maad viinamarja-istandikega Kahheetias. Kaukaasia asevalitseja, Aleksander II vend, võttis enesele tuntud kuurordi Boržomi. Kuurordi Abas-Tumani võttis tsaar isiklikult enesele.

Gruusia talupojad avaldasid nii tsaristlikele kolonisaatoreile kui ka gruusia mõisnikele sitket vastupanu. Nad keeldusid kruntrendist ja teoorjuse täitmisest, lõid maha enamvihatud mõisnikke, kulakuid ja tsaari-administratsiooni esindajaid.

XIX sajandi teisel poolel toimus Gruusias massilisi talupoegade ülesastumisi. Aastail 1875—1876 puhkes ülestõus vabas Svaneetias, kes ei tundnud üldse pärisorjust ega soovinud alistuda tsaristlikele võimukandjaile. Svaneetiasse saadetud karistusekspeditsioon surus ülestõusu karmilt maha. Selle juhid areteeriti ja saadeti Siberisse.

Taga-Kaukaasia paremad maad ja eriti selle mereäärsed vööndid kinnistas tsarism udelliasutistele ja jagas vene sõjaväelastele ja suurbürokraatiale.

Vene mõisnikud haarasid endile paremad maad ka Põhja-Kaukaasias, harides neid tulnuktöölistega.

Tsaristlikud kolonisaatorid haarasid maid ka Baškiirias. Maatüki suurus ühe baškiirlase-karjapidaja kohta oli määratud 30 tiinule. Ülejäänud maadest loodi kroonu tagavarafond. Tsaariametnikud eesotsas kindralkuberneriga lõid selle fondi täielikult üle. Peale selle sundisid nad baškiire „müüma" oma maad vene mõisnikele ja kapitalistidele. Mustmullamaa tiinu eest „maksti" baškiiridele 8—10 kopikat. Seda baškiiride maade riisumist „müügi" kujul on Leo Tolstoi kirkalt kujutanud jutustuses „Palju's inimesele maad vaja on".

Vene rahvusest karusnaha-ülesostjad jootsid viinaga Siberi ja kauge Põhja rahvaid ning viisid poolmuidu ära karusnahad. Laostunud tsarismi kiskjalikust ekspluateerimisest, hakkasid need rahvad välja surema.

Tsaari-Venemaa oli rahvaste vangla. Tsarism oli mittevene rahvaste kägistaja ja timukas; mittevenelaste osa oli poliitiline õigusetus, alandus ja solvamine. Mittevene rahvuste ametlikuks nimetuseks oli „muulased" („inorodtsõ"). Halastamatult juuriti välja vähimgi rahvusliku sõltumatuse avaldus. Kuid vene rahvas ei pooldanud ega toetanud sellist tsarismi kolonisaatoripoliitikat. Tsarism ei olnud vene rahvus. Rahvuse tõelisteks esindajateks olid need parimad vene inimesed, kes oma patriootiliseks kohuseks pidasid kõikide rahvaste ühendamist vene rahvaga ühiseks võitluseks tsarismi kui ühise vaenlase vastu.

Rahvaste sõprus oli sellal parimate vene inimeste unistuseks. See sõprus leidis teostamist alles pärast Suurt Sotsialistlikku Oktoobrirevolutsiooni.

§ 51. 70-ndate aastate revolutsiooniline liikumine.

Narodniklusliikumine 70-ndail aastail. 60—70-ndail aastail jätkas talurahvas, kes ei olnud 1861. a. reformiga sugugi rahuldatud, võitlemist maa eest. Ta nõudis „musta ümberjaotamist", s. o. mõisnike maaomanduse hävitamist ja kogu maa üleandmist talupoegadele.

Kuni marksistlikkude rühmituste tekkimiseni pidasid Venemaal nii tööliste kui ka talurahva seas revolutsioonilist võitlust narodnikud, kes ei mõistnud töölisklassi eesrindlikku osa. Nad püüdsid mõjutada ainult talupoegi võitlusele maa ja vabaduse eest mõisnike ja tsarismi vastu. Kuid kõik narodnikute pingutused olid asjatud, sest nad käisid ebaõiget teed.

Narodnikud olid marksismi vastased. Narodnikute põhiliselt ekslikud vaated seisid järgmises:

„Esiteks, narodnikud väitsid, et kapitalism on Venemaal „juhuslik" nähtus, et ta Venemaal ei arene, järelikult ei kasva ega arene ka proletariaat.

Teiseks, narodnikud ei pidanud töölisklassi revolutsioonis eesrindlikuks klassiks. Nad unistasid sotsialismi saavutamisest ilma proletariaadita. Narodnikud pidasid eesrindlikuks revolutsiooniliseks jõuks talurahvast, keda juhib intelligents, ja külakogukonda, milles nad nägid sotsialismi idu ning alust.

Kolmandaks, narodnikuil oli ekslik ja kahjulik vaade kogu inimkonna-ajaloo käigule. Nad ei tundnud ega mõistnud ühiskonna majandusliku ja poliitilise arenemise seadusi. Selles suhtes olid nad hoopis mahajäänud inimesed. Nende arvates ei tee ajalugu mitte klassid ega klassivõitlus, vaid ainult üksikud väljapaistvad isikud — „kangelased", kelle järele pimesi

lähevad mass, „inimhulk, rahvas, klassid." („ÜK(b)P ajaloo lühikursus", lk. 13—14.)

Neist ekslikest eeldustest lähtudes läksid revolutsionäärid, talupoeglikult riietatuna, kevadel 1874 revolutsioonilise agitatsiooni sihil „rahva sekka" (в народ), s. t. küladesse. Selle „rahva sekka mineku" tõttu nimetatigi neid narodnikuiks. Talupojad kuulasid meelsasti narodnikute üleskutseid mõisnikelt maade äravõtmise kohta, kuid jäid kurdiks üleskutseile — kukutada tsaar. Rahvas ei järgnenud narodnikuile, sest need ei tundnud ega mõistnud ka talupoegi küllaldaselt. Politsei, reaktsioonilised vaimulikud ja kulakud püüdsid kinni osa propagandiste-narodnikuid. „Rahva sekka minemisele" sai osaks täielik krahh.

Siis otsustasid narodnikud tsarismiga võidelda ilma rahvata, ainult omal jõul, individuaalsete terroristlike aktide kaudu. See tõi kaasa veel suuremaid eksisamme.

Areteerimisest pääsenud narodnikud lõid 1876. a. tsentraliseeritud salajase organisatsiooni „Maa ja vabadus"; selle organiseerijaiks olid G. V. Plehhanov, V. N. Figner, Natanson, S. Perovskaja jt. „Maa ja vabadus" võttis omaks narodnikute programmi. Selle programmi aluseks oli Bakunini anarhistlik õpetus, mis eitas igasugust kasu rahvamassidele poliitilisest vabadusest ja demokraatlikust korrast.

M. A. Bakunin (1814—1876), põlisest soost mõisniku poeg, emigreeris 40-ndail aastail välismaale. Seal ta kaitses kõigi slaavi rahvaste vabastamist ja slaavi föderatiivse riigi loomist tsaari-Venemaaga eesotsas.

Pärast areteerimist 1848. a. revolutsioonilisest liikumisest Saksamaal ja Austrias osavõtmise eest anti Bakunin Austria poolt välja tsaarivalitsusele ja suleti Schlüsselburgi kindlusse. Vanglas kirjutas Bakunin Nikolai I-le kahetseva „Pihtimuse", milles ta seletas oma revolutsioonilisi innustusi „mõistuse ja südame ebaküpsusega". Bakunin jätkas alandlikku armuandmise mangumist ka kirjades uuele tsaarile Aleksander II-le. 1857. aastal vabastati Bakunin kindluse-vangistusest ja saa-

deti Siberisse asumisele. 1861. a. õnnestus tal põgeneda välismaale.

Proudhoni õpetuse mõjul hakkas Bakunin välismaal anarhistiks. Ta asutas anarhistliku programmiga salajase ühingu „Sotsialistliku demokraatia rahvusvaheline allianss". Hiljem astus Bakunin I Internatsionaali, mis oli asutatud Marxi ja Engelsi poolt. Marxi nõudmisel kuulutas Bakunin „alliansi" laialisaadetuks. Tegelikult aga säilitas ta oma salajase organisatsiooni võitluseks Marxi ja rahvusvahelise töölisliikumise vastu.

Bakunin ei olnud marksist-revolutsionäär, ta oli rahvusvahelise töölisliikumise desorganisaator ja töölisklassi vaenlane. Oma lõhestava tegevusega aitas ta kaasa I Internatsionaali hävingule.

Bakunin avaldas mõju ka Venemaa revolutsioonilisele liikumisele. Ta arvas, et vene rahvamassid on juba küpsed revolutsiooniks ning vajatakse ainult agitatsiooni-sädemeid, mis süütaksid „üldise mässu" tulekahju. Kui anarhist ja „mässaja" eitas Bakunin proletariaadi ja talurahva poliitilise võitluse vajadust ning proletariaadi diktatuuri maksmapanekut, nõudes igasuguse riigikorra viibimata hävitamist. Tema programm ja taktika olid ekslikud ja kahjulikud.

Teiseks narodnikluse teoreetikuks oli P. L. Lavrov (1823—1900). Lavrov oli samuti rikka mõisniku poeg. Areteeritud 60-ndail aastail, saadeti ta asumisele. 1869. a. ilmusid tema „Ajaloolised kirjad" (Mirtovi varjunime all). Neis andis ta idealistliku seletuse ajaloole, asetades ajaloolise protsessi tsentrumisse „kriitiliselt mõtleja isiksuse", s. t. „kangelase", vastandina passiivsele massile, rahvale, „pööblile". Lavrov jutlustas väära narodniklikku õpetust intelligentsi juhtivast osast ajaloos. Märtsis 1870 põgenes Lavrov asumiselt välismaale. Marksismist ei saanud Lavrov sugugi aru. Ta tõendas, et Venemaa võib jõuda sotsialismile, möödudes kapitalismist, sest vene talupoeg olevat ette valmistatud sotsialismile „külakogukonna ja artelli poliitilise traditsiooniga". Vastupidiselt

Bakuninile kutsus Lavrov üles rahulikule sotsialismi propagandale. Lavrovi jutlustamine võla tagasimaksmisest rahvale, kelle tööga on loodud kogu tsivilisatsioon, köitis väga 70-ndate aastate aadli revolutsioonilist noorsugu ja oli teoreetiliseks aluseks tema „minemisel rahva sekka".

Kolmandaks narodnikluse teoreetikuks oli P. N. Tkatšov (1844—1885). Ta kinnitas, et tsaari isevalitsus ei evi mingisugust sotsiaalset tuge, „ripub õhus". Revolutsionääride ülesandeks pidas Tkatšov vägivaldset võimuhaaramist väikese rühma vandeseltslaste poolt, kes siis ülalt teostab revolutsioonilised sammud ja niiviisi teeb õnnelikuks rahva. Tkatšovi arvates oleks niisugune vandeseltslaste rühm võinud omal jõul ümber ehitada kogu ühiskondliku korra. Tkatšovi vaated külakogukonna osale ja tähtsusele sotsialistliku riigipöörde alusena Venemaal kutsusid esile Engelsi terava kriitika artiklis „Sotsiaalsed vahekorrad Venemaal", milles ta paljastas narodnikluse artelli ja külakogukonna idealiseerimise reaktsioonilisust. Engels näitas, et külakogukond kujutab igal pool loomulikku tuge despotismile.

Pärast „rahva sekka minemise" krahhi otsustasid „maavabaduslased" organiseerida revolutsionääride „asundusi" pidevaks tööks talupoegade seas — kooliõpetajate, arstide, velskrite, vallakirjutajate jms. näol. See katse sai samasuguse krahhi osaliseks kui „rahva sekka minemine". 70-ndate aastate keskel mõisteti sajad narodnikud sunnitööle ja asumisele.

Narodniklus Ukrainas ja Gruusias. Narodniklikud ideed ja organisatsioonid leidsid levikut Ukrainas ja Gruusias. Ukrainas teravnes 70-ndail aastail talupoegade võitlus maa pärast. Mõisnikud teostasid sel ajal oma maade eraldamist talupoegade maast, kusjuures nad võtsid talupoegadelt ära parema maa ja andsid neile tühje maid ja liivanõmmesid. Ukraina talupojad taotlesid samuti kui Venegi talupojad üldist maa ümberjaotamist ja talupoegade varustamist maaga.

Ukraina mitteaadlikest revolutsionäärid lõid linnades revolutsioonilisi narodniklikke ringe. Mässajaist-bakunistidest

kujunes nn. „Kiievi kommuun", kes arvestas peatset revolutsiooni külas. „Rahva sekka minemise" ja „asunduste" äpardumine õhutas Kiievi mässajaid esimesena üle minema terrorile.

Ukraina mässajad otsustasid isegi välja minna pettusele ja kasutada talupoegade usku tsaarisse. Nad levitasid Tšigirini maakonnas Kiievi kubermangus tsaari nimel „kuldkirja", mis oli trükitud narodnikute põrandaaluses trükikojas, üleskutsega talupoegadele — luua salajane organisatsioon, lubades talupoegadele tsaari nimel kogu mõisnikkude maa. Politsei ja sandarmid purustasid selle organisatsiooni. Tšigirini loos esinesid narodnikud demagoogidena, kes spekuleerisid masside poliitilisele mahajäämisele. Pettus sai varsti talupoegadele teatavaks ja tõukas nad narodnikuist eemale.

70-ndail aastail levisid narodnikute ideed samuti ka Gruusia demokraatliku noorsoo seas. Gruusias ei olnud külakogukonda, kuid gruusia narodnikud nõudsid vene narodnikute eeskujul samuti artellide organiseerimist ja Vene külakogukondliku maakasutamise korra sissetoomist, pidades külakogukonda ainukeseks teeks sotsialismile.

1876. a. purustati Gruusia narodniklik organisatsioon sandarmite poolt. Rida grusiinlasi-narodnikuid võttis osa narodnikute ülevenemaalisest võitlusest. Kuid osa grusiinlasi-narodnikuid oli vastu ühisele võitlusele koos vene rahvaga ja kaitses iseseisva Taga-Kaukaasia föderatsiooni loomist väljaspool Venemaa piire. Aastal 1880 oli Gruusia narodnikute hulgas märgatav liikumine, mis eitas revolutsioonilist võitlust ja kutsus üles kasutama ainult legaalseid meetodeid.

„Rahva tahe". Aastal 1878 algasid narodnikute organisatsioonis „Maa ja vabadus" „rahva sekka minemise" ebaõnnestumise mõjul ägedad vaidlused. Mida teha edasi? Osa narodnikuid kutsus üles üldse loobuma võitlusest maa eest ja täiel määral üle minema terrorile ja kõigepealt tsaari tapmisele. Teine osa püüdis jääda narodnikute vanadele positsioonidele. Sügisel 1879 kujundasid endisekujulise narodnikluse poolda-

jad partei „Must ümberjaotamine", mis peagi lõpetas oma olemasolu täieliku võimatuse tõttu jätkata võitlust endisis narodniklikes vormes.

Terrori pooldajad organiseerisid Peterburgis partei „Rahva tahe" (Народная воля) eesotsas Željabovi, Sofja Perovskaja ja Figneriga. „Rahva tahte" liikmed seadsid oma eesmärgiks tappa Aleksander II. Tsaari vastu võeti ette mitu atentaadikatset. Kõige tähtsam oli atentaadikatse veebruaris 1880 Talvepalees. Siin tööline-narodnik Stepan Halturin tekitas plahvatuse, mis aga tsaarile viga ei teinud. Selle atentaadikatse järel määras Aleksander II revolutsioonilise liikumise vastu võitlemiseks diktaatoriks kindral Loris-Melikovi ja allutas temale kõik ministeeriumid ja III osakonna. Loris-Melikov tegi kodanlusele väikesi järeleandmisi: pehmendas mõnevõrra tsensuuri kodanlik-liberaalse ajakirjanduse alal, vabastas ametist vihatud haridusministri krahv Dm. Tolstoi. Selle eest pidas kodanlus teda liberaaliks. Kuid revolutsionääride jälitamised ja surmanuhtlused suurenesid tema ajal. Loris-Melikov sulges III osakonna, kuid selle asemel asutas samaks otstarbeks politsei departemangu siseministeeriumi juurde. Loris-Melikov lubas kutsuda semstvote esindajad nõupidamisele ametnikkudega mõnede seadusprojektide eelarutamiseks. Sellise poliitika tõttu, kus kodanlusele tehakse väheseid mööndusi ja revolutsioonilise liikumise vastu peetakse otsustavat võitlust, iseloomustasid kaasaeglased Loris-Melikovi käitumist sõnadega: „Rebase händ ja hundi lõuad".

1. märtsil 1881 tapsid rahvatahtlased Aleksander II. Massilist liikumist terror välja ei kutsunud, vaid vastupidi nõrgendas seda. Individuaalse terrori taktika oli sügavasti ekslik ja äärmiselt kahjulik. See lähtus väärast narodniklikust teooriast aktiivsete „kangelaste" ja passiivse „massi" kohta, kes nagu ootaks pääsemist üksik-„kangelastelt". „Massiks" pidasid narodnikud ja rahvatahtlased rahvast, s. o. talupoegi ja töölisi. „Kangelasteks" pidasid nad iseendid.

Narodnikute (maa-vabaduslaste ja rahvatahtlaste) terror

segas masside revolutsioonilist võitlust, pihustas tööliste ja talupoegade jõud ja viis valitsuse reaktsiooni tugevnemisele.

70-ndate aastate narodnikute ajalooliseks teeneks oli nende ennastsalgav võitlus tsarismi ja mõisnike vastu, nende võitlus kogu maa üleandmise eest talupoegadele. Kuid selles nõudmises ei olnud midagi sotsialistlikku. Narodnikute vaated olid kodanlik-demokraatlikud. Lenin nimetas 70-ndate aastate narodnikuid väikekodanlikeks utopistlikeks sotsialistideks.

Marksism Venes kasvas ja kõvenes võitluses narodnikute väärade teooriatega ja nende väga kahjuliku terroritaktikaga, mis jättis kasutamata proletariaadi ja talurahva massilise võitluse organiseerimise ja takistas loomast iseseisvat proletariaadi parteid.

§ 52. 70-ndate aastate töölisliikumine.

Esimene Internatsionaal ja revolutsiooniline liikumine Venemaal. Kapitalismi areng ja töölisliikumise kasv kõigis Lääne-Euroopa maades seadis töölisklassi ette ülesande — ühineda võitluseks kapitaliga. 28. septembril 1864 asutas suur proletariaadi juht Karl Marx ühes kogu maailma eesrindlike töölistega Rahvusvahelise Tööliste Ühingu ehk I Internatsionaali. Ühingu eesmärgiks oli kõigi maade tööliste ühine võitlus kapitalismi ülevõimu hävitamiseks ja proletariaadi diktatuuri maksmapanekuks. „Töölisklassi vabastamise peab kätte võitma töölisklass ise," kirjutas Marx I Internatsionaali põhimääruses.

Rühm Vene revolutsionääre kujundas välismaal I Internatsionaali Vene sektsiooni. Märtsis 1870 pöördusid nad Karl Marxi poole palvega olla Venemaa esindajaks Internatsionaali üldnõukogus. Vastu võttes selle ettepaneku, kirjutas Marx oma vastuses, et tsarismi hävitamine Venemaal on mitte ainult Vene rahva, vaid ka Euroopa proletariaadi vabastamise paratamatuks eelduseks. Vene tööliste revolutsiooniline võit-

lus algas sel ajal, kui Lääne-Euroopa töölisklass, juhitud Marxi ja Engelsi poolt, lõi oma klassiorganisatsioone (partei, ametiühingud). I Internatsionaali juhtimisel korraldasid Euroopa töölised edukalt streike ja võitlesid kapitali ülevõimu vastu. 1871. aastal kukutasid Prantsuse töölised kodanluse võimu ja kuulutasid välja Pariisi Kommuuni. See oli esimene töölisklassi valitsus, s. o. proletariaadi diktatuur. Oma iseseisva revolutsioonilise võitluse esimestest sammudest peale kuulutasid Vene töölised end solidaarseks I Internatsionaaliga. Pariisi Kommuuni aastapäeval 1878. a. saatsid Odessa töölised tervitusi Pariisi töölistele ja teatasid oma solidaarsusest Pariisi kommunaaridega. Lääne-Euroopa töölisorganisatsioonide programmid, põhikirjad ja kogu tegevus olid Vene töölistele eeskujuks.

70-ndate aastate streigid. Vene revolutsionäärid-narodnikud andsid proletariaadile kõrvalise osa revolutsioonilises liikumises, pidades ekslikult revolutsiooni põhijõuks talurahvast ja mitteaadlikest intelligentsi. Narodnikud ei mõistnud proletariaadi klassivõitluse tähtsust. Kuid töölisklass Venemaal jätkas kindlalt kasvamist ja juba alustaski oma revolutsioonilist võitlust. Ettevõtteis puhkesid ürgjõulised streigid. Mais 1870 toimus Peterburgis esimene suur streik Nevski puuvillaketruse tehases. Streikivad ketrajad nõudsid tööpalga tõstmist ja seisid solidaarselt üksteise eest. Ainult streikijate areteerimiste ja nende kohtu alla andmisega õnnestus politseil murda tööliste vastupanu. Et streigist osavõttu loeti riigivastaseks kuriteoks, siis mõisteti töölised-streikijad tsaristliku kohtu poolt süüdi. Aastal 1872 puhkes veel ulatuslikum streik Kreenholmi manufaktuuris. Streikijad nõudsid trahvide vähendamist ja laste tööpäeva lühendamist, keda selles vabrikus ekspluateeriti kohutaval kombel. Streik suruti sõjavägede poolt maha.

Samal ajal algasid streigid ka Ukrainas. Streigist Hughes'i tehases aastal 1875 võttis osa 1500 töölist. Odessa raudteelaste streik aastal 1877 kestis kolm ja pool nädalat.

70-ndail aastail algas Gruusia proletariaadi võitlus.

Nii algasid 60—70-ndail aastail tööliste stiihilised ülesastumised Venemaa eri paikades.

Esimesed töölised-revolutsionäärid. Tööliste keskel hakkasid esile tõusma esimesed revolutsionäärid. Üks neist oli Vassili

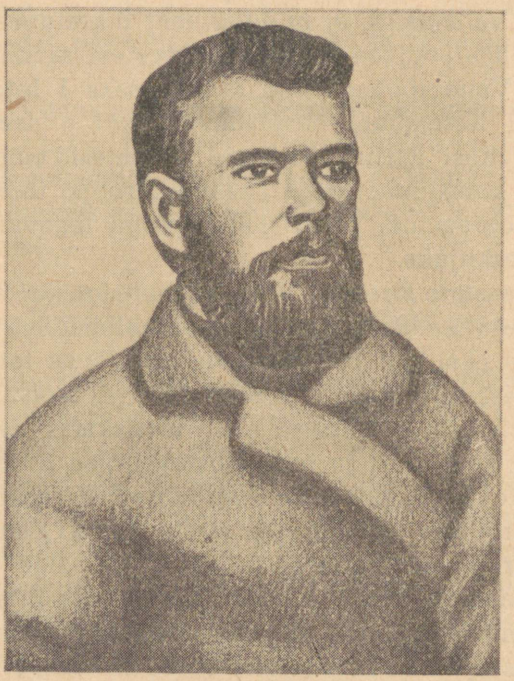

V. G. Gerassimov.

Gerassimov, aktiivne osavõtja streigist aastal 1872 Kreenholmi manufaktuuris. Olles kasvatusmaja kasvandik, hakkas ta kaheteistkümne-aastaselt töötama vabrikus. Revolutsioonilise propaganda eest soldatite ja tööliste seas Peterburgis mõisteti Vassili Gerassimov 9 aastaks sunnitööle. Aastal 1892 suri ta Jakutskis. Tema poolt mahajäetud ülestähendused maali-

vad kurva pildi Vene tööliste elust 60—70-ndail aastail ja kujutavad nende ärkamist võitlusele.

Tähelepanuväärseks 70-ndate aastate tööliseks-revolutsionääriks oli narodniklikest ringidest osavõtja kuduja Pjotr

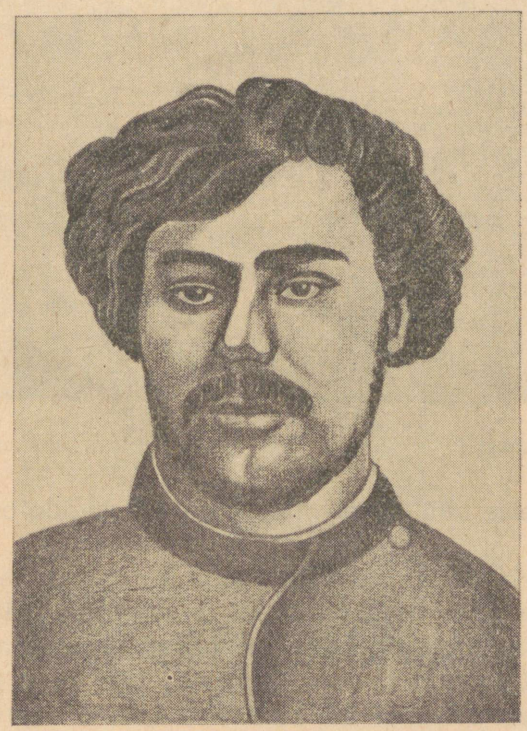

Pjotr Aleksejev.

Aleksejev, päritolult Smolenski talupoeg. Iseõppijana õppis Pjotr Aleksejev kirjaoskuse selgeks ja otsis ahnelt raamatuist vastust teda rahutuks tegevaile küsimustele tööliste ja talupoegade olukorra kohta. Pjotr Aleksejev sai sotsialistiks: ta tegi revolutsioonilist agitatsiooni tööliste seas ja siirdus ühest

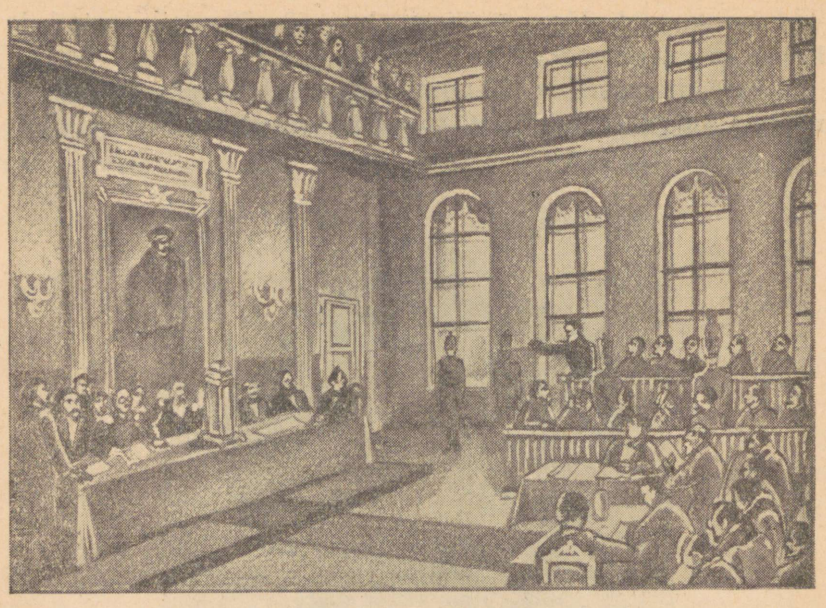

Kohtupidamine P. Aleksejevi üle. *Joonistus kaasaegsest ajakirjast.*

vabrikust teise tööliste revolutsiooniliste ringide organiseerimiseks.

Pjotr Aleksejevil oli väga suur autoriteet ja mälestus temast säilis kaua Moskva kudujate seas, kes teda armastusega kutsusid „Petruhhaks". Areteeritud revolutsioonilise tegevuse eest, pidas ta kohtus 10. märtsil 1877 kõne, mille lõpetas sõnadega: „Tõuseb töölisrahva miljonite tugevate lihastega käsi ja soldatite tääkidega ümbritsetud despotismi-ike puruneb põrmuks". Lenin nimetas seda kõnet „Vene töölisrevolutsionääri suureks prohvetlikuks ennustuseks".

Pjotr Aleksejev mõisteti 10 aastaks sunnitööle ja seejärel asumisele Jakuutiasse. Seal tapeti ta 1891. a. röövlite poolt.

Esimesed töölisorganisatsioonid. Esimeseks revolutsioonililiseks tööliste organisatsiooniks Venemaal oli Lõuna-Venemaa Töölisühing, mis asutati aastal 1875 Odessas Jevgeni Zaslavski

poolt. Ühing seadis oma eesmärgiks „kapitali ja privilegeeritud klasside rõhumise alt tööliste vabastamise idee propageerimise". Lõuna-Venemaa Töölisühing seadis oma revolutsioonilise tegevuse aluseks I Internatsionaali põhikirja. Ühingu põhikirja järgi võisid selle liikmeiks olla ainult töölised. See

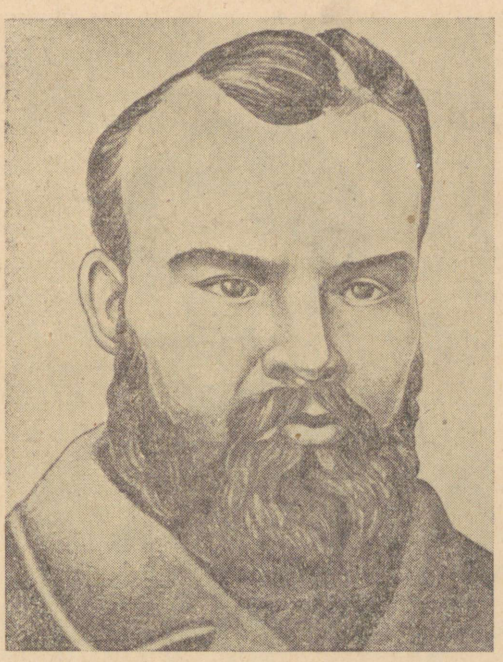

Viktor Obnorski.

esimene töölisühing ühendas 150—200 metallitöölist. Ta hakkas looma oma osakondi ka teistes linnades. Kuid Ühing eksisteeris ligikaudu aasta ja hävitati sandarmite poolt. Selle organiseerija Zaslavski mõisteti 10 aastaks sunnitööle ja suri varsti vanglas.

Üks silmapaistev töölisliikumise juht Lõuna-Venemaal lukksepp Viktor Obnorski pääses areteerimisest ja sõitis välis-

maale. Seal tutvus ta Lääne-Euroopa töölisliikumisega. Venemaale tagasi tulnud Obnorski koos selle aja suurima revolutsionääri Stepan Halturiniga asutasid 1878. a. Peterburgis Põhja-Venemaa Töölisühingu. Ühingu programmis oli öeldud, et ühing oma ülesannete poolest liitub Lääne sotsiaaldemokraat-

Stepan Halturin.

like parteidega. Erinevalt narodnikute anarhistlikust teooriast oli ühingu programmis poliitiliste vabaduste nõue. Ühing juhtis tööliste streike.

Põhja-Venemaa Töölisühingus oli umbes 200 liiget ja sama palju pooldajaid. Ühing organiseeris salajase trükikoja ja koostas väljaandmiseks töölisrevolutsioonilise ajakirja „Ra-

botšaja Zarja" (Tööliste koit) esimese numbri. Kuid trükikoda avastati sandarmite poolt ja ettevalmistatud ajakiri ei ilmunud. Aastal 1880 hävitati Ühing sandarmite poolt. Viktor Obnorski saadeti 10 aastaks sunnitööle. Stepan Halturin, kes oli narodnikute poolt meelitatud terroristlikku tegevusse, võttis osa atentaadist Aleksander II-le ja hiljem (1882) hukkus võllas.

Vene tööliste esimeste organisatsioonide tähtsus on väga suur. Nad seadsid üles poliitilise vabaduse nõude kui tööliste sotsialismi eest võitlemise edukuse paratamatu eeltingimuse.

Umber lükates selle nende nõudmise narodniklikku kriitikat, kirjutasid ühingu organiseerijad oma vastuses kriitikuile: „Poliitiline vabadus võib meid ja meie organisatsiooni garanteerida võimude omavoli vastu, laseb meil õigesti arendada oma maailmavaadet ja edukamalt teostada propagandatööd."

Põhja-ühingu organiseerijad püstitasid esimesena tööliste ja talupoegade ühise võitluse ülesande.

Tööliste organisatsioonid kasvasid narodnikuist pea võrra üle. Kuid need ei olnud veel marksistlikud organisatsioonid, nad ei olnud veel lahti saanud reast narodniklikest vigadest. Marksism ei olnud veel saanud nende võitluslipuks.

Esimeste töölis-organisatsioonide olemasolu avaldas suurt mõju narodnikluse krahhi kiirendamisele Venemaal.

60-ndaist aastaist alates stiihiliselt tekkinud streigid, vabriku-tehasetööliste väga suur vastuvõtlikkus sotsialistlikule agitatsioonile ja propagandale, esimeste revolutsiooniliste töölisorganisatsioonide tekkimine näitasid selgesti, et Venemaal oli tekkimas uus eesrindlik revolutsiooniline klass — proletariaat. Luues suurtööstuse loob kapitalism ühtlasi selle klassi, kes suurettevõtteis töötades kasvab, distsiplineerub ja valmistub ette oma uue, sotsialistliku ühiskonna looja ja organiseerija osale.

§ 53. Haridus, teadus ja kunst 60—70-ndail aastail.

Hariduse ja teaduse areng 60—70-ndail aastail. Pärast pärisorjuse kaotamist kujundus tsaari-Venemaal kapitalismi arengu mõjul ka hariduse süsteem. Hoolimata valitsuse vastutöötamisest avasid semstvod maal semstvo rahvakoole. Üheks tähelepanuväärseks semstvokooli organiseerijaks Simbirski kubermangus oli Ilja Nikolajevitš Uljanov (1831—1886), V. I. Lenini isa. Linnades avati linnakoole ja gümnaasiume. Alg- ja keskkooli vahel aga ei olnud sidet ega ühtlusjärglust. Õpilaste kooli vastuvõtmisel oli suure tähtsusega nende sotsiaalne päritolu ja vanemate varanduslik jõukus.

60-ndail aastail avati esimene tütarlaste gümnaasium. 70-ndail aastail loodi Peterburgis Kõrgemad Naistekursused ja Naiste Arstiteaduslikud Kursused. Nii sai Venes alguse kõrgem haridus naistele. 1863. a. määruse järgi said ülikoolid autonoomia (õiguse ülikooli nõukogul valida professoreid, rektori ja teaduskondade dekaane).

Pärisorjuse ärakaotamine ja kapitalismi kasv soodustasid Venemaal ka teaduse arengut. Vene eesrindlik teadus tõi XIX sajandi 60—70-ndail aastail õige hinnalise lisandi ülemaailmse teaduse arengusse.

Kõige suuremaid edusamme saavutas loodusteadus. Suur vene keemik Dmitri Ivanovitš Mendelejev (1834—1907) leiutas perioodilisuse seaduse ja lõi „Elementide perioodilise süsteemi". Marx ja Engels hindasid kõrgelt Mendelejevi avastust, nähes selles dialektilise materialismi triumfi. Mendelejev ühendas alati teoreetilise teadusliku töö praktilise tööga töös tuses.

„Elementide perioodiline süsteem" tõi Mendelejevile ülemaailmse kuulsuse. Mendelejev oli paljude maailma akadeemiate auliikmeks, kuid ta ei olnud Keiserliku Teaduste Akadeemia liige. Aleksander III ajal vallandati Mendelejev isegi Peterburgi ülikoolist üliõpilaste nõudmiste toetamise pärast.

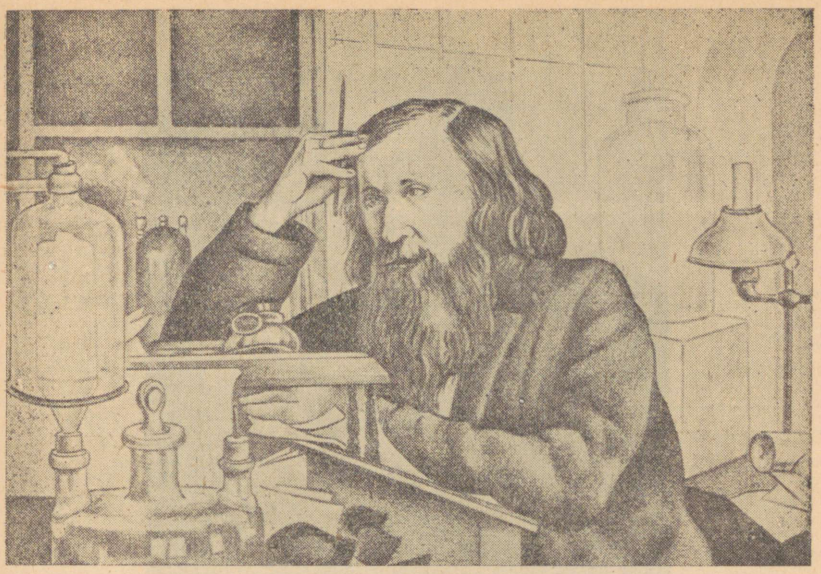

D. I. Mendelejev. *N. A. Jaroštšenko portree.*

Teine suurim õpetlane, geniaalne vene füsioloog, füsioloogia vene koolkonna asutaja Ivan Mihhailovitš Setšenov (1829—1905) sai ka tunnustuse esiteks välismaal, siis alles Venemaal, kuna tema samuti ei olnud Keiserliku Teaduste Akadeemia liige. Füsioloogilistes töödes seisis Setšenov materialistlikul vaatepunktil. Ta hakkas esimesena seletama inimese psüühilist tegevust füsioloogiliste seadustega. Tema tähtis teos „Peaaju refleksid" (1863) sai jälitamise osaliseks tsaristlikkude võimude ja õigeusu kiriku poolt, kes taipasid Setšenovi ideede revolutsioniseerivat tähtsust.

Järjekindel materialist ja revolutsionäär teaduses ja elus oli kuulus vene õpetlane-botaanik K. A. Timirjazev (1843—1920). Tema poolt avastatud klorofülli osatähtsus taimede poolt õhust süsihappegaasi saamise protsessis ja teised tööd taimede füsioloogia alal tõid talle tunnustuse välismaal. Silmapaistev Dar-

I. M. Setšenov. *I. J. Repini portree.*

wini õpetuse jätkaja ja kaitsja K. A. Timirjazev võitles halastamatult idealismi vastu teaduses. Timirjazev oli revolutsionäär-demokraat, mille eest tsaarivalitsus võttis talt ära õppetooli Petrovski põllumajanduse akadeemias, mis praegu kannab tema nime. Timirjazev töötas palju maaharimise praktiliste küsimuste kallal. Hoolimata oma ülemaailmsest kuulsusest ei olnud ka Timirjazev Keiserliku Teaduste Akadeemia liige. Timirjazev sai oma elus näha Suure Sotsialistliku Oktoobrirevolutsiooni võitu ja asus proletariaadi diktatuuri poolele.

K. A. Timirjazev.

Materialist ja darvinist oli ka kaasaegse evolutsioonilise paleontoloogia looja geoloog V. O. Kovalevski. Temale kuulub klassiline uurimus praegusaegse hobuse põlvnemisest selle väljakaevatud esivanemaist.

Kuulus vene reisija N. N. Mikluhha-Maklai veetis üle 10 aasta Uus-Guineas ja teistel Polüneesia saartel (1871—1883). Darvinismi pooldajana tõestas Mikluhha-Maklai oma antropoloogiliste töödega paapuade kohta, et ei ole olemas mingisuguseid kõrgemaid ja madalamaid rasse. Mikluhha-Maklai kaitses kõigiti paapuasid Euroopa kolonisaatorite vastu.

Silmapaistvat osa etendas teaduse alal esimene Euroopa naisprofessor-matemaatik Sofja Kovalevskaja (1850—1891). Olles kindrali tütar, astus ta fiktiivsesse abiellu V. O. Kovalevskiga, et vabaneda despootliku isa eestkostest, kes tal keelas tegutsemise teadusega. Venemaal ta ei võinud saada professoriks, aga ta sai kõrgema matemaatika õppetooli Stokholmi ülikoolis.

60-ndaisse aastaisse langeb vene ajaloolase S. M. Solovjovi tegevuse õitseng. Tema „Venemaa ajalugu alates kõige vanemaist aegadest" on kirjutatud määratu suure arhiivmaterjali põhjal ja see avaldas suurt mõju ajalooteaduse edaspidisele arengule Venemaal.

Kriitika ja publitsistika. Vene eesrindlik ajakirjandus oli ühes sellega ka eesrindliku teaduse tribüüniks. Üheks selle tuliseks kaitsjaks oli tähelepanuväärne vene kriitik ja valgustaja-demokraat Dmitri Ivanovitš Pissarev (1840—1868). Lenin hindas Pissarevi väga kõrgelt. Terava proklamatsiooni pärast tsarismi vastu, milles kutsuti üles isevalitsuse kukutamisele, heideti Pissarev Peeter-Pauli kindlusse. Pissarevi loomingu õitseng langeb just tema kinni-istumise aastaile (1862—1866). Pissarev oli isevalitsuse ja pärisorjuse leppimatu vaenlane. Oma artikleis, mis olid kirjutatud kindluses, püüdis Pissarev populariseerida positiivseid teadmisi ja eriti loodusteadust. Ta oli materialist ja üks esimesi darvinismi propageerijaid Venemaal. Pissarevi kriitilised artiklid on selle aja kriitika ja ajakirjanduse hiilgavaks näidiseks. Pissarev nõudis kirjanikult-kunstnikult rahva ja ühiskonna teenimist. Mõned tema artiklid kannatavad vulgaarsuse all, eriti ei mõistnud ta Puškini luule suurt tähtsust.

70-ndail aastail sai juhtivaks demokraatlikuks häälekandjaks ajakiri „Otetšestvennõje zapiski" (Isamaa kirjad) Nekrassovi ja Saltõkov-Štšedrini toimetusel. „Otetšestvennõje zapiski" ühendasid demokraatliku ja narodnikliku intelligentsi laiu ringe.

Vene kirjandus 60—70-ndail aastail. Üldine ühiskondliku liikumise tõus Venemaal Krimmi sõja järel ja võitlus pärisorjuse ärakaotamise eest Venemaal kutsusid esile vene iluklirjanduse tõusu.

D. I. Pissarev.

Vene rahva loov geenius avaldas end eriti selgesti kirjanduse alal. Kogu maailm tunnustas XIX sajandil vene kirjanduse esikohta. Vene keel on üks rikkaimaid ja täpseimaid. Engels kirjutas temast: „Kui ilus on vene keel: tal on kõik saksa keele eelised, ilma selle hirmsa rohmakuseta." Suur vene kirjanik Turgenev kõneles vene keelest: „Oh, suur, või-

mas, siiras ja vaba vene keel! Sina üksi oled mu toetus ja tugi kahtlemispäevadel, rusuvate mõtete puhul minu kodumaa saatuse üle... Tahtmatult peab uskuma, et selline keel on antud suurele rahvale."

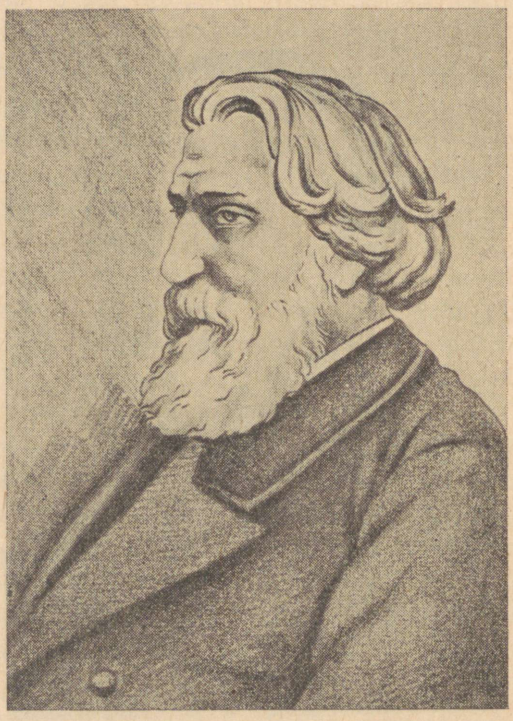

I. S. Turgenev. *V. G. Perovi portree.*

Ivan Sergejevitš Turgenev (1818—1883), üks suurimaid vene kirjanikke, sai esmakordselt tuttavaks oma jutustustega mõisnikkude ja pärisoriste talupoegade elust („Küti kirjad"). Ta kuulus Belinski ringi ja võttis 40—50-ndail aastail osa ajakirja „Sovremennik" tööst. Tema romaanid „Aadlipesa", „Rudin", „Eelpäeval", „Isad ja pojad" kujutavad XIX sajandi 40—60-ndate aastate Venemaa ühiskondlikku elu

pärisorjuse ärakaotamise eelõhtul. Bazarovi isikus kujutas Turgenev 60-ndate aastate demokraati-mitteaadlikku.

Turgenev on kodumaise looduse ja vene keele kunstipärase kujutamise suurmeister. Rõhuvas enamikus tema teostest ka-

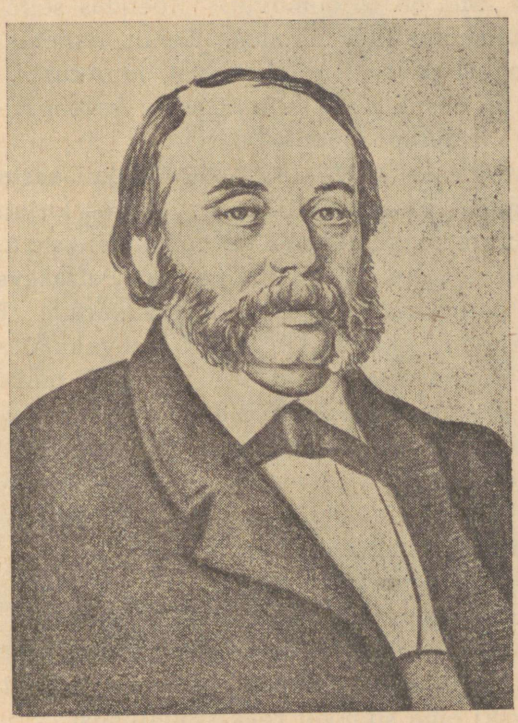

I. A. Gontšarov. *I. N. Kramskoi portree.*

jastub sügav armastus oma rahva vastu, rahva võimsate vaimujõudude, mõistuse ja andekuse austamine.

Turgenev oli humanist selle sõna paremas tähenduses: ta oli talurahva pärisorjusest vabastamise kirglik eestvõitleja.

I. A. Gontšarov (1812—1891) oma romaanides „Tavaline lugu" ja „Oblomov" kujutas XIX sajandi teise veerandi ametnikkude ja pärisorjuslikku mõisnike Venemaad. Gontša-

rovi poolt kujutatud „obloomovlus" on pärisorjusliku töö arvel jõudeelu elavate mõisnikkude-pärisorjapidajate parasiitliku elu kirkaks sümboliks. „Oblomov" võeti vastu hukkamõistuna kogu pärisorjuslikule ühiskonnale. Dobroljubov oma artiklis „Mis on obloomovlus?" tõendas selle teose määratu suurt ühiskondlikku tähtsust. Lenin nimetas obloomovluseks igasugust parasitismi, lodevust, muretust. Obloomovluse jooned on ekspluateerivate klasside iseloomujooned, võõrad töölistele ja talupoegadele.

F. M. Dostojevski (1821—1881) sai 40-ndail aastail kuulsaks oma romaaniga „Vaesed inimesed". Selles kujutas ta meisterlikult ja suure kaastundega Peterburgi väikeste ametnikkude haletsemisväärset elu. Osavõtmise eest Petraševski revolutsioonilisest ringist mõisteti Dostojevski surma. Ühes teiste surmamõistetutega elas ta läbi kõik ettevalmistused surmanuhtluse täideviimiseks, kuid sai viimasel hetkel armu ja mõisteti neljaks aastaks sunnitööle.

Teoses „Jutustused surnud majast" kirjeldas Dostojevski Vene sunnitöö koledusi. Ülemaailmse kuulsuse tõid Dostojevskile tema hilisemad romaanid „Kuritegu ja karistus", „Idioot", „Vennad Karamazovid". Oma romaanides maalis Dostojevski geniaalse meistri pintsliga pildi isiksuse alandamisest ja tühjusega täitmisest kapitalistlikus ühiskonnas. Oma elu lõpul siirdus ta reaktsioonilistele, usulis-müstilistele positsioonidele. Reas teoseis, eriti oma viimaseis raamatuis („Tondid" jt.) esitas Dostojevski oma sügavat reaktsioonilisust.

50-ndate aastate lõpul algas kirjanikkude-mitteaadlike, Tšernõševski ja Dobroljubovi järelkäijate kirjanduslik tegevus. Uus revolutsioonilis-demokraatlik suund, vastukaaluks aadlikirjanikele, kujutas suure kaastundega töötava rahva suhtes just neid vene elu varjukülgi, mis aadlikirjanikud surnuks vaikisid. Näiteks kirjanik-mitteaadlik Pomjalovski paljastas oma „Visandeis bursa elust" vaimulike õppeasutiste korda. Kirjanik Rešetnikov kujutas oma teostes küla laostumist ja talupoegade ekspluateerimist, kes läksid linnadesse tööle.

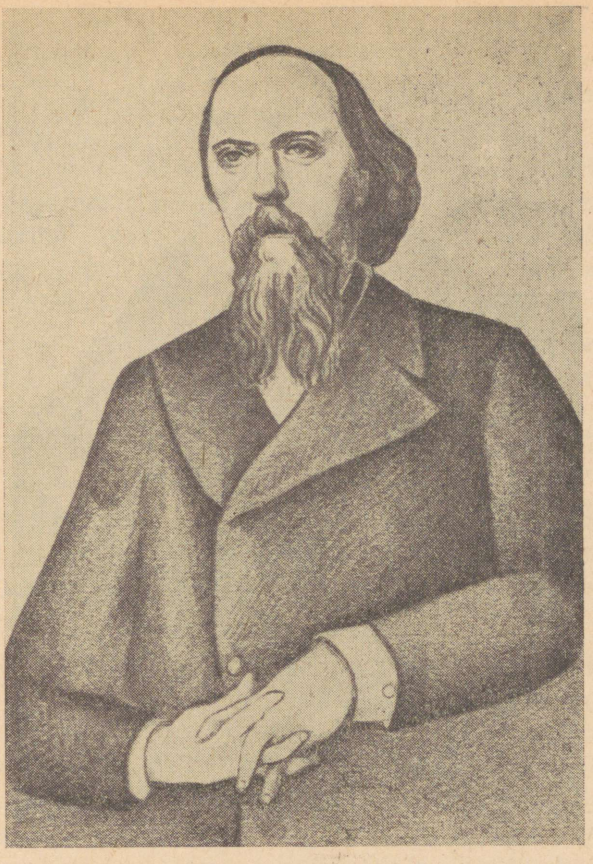

M. J. Saltõkov-Štšedrin. *I. N. Kramskoi portree.*

Sel perioodil tekkis seni ühtlases eesrindlikus kirjanduses lõhe. „Sovremennikʼu" toimetusest, mis Tšernõševski ja Dobroljubovi juhtimisel võttis revolutsioonilis-demokraatliku suuna, lahkus rida aadlikirjanikke. Revolutsioonilise demokraatia poole läksid üle ainult luuletaja Nekrassov ja suur vene kirjanik ning satiirik Mihhail Jevgrafovitš Saltõkov-Štšedrin (1826—1889). Tema kujutas oma teostes teravalt ja

L. N. Tolstoi. *I. J. Repini portree.*

tabavalt mõisnike ja ametnike, samuti ka tekkiva vene kodanluse ekspluataatorlikke püüdeid.

„Ühe linna ajaloos" andis Saltõkov satiirilise kujutuse Vene tsaaridest ja tsaarinnadest ning nende ministritest, samuti ka Venemaa riigikorrast enesest, ja näitas, kui palju ühist on 60-ndate aastate Venemaa ja endise pärisorjusliku Venemaa vahel. Oma teoseis „Härrased Golovljovid" ja „Pošehhonje

muinasaeg" maalis Saltõkov ilmeka pildi pärisorjuse lagunemisest. Juduška isikus („Härrased Golovljovid") häbimärgistas suur satiirik kahepaikse kaabaka tüübi, kelle klassikaliseks esindajaks poliitikas Lenin pidas reetur Trotskit.

Lenin ja Stalin tuletavad meelde Saltõkovi poolt loodud kujusid, oma aruannetes ja artiklites paljastades bürokraatlikke puupäid, liberaalseid argpükse, poliitilisi seiklejaid ja avantüriste. Venemaa revolutsioonilise liikumise arenemises etendas Saltõkovi satiiriline looming suurt osa.

Despootide-kaupmeeste, altkäemaksuvõtjate ametnikkude ja parasiitide-pärisorjapidajate musta maailma kujutasid A. N. Ostrovski (1823—1886) näidendid „Mets", „Äike", „Tulus amet", „Vaesus ei ole patt". Ostrovski on Gogoli loomingu jätkaja.

G. I. Uspenski (1843—1902) valgustas suure tõetruuduse ja sümpaatiaga töötava talurahva rõhutud masside elu, mitte surnuks vaikides rahva elu varjukülgi, nagu seda tavaliselt tegid belletristid-narodnikud.

50-ndail aastail esines oma esimeste teostega vene suur kirjanik L. N. Tolstoi (1828—1910). Oma geniaalseis ilukirjanduslikes teoseis — „Sõda ja rahu", „Anna Karenina", „Ülestõusmine" ja palju teisi — lõi Tolstoi, nagu ütles Lenin, „vene elu võrratud pildid". Neis andis ta halastamatu kriitika suurilmalisele aadlikeskkonnale, kapitalistlikule ja pärisorjuslikule ekspluateerimisele, tsarismi vägivallale, kohtu komöödiale. Religioosse ebausu kriitika pärast heideti Tolstoi aastal 1900 sinodi poolt õigeusu kirikust välja.

Romaanis „Sõda ja rahu", selles vene kirjanduse suurimas teoses, on maalitud pilt vene rahva sangarlikust võitlusest oma iseseisvuse eest 1812. a. „Rahvasõja vemmal tõusis kogu oma ähvardava ja üleva jõuga..." ning „kolkis senikaua prantslasi, kuni hävines kogu pealetung." Romaan on läbi imbunud sügavast usust suure vene rahva loovaisse jõududesse ja kõikumatusse mehisusse. Tolstoi andis „Sevastoopoli

jutustustes" suurepärase kirjelduse Krimmi sõjast (1853—1856), millest ta isiklikult osa võttis.

Imesteldava kunstilise jõuga paljastas Leo Tolstoi inimeste iseloomud ja arendas tõe ning õiguse ideid. Teostes nagu „Kreutzeri sonaat", „Ivan Iljitši surm", „Elav laip", „Ülestõusmine" jt. paljastas ta halastamatult mõisniklik-kodanliku ühiskonna moraalsete tugede silmakirjalikkust ja valelikkust.

Lenin tähendas, et Tolstoi teostes peegelduvad XIX sajandi viimase kolmandiku vene elu vastuolud. „Tolstoi on suur nende ideede ja nende meeleolude väljendajana, mis kujunesid miljoneil vene talurahvast kodanliku revolutsiooni saabumise ajaks Venemaal" (L e n i n, Teosed, XII köide, lk. 333).

Oma elu teisel poolel ühendas Tolstoi otsese ja tugeva protesti ühiskondliku vale ja võltsi vastu jutlustamisega „kurjale jõuga mitte-vastupanemisest". See reaktsiooniline õpetus sai nimetuse „tolstoism".

Kunst 60—70-ndail aastail. Demokraatlikud ideed peegeldusid ka kujutavas kunstis. 60-ndail aastail astus grupp üliõpilasi-abiturient välja Kunstide Akadeemiast, protestides kroonuliku reaktsioonilise õpetamise vastu ja asutas hiljem „Rändnäituste ühingu". „Rändnäituste ühingu" organiseerijaks oli kunstnik I. N. Kramskoi (1837—1887). Tema programmi aluseks oli vene kunsti loomise idee. „Kunst peab olema ideeline ja sisukas, tema aluseks peab olema kunstiline realism". Need printsiibid teostas Kramskoi oma portreedes L. N. Tolstoist, Saltõkov-Štšedrinist, Nekrassovist jt.

Uus suund tõi esile terve plejaadi tähelepandavaid kunstnikke. Neid sidus ühine ideelis-poliitiline suund: oma kunstiga kaitsesid nad selle aja kohta eesrindlikke revolutsioonilise demokraatia ideid. Nende seas etendas suurt osa V. G. Perov (1833—1882), kes lõi palju maale rahvaelu motiividel („Talupoja matused", „Troika" jt.). „Rändajate" suurimaks esindajaks oli Ilja Jefimovitš Repin (1844—1930). Tema maalid peegeldavad sügava realismiga töötavate masside rasket olukorda („Burlakid Volgal"), arenevat revolutsioonilist võit-

lust („Propagandisti areteerimine"), tugevaid inimese läbielamusi („Üllatus").

Repin oli ka suurepärane portretist.

60—70-ndad aastad on tähelepanuväärsed vene muusika edusammude poolest. Komponistide juhtivaks grupiks oli nn. „võimas rühm", eesotsas Glinka õpilase M. A. Balakireviga (1836—1910) ja muusika- ning kunstikriitiku V. V. Stassoviga (1824—1906). Need komponistid jätkasid Glinka ja Dargomõžski tööd vene helikunsti loomisel rahvamuusika alusel. „Võimsa rühma" loomingu printsiibid on geniaalse jõuga väljendatud M. P. Mussorgski (1839—1881) teoseis. Ta lõi kaks tähelepanuväärset helidraamat—„Boris Godunov" ja „Hovanštšina", milledes aktiivseks tegelaseks on vene rahvas. Mussorgski lauludel ja romanssidel on määratu suur tähtsus kui sügavast dramaatilisusest läbitud muusikaliste karakteristikate eeskujudel. Teine tähtis vene helilooja — A. P. Borodin (1833—1887) tõi oma loomingus esile nii vene muusika kui ka Idamaa muusikalise kultuuri iseloomustavad jooned. Borodin kirjutas monumentaalse heroilis-patriootilise ooperi „Vürst Igor" suurteose „Igori sõjaretke lugu" süžeel, meisterlikult ära kasutades vene rahva ja Idamaa rahvaste laule ja tantse. Suureks sammuks edasi vene rahvusliku sümfoonilise stiili arenemises XIX sajandil olid Borodini sümfooniad.

Balakirevi õpilane, väljapaistev komponist N. A. Rimski-Korsakov (1844—1908), on ooperite „Maiöö„, „Lumivalgeke", „Sadko", „Jutt kuldkukekesest" jt., samuti ka sümfoonilise poeemi „Šeherezade" autor. Ta oli silmapaistev pedagoog, kes kasvatas üles mitu sugupõlve vene, ukraina, gruusia, armeenia helikunstnikke ja komponiste. „Võimsa rühma" komponistide tegevus pani aluse vene muusika mõjule maailmakunstis.

60-ndaid aastaid tähistab võitlus vene muusikalise hariduse, helikunsti laiadele hulkadele kättesaadavuse ja muusikalise professionalismi eest.

Määratu suur mõju muusikalise kultuuri arengule oli 60-ndail

aastail vendade A. ja N. Rubinsteinide poolt asutatud Peterburgi ja Moskva konservatooriumil, mis olid esimesteks kõrgemateks muusika-õppeasutisteks Venemaal.

Teater. 70-ndail aastail oli juhtivaks vene teatriks Moskva Väike teater, mis säilitas Štšepkini teatri realismi parimad pärandid. 70-ndaile aastaile langeb kahe tähelepanuväärse naisartisti — M. N. Jermolova ja G. N. Fedotova — ning selle aja kõige suurema artisti Prov Mihhailovitš Sadovski loominguline õitseng. Jermolova poolt loodud kujud Katariina (Ostrovski „Äikeses") ja Jeanne d'Arc (Schilleri „Orleans'i neitsis") kõlasid teatrilavalt kutsena võitlusse. Väike teater lavastas kõik Ostrovski näidendid, milledes vene näitlejad tõendasid kogu maailma ees oma jõulist andi.

§ 54. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur 60—70-ndail aastail.

Venemaa rahvuslikes rajoonides asuvate rahvaste jälitamine tsarismi poolt kutsus alati esile vene revolutsionääride protesti, alates Radištševist. Ukraina, gruusia, armeenia, tatari kirjanikud, kunstnikud, muusikud sõitsid õppima Vene ülikoolidesse. Nad said suurte vene valgustajate Belinski, Tšernõševski, Dobroljubovi järelkäijaiks ja võitlesid koos nendega tsarismi vastu.

Kapitalismi kasv Vene rahvuslikes rajoonides viis rahvuste kujunemisele Gruusias, Ukrainas ja teistes riigi ääremaades. Selle protsessiga kaasnes rahvusliku kultuuri arenemine, mille kandjaks oli sel perioodil rõhutud rahvaste kodanlik-demokraatlik intelligents.

Aastal 1863 anti tsaarivalitsuse poolt välja tsirkulaar, mis keelas ära ukrainakeelsed õpperaamatud ja pedagoogilise kirjanduse väljaanded. Selles oli öeldud: „Mingisugust väikevene keelt ei ole olnud, ei ole ega võigi olla". Tsirkulaar kuulutas, et ukraina keel on sama vene keel, ainult rikutud poola mõjust. Ukraina 60-ndate aastate haridustegelased arreteeriti ja saadeti asumisele.

Kuid rahvuslik vabastusliikumine kirjanduses jätkas Ukrainas arenemist risti vastu igasugustele keeldudele. Samuti käis ka intensiivne töö rahvaloomingu muististe (folkloori) korjamise ja rahvakommete ning tavade kirjeldamise alal (etnograafia). Selle teadusliku töö tsentrumiks oli Geograafilise Seltsi edela-osakond Kiievis.

Ukraina teaduslik-kultuurilise ärkamise silmapaistvaks tegelaseks oli Kiievi ülikooli dotsent ja hiljem professor M. P. Dragomanov. Esialgu seisis ta Kiievi organisatsiooni „Gromada" eesotsas ja hiljem, pärast emigratsiooni aastal 1876, hakkas ta Genfis välja andma ajakirja „Gromada". Dragomanov on ukrainakeelse kirjandusliku kriitika heaks palju korda saatnud. Alguses liitus Dragomanov demokraatliku rahvaliikumisega, kandes oma õlgadel ühtlasi selle liikumise vigade kogu koormust. Olles ukraina kodanliku natsionalismi ideoloogiks, nihutas Dragomanov esikohale ukraina kodanlik-rahvusliku kultuuri ja Venemaa föderatiivse ülesehituse jutlustamise. 80-ndatel aastatel, poliitilise reaktsiooni karmides tingimustes pöördus Dragomanov järsku paremale poole ja asus semstvo liberalismi seisukohtadele.

Aastal 1879 kirjutas Panas Mirnõi Dragomanovi mõju all esimese ukrainakeelse sotsiaalse romaani „Hiba revut voli jak jasla povni?" („Kas härjad röögivad täis sõimede juures?"), mis kujutas Ukraina talurahva elu pärisorjuse ajal. Talupoeg Tšipko saatuse kaudu püüdis autor näidata, et kõige paremaks võitlusvahendiks panide kliki vastu on — nagu haidamakluse ja Karmeljuki ajal — röövimine. Need olid tüüpilised bakunismi ideed.

Hirmutatud Ukraina rahvusliku vabadusliikumise kasvust, kõvendas valitsus ukraina keele jälitamist. 1876. a. kinnitati salakäskkirjaga ukrainakeelsete teoste trükkimise ja nende laval esitamise keeld.

XIX sajandi esimesest poolest alates hakkas kasvama ja kõvenema kodanlik-rahvuslik liikumine Galiitsias. Arenes laialdane agitatsioon Ukraina emakeelsete koolide avami-

seks. Lvovi ülikoolis asutati ukraina õppetoolid. Lvovis avati „Ševtšenko-nimeline teaduslik ühing". See ühing kirjastas ukraina õpetlaste töid, sest Venemaal ei tohtinud kuni 1905. a. trükkida ukrainakeelseid raamatuid. Ta tegeles ukraina rahva ajaloo, tema etnograafia ja kirjanduse uurimisega, kuid selle ühingu suunitlust iseloomustavad kodanlik-natsionalistlikud tendentsid.

Uue gruusia kirjanduse rajajaks oli Ilja Tšavtšavadze (1837—1907). Tšavtšavadze maailmavaade kujunes Belinski, Dobroljubovi ja Tšernõševski mõjul. Tšavtšavadze oma teoseis ja oma poolt väljaantavais ajakirjades viis läbi valgustusideid. Tšavtšavadze piitsutas teravalt pärisorjust ja ülistas talupoja tööd („Röövel Kiko", „Kerjuse jutustus"). Samal ajal näitab Tšavtšavadze neis teostes aadli väljasuremist, talupoegade rõhumist. Tuntuim on Tšavtšavadze uudisjutt „Kas ta on inimene?" Püüdes tutvustada grusiinlasi üld-euroopa ja vene kirjandusega, avaldas Tšavtšavadze Dobroljubovi, Belinski ja lääne-euroopa kirjanike teoste tõlkeid.

Tšavtšavadze ajakiri „Gruusia Teataja" oli valgustusliikumise tsentrumiks grusiinlaste seas. Tšavtšavadze võitles kogu oma eluaja gruusia kultuuri arendamise eest, tsarismi vastu julgesti välja astudes. 1907. a. organiseerisid tsaarivõimud Tšavtšavadze tapmise palgatud bandiitide käe läbi. Tšavtšavadze tähtsus on gruusia kirjanduse arenemisel hiiglasuur. Ta on kaasaegse gruusia kirjandusliku keele ja kirjanduse looja ning klassik.

Tšavtšavadze lähimateks võitluskaaslasteks olid luuletaja Akaki Tsereteli, kelle mitmed laulud leidsid laia leviku Gruusia töörahva seas, Anton Purtseladze, Niko Nikoladze, K. Lordkipanidze jt.

60-ndate aastate lõpus Gruusias, vastukaaluks Tšavtšavadze rühmale (nn. esimesele rühmale ehk „Pirveli-Dasi'le"), kes arvas, et gruusia rahva juhtivaks kultuuriliseks osaks on haritud aadel, tekkis teine kirjanduslik rühm, kes nimetas ennast „Meore-Dasi'ks" (teine rühm). Kaubanduse ja tööstuse arengus

Ilja Tšavtšavadze. *Džaparidze portree.*

nägi see rühm Gruusia rahvusliku uuestisünni vahendit. 90-ndail aastail astus see rühm suurkodanluse teenimise ja Vene tsarismi toetamise teele.

50—60-ndail aastail anti Moskvas välja armeeniakeelset ajakirja „Virmalised", mis seadis oma eesmärgiks armeenia kirjanduse arendamise ja armeenlaste tutvustamise vene ning lääne-euroopa kirjandusega. Samade ülesannetega asutati aastal 1872 Tiflisis armeenia ajaleht „Tööline". Suuremaks armee-

nia kirjanikuks oli sel perioodil G. Sundukjan (1825—1912), keda kutsuti „armeenia Ostrovskiks", rea näidendite autor armeenia kaupmeeskonna elust. Tema üks parimaid teoseid on „Pepo". 70-ndail aastail teostati esmakordselt armeenia heroilise rahvaeepose „Sassuni Davidi" ülesmärkimine.

Vene valgustajate järelkäijateks Kasahstanis oli kasahhi luuletaja Abai Kunanbajev, esimene kasahhi õpetlane Tšokan Valikanov ja kasahhi luuletaja-pedagoog Ibrai Altõnsarin.

Kasahhi luuletaja Abai Kunanbajev (1845—1897) oli kasahhi kirjakeele rajajaks. Oma teostes piitsutas Abai rahva patriarhaalse-feodaalse korra eitavaid külgi ning paljastas valla juhtide ja ametnike ahnust ja reetlikkust. Tema viis kasahhi kultuuri ühendusse lääne-euroopa, idamaade ja vene rahva kultuuriga. Kunanbajev tõlkis kasahhi keelde Puškini, Lermontovi ja Krõlovi teosed. Pöördudes vene, lääne-euroopa ja idamaade kultuuri poole rikastas kasahhi luuletaja oma rahva vaimset maailma uute ideedega. Sügavas ja tihedas ühenduses eesrindlike vene inimestega ja vene kultuuriga nägi Kunanbajev ainuõiget teed väljapääsuks oma ajastu pimedusest. Oma luuletustes püüdis ta sisendada kasahhi rahvale, et tuleb vahet teha vene rahva ja tsaari kolonisaatorite vahel. Ta kasvatas ja pookis kasahhi rahvale külge rahvaste vendluse ja sõpruse ideid.

Kasahhi õpetlane Tšokan Valikanov (1837—1865) nägi kasahhide sotsiaalset ebavõrdsust, tundis vastuolu ühelt poolt töötavate masside, teiselt poolt sultanite ja baide huvide vahel. Tšokan Valikanov oli rahva huvide kaitsja ja siiras demokraat. Suur teaduslik tähtsus on tema töödel kasahhi ja kirgiisi rahva ajaloo ning Kasahstani, Kirgiisia ja Kašgari maateaduse uurimise alalt. Valikanovi palavaks unistuseks oli vene ja kasahhi rahvaste lähenemine.

Kasahhi luuletaja Ibrai Altõnsarin (1841—1889) pooldas rahva laialdast haridust. Oma teostes kutsus ta kasahhi rahvast haridusele ja kultuurile. Kogu oma elu pühendas ta rahvahariduse korraldamisele. Ibrai Altõnsarini teene on vene graafika alusel esimese kasahhi tähestiku koostamine.

Töölisklassi võitluse algus tsarismi vastu (1883—1900).

§ 55. Poliitiline reaktsioon.

Aadli reaktsioon. Pärast Aleksander II tapmist rahvatahtlaste poolt sai tsaariks ta poeg Aleksander III (1881—1894), kelle valitsuse all rahva elu muutus veel raskemaks. Aleksander III ei valmistanud end ette riigi valitsemiseks; ta sai troonipärijaks oma vanema venna surma tagajärjel. Ise pidas Aleksander III end üksnes „korralikuks polgukomandöriks". Pärast Aleksander II tapmist kutsuti kokku nõupidamine Loris-Melikovi poolt esitatud reformide asjus. Nende reformide kindla vastasena esines sinodi ülemprokurör Pobedonostsev. Aleksander III lükkas reformieelnõud tagasi ja vallandas ametist Loris-Melikovi. 29. aprilli 1881. a. manifestis oli öeldud, et tsaar hakkab tegutsema „usuga isevalitsusliku võimu jõusse ja õigsusse".

Kogu eluaeg kartis Aleksander III atentaate. Seepärast ei julgenud ta elada Peterburgis, vaid kolis üle Gatšinasse, kus tema kaitseks võeti tarvitusele erakordseid abinõusid. Kaasaeglased nimetasid Aleksander III irooniliselt „Gatšina vangiks". 1881. a. anti revolutsioonilise liikumise vastu võitlemiseks välja kõvendatud ja erakordse kaitse määrus, mis suurendas tugevasti politsei võimu. Vallavanemaile, kes 1883. a. olid kutsutud tema kroonimisele, andis Aleksander III käsu: „Järgnege teie aadli peameeste nõuandeile ja juhatustele ning ärge uskuge rumalaid ja absurdseid kuuldusi maa ümbermõõtmisest. Neid kuuldusi levitatakse teie vaenlaste poolt. Iga omand, samuti nagu teiegi oma, peab olema puutumatu." Selle kõnega tähistas Aleksander III aadlipoliitikat, mis oli sihitud mõisnike täieliku võimu ennistamisele talupoegade üle. Tsarism toetas

igati aadli huve. Ta oli õelaim töötava rahva massside vaenlane.

70-ndate aastate lõpust alates elas Venemaa üle tööstuslikku kriisi. Tööliste olukord halvenes. Töötute arv tõusis tugevasti.

Üheaegselt puhkes ka agraarne kriis. Ameerika odava vilja määratu suure juurdevoolu pärast langesid viljahinnad kõigil Euroopa turgudel. Nõudmine Vene vilja järele kahanes. Nisuhinnad langesid 80-ndail aastail Odessas kolmekordselt. Agraarne kriis aeglustas kapitalismi kasvu põllumajanduse alal. Paljud mõisnikud pöördusid pooleterasüsteemi juurde tagasi. Maaelanikkonna kasv kutsus esile hingemaade suuruse vähendamise. Vajades maad, olid talupojad sunnitud võtma mõisnike maid kõrgete hindadega rendile. Talumajapidamine kannatas sagedaste ikalduste tõttu. Aastail 1891—1892 haaras hirmus nälg 35 miljonit inimest. Nälga, tüüfusse ja koolerasse suri sadu tuhandeid inimesi. Nälg laostas veel enam kehvistut ja rikastas kulakuid, kiirendades talurahva kihistumise protsessi.

Mõisnikud tugevdasid talupoegade ekspluateerimist ja püüdsid tagasi saada endist võimu nende üle. Aleksander III valitsus toetas täielikult neid aadli püüdeid. Aastal 1889 seati sisse aadlist maaülemate amet. Nende ametnikkude võimusesse anti talupojad. Rahukohus külades kaotati. Võimud peksid ilma kohtu ja juurdluseta töölisi ja talupoegi. Aleksander III ergutas seda kõigiti: „Kui oleks võimalik pea-ninameestele korralikult vitsu anda," kirjutas ta oma resolutsioonis Rostovi rahutuste puhul, „ja neid mitte kohtu alla anda, oleks hoopis kasulikum ja lihtsam."

Aadlikkude ja kulakute toetamiseks asutati Talurahva ja Aadli pank. Talurahva pank andis kulakutele laene mõisnike maa ostmiseks väga kõrgete hindadega. Aadli pank võttis aadli mõisu pandiks ja andis mõisnikele laene väga soodsail tingimustel. 1886. a. anti välja põllutöödele palkamise seadus, mis seadis sisse töölise kriminaalvastutuse omavolilise töölt lahkumise eest. Selle seadusega aitas tsarism mõisnikel moonakaid orjuses pidada. Hoolimata valitsuse abist vähenes mõisnike

maavaldus ühtsoodu. Aastal 1890 anti välja uus semstvote määrus, mis veel enam suurendas mõisnike esindust semstvos. Talupojad jäeti semstvo volinike valimisõigusest ilma. Nad valisid ainult usaldusmehi valdade järgi. Nende usaldusmeeste seast nimetas kuberner juba ise volinikud. Nõukogu eesistujaks võis olla üksnes aadlik.

Selle reaktsioonilise aadlipoliitika läbiviijaiks olid tsaari nõuandjad — Pobedonostsev, Dm. Tolstoi ja Katkov. Eriti avaldas suurt mõju Aleksander III peale purureaktsionäär Pobedonostsev. „Isevalitsuse truuks õuekoeraks" oli, Lenini avalduse kohaselt, ka endine Moskva ülikooli professor, äärmiselt reaktsioonilise ajalehe „Moskovskije vedomosti" toimetaja Katkov.

Valitsuse reaktsiooniline kurss avaldus selgesti tsarismi poliitikas hariduse alal. Tsaar oli rahvahariduse avalik vaenlane. Kui Tobolski kuberner teadustas tsaarile, et Siberis on väga vähe kirjaoskajaid, kirjutas Aleksander III: „Tänu jumalale". Keegi talunaine-revolutsionäär tahtis anda pojale gümnaasiumiharidust. Sellest teada saades kirjutas Aleksander III: „See vast on hirmus, ise mužik, aga ronib ka gümnaasiumi". Haridusminister Deljanov andis tsaari meeleheaks välja tsirkulaari, mis on tuntud nimetuse all tsirkulaar „köögitüdruku laste kohta" (1887). Selle tsirkulaariga keelati võtta gümnaasiumidesse „kutsarite, teenrite, pesupesijate, väikepoodnikkude jt. lapsi, keda, välja arvatud tõepoolest erakordsete annetega, ei tule üldse viia välja keskkonnast, kuhu nad kuuluvad". Maal lõi Pobedonostsev vastukaaluks semstvokoolile kiriku-kihelkonnakoolid. Neid juhatasid harimatud vaimulikud, kes panid lapsi pähe tuupima palveid mittearusaadavas kirikuslaavi keeles.

1884. a. anti välja uus ülikoolide seadus. Ülikoolide nõukogudelt võeti õigus valida rektorit ja professoreid. Paremad professorid vallandati. Naiste kõrgem haridus likvideeriti peaaegu täielikult. Seda nõudis eriti kindlasti tsaarinna, kinnitades, et „naise asi on perekond ja köök".

Sõjaväes elustati taas Nikolai I aegne kord. Soldateid hakati

peksma ja drillima. Sõjatehnilises mõttes jäi sõjavägi järjest enam Lääne-Euroopast maha.

Rahvuslik-koloniaalse rõhumise kõvenemine. Aleksander III valitsemise reaktsiooniline iseloom avaldus eriti kujukalt sõjaka rahvusluse poliitikas. Ukrainas kinnitati ukrainakeelsete raamatute väljaandmise keeld. Valge-Venes ja Leedus oli emakeel — valge-vene ja leedu keel — täiesti keelatud.

Aleksander III valitsus levitas igal pool inimpõlglikku antisemitismi. 1881. a. käis üle Ukraina juudipogrommide laine. „Aga mina, teate, peab tunnistama, olen rõõmus, kui pekstakse juute," ütles Aleksander III, kuuldes pogrommidest. Tsaari poolt ergutatud, pani juudipogrommide organiseerija — siseasjade minister Ignatjev kuberneridele ette võtta tarvitusele energilisi abinõusid „elanike kaitsmiseks selle juutide kahjuliku tegevuse vastu, mis kohtadelt saadud andmeil kutsus esile rahutusi". Aleksander III ajal anti välja uued seadused, mis kärpisid veel enam juutide õigusi võrreldes teiste rahvastega. Juutidel oli varemgi keelatud elada väljaspool kindlaks määratud „asustusvööndit". Nüüd keelati neile omandada maad ja asuda elama küladesse. Aleksander III ajal määrati juutide kohta 1887. a. kindlaks keskkoolidesse ja kõrgemaisse õppeasutistesse vastuvõtmise norm. Tsaari-Venemaa, selle rahvaste vangla, õigusteta rahvaste seas oli juudi rahvas üks kõige õigusetumaid.

Mittevene rahvaste suhtes oli tsaristliku vägivaldse venestamispoliitika pearelvaks õigeusu kirik. Misjonärid pöörasid pettuse teel kohalikku põliselanikkonda õigeusku ümber. Tsaarivalitsuse kuriteod ilmnesid eriti kujukalt nn. Multanski asjas: süüdistati udmurte, kes panid vastu nende õigeusku pööramisele, selles, et need nagu oleksid toonud inimohvreid oma jumalaile. Hiilgavas kõnes kohtus paljastas tuntud kirjanik V. G. Korolenko süüdistuse valelikkust, ja udmurdid mõisteti õigeks.

Kesk-Aasias toimus 80-ndail aastail suuri muudatusi. 80-ndail aastail ehitatud Taga-Kaspia raudtee ühendas Samarkandi Kas-

pia merega, avas Vene kaupadele tee Kesk-Aasiasse ja Kesk-Aasia puuvillale tee Venemaale (Kaspiat ja Volgat mööda). Puuvillakasvatus Kesk-Aasias arenes väiketalundeis. Dehkaanid-kehvikud sattusid kahekordsesse orjuslikku sõltuvusse: kohalikest kulakutest (baidest) ja mõisnikest ning vene kapitalistidest — toorpuuvilla ülesostjaist — ja tsaariametnikest.

Tsarismi välispoliitika 80-ndail aastail. 80—90-ndate aastate periood oli kapitalismi hoogsa kasvu periood Euroopa maades ja P.-Ameerika Ühendriikides, kapitalismi ülemineku periood ta kõrgeimasse staadiumi — imperialismi staadiumi. Neil aastail toimub maailma jaotamine imperialistlike riikide vahel, veel okupeerimata maade vallutamine nende poolt.

80-ndail aastail vallutas Inglismaa Egiptuse ja Sudaani, Prantsusmaa — Tuneesia ja Madagaskari Aafrikas, Tongkingi Lõuna-Aasias, Itaalia alustas rünnakut Abessiiniale. Rida maid sattus poolkoloniaalsesse seisundisse: Hiinas omandas valitseva seisundi Inglise kapital, Iraanis mängis põhjaosas peremeest Vene tsarism, lõunaosas — Inglise kapitalism.

80—90-ndate aastate periood oli imperialistlikkude riikide rahvusvaheliste liitumiste kujunemise periood. 1879. a. sõlmis Bismarck salajase kaitseliidu Austria-Ungariga, mis oli sihitud Venemaa vastu. 1882. a. liitus Austria-Saksa liiduga Itaalia. Sel kombel kujunes kolmikliit — Saksamaa, Austria ja Itaalia, mis oli sihitud Venemaa ja Prantsusmaa vastu ja valmistas ette Maailmasõja 1914. a.

Kuid hoolimata vastuoludest Venemaa ja ta vanade liitlaste Saksamaa ja Austria vahel ei toimunud lõhenemine nende vahel otsekohe. Tsarism ei julgenud katkestada sidemeid Saksamaa ja Austriaga, tundes kartust kokkupõrke eest Inglismaaga, kes oli väga rahulolematu Venemaa edasitungiga Kesk-Aasias. Kartes osutuda isoleerituks sõlmis tsaari-Venemaa 1881. a. vastastikuse erapooletuse lepingu Austria-Ungari ja Saksamaaga. See leping sai kolme keisri liidu nimetuse. See liit oli nõrk järjest kasvavate vastuolude tagajärjel Austria ja Venemaa vahel Balkanil.

Iseseisva Bulgaaria vürstkonna loomise tagajärjel Balkani poolsaarel sai tsaari-Venemaa siin baasi oma mõju suurendamiseks Balkanil. Bulgaaria vürstitroonile pandud Battenbergi prints Aleksander, Aleksander II sugulane ja käsilane, oli algul tema truu teener. Aleksander III ajal töötati välja raudtee-ehituse kava sel eesmärgil, et kõvendada majanduslikke ja poliitilisi sidemeid Venemaa ja Bulgaaria ning teiste Balkani riikide vahel. Kuid Bulgaarias toimus riigipööre. Battenbergi Aleksandri asemel pääsis troonile Austria käsilane. See oli Vene diplomaatiale raskeks hoobiks. Aleksander III katkestas suhted Bulgaariaga.

Sündmused Balkanil muutsid teravaks Venemaa suhted Austriaga. Aleksander III keeldus uuendamast 1881. a. sõlmitud lepingut Austriaga. Kolme keisri liit lakkas olemast. Kuid Saksamaast ei julgenud Aleksander III veel lahku lüüa, tundes kartust Venemaa isoleerumise pärast Euroopas. Sel ajal halvenesid järsku Vene vahekorrad Inglismaaga. Tsarismi vallutused Kesk-Aasias oleksid peaaegu viinud aastail 1885—1886 sõjale Venemaa ja Inglismaa vahel. Pinev õhkkond Vene- ja Inglismaa vahel lahenes siis, kui tõmmati kindel piir Vene-Iraani (1887) ja Vene-Afganistani (1895) vahel.

Bismarck, soovides sõda Prantsusmaaga, otsustas jätkata liitu Venemaaga. 1887. a. juunis sõlmiti Venemaa ja Saksamaa vahel Austria-Ungari teadmata uus leping kolmeks aastaks, mis sai „edasikindlustuslepingu" nimetuse. Mõlemad pooled tõotasid vastastikku erapooletust Saksamaa sõja puhul Prantsusmaaga või Venemaa sõja puhul Balkanil.

Kuid 1887. a. leping ei võinud olla tugev. Sõpruse jätkamine tsaari-Venemaa ja Saksamaa vahel oli vastuolus nende maade valitsevate klasside huvidega. Tsaari-Venemaa seadis Vene kodanluse huvides sisse kõrged tollid välismaalt sisseveetavailt tööstuskaupadelt. See oli kahjulik Saksa tööstureile. Teisest küljest ei võinud Preisi mõisnikud (junkrud) leppida Saksamaale sisseveetava Vene vilja konkurentsiga. Saksamaale

sisseveetavale Vene viljale pandi kõrged tollid. Järgnevail aastail suurendati neid veelgi.

Vene mõisnikud jäid niiviisi kasulikust turust ilma. Peale selle sulges Bismarck, vastuseks kaitsetollide sisseseadmisele tsaari-Venemaa poolt, Saksa rahaturu Vene laenudele.

Neis pingelise tollisõja tingimustes ei uuendatud 1887. a. lepingut. Vene-Saksa lepingu mitteuuendamine ja tollisõda Saksamaaga, tõsised vastuolud Venemaa ja Inglismaa vahel, sisemised majanduslikud raskused — kõik see lõi raske seisundi Venemaa suhtes. Aastail 1891—1892 tabas Venemaad raske nälg, mis viis edasisele korratusele ilma selletagi tugevasti korrast ära olevad riigi finantsid. Arvestades imperialistliku Saksamaa kasvavat agressiooni, mis eriti tugevnes Wilhelm II võimuletulekuga, ja ühtlasi kannatades terava kapitalipuuduse all, oli tsarism sunnitud astuma liitu vabariikliku Prantsusmaaga. Peale rahalise toetuse võttis Prantsuse valitsus enda peale vene poliitiliste emigrantide politseilise jälgimise Prantsusmaal. Varsti muutus Vene tsarism Prantsuse pankurite sõltuvaks võlgnikuks.

Aastail 1891—1893 loodi rea lepingutega Prantsuse-Vene liit, milles tsarismil oli alluv seisund. Tsaari-Venemaa kohustus Saksamaa kallaletungi korral Prantsusmaale välja panema 800 000 soldatit Saksamaa vastu. Iseloomustades tsaari-Venemaa kui Lääne imperialismi suurima reservi osa, kirjutas seltsimees Stalin, et Venemaa oli selliseks reserviks „mitte ainult selles mõttes, et ta võimaldas vaba juurdepääsu välismaisele kapitalile, mis hoidis enda käes selliseid otsustavaid Vene rahvamajanduse harusid nagu kütteained ja metallurgia, vaid ka ses mõttes, et ta võis Lääne imperialistide kasuks välja panna miljoneid sõdureid" (S t a l i n, Leninismi küsimusi, lk. 4).

Saanud lüüa Lähis-Idas oma vallutuslikes püüdlustes, kõvendas tsarism 90-ndate aastate algusest alates pealetungi Kaug-Idas: algas Siberi raudtee ehitamine, valmistati ette Korea ja Mandžuuria vallutamist.

§ 56. Võitluse algus marksistliku partei eest Venemaal. Morozovi streik.

„Töö vabastuse" rühm. 1872. a. anti venekeelses tõlkes välja (ja keelati otsekohe tsaristliku tsensuuri poolt) esimene köide Marxi teosest „Kapital". Marksism on proletariaadi teooria ja taktika. Proletariaat oli 70-ndail aastail Venemaal aga alles kujunemisel. Seepärast ei võinud marksismi ideed tollal saada Venemaal tööliste seas laialdase leviku osaliseks.

1883. a. asutati välismaal Genfis (Šveitsis) Plehhanovi poolt esimene vene marksistlik organisatsioon — „Töö vabastuse" rühm. Rühma koosseisu kuulusid Vera Zassulitš, Pavel Axelrod jt. 1884. a. tekkis esimene marksistlik sotsiaaldemokraatlik rühm Peterburgis Blagojevi, tulevase Bulgaaria kommunistide juhi juhtimisel. Blagojevi rühm tegutses Venemaal üheaegselt ja sõltumatult Plehhanovi rühmast.

Georgi Valentinovitš Plehhanov (1856—1918), silmapaistvaim vene marksist, oli alguses narodnik. Olles tsarismi poolt jälitatud, emigreeris ta välismaale. Marxi ja Engelsi tööde tundmaõppimine, narodnikluse krahhi põhjuste ja Lääne-Euroopa tööliste võitluskogemuste uurimine, samuti ka revolutsioonilise propaganda edukus Vene tööliste seas tegid Plehhanovist marksisti.

1883. a. andis Plehhanov välja raamatu „Sotsialism ja poliitiline võitlus" ja 1885. a. teise raamatu „Meie lahkhelid".

Plehhanov andis oma töödega purustava hoobi narodniklusele. Ta näitas, et Venemaa on juba astunud kapitalistliku arengu teele. Sellega lükkas ta ümber narodnikute põhiseisukoha selles, et Venemaa võiks nagu pääseda kapitalistlikust arenguteest.

Plehhanov purustas ka narodnikute eksliku väite ajaloos valitseva „kangelase" kui üksikisiku tähtsuse kohta ja näitas, et see on idealistlik teooria ega oma midagi ühist konkreetse ajaloolise tegelikkusega.

„Töö vabastuse" rühm rajas teoreetiliselt ja ideeliselt teed

sotsiaaldemokraatlikule liikumisele Venemaal. „Töö vabastuse" rühm tegi rea Marxi ja Engelsi teoste („Kommunistliku partei manifest", „Palgatöö ja kapital", „Sotsialismi areng utoopiast teaduseni" jt.) väljaandmisega marksismi levitamise alal

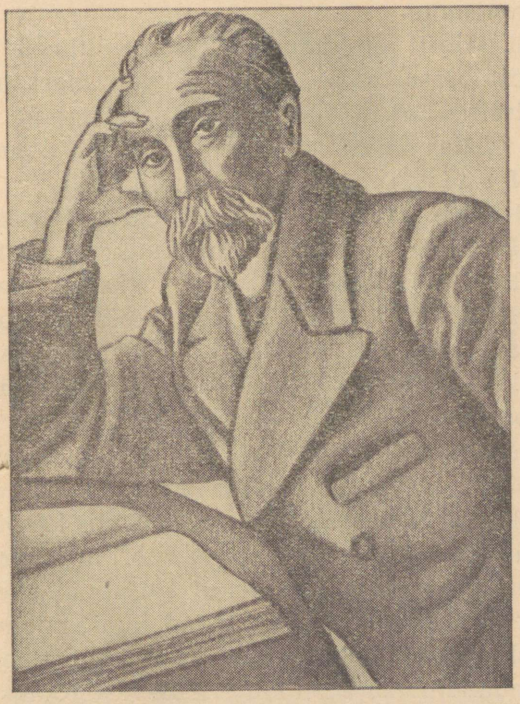

G. V. Plehhanov.

Venemaal ära suure töö. Plehhanov ise esines ajaloo materialistliku käsitamise hiilgava populariisaatorina ja Venes ning Lääne-Euroopas levivate igasugu idealistlikkude teooriate sügava arvustajana. Tema filosoofiliste tööde põhjal kasvasid üles vene marksistide sugupõlved. Plehhanovi võitlus narodnikluse vastu ja marksismi propaganda valmistasid pinda marksistliku sotsiaaldemokraatliku partei tekkimiseks Vene-

maal. Kuid „Töö vabastuse" rühm eitas talurahva kui proletariaadi liitlase revolutsioonilisi jõude ja võimeid. „Töö vabastuse" rühm väitis ebaõigelt, nagu oleks proletariaadi liitlaseks revolutsioonilises võitluses liberaalne kodanlus. Juba 80-ndail aastail esitasid rühma juhid vaatekohti, mis lõpuks viisid menševismile.

Rühm oli täiesti eraldatud tööliste võitlusest Venemaal. V. I. Lenin iseloomustas seda võitlus-etappi marksistliku partei eest järgmiselt: „Sotsiaaldemokraatia eksisteeris ilma töölisliikumiseta, elades poliitilise parteina üle embrüonaalse arengu protsessi" (L e n i n, Teosed, IV köide, lk. 499).

Morozovi streik 1885. a. Töölisliikumine Venemaal arenes samuti ka 80-ndate aastate tööstusliku kriisi aastail. See oli alles stiihiline ja nihutas esikohale üksnes majanduslikke nõudmisi. 80-ndate aastate algusest peale toimusid streigid Jartsevi manufaktuuris (Smolenski kubermangus), Ivanovo-Voznessenskis, Žyrardówi (Poolas) ja Kreenholmi manufaktuuris. Morozovi vabrikus Orehhovo-Zujevos töötas üle 8000 töölise. Ekspluateerimine oli Morozovi manufaktuuris eriti rööviv. 1882. a. alates, ühenduses kriisiga, hakkas Morozov kärpima palkasid ja teostas 1884. aastani viis kärpimist. Samal ajal kurnati töölisi trahvidega: kogu vabriku kohta moodustasid need peaaegu veerandi töötasust (24 kopikat teenitud rublast). Üksikuil töölistel ulatusid need kuni poole töötasuni. Kangru keskmine töötasu 1884. a. oli 41 kopikat päevas. Kuid tööline ei saanud palka enda kätte. Tulevase töötasu arvel pidi ta võtma kõrge hinna eest võlgu riknenud kaupu vabrikupoest. Tööliste ekspluateerimisega teenis Morozov iga aasta kuni pool miljonit rubla. Mitte teades, kuidas pidada võitlust, talusid töölised seda orjust, kuid nende seas kasvas käärimine ja rahulolematus. 1884. a. astus vabrikusse uus kangur Peeter Anissimovitš Moissejenko. Ta pöördus parajasti asumiselt tagasi, kuhu ta 1879. a. oli saadetud Põhja-Venemaa Töölisühingu liikmena Peterburgi streikidest osavõtu eest. Koos Põhjaühingu teise endise liikme Luka Ivanoviga ja noore töö-

lise Vassili Volkoviga arendas Moissejenko tööliste seas revolutsioonilist agitatsiooni. Nad töötasid koos välja nõudmised, mis töölised pidid esitama Morozovile. Pärast salajasi eelnõu-

P. A. Moissejenko.

pidamisi võeti nõudmised lõplikult vastu 50 töölise koosolekul.

7. jaanuaril 1885 hommikul kell 6 hüüdis üks töölistest varem kokkulepitud viisil: „Täna on püha. Lõpetage töö, kustutage gaas! Naised, tulge välja!" Kogu vabrik jäi seisma. Tööliste kaua tagasihoitud vihavaen rõhujate vastu murdis läbi. Hooli-

mata Moissejenko ja Volkovi mõjutamisest purustasid töölised vihatud poe ühes ussitanud kaupadega ja vabrikuvalitseja korteri. Kuid midagi ei võetud kaasa. Kohkunud administratsioon kutsus välja kuberneri ja sõjaväed.

Kuberner nõudis kategooriliselt streigi silmapilkset katkestamist. Volkov esitas tööliste nimel temale ja administratsioonile varem väljatöötatud nõudmised. Peamiseks nende seas oli omavoliliste trahvide kaotamise nõudmine. Töölised teatasid kubernerile järgmist: „Antud riigiseaduse järgi ei tohi peremees panna maksma ülemääraseid trahve, milledega ta koormab oma töölisi. Meie, töölised, nõuame ja palume, et trahvid ei ületaks 5% teenitud rublast." „Meie liigume poolnäljastena ringi. Tahame töötada ja läheme ka, kuid andke meile võimalust toita perekondi."

Administratsioon ei teinud järeleandmisi. Töölised jätkasid streiki.

Seepeale algasid Aleksander III isiklikul käsul streikijate massilised areteerimised. Kui Volkov kinni võeti, hüüdis ta kokkukogunenud töölistele: „Kas mina kõigi eest või kõik minu eest?" — „Kõik, kõik," vastasid talle töölised seltsimeheliikult ja sööstsid vabastama areteeritut kasakate käest. Kui see ei õnnestunud, läksid nad kogu hulgaga võimude juurde ja nõudsid: „Vabastage Vaska — meie mees."

Pärast 8-päevalist vastupanu murti streik 600 aktiivse streikija areteerimise tagajärjel. P. A. Moissejenko, Luka Ivanov, Vassili Volkov ja teised aktiivsed streigijuhid anti kohtu alla. Kohtu ees selgus nii jube kord Morozovi vabrikus, et isegi eriliselt valitud vannutatud kaasistujad olid sunnitud tunnistama Moissejenko ja ta seltsimeeste süütust. Tsaristlik kohus mõistis nad õigeks.

Kuid Aleksander III andis käsu saata kohtu poolt õigeksmõistetud Moissejenko otsekohe administratiivsele asumisele. Moissejenko jätkas revolutsioonilist võitlust kogu oma eluaja. Ta võttis osa Oktoobrirevolutsioonist 1917. a. Kodusõja-aastail

võitles ta nõukogude võimu eest Punaarmee ridades. Moissejenko suri 1923. a. bolševike partei liikmena.

Morozovi streik kohutas väga Aleksander III-ndat ja ta ministreid. Seepärast anti aastal 1886 välja trahvide ja palgaraamatute seadus. Selle seaduse järgi pidid trahvid minema mitte vabrikantide kasuks, nagu oli enne, vaid tööliste eneste vajadusteks. Kuid tegelikult hiilisid vabrikandid sellest seadusest igati mööda. Veel enne seda asutati vabrikute inspektsioon järelevalve teostamiseks vabrikute üle.

Morozovi streik omas määratu suurt tähtsust töölisklassi revolutsioonilise võitluse arengus. See tähistas tööliste massiliikumise algust. Eelnevate streikide stiihilisus hakkas asenduma tööliste organiseeritud väljaastumistega. Streikijate nõudmistes kõlasid mitte enam kaeblikud anumised ja palved, vaid uue revolutsioonilise klassi võimukad nõudlused, kes hakkas tunnetama oma ühiskondlikku osatähtsust. Morozovi streik näitas tööliste üksmeelsust ja seltsimehelikku solidaarsust. Streik näitas tsarismile, reaktsionäär Katkovi sõnade järgi, et „rahvamassidega on ohtlik naljatada". Selles streigis astus Venemaa proletariaat välja kui revolutsioonilise liikumise eesrindlik jõud. Esmakordselt Venemaa ajaloos sundis tööliste revolutsiooniline väljaastumine tsarismi tegema järeleandmisi ja viima läbi trahvide reguleerimise seaduse.

Esimesed sotsiaaldemokraatlikud ringid Venemaal. 80-ndate aastate lõpul ja 90-ndate aastate alguses tekkis eesrindlike tööliste seas esimesi sotsiaaldemokraatlikke ringe Venemaal. Neid ringe juhtisid sotsiaaldemokraatliku intelligentsi esindajad.

Sotsiaaldemokraatlikes ringides (Fedossejevi omas Kaasanis, Brusnevi omas Peterburgis jt.) õppisid töölised tundma Marxi ja Engelsi teoseid ning töölisliikumise ajalugu. 1891. a. viis rühm Peterburgi eesrindlikke töölisi, esimesed sotsiaaldemokraadid, aadressi surevale kirjanikule N. V. Šelgunovile, N. G. Tšernõševski kaasvõitlejale. Selles aadressis eesrindlikud töölised tänasid Šelgunovi tsarismivastase ennastsalgava

võitluse eest. N. V. Šelgunovi matustel sama töölisrühm asetas pärja Peterburgi tööliste nimel ja muutis matused poliitiliseks demonstratsiooniks valitsuse vastu. Sama rühm organiseeris 1891. a. Peterburgis esimese salajase maikoosoleku. Mitukümmend töölist kogunes salaja metsarikkale saarele Neeva jõel. Neli töölist esines sel salajasel maikoosolekul kõnedega, kutsudes üles võitlusele tsevalitsuse ja kapitali vastu. Üks neist, kangur Afanasjev, kutsus tuliselt töölisi organiseeruma ja võitlema: „Õppigem, ühinegem ise, seltsimehed, organiseerugem tugevaks parteiks."

Esimesed sotsiaaldemokraatlikud ringid ei olnud veel seotud tööliste massilise liikumisega, mis arenes stiihiliselt ja organiseerimatult.

V. I. Lenin kirjutas Peterburgi tööliste esimeste poliitiliste väljaastumiste ajaloolisest tähtsusest: „1891. aasta — Peterburgi tööliste osavõtt demonstratsioonist Šelgunovi matustel, poliitilised kõned Peterburgi salajasel maikoosolekul. Meie ees on eesrindlike tööliste sotsiaaldemokraatlik demonstratsioon ilma massilise liikumiseta." (Lenin, Teosed, VII köide, lk. 105.)

§ 57. Kapitalismi kasv Venemaal XIX sajandi lõpul ja tööstuslik tõus 90-ndail aastail.

90-ndate aastate teisest poolest peale astus Venemaa tööstusliku tõusu järku. Tööstuslikku tõusu põhjustas nii Vene siseturu areng kui ka maailmaturgude kasv, mis tõmbasid enda võrku ka tsaari-Venemaa. Sellega otseses seoses seisis raudteede ehitus, millel oli kogu riigi rahvamajanduse arenemises väga suur tähtsus.

Raudteede tõhus ehitus Venemaal toimus juba 70—80-ndail aastail. Neil aastail ehitati suured raudteed, näit.: Moskva—Kurski, Moskva—Voroneži, Moskva—Nižni-Novgorodi (praegu Gorki linn). Alates 90-ndaist aastaist viiakse ehitustöö lõpule

järgmistel raudteeliinidel: Kursk—Harkov—Odessa, Harkov—Sevastoopol ja Harkov—Rostov. Need raudteeliinid ühendasid viljarikast Ukrainat Musta mere sadamatega ja tähtsate veeteedega. Järgnevad arvud näitavad raudteevõrgu kasvu: 1885. a. oli raudteede üldpikkus 26 024 km, 1890. a. — 30 596 km, 1900. a. — 53 234 km. Nii kasvas 15 aastaga (1885—1900) Venemaa raudteevõrk kahekordseks. Sel ajajärgul iga-aastane raudteede juurdeehitus ületas 2000 kilomeetrit. Sellest hoolimata jäi Venemaa oma raudteevõrgu tiheduselt Lääne-Euroopast kaugele maha. Euroopa-Venemaal tuli 1895. aastal 1000 km² territooriumi kohta 9,7 km raudteid, kuna Inglismaal samasuure pindala kohta tuli raudteid 106 km ja Saksamaal — 80 km.

Eriti suur tähtsus oli Siberi raudtee ehitamisel. See töö kestis 15 aastat. Siberi raudteed, mis oli üle 7000 km pikk, nimetati „Suureks teeks". Seda ehitati mõlemast otsast korraga — Vladivostokist ja Tšeljabinskist. 1901. aastaks (Taga-Baikali raudtee ehitamisega) oli Siberi tee ehitamine peaaegu lõpule viidud. Selle ehitamisega suurenes ümberasujate laine Euroopa-Venemaalt Siberisse. Kesk-Aasia raudteed ühendasid Kesk-Venemaad tähtsa puuvillarajooniga. Raudteedevõrgu laienemine tugevdas ühtset rahvuslikku turgu. Raudteed ehitati välismaa kapitalide arvel, mis saadi kas laenu või välismaa kapitalistidele raudteekontsessioonide andmise teel.

Raudteede ehitus soodustas Venemaa tööstuslikku tõusu.

Venemaa tööstusliku toodangu kasvu tõusuaastail näitavad järgmised arvud: 1887. aastal oli 30 888 ettevõtet 1 318 000 töölisega, kümme aastat hiljem aga, aastal 1897, oli ettevõtete arv kasvanud 39 tuhandeni ja töölisi oli 2 098 000.

Kiiresti kasvas suurettevõtete arv. 1895. a. töötas Venemaal 45% kõigist töölistest suurettevõtteis tööliste arvuga üle 500. Tööstuse kontsentratsioon kasvas kogu aja. Aastal 1902 töötas juba 50% töölisi hiigelettevõtteis tööliste arvuga üle 1000 inimese. Kontsentratsiooni-astmelt seisis Venemaa tööstus neil aastail kõrgemal kui Saksamaa tööstus, kus suurette-

võtteis töötas ainult 15% töölisi. Kuid turustatava tööstusliku toodangu hulga ja tööstuslike käitiste tehnilise varustuse poolest jäi Venemaa eesrindlikest kapitalistlikest maadest siiski kaugele maha.

Tõusu-aastail kolmekordistus kivisöe- ja naftatoodang, malmisulatamine kasvas enam kui kolmekordseks. Eriti tähelepandav oli tõus Ukraina ja Taga-Kaukaasia tööstuses. Donetsi bassein muutus kivisöetoodangu keskuseks. 90-ndaist aastaist algas Krivoi Rogi rauamaagi tootmine. Koos Donetsi kivisöega lõi Krivoi Rogi rauamaak Ukraina metallurgiale kiire kasvu võimaluse. Suurte Prantsuse-Belgia kapitalimahutuste tõttu jõudis Ukraina metallurgia kiiresti ette Uurali mäetööstusest. Üle poole kogu Venemaa 90-ndate aastate malmitoodangust hakkasid andma Ukraina malmisulatus-ahjud. Ukraina metallurgia iseärasuseks oli toodangu suur kontsentratsioon. Seitse Ukraina tehast tootis enam kui ühe kolmandiku kogu malmist. 16% kogu Venemaa malmisulatusest langes kahele Ukraina hiigeltehasele.

Ukraina soolajärvi Slavjanski juures kasutati keemiatööstuse loomiseks. Bahmuti (nüüdse Artjomovski) juures võrsus kivisoola tootmine. Kaevanduste ja tehaste ümber kerkis uusi töötusasulaid.

90-ndaist aastaist algas tugev kapitalismi kasv Taga-Kaukaasias. Peamiselt välismaiste kapitalide kaasabil arenes 80-ndate aastate teisest poolest peale naftatööstus Bakuus, mis kujunes kogu Taga-Kaukaasia tööstuskeskuseks.

Suure tähtsusega oli 90-ndail aastail Taga-Kaukaasia raudtee ehitamise lõpuleviimine, mis ühendas Tbilisi Bakuuga, Batumiga, Erivaniga ja Karsiga. Üle Derbent-Petrovski ehitati raudtee, mis ühendas Kaukaasiat Euroopa-Venemaaga. Bakuu ja Batumi vahele ehitati naftajuhe. Suurimad Batumi petrooleumitehased töötasid ekspordiks. Esikoha omandas Gruusias mangaanitööstus keskusega Tšiaturas (Kutaisi kubermangus). Kasvas kivisöe tootmine Tkvibulis. Kõige suurem ettevõte Tbilisis oli Taga-Kaukaasia raudteede peateha-

sed, kus 1900. a. töötas üle 3000 töölise. Gruusias olid ülekaalus siiski väikekäsitöökojad. Vabrikantide rõhumisele lisandus veel koloniaalne surve. Tööliste seisund oli veel halvem kui Kesk-Venemaa oblasteis. Vene vabrikuseadused ei laienenud Kaukaasiale. Vabrikute inspektsioon seati sisse alles 1902. a., pärast seda, kui Taga-Kaukaasias arenes massiline töölisliikumine.

Tsaarivalitsus oli sunnitud kaasa aitama kapitalismi arenemisele riigis. Aleksander III ajal oli juba kehtima pandud protektsionistlik tollitariif, kõrgete maksudega sisseveetavatelt kaupadelt. See andis Vene siseturu Vene kapitalistide monopoolsesse valdusse. Valitsuse poliitika läbiviijaks kodanluse huvides sai S. J. Witte, kes aastal 1892 määrati rahaministriks. Ta saavutas kapitalistlikus tööstuses suuri tulemusi ja stabiliseeris riigi rahaasjanduse.

Kapitalismi arenemist Venemaal takistas kindla rahakursi puudumine. Krimmi sõja ajal lõpetati krediitpiletite metallrahaks ümbervahetamine. Sellest ajast peale olid käibel paberrublad, milledel puudus kindel kurss. Kindla rahakursi puudumine tõi kahju kaubandusele ja tööstusele. Aastal 1897 teostas Witte rahakäibe reformi. Pandi kehtima kindel rublakurss kulla alusel. Krediitpiletid olid kindlustatud kulla tagavaraga ja neid vahetati ringi kursiga 66 kopikat kullas ühe paberrubla eest.

Witte seadis sisse viinamonopoli. Viinamüük andis riigile määratu suurt tulu. Witte toetusel hakkasid majanduslikus elus suurt osa etendama Peterburgi pangad.

Kõiki neid uuendusi teostas valitsus välismaalaenude abil. Venemaa iga-aastased väljamaksud laenude eest olid 275 miljonit rubla ehk 20% kõigist Vene riigi kuludest. 90-ndate aastate tööstusliku tõusu ajal suurenes tugevasti välismaiste kapitalide juurdevool. Välismaa kapitalistid meelsasti importisid oma kapitale Venemaale, lootes saada suuri kasumeid odava ja ohtra tööjõu ekspluateerimise arvel.

90-ndail aastail hakkavad Venemaal siginema monopolistli-

kud organisatsioonid ja toimub tööstuskapitali ja pangakapitali tihe liitmine. Aastal 1899 hoidsid kaheksa suuremat panka meie maal enda käes enam kui poole pangakapitalidest, mida investeeriti uutesse ettevõtetesse ning kasutati trustide ja sündikaatide asutamiseks. XIX sajandi lõpul loodi nafta-, mäe- ja kivisöetööstuse sündikaadid.

Tööstusliku tõusu aastail Vene tööstusse investeeritud välismaine kapital neljakordistus, tõustes ühe miljardi rublani 1900. aastaks. Aastail 1896—1900 asutati 190 aktsiaettevõtet, millest üks neljandik kuulus välismaalastele. Pool välismaa kapitalidest kuulus prantsuse ja belgia kodanlusele. Need välismaa kapitalide investeeringud vene tööstuses, samuti ka riigivõlg välismaistele kapitalistidele, mis 1899. a. tõusis tohutu summani (4 miljardit 265 miljonit rubla), viisid Vene tsarismi ja kapitalismi sõltuvusse Lääne-Euroopa, eeskätt Prantsuse kapitalist.

Tsaari-Venemaa muutus Lääne-Euroopa imperialismi suurimaks reserviks. Ta andis vaba juurdepääsu välismaa kapitalile, mis hoidis enda käes sellised otsustavad rahvamajanduse harud Venes, nagu on kütteained ja metallurgia.

Tõusu tööstuse alal pidurdasid pärisorjuse igandid külas. Pärisorjuse baasiks jäid suured mõisnike latifundiumid. 30 tuhande mõisniku käes oli XIX sajandi lõpuks 70 miljonit tiinu maad. Keskmiselt langes iga suurmõisa peale 2330 tiinu. Samal ajal oli 10 miljonil talundil kokku 75 miljonit tiinu, keskmiselt 7 tiinu talundi peale. Kümne aasta jooksul (aastail 1890—1900) oli Venemaal neli nälja-aastat ja kaks rasket ikaldust. Eriti kohutav nälg oli aastal 1891; selle all kannatas 40 milj. talupoega ja see põhjustas massilisi epideemiaid. Süstemaatiline nälgimine, koolera-epideemia 1892. a., peamiselt aga kasvav talurahva riisumine mõisnike ja valitsuse poolt viisid talumajapidamise laostumisele ja talurahva — väljasuremisele.

Veel enam halvenes Vene põllumajanduse seisukord 80—90-ndate aastate ülemaailmse agraarkriisi tagajärjel. Kuid talurahva laostumise ja põllumajandusliku korralageduse peapõh-

juseks olid need pärisorjuslikud igandid, see röövmajanduse süsteem ja see kole talurahva ekspluateerimine, mis osutusid 1861. aasta reformi tulemuseks.

Tehes 90-ndate aastate kapitalismi arengu kokkuvõtet, näitas Lenin, et kui võrrelda seda arengut reformieelse epohhi arengu tempoga, siis peab tunnistama kapitalismi arengut

Üks adrakesega, seitse lusikaga. *XX sajandi alguse karikatuur.*

Venemaal kiireks. Kui aga võrrelda kapitalismi arengu kiirust Venemaal sellega, mis on võimalik kaasaegse tehnika ja kultuuri taseme juures, siis tuleb seda arengut tunnistada pikaldaseks. „Ja see ei saagi olla muud kui pikaldane," tegi Lenin järelduse, „sest et üheski kapitalistlikus maas ei jäänud sellises külluses terveks endisaja asutisi, mis pole kapitalismiga ühendatavad, takistavad ta arengut, halvendavad määratult tootjate seisundit, kes kannatavad niihästi kapitalismi kui ka kapitalismi mitteküllaldase arengu all" (Lenin, Teosed, III köide, lk. 469).

Sel kombel oli tsaari-Venemaa XIX sajandi lõpul ja XX sajandi alguses kistud maailma imperialismi süsteemi, omades selles alluvat seisundit.

Nikolai II — viimne Vene tsaar (1894—1917). Viimseks Vene keisriks oli Aleksander III vanem poeg — Nikolai II. Ta oli purutagurliku Pobedonostsevi kasvandik. Esimese Vene rahvaloenduse ajal aastal 1897 kirjutas Nikolai II registreerimislehele:

Perekonnanimi... Romanov, N. A.
Seisus... Kogu Venemaa keiser.
Peamine tegevusala... Venemaa peremees.
Kõrvaltegevusala... Maaomanik.

Ta naine, päritolult Saksa printsess, kirjutas samuti:

Perekonnanimi... Romanova, Aleksandra Fjodorovna.
Emakeel... Saksa.
Peamine tegevusala... Venemaa perenaine.

Need isehakanud saksa-vene „Venemaa peremehed" olid kõige rikkamad maaomanikud Venemaal. Nikolai II ja ta perekonna valduses oli ligi 100 miljonit tiinu maad.

Mõistuselt piiratud ja tühine, omas see „kogu Venemaa keiser" piiramatut võimu. Ta oli tahtenõrk, kättemaksuhimuline ja julm. Ta nõudis revolutsioonilise liikumise mahasurumist halastamatute tulistamiste ja hukkamistega. Kui ühe ülestõusu rahustaja kandis tsaarile ette, et surmasaanuid oli vähe, teatas tsaar talle pahaselt: „Vähe verd, kindral!" ja vallandas ta.

Nikolai II seisis ägedalt isevalitsuse ja õigeusu kõikumatuse eest. Võttes 1895. a. vastu semstvote deputatsiooni, teatas Nikolai II sellele: „Mõned semstvo volikogude liikmed lasksid endid kaasa kiskuda mõttetuist unistustest semstvo esindajate osavõtu kohta riigi valitsemisest. Teadku kõik, et kaitsen isevalitsuse aluseid sama tugevasti ja kõikumatult, kui kaitses neid minu unustamatu kadunud isa."

Nikolai II alustas oma valitsemist verise katastroofiga. Kroonimise ajal 1896. a. oli Moskvas korraldatud rahvapidu (gul-

janje) Hodõnka väljakul. Juurde meelitatud kuuldustest tsaari rikkalikest kingitustest, voolasid tuhandepäised rahvahulgad Hodõnkale. Väljak oli ebatasane, hädavaevalt täis-aetud jäärakute ja kraavidega. Valitsus ei võtnud tarvitusele mingeid abinõusid korra organiseerimiseks. Määratu suur rahvahulk ei olnud organiseeritud, tagumised read surusid peale esimestele, kusjuures paljud tallati jalge alla maha ja sattusid kraavidesse.

Nikolai II. *V. A. Serovi karikatuur.*

Selle tagajärjel sai surma ja haavata mitukümmend tuhat inimest. Selle katastroofi pärast nimetas rahvas Nikolai II-st Veriseks. Hommikul pärast katastroofi sõitis Nikolai II abikaasa ja välismaiste külalistega Hodõnka väljakule. Laibad olid juba ära koristatud, veri liivaga üle riputatud. Nikolai II ja Aleksandra Fjodorovna tantsisid õhtul ballil, nagu poleks midagi juhtunud.

Nikolai II jätkas oma isa reaktsioonilist poliitikat. Aleksander III ministrid jäid oma kohtadele ka Nikolai II juures. Eriti reaktsioonilist iseloomu kandis tsarismi poliitika rõhutud rahvaste suhtes.

Tsaarivalitsus alustas Soome autonoomia ründamist. Soome kindralkuberneriks nimetati kindral Bobrikov, kes kuulutas Soome autonoomia „kahjulikkude elementide väljamõeldiseks". Soome asjade ministriks (riigisekretäriks) nimetati purutagurlane Plehwe. Bobrikovi ja Plehwe pealekäimisel andis Nikolai II aastal 1899 välja manifesti Soome maapäeva õiguste kärpimise kohta. Poolas õiendasid tsaarivõimud halastamatult arveid revolutsiooni peajõuga — proletariaadiga.

Julma koloniaalpoliitikat teostas tsarism Kaukaasias. Tsaari asehaldur vürst Golitsõn jälitas armeenlasi. Armeenia koolid suleti. Armeenia kirikult võeti varad. Armeenia elanikkonna vastupanu suruti maha sõjaväelise jõuga.

Metsikult ekspluateeris Vene tsarism 90-ndail aastail ka Kesk-Aasia rahvaid. Puuvillakasvatuse tõusuga kasvas ka usbekkide ekspluateerimine. Puuvillakasvatuse keskuseks sai Ferghana org (endine Kokandi khaankond). Suurem osa puuvillast kasvatati tšairikerite poolt. Nii nimetati maata dehkaane (kehvistut), kes said maad ja puuvillaseemneid maaomanikultbailt. Tšairikerid töötasid pooleterameestena, s. t. nad said ainult poole saagist. Veel halvem oli „karanda" seisund, kes said kõigest ühe kolmandiku või isegi viiendiku osa saagist. Tšairikerid ja karanda olid täielikus sõltuvuses puuvilla ülesostjaist ja baist, maaomanikust. 90-ndaist aastaist peale suurenesid riigimaksud kahe-kolmekordselt.

Töörendilise ja kapitalistliku majandussüsteemi levik Venemaa mõisades XIX sajandi lõpul.

See koloniaalse rõhumise suurenemine kutsus 1898. a. maikuus esile ülestõusu Andižanis. Ettevalmistus selleks toimus kõigis Kesk-Aasia suurtes keskustes. Ülestõus seadis oma eesmärgiks vene kolonisaatorite võimu kukutamise. Afganistani kaupmehed hankisid ülestõusjaile salaja inglise relvi. Ööl vastu 18. maid 1898 tungis kahetuhandeline üksus relvastatud usbekke ja kirgiise Andižani garnisoni peale, püüdes vallutada Andižani. Ülestõusu eesotsas seisis išan (muhamedi usu õpetlane) Muhamed-Ali.

Ta kutsus üles ghasavatiks (pühaks sõjaks) tsaari-Venemaa vastu. Ülestõus kestis lühikest aega. Tsarism õiendas julmalt arveid ülestõusnutega. Väljakohtu otsusel mõisteti surma 20 inimest, nende seas ka ülestõusu juht Muhamed-Ali. 348 usbekki saadeti sunnitööle. Hoolimata välispidiselt religioossest iseloomust oli Andižani ülestõus oma klassiliselt sisult usbekkide ja kirgiiside laiade masside protestiks tsarismi röövikliku koloniaalpoliitika vastu Kesk-Aasias. Karistusekspeditsioon hävitas kolm ülestõusnud usbekkide asundust ning andis nende maa üle vene ümberasujaile. Asundused, kus ülestõusnud olid sündinud ja elanud, maksid määratu suurt kontributsiooni.

§ 58. Lenini ja Stalini revolutsioonilise tegevuse algus.

Proletariaadi rahvusvahelise revolutsioonilise liikumise keskuse ümberpaigutamine Venemaale. Pärast Pariisi Kommuuni lüüasaamist aastal 1871 algas Lääne-Euroopas enam-vähem rahuliku arengu periood. Sellest ajast peale kuni XX sajandi alguseni ei olnud enam Lääne-Euroopa proletariaadi suuri revolutsioonilisi väljaastumisi.

Sotsiaaldemokraadid saavutasid kõigis maades tähelepanuväärseid edusamme. Laienes ja tugevnes professionaalne ja kooperatiivne liikumine. Sotsiaaldemokraatliku partei tegevus kaldus järjest enam parlamentlikele valimistele ja parlamentlikule koostööle kodanlusega. II Internatsionaali parteid võtsid

otsustavalt sõna proletariaadi diktatuuri vastu. Nad eitasid sotsialistlikku revolutsiooni ja jutlustasid üksnes reforme.

1883. aastal suri K. Marx ja 1895. aastal suri Engels. Nende surmaga kaotas rahvusvaheline töölisliikumine oma geniaalsed juhid võitluses proletariaadi diktatuuri eest.

Ülestõusnud andižanid ahelais.

Kõigil neil põhjustel nihkus proletariaadi revolutsioonilise võitluse tsentrum XIX sajandi lõpust üle Venemaale.

Pärast 1861. a. talurahva reformi käis Venemaal lakkamatu revolutsiooniline võitlus. Talupojad jätkasid stiihilist võitlust mõisnike maavalduse täieliku likvideerimise eest. Noor, kuid kiiresti kasvav proletariaat alustas oma ajaloolist võitlust kapitalismi ja tsarismi vastu.

Juba 70—80-ndail aastail jälgisid Marx ja Engels tähelepanelikult revolutsioonilist võitlust Venemaal. Pidades tsarismi reaktsiooni peatoeks Euroopas, lootsid Marx ja Engels, et revo-

lutsiooni võit Venemaal on signaaliks proletaarsele revolutsioonile Läänes.

Töölisliikumise nõrkuseks Venemaal 80-ndail aastail oli see, et ta ei olnud veel ühendatud sotsialistliku liikumisega ja oli stiihiline. Sotsiaaldemokraatia nõrkus seisis aga selles, et ta ei tuginenud tööliste massiliikumisele. Ees seisis töölisliikumise sotsialismiga ühendamise ülesanne, mis oli juba ette valmistatud Venemaa töölisklassi kogu eelneva arenguga. Selle ülesande lahendas ja ühendas majandusliku võitluse tsarismivastase poliitilise võitlusega 1895. aastal asutatud „Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit", eesotsas V. I. Leniniga.

90-ndate aastate streigiliikumine. 90-ndate aastate tööstuslik tõus kutsus esile streigivõitluse elavnemise Venemaal. Aastail 1895—1899 streikis juba 221 000 töölist. Töölisliikumine muutus tõsiseks poliitiliseks jõuks riigis. Streigiga Juzovkas (nüüd Stalino) 1892. a. kaasnes tehaste purustamine tööliste poolt. Töölised, mitte tundes oma hädade tõelisi süüdlasi, pöörasid oma viha mitte kapitalistide ja kapitali, vaid tehase ja masinate vastu. Streik suruti sõjavägede poolt maha, kes teostasid verise arveteõienduse tööliste kallal. 1895. a. kevadel ja suvel arenes streigiliikumine kogu Kesk-Venemaa tööstusrajoonis. Töölised nõudsid tasuhindade tõstmist, tööpäeva lühendamist ja trahvide kaotamist. Streik Suures Jaroslavli Manufaktuuris 1895. a. suruti sõjavägede poolt julmalt maha. Rahustajad, Fanagooria grenaderipolgu ohvitserid, said verise arveteõienduse eest tööliste kallal tsaari tänu osaliseks. „Tänu teile, tublid fanagoorlased!" — telegrafeeris tsaar ohvitseridele.

1895. a. sügisel alustasid töölised streiki inglase Torntoni vabrikus Peterburgis. Streiki juhtis Peterburgi „Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit", eesotsas V. I. Leniniga. Lenin koostas lendlehe streikivatele mees- ja naistöölistele. See ergutas neid ja nad võitsid streigi.

V. I. Lenin. Maailma proletariaadi suur juht Vladimir Iljitš Lenin (Uljanov) sündis Simbirskis (nüüd Uljanovsk) 10. (22.) aprillil 1870 pedagoog I. N. Uljanovi perekonnas. Kõik

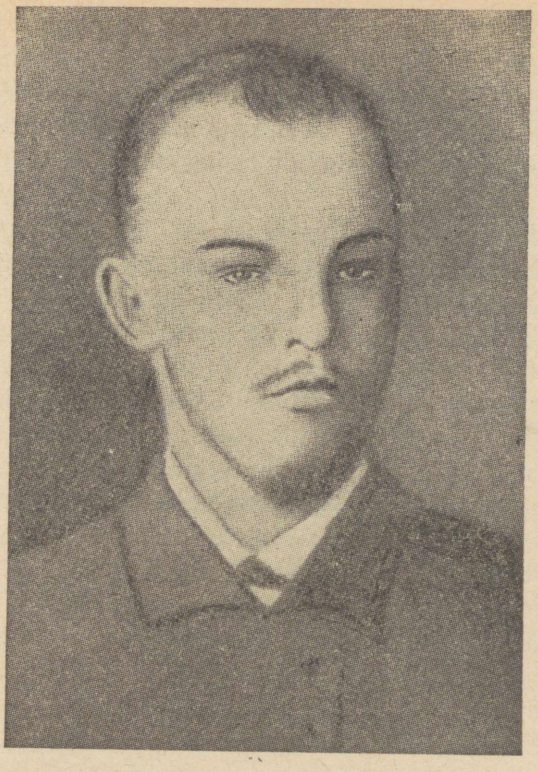

V. I. Lenin 1892. a.

I. N. Uljanovi lapsed võtsid osa revolutsioonilisest võitlusest. Vladimir Iljitš õppis oma ema juhatuse all juba viieaastasena lugema ja sest ajast peale sai lugemine ta armsaimaks tegevuseks. Kümneaastasena astus ta Simbirski gümnaasiumi. Ta õppis hästi ja lõpetas gümnaasiumi aurahaga. Lenini poolt lapsepõlves väljatöötatud süstemaatilise, püsiva ja hoolika töötamise meetod säilis tema juures kogu eluajaks. Ta õpilasvihikud olid alati korras. Oma koolikirjandite kallal töötas ta süstemaatiliselt ja visadusega: kõigepealt koostas kirjandi plaani, plaani põhjal kogus ta materjali, süstematiseeris seda korrali-

kult ja töötas hoolikalt läbi. Sama meetodi põhjal töötas Lenin ka hiljem, luues oma suuri teoseid. Oma isa, Tšernõševski ja Nekrassovi ideede poolehoidja, juhtimisel õppis Lenin juba lapsepõlves ja noorukina tundma kõiki suurte vene kirjanikkude teoseid ja õppis palavalt armastama vene kirjandust ja suurt vene rahvast.

Revolutsioonilisest võitlusest kuulis Lenin oma vanemalt vennalt Aleksandrilt, kes kuulus rahvatahtlaste organisatsiooni. A. I. Uljanov hukati atentaadi organiseerimise eest Aleksander III-le (1887). Armastatud venna surm avaldas tugevat mõju 17-aastasele Volodja Uljanovile. Ta sai juba siis aru terroristliku võitluse kahjulikkusest töötava rahva massiliikumise arendamisel. „Ei, me ei lähe sellist teed mööda. Mitte sellist teed ei tule käia," ütles Lenin venna surmasõnumi puhul.

1887. a. astus seitsmeteistkümne-aastane V. I. Lenin Kaasani ülikooli. Varsti areteeriti ta üliõpilasrahutustest osavõtu eest, heideti ülikoolist välja ja saadeti linnast välja maale. Areteerimisel toimus tema ja politseipristavi vahel järgmine kõnelus: „Mis te mässate, noor inimene? Teie ees on ju müür." — „See müür on aga pehkinud, tõuka korraks ja juba laguneb," vastas Vladimir Iljitš.

Juba maal asumisel viibides ja seepeale asumiselt tagasituleku järel Kaasanis uuris Lenin innukalt Marxi ja Engelsi teoseid. Pärast ülekolimist Samaarasse organiseeris Lenin esimese Samaara marksistide ringi. Samaaras töötas V. I. Lenin Venemaa kapitalismi arengu ja talurahva seisundi tundmaõppimise kallal.

1893. a. sügisel kolis Lenin üle Peterburgi ja võitis otsekohe juhtiva seisukoha Peterburgi marksistide seas. 1894. a. pidas Lenin rea loenguid, milledest koostus ta kuulus teos: „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?" Selles teoses näitas V. I. Lenin, et 90-ndate aastate narodnikud loobusid täielikult revolutsioonilisest võitlusest tsaari vastu, mida arendasid 70-ndate aastate narodnikud-revolutsionäärid. Lenin lõi lõplikult narodniklust kui marksismi

vaenlast. Narodnikluse järglased leppisid tsarismiga ja olid valmis „virelema humaansete mõisnikkude ja liberaalsete administraatorite kaitse all". Lenin näitas, et 90-ndate a. liberaalsete narodnikute programm väljendas küla kulaklikkude elementide huve, et see oli põhiliselt vaenulik sotsialismile. Juba selles esimeses teoses osutas Lenin suurima ettenägelikkusega vene proletariaadi ajaloolisele osale kui Venemaal eesseisva revolutsiooni juhile, hegemoonile, kes teostab revolutsiooni liidus talupoegkonnaga. See oli Lenini suur proletariaadi ja talupoegkonna liidu idee. Raamat „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?" lõppes järgmiste prohvetlikkude sõnadega, mis täidusid 1917. a. Suures Sotsialistlikus Oktoobrirevolutsioonis: „Vene *tööline*, tõustes kõigi demokraatlike elementide eesotsas üles, kukutab absolutismi ja viib *vene proletariaadi* kõrvuti *kõigi maade* proletariaadiga **avaliku poliitilise võitluse sirget teed mööda vastu võidukale kommunistlikule revolutsioonile"** (*Lenin*, Teosed, I köide, lk. 194).

Samal ajal pidas Lenin võitlust ka nn. „legaalsete marksistide" vastu (Struve, Tugan-Baranovski jt.). Legaalne marksism oli kodanluse katse kohandada marksismi oma vajadustega. Legaalsed marksistid, heites marksismist välja kõige tähtsama — õpetuse proletaarsest revolutsioonist ja proletariaadi diktatuurist, moonutasid Marxi õpetust, tumestasid kapitalistliku ühiskonna klassivastuolusid ja kutsusid töölisi üles kapitalistide tingimusteta toetamisele. „Ei, tunnustagem oma ebakultuursust ja läheme kapitalismi juurde õppusele," kirjutas Struve, legaalse marksismi silmapaistev esindaja. Lenin paljastas legaalset marksismi kui Marxi õpetuse kodanlikku moonutust.

90-ndate aastate lõpul hakkasid töölisliikumisse tungima uued kodanluse käsilased — nn. „ökonomistid", kel oli mõju tööliste enam mahajäänud osa seas. Nad ütlesid, et töölised peavad piirduma ainuüksi majandusliku võitlusega ja jätma poliitilise võitluse liberaalsele kodanlusele, toetades tema po-

liitilisi nõudmisi. Keeldudes iseseisvaist poliitilistest nõudmistest ja proletariaadi poliitilisest organiseerimisest, püüdsid „ökonomistid" allutada töölisklassi huvid kodanluse huvidele, kes läksid kokkuleppele tsarismiga. Olles 1899. a. asumisel, kutsus Lenin kokku 17 lähemas ümbruses viibiva, asumisele saadetud sotsiaaldemokraadi nõupidamise ja nad võtsid vastu Lenini poolt koostatud terava protesti „ökonomistide" kodanlikkude vaadete vastu.

Lenin nimetas „ökonomiste" kodanliku mõju läbiviijaiks proletariaadi keskel. Vene „ökonomistid" jutlustasid samu vaateid kui marksismivastased Lääne-Euroopa sotsialistlikes parteides. Seepärast omas legaalsete marksistide ja „ökonomistide" purustamine Lenini poolt määratu suurt rahvusvahelist tähtsust.

Oma geniaalses teoses „Mis teha?", kirjutatud 1902. a., paljastas ja purustas Lenin ökonomismi ideelise olemuse. „Lenin tõepoolest elustas marksismi revolutsioonilise sisu, mis oli maha maetud II Internatsionaali oportunistide poolt" (S t a l i n, Leninismi küsimusi, lk. 2).

Peterburgi „Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit". Oma võitlusega narodnikute, legaalsete marksistide ja „ökonomistide" vastu valmistas V. I. Lenin pinda proletaarse revolutsioonilise marksistliku partei organiseerimiseks Venemaal. Selle rakukeseks oli Peterburgi „Töölisklassi Vabastusvõitluse Liit", kes hakkas Lenini juhtimisel esimesena Venemaal teostama sotsialismi ühendamist töölisliikumisega. Kuni selleni arenesid sotsiaaldemokraatia ja töölisliikumine Venemaal lahus ja olid seetõttu nõrgad. „Vene sotsiaaldemokraatia loomisajast peale (1883. a.)," kirjutas Lenin, „lähenes vene töölisliikumine oma igas ulatuslikumas avaldumises otseselt vene sotsiaaldemokraatidele, püüdes nendega liituda" (L e n i n, Teosed, II köide, lk. 535). Selle liitumisega täitis Lenin selle ülesande, mis, tema sõnade järgi, püstitati juba Marxi ja Engelsi poolt, kes lõid „seesuguse revolutsioonilise teooria, mis selgitas selle liitu-

mise vajadust ja seadis sotsialistide ülesandeks proletariaadi klassivõitluse organiseerimise" (sealsamas).

Koos eesrindlike Peterburgi töölistega — Babuškini, Šelgunovi ja teistega — hakkas Lenin ehitama marksistlikku par-

I. V. Babuškin.

teid Venemaal. 1895. a. alguses läks Liit üle massilisele poliitilisele agitatsioonile tööliste seas.

1895. a. sügisest peale organiseeris Peterburgi Võitlusliit streike ja juhtis neid. Koos töölistega töötas Lenin välja streikijate nõudmised. Võitlusliidu juhtimisel viidi 1896. a. kroonimispidustuste ajal läbi 30 000 Peterburgi kangru streik. Nad nõudsid tööpäeva lühendamist seadusandlikus korras ja töötasu väljamaksmist vabrikute seisuaja eest kroonimise kestel. See Peterburgi kangrute streik oli suurimaks poliitiliseks sünd-

museks, sest see rikkus oma revolutsioonilise väljaastumisega kroonimispidustusi ja näitas Moskvasse kogunenud kõigi riikide esindajaile, et isevalitsus hakkab kõikuma. Streikijate survel tõotas tsaarivalitsus lühendada tööpäeva, kuid ei täitnud oma lubadust. Siis organiseeris Võitlusliit 1897. a. teise streigi, mis sundis valitsust välja andma seaduse tööpäeva piiramise kohta 11½ tunnile.

Need streigid, milletaolisi ei tundnud Lääne-Euroopa töölisliikumine, näitasid kogu maailmale, et revolutsioonilise liikumise juhiks Venemaal hakkas proletariaat. Rahvusvaheline sotsialistlik kongress Londonis (1896. a.) pöördus tervitusega Vene proletariaadi poole. Selles tervituses öeldi: „Vene proletariaadi organisatsioonis näeb kongress parimat tagatist tsaristliku võimu vastu, mis on Euroopa reaktsiooni üks viimaseid tugesid."

Juba 1895. a. detsembris areteeritud, jätkas Lenin vanglast Võitlusliidu juhtimist. Tsaarivalitsus saatis V. I. Lenini 1897. a. kolmeks aastaks asumisele Ida-Siberisse. Lenin viibis asumisel Jenissei kubermangus Minussinski maakonnas Šušenskoje külas aastail 1897—1900. Vanglas ja asumisel töötas Lenin oma geniaalse teose kallal „Kapitalismi areng Venemaal" ning lõpetas selle 1899. a.

Veel enne asumisele saatmist alustas Lenin töötamist üksikute sotsiaaldemokraatlikkude organisatsioonide ühendamise ettevalmistamiseks Venemaa sotsiaaldemokraatlikuks töölisparteiks. Areteerimine takistas tal seda tööd lõpule viimast. 1898. a. märtsis toimus Minskis ilma Leninita VSDTP I kongress. Kongress kuulutas välja „Venemaa sotsiaaldemokraatliku töölispartei" kujundamise. Kuid sel kongressil ei õnnestunud luua parteid. Keskkomitee ja enamik kongressist osavõtjaid areteeriti peatselt. Kuid mingisuguste jälitamistega ei suutnud tsarism peatada laienevat revolutsioonilist liikumist Venemaal.

J. V. Stalin. 90-ndail aastail arenes töölisliikumine Taga-Kaukaasias. Kapitalismi areng, orjuslikud maavahekorrad ja tsa-

rismi rõõvellik koloniseerimispoliitika lõid Taga-Kaukaasias revolutsioonilise olukorra.

Arenevais tööstuskeskustes (Bakuu, Batumi, Tbilisi) kasvas proletariaat kiiresti. Alates 1887. a. streikisid korduvalt töölised Tbilisi raudteetöökodades. Nagu Morozovi kangrudki, võitlesid nad omavoliliste trahvide vastu, nõudes nende seadusandlikku reguleerimist. Kõige sagedamini juhtisid streike vene töölised, kes olid streikidest osavõtu eest Venemaalt Taga-Kaukaasiasse välja saadetud. Sageli areteeris politsei neid ja saatis tagasi kodukohta. 90-ndail aastail sagenesid streigid Taga-Kaukaasias. Töölisliikumise etteotsa asusid mõned vene eesrindlikud töölised — leninlikust „Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidust" osavõtjad. Gruusia töölisliikumise mõjul tõusid võitluseks ka Gruusia talupojad. 1894. a. peale toimusid peaaegu igal aastal talupoegade revolutsioonilised väljaastumised Gruusias.

Proletariaadi revolutsioonilise võitluse eesotsas Taga-Kaukaasias seisis 90-ndate aastate lõpust peale Jossif Vissarionovitš Stalin.

Jossif Vissarionovitš Stalin (Džugašvili) sündis 9. (21.) detsembril 1879 Tbilisi kubermangus Gori linnas vaeses perekonnas: ta isa oli tööliseks jalanõudevabrikus Tbilisis, ema käis päevatöödel. Lapsepõlvest peale elas Stalin tööliste ja talupoegade keskel, kes võitlesid tsaristliku rõhumise, kapitalistide ja mõisnike vastu. Juba alaealisena vihastas teda töötava rahva jube ekspluateerimine ja ta selgitas töölistele ja talunikele nende olukorda.

J. V. Stalini isa püüdis anda pojale haridust ja pani ta Gori vaimulikku kooli. Koolis paistis J. V. Stalin silma oma tähelepanuväärsete võimetega. Kõiki aineid õppis ta sügavasti ja põhjalikult. Õppimisest ülejääva vaba aja pühendas ta raamatute lugemisele, töötades palju eneseharendamise kallal. Juba sel ajal tutvus J. V. Stalin Darwini õpetusega ja muutus ateistiks, propageerides jumalavastasust oma seltsimeeste seas.

Oma koolisõpradele ütles ta, et tuleb õppida selleks, et aidata hiljem talupoegi.

Pärast Gori vaimuliku kooli lõpetamist kiituskirjaga 1894. a. astus J. V. Stalin vaimulikku seminari Tbilisis. Siin hakkas J. V. Stalin juba 15-aastaselt osa võtma revolutsioonilisest tegevusest, astudes ühendusse vene marksistide Tbilisi põrandaaluste rühmadega. Seminaris töötas ta palju oma marksistliku hariduse kallal. Raamat oli ta lahutamatuks sõbraks. Kuid vajalikke raamatuid oli väga raske saada. Inspektor valvas karmilt, et keelatud raamatud ei satuks seminaristide kätte. Ei olnud, mille eest raamatuid osta. Kuid J. V. Stalin leidis siiski väljapääsu: ta lehitses raamatuid antikvariaatides ja hiljem, kasutades oma suurepärast mälu, jutustas nende sisu oma seltsimeestele edasi. Varsti hakkas J. V. Stalin juhtima kaht põrandaalust marksistlikku ringi seminaris. Ringi tegevuseks üüriti linnas tuba 5 rubla eest kuus, mis koguti vanemate poolt seminaristidele väikesteks kulutusteks saadetud rahadest. Ringis uuriti Marxi, Engelsi, Plehhanovi, Tšernõševski, Belinski, Dobroljubovi, Pissarevi ja Herzeni teoseid.

Ükskord saadi suure vaevaga kätte „Kapitali" esimene köide, kirjutati see käsitsi ümber ja uuriti seda niisuguse käsitsi tehtud ärakirja järgi ringis.

1898. a. luges seltsimees Stalin läbi Lenini teose „Narodnikluse majanduslik sisu ja selle arvustus härra Struve raamatus". Juba siis tekkis J. V. Stalinil palav soov tutvuda isiklikult Leniniga. „Pean teda nägema," ütles ta oma seltsimeestele. Sellest ajast peale muutus J. V. Stalin Lenini truuks õpilaseks ja järelkäijaks.

Aastal 1899, ta oma sõnade järgi, J. V. Stalin „visati välja õigeusu vaimulikust seminarist marksismi propaganda pärast".

Pärast seminarist väljaheitmist hakkas ta professionaalseks revolutsionääriks, andes kogu oma jõu võitluseks töölisklassi huvide eest.

1898. a. astus seltsimees Stalin esimesse marksistlikku Gruusia organisatsiooni „Mesame-Dasi" (tõlkes kolmas rühm). Kol-

J. V. Stalin 1898. a.

mandaks nimetati teda seepärast, et temale oli eelnenud kaks varasemat rühma: üks oli aadli intelligentsi, teine kodanluse teenistuses. Kolmas kuulutas end marksistlikuks, kuid enamik „Mesame-Dasi" liikmeid propageeris legaalset marksismi ja oli töölisklassi hegemoonia vastu kodanlik-demokraatlikus revolutsioonis ja proletariaadi diktatuuri vastu. Rahvusküsimuses asus enamik rühmast kõigi grusiinlaste huvide ühtsuse rahvuslikel positsioonidel. 1895. a. astus sellesse rühma revolutsiooniline marksist Aleksander Tsulukidze ja 1897. a. suure-

pärane organisaator-marksist Lado (Vladimir) Kets'hoveli. Stalin, Tsulukidze ja Kets'hoveli moodustasid tõeliselt „Mesame-Dasi" revolutsioonilise vähemuse. J. V. Stalin nõudis illegaalse ajakirjanduse ja iseseisva proletaarse partei loomist, pidades vajalikuks üle minna massilisele agitatsioonile tööliste seas ja avalikule võitlusele isevalitsuse vastu. Enamik mesamedasiste oli selle vastu. Need lahkhelid viisid „Mesame-Dasi" lõhenemisele.

Tbilisis juhatas Stalin tollal 8 töölisringi. Lähtudes tööliste lähimaist elulistest huvidest, oskas ta viia neid üsna lähedale töölisliikumise põhilistele ülesannetele. Lihtsalt ja kaasakiskuvalt, käsitledes kogu aja fakte, pidas ta oma kõnelusi töölistega. Kujukas näide seesugusest agitatsioonist on järgmine lugu. Ühenduses sellega, et töölistele kõneldi astronoomiast, ütles seltsimees Stalin, pöördudes ühe poole neist: „Ära karda, ega päike ei lähe teelt kõrvale, sina aga õpi, kuidas peab liikuma revolutsiooni asi, ja ehita mulle väike illegaalne trükikoda."

Nende ringide kuulajad jutustavad oma mälestustes J. V. Stalini kõnelustest nendega: „Seltsimees Stalin kõneles alati kaasakiskuvalt, lihtsalt, kasutades kogu aeg näiteid ja fakte." „Ta nõudis, et meie omalt poolt peaksime samasuguseid kõnelusi, nagu tema meiega, teiste töölistega tehases."

1900. a. organiseeris J. V. Stalin streigi Taga-Kaukaasia raudteede peatehastes Tbilisis (nüüd kannavad need tema nime). Tema juhtimisel organiseeriti rida teisi streike: tubakavabrikus, Adelhanovi nahavabrikus, trükikojas ja teistes ettevõtetes. Sellest ajast peale, kui hakkas ilmuma Lenini toimetatud revolutsiooniliste marksistide illegaalne organ — ajaleht „Iskra", hakkas Stalin selle tuliseks poolehoidjaks.

Üheaegselt V. I. Leniniga pidas J. V. Stalin leppimatut võitlust Gruusia narodnikute ja Gruusia „legaalsete marksistide" vastu, kelledel oli enamus „Mesame-Dasis". 1901. aastal, varjates end areteerimise eest, kadus seltsimees Stalin põranda alla. Sellest ajast alates kuni Veebruarirevolutsioonini veetis

ta põrandaalusena kutselise revolutsionääri kangelaslikku elu.

Seltsimees Stalini juhtimisel tekkisid ja kasvasid Gruusias ja Taga-Kaukaasias bolševistlikud organisatsioonid leppimatus võitluses marksismi-leninismi vaenlaste vastu.

Selles töös abistasid J. V. Stalinit aktiivselt kaks silmapaistvat proletaarset revolutsionääri — A. Tsulukidze, kes suri 1905. a., ja Lado Kets'hoveli, kes tapeti reetlikult Metehhi lossis Tbilisis 1903. a.

§ 59. Haridus, teadus, kunst XIX sajandi lõpul.

Vene teadus XIX sajandi lõpul. Nikolai II valitsus jätkas sedasama hariduse vastu võitlemise poliitikat, mida ajasid tema eelkäijadki. Kuid arenevale kapitalismile olid vajalikud oma insenerid, tehnikud, õpetlased. Välismaa spetsialistid, kes töötasid Vene ettevõtteis, hoidsid kadedalt oma teadmisi ega avaldanud neid vene inseneridele. Vene spetsialistide kaadrid olid väga väikesearvulised. Tulles vastu kapitalismi vajadustele tehniliste kaadrite alal, avas rahandusminister Witte kolm polütehnilist instituuti ja suure hulga kommerts- ja tehnilisi keskkoole.

Teaduse seisund oli Nikolai II valitsuse ajal raske. Väljapaistvad vene õpetlased ei jäänud mitte ainult ilma tunnustusest tsaari-Venemaal, vaid olid sunnitud tsarismi jälitamise tõttu ära sõitma välismaale oma teaduslikke töid jätkama.

Kuulus vene õpetlane-bioloog Ilja Iljitš Metšnikov (1845—1916) oli sunnitud maha jätma Novorossiiski ülikooli (Odessas) õppetooli ja ära sõitma Pariisi, kus ta sai üheks juhtivaks jõuks ülemaailmselt kuulsas Pasteuri instituudis. 1908. a. sai Metšnikov oma väljapaistvate tööde eest immuniteedi alal Nobeli auhinna. Metšnikovi teeneks on fagotsütoosi[1] avastamine.

[1] Fagotsüüdid esinevad vabade rakkudena veres ja kudedes, kus õgivad baktereid jm. võõrkehasid.

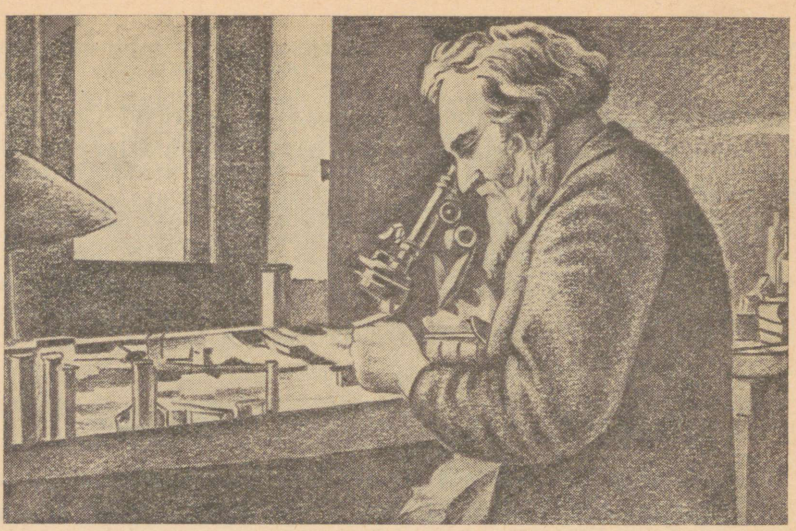

I. I. Metšnikov laboratooriumis.

Suur vene õpetlane-füsioloog Ivan Petrovitš Pavlov (1849—1936) sai Nobeli auhinna oma klassikaliste tööde eest seedimise füsioloogia alal. Pavlov võitis maailmakuulsuse oma geniaalsete töödega kõrgema närvikava tegevuse alalt. Ta oli I. M. Setšenovi peaaju reflekside õpetuse jätkajaks. Tema tööd kõrgema närvikava tegevuse kohta aitasid kaasa proletariaadi võitlusele idealismi ja pappide klikiga. Tsarism tõkestas kõigiti nende tööde arendamist. Alles nõukogude võim andis Pavlovi tööde jaoks suuri võimalusi. Ta sai oma käsutusse terve teadusliku linnakese Koltuši (Leningradi lähedal). Pavlov oli Teaduste Akadeemia liikmeks enamikus riikidest maailmas.

Vene leidur P. J. Jablotškov (1847—1894) konstrueeris esimesena maailmas elektri-kaarlambi. Et oma leiutist lõplikult välja töötada, pidi ta Venemaalt ära sõitma Pariisi, kus ta a. 1876 võttis patendi. Louvre'i magasinid ja Ooperi väljak olid valgustatud nn. „Jablotškovi küünaldega". Esimest elektrival-

gust maailmas nimetasid prantslased „vene valguseks". Jablotškov pakkus oma leiutist Vene sõjaministeeriumile, kuid ei saanud oma pakkumisele isegi vastust. Jablotškovi poolt asutatud ettevõte ei saanud toetust ja vene leidur suri vaesuses.

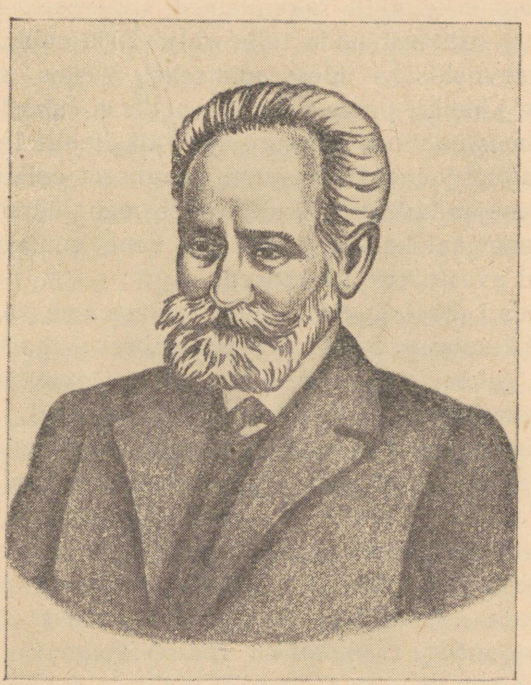

I. P. Pavlov.

Teine vene leidur Ladõgin valmistas esimese elektri-hõõglambi. Kui Ameerikas tekkis tüli Edison'i ja Swan'i vahel esikoha pärast hõõglambi leiutamisel, siis kohus jättis mõlemad pooled rahuldamata, viidates Ladõgini eesõigusele. 1890. a. leiutas Ladõgin molübdeen- ja volframtraadiga elektrilambi. Ent seegi leiutis realiseeriti mitte Venemaal, vaid Ameerikas.

Ladõgin oli sunnitud liht-lukksepana vabrikusse astuma, kuna Edisoni samasugune lambike vallutas varsti kogu maailma.

Aleksander Stepanovitš Popov (1859—1905) leiutas raadiotelegraafi. Peagi päästeti radiogrammi abil 27 kalurit, kes lahtisel jäätükil olid kantud Läänemerre. Kuid ka Popovi traadita telegraaf ei leidnud rakendamist Venemaal. Kui 1895. a. Popov palus valitsust anda talle välja 1000 rubla raadiotelegraafi katseviisiliseks ülesseadmiseks, vastas sõjaminister: „Seesuguse kimääri peale ma raha anda ei luba." See leiutis levis maailmas itaallase Marconi nime all. Itaalia leidur ei maininud kusagil sõnagagi oma vene rahvusest eelkäijat.

Tehnilis-majandusliku ja kultuurilise mahajäämise pärast ei leidnud Venemaal kasutamist paljud vene kuulsate õpetlaste teaduslikud avastused ja leiutised.

80—90-ndail aastail teeb suuri edusamme ajalooteadus. Moskva ülikoolis said suure menu osaliseks ühe kõige silmapaistvama Venemaa ajaloolase V. O. Kljutševski loengud.

Võitlus marksistliku teaduse eest Venemaal. Töölisklassi areng Venemaal viis marksistliku ühiskonnaõpetuse kiiretele edusammudele. Marksismi propaganda algas Venemaal 80-ndaist aastaist, alates Plehhanovi narodnikute-vastaste tööde ilmumisest. Tema marksistlikud tööd „Meie lahkhelid" ja „Sotsialism ja poliitiline võitlus" puhastasid pinna marksismi levikuks Venemaal. Plehhanovi teosed „Materialismi ajaloo peajooned", „Monistliku vaate arenemise küsimusest ajaloos", „Küsimus isiku tähtsusest ajaloos" ja tema teised teoreetilised tööd on Lenini sõnade järgi „parimad kogu marksismi rahvusvahelises kirjanduses" (L e n i n, Teosed, XXVI köide, lk. 135). Kuid ka need Plehhanovi parimad teosed ei olnud vabad mõnedest idealistlikkudest vigadest.

Marxi-Engelsi teooriat arendasid edasi ja tõstsid kõrgemale astmele maailma proletariaadi suur juht V. I. Lenin ja tema ustavaim õpilane ja kaasvõitleja J. V. Stalin.

Lenin sai imperialismi ja proletaarsete revolutsioonide epohhi marksismi loojaks, leninismi loojaks.

Lenini klassikalised tööd „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?", „Kapitalismi arenemine Venemaal" on revolutsioonilise teooria ja praktika ühtsuse geniaalseteks näideteks. Neis töis rajas Lenin leninismi alused. Lenini tööd kapitalismi ajaloo kohta Venemaal, mis esitavad materialistliku dialektika ühiskondlikele elunähtustele rakendamise musternäidet, on klassikalisteks marksistlikeks töödeks ajaloo alal.

Lenini geniaalne raamat „Mis on „rahvasõbrad" ja kuidas nad sõdivad sotsiaaldemokraatide vastu?" ilmus illegaalselt. Osa sellest tööst on üles leidmata, esimene ja kolmas osa leiti üles alles 1923. a. Lenini esimest tööd (1893. a.) „Nõndanimetatud turgude-küsimuse kohta" peeti päriselt kadunuks, see leiti üles alles 44 aastat hiljem ja avaldati 1937. a.

Vene kirjandus. Üheks kõige väljapaistvamaks kirjanikuks oli 80—90-ndail aastail Anton Pavlovitš Tšehhov (1860—1904). Ta paljastas oma satiirilistes teostes 80-ndate aastate intelligentsi esindajaid, ilmaaegseid virisejaid, liigseid inimesi, kes olid vajunud elu labasusse. Tšehhov häbimärgistas seda intelligentsi, nimetas seda „silmakirjalikuks, võltsiks, hüsteeriliseks, kasvatamatuks, laisaks".

Tšehhov vihkas kirglikult kodanlikke liberaale ja naeris neid kurjalt välja. Vene väikekodanlane leidis Tšehhovis halastamatu vaenlase. Tšehhov paljastas ka tsaristlikku korda. Rõhutades, et Tšehhov oli „mineviku süüdistaja", kirjutas temast M. Gorki: „Tema vaenlaseks oli labasus. Ta võitles sellega eluaeg, ta naeris seda välja ja kujutas seda . . ." Tšehhov suri 44-aastasena, oma talendi õitseajal, tiisikusse.

Üks suurimaid kirjanikke-demokraate oli V. G. Korolenko (1853—1921). 70-ndail aastail sai ta narodnikuks. Sellest ajast peale algasid ta rändamised mööda vanglaid ja asumispaiku. Korolenko sai kuulsaks jutuga „Makari unenägu", kus ta kujutas kaitsetute jakuutide halastamatut ekspluateerimist vene kaupmeeste ja tsaari administraatorite poolt. Korolenko looming („Pime muusikant", „Ilma keeleta" jt.) on läbi imbunud

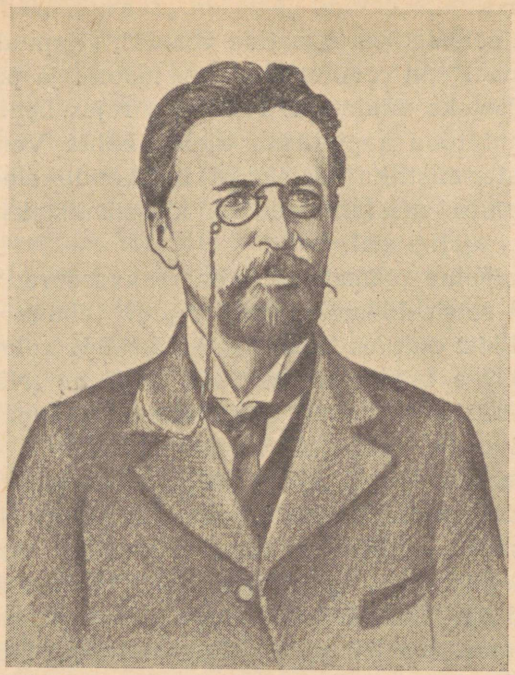

A. P. Tšehhov.

siirast armastusest oma rahva vastu. Tema „Minu kaasaeglase lugu" on üks memuaarkirjanduse parimaid eeskujusid. Oma teoseis seadis Korolenko, tema oma sõnade järgi, enese ülesandeks „kaitsta inimese õigusi ja väärtust kõikjal, kus seda on võimalik teha sulega".

90-ndate aastate noor töölisklass tõi esile oma geniaalse kunstniku, suure vene kirjaniku M. Gorki (1868—1936) isikus.

Aleksei Maksimovitš Peškov, kes kirjutas „Maksim Gorki" varjunime all, sündis 16. märtsil 1868 Nižni-Novgorodis (nüüd Gorki linn). Kümneaastaselt algas ta töörohket, puudusrikast elu: oli kokapoisiks laeval, laevalaadijaks jms. Gorki ei saa-

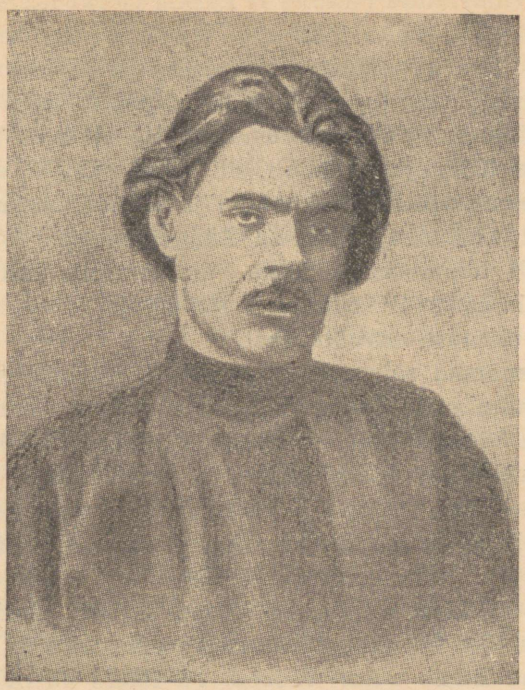

Maksim Gorki.

nud vaesuse tõttu isegi lõpetada rahvakooli. Oma rasket ja rõõmutut lapsepõlve kirjeldas ta raamatuis „Lapsepõlv" ja „Inimeste seas".

Noormehena läks Gorki maad mööda hulkuma, teenides leiba juhusliku tööga. 1892. a. ilmus tema esimene jutustus „Makar Tšudra".

1901. a. kõlas alarmikellana tema kuulus „Laul tormilinnust". See oli leegitsev üleskutse revolutsioonile. „Las tugevamalt tormab maru" — kutsus üles poeet, keda on nimetatud „revolutsiooni tormilinnuks".

1902. a. oli Gorki juba kõigi poolt tunnustatud kirjanik. Teaduste Akadeemia valis ta oma auliikmeks, kuid selle „jultu-

muse" üle vihastunud Nikolai II käskis Gorki nime akadeemikute nimestikust maha tõmmata. Tsarismi arveteõiendamine revolutsioonilise kirjanikuga kutsus välja Tšehhovi ja Korolenko protesti ja nad loobusid sedamaid akadeemiku nimest.

Gorki näidendeil „Väikekodanlased" ja „Põhjas", mis lavastati Moskva Kunstiteatri poolt, oli suur menu. Tema teosed kõlasid kutsena võitlusele tsarismi ja kapitalismiga. Gorki sai mitte ainult Venemaa, vaid ka Lääne-Euroopa ja Ameerika proletariaadi lemmikkirjanikuks. Gorki istus mitmel korral tsaari vanglates ja oli asumisele mõistetud revolutsioonilisest liikumisest aktiivse osavõtu eest.

Tsaari-Venemaa rahvaste kirjandus. Tolle aja suureks ukraina kirjanikuks oli Galiitsia sepa poeg Ivan Frankó (1856—1916). Nagu 80-ndate aastate vene narodnikudki, tõstis Frankó esikohale rahuliku tootlikkuse ja valgustustöö ülesanded. „Ader — vaat see on meie jõud, haridus — selles on me tulevik," ütles Frankó. Frankó looming etendas suurimat osa ukraina kirjanduse arengus. Tema realistlikud uudisjutud, mis kujukalt ja õiglaselt kirjeldasid Lääne-Ukraina tööliste ja talupoegade elu, tõid talle teenitud kuulsuse. Frankó tõlkis ukraina keelde mõnekümne autori teosed. Ta tõlkis ka mõned Marxi teosed.

80-ndail aastail algab armeenia kirjaniku Širvanzade (A. Movsesjani varjunimi) kirjanduslik tegevus. Oma loomingus jälgis ta Balzac'i ja tõi armeenia kodanluse kujutamisega päevavalgele kodanliku ühiskonna vigu. Hiljem tervitas Širvanzade kuumalt nõukogude võimu maksmapanekut Armeenias. Širvanzade sai Armeenia rahvakirjaniku ja Aserbaidžani teenelise kirjaniku nimetuse.

80-ndail aastail algas suure osseedi poeedi, revolutsionääridemokraadi, osseedi kirjandusliku keele looja ja osseedi ilukirjanduse aluse rajaja Kosta Levanovitš Hetagurovi (1859—1906) loominguline töö. Poeet, kunstnik, dramaturg, kriitik ja publitsist Kosta Hetagurov sõnastas oma loomingus nii oma rahva parimad lootused kui ka vene rahva kultuuri parimad

traditsioonid, mis on seotud Tšernõševski ja Dobroljubovi nimega. Tsarism õiendas karmilt arveid Kosta Hetaguroviga ja saatis teda mitu korda oma kodumaa piiridest välja.

Vene kunst. Kunstnik V. I. Surikov (1848—1916) on vene ajaloolise maalikunsti rajaja ja suurim esindaja. Tema kuulsad maalid „Streletside hukkamise hommik", „Bojaaritar Morozova", „Siberi allaheitmine", „Menšikov Berjozovis", „Suvorovi üleminek Alpidest" taaselustavad minevikku tõepäraselt. Surikov näitas rahvamasside liikumist, kutsudes nende suhtes välja vaatleja sügava sümpaatia. Rahvas ei ole Surikovi maalides mitte passiivne mass, vaid tarmukas jõud, kes astub välja sotsiaalse õiglusetuse vastu.

V. A. Serov (1865—1911) oli portreemaali esmaklassiline meister. Tema portreed, nagu ka tema ajaloolised maalid Peeter I ja Katariina II epohhist paistavad silma kunstilise karakteristika suure jõu poolest.

Kunstniku I. I. Levitani (1861—1900), Tšehhovi ligidase sõbra maastikud annavad tähelepanuväärselt edasi Kesk-Venemaa loodust. Eriti realistlik on tema maal „Vladimirka"; sel on kujutatud Vladimiri kivitee — tee, mida mööda tapiga saadeti revolutsionääre Siberisse.

Määratu suurt osa etendas vene näitekunsti arengus 1898. a. K. S. Stanislavski ja V. I. Nemirovitš-Dantšenko poolt asutatud Moskva Kunstiteater. See sügava kunstilise realismi teater esitas oma laval Tšehhovi, Gorki, Ibseni ja teiste eesrindlike kirjanike parimad näidendid. Oma M. Gorki näidendite lavastusega tõstis teater protestihäält suure proletaarse kirjaniku jälitamise vastu tsarismi poolt ja pälvis vene rahva armastuse ja tunnustuse.

80-ndaisse aastaisse ja 90-ndate aastate algusse kuulub ka Peeter Iljitš Tšaikovski (1840—1893), ühe maailma suurima komponisti tegevuse õitseng. Tema ooperid („Jevgeni Onegin", „Padaemand") ja balletid („Luikede järv", „Magav kaunitar", „Pähklipureja") on ooperi ja balletikunsti parimaid tooteid ja kuuluvad nõukogude teatrite alalisse repertuaari.

„Jevgeni Onegin" on kõige populaarsem ooper NSV Liidus. Sama suur on Tšaikovski ka sümfoonilise muusika meistrina. Tema sümfooniad ja sümfoonilised poeemid („Romeo ja Julia", „Francesca da Rimini") on armastatuimaid teoseid ja kuuluvad nõukogude sümfooniliste kontsertide repertuaari. Tšaikovski laulud ja romansid tõusevad esile oma lürismi, tõepärasuse ja siirusega.

Ühes oma kirjas ütleb Tšaikovski enesest: „Näib, et mul tõesti on andi õiglaselt, siiralt ja lihtsalt väljendada neid mõtteid, tundeid ja kujusid, mida pakub tekst. Selles mõttes olen ma realist ja ehtne vene inimene."

90-ndail aastail algab ukraina komponisti N. V. Lõssenko (1842—1912) tegevus, kelle suureks teeneks on rea ukraina rahvaviisikogude väljaandmine. Lõssenko kasutas ukraina rahvaviise ja pani need aluseks oma oopereile „Maiöö", „Jõuluöö" ja „Taras Bulba". Viimane lavastati alles nõukogude võimu ajal. Ukraina rahvalaulude motiividel kirjutas Lõssenko rea sümfoonilisi teoseid. Tema poolt on loodud muusika paljudele T. G. Ševtšenko teoseile.

80-ndaisse aastaisse kuulub tähelepanuväärse ukraina teatri õitseng, mis asutati M. L. Kropivnitski poolt. Selle trupi koosseisus oli rida väljapaistvaid artiste, eesotsas ukraina suurima naisartisti M. K. Zankovetskajaga.

1917. a. tegi suur proletaarne kirjanik M. Gorki kokkuvõtte grandioosseist loomingulistest saavutustest vene kunsti alal XIX sajandil: „Vene rahvas näitas imeteldavat jõudu, luues kõige hirmsamas olukorras toredaima kirjanduse, imekspanuväärse maalikunsti ja originaalse muusika, millest vaimustub kogu maailm."

„Hiiglane Puškin," kirjutas Gorki, „on meie suurim uhkus ja Venemaa vaimsete jõudude täiuslikem avaldus, ja tema kõrval võluv Glinka ja tore Brüllow, halastamatu enese ja inimeste vastu Gogol, igatsev Lermontov, nukker Turgenev, vihane Nekrassov, suur mässaja Tolstoi ja meie haige südametunnistus Dostojevski; Kramskoi, Repin, jäljendamatu Mus-

sorgski, Leskov, kes kogu jõu, kogu elu kulutas selleks, et luua vene inimese positiivset tüüpi, ja lõpuks suur lüürik Tšaikovski ja keelevõlur Ostrovski, igaüks erinev teisest, nagu seda võib esineda ainult meil Venes, kus ühes ning samas sugupõlves kohtuvad otsekui eri sajandite inimesed, niivõrd on nad psühholoogiliselt erinevad, kokkusulamatud. Kogu see grandioossus on Vene poolt loodud vähem kui saja aastaga. Rõõmsalt, meeletu uhkuseni erutab mitte ainult talentide küllus, keda XIX saj. Venemaa on sünnitanud, vaid ka nende üllatav mitmekesisus, mitmekesisus, millele meie kunstiajaloolased ei omista vajalikku tähelepanu."

NSV Liidu ajaloo peadaatumid XVIII—XIX sajandil.

Fjodor Aleksejevitši valitsusaeg	1676—1682
Streletside ülestõus Moskvas	1682
Peeter I valitsusaeg	1682—1725
Venemaa sõda Rootsiga	1700—1721
Uue kalendri sisseseadmine	1700
Ülestõus Astrahanis	1705
Ülestõus Donil Kondrati Bulavini juhtimisel	1707—1708
Vene uue tsiviiltähestiku tarvituselevõtt	1708
Võit Rootsi armee üle Poltaava all	1709, 27. juunil
Mihhail Vassiljevitš Lomonossov	1711—1765
Võit Rootsi laevastiku üle Hango all	1714
Esimese Teaduste Akadeemia avamine	1725
Esimene Beringi ekspeditsioon	1728—1730
Ülemnõunike katse piirata isevalitsust	1730
Väike-hordi kasahhide alamlusvanne Venemaale	1731
Karasakali ülestõus Baškiirias	1739
Kesk-Aasia vallutamine Pärsia šahhi Nadiri poolt	1740
Jelizaveta Petrovna valitsusaeg	1741—1761
Moskva Ülikooli avamine	1755
Vene armee võit Friedrich II üle Kunersdorfi all	1759
Katariina II valitsusaeg	1762—1796
Esimene sõda Türgiga Katariina II ajal	1768—1774
Ülestõus Poola vastu Ukrainas (Koliivlus)	1768
Esimene Poola jagamine	1773
Talurahva sõda Jemeljan Pugatšovi juhtimisel	1773—1775
Kubermangureform	1775
Krimmi ühendamine	1783
Uus linnadekorrastus	1785
Teine Türgi sõda	1787—1791
Teine Poola jagamine	1793
Poola ülestõus Kościuszko juhtimisel	1794
Kolmas Poola jagamine	1795
Paul I valitsusaeg	1796—1801
Kolmepäevase teoorjuse seadus	1797
Suvorovi Itaalia-sõjaretk	1799
A. S. Puškin	1799—1837
Aleksander I valitsusaeg	1801—1825
Gruusia ühendamine	1801
Vabade põllumeeste seadus	1803
Sõda Napoleoni vastu liidus Austria, Inglismaa ja Preisiga	1805—1807
Sõda Türgiga	1806—1812
Sõda Pärsiaga	1806—1813
Rahu- ja liidulepingud Prantsusmaaga Tilsitis	1807
Sõda Rootsiga	1808—1809
Rahuleping Türgiga Bukarestis	1812
Rahvasõda Napoleoniga	1812
Lahing Borodino all	1812, 26. augustil

Sõjad Napoleoni vastu liidus Austria, Inglismaa ja Preisiga . . . . . 1813—1814
Dekabristide ülestõus . . . . . 1825, 14. detsembril
Nikolai I valitsusaeg . . . . . 1825—1855
Ülestõus Poolas . . . . . 1830—1831
Esimene raudtee Venemaal 1837
Krimmi sõda . . . . . 1853—1856
Aleksander II valitsusaeg . . . . . 1855—1881
Pariisi rahu 1856
Šamili lüüasaamine 1859
Pärisorjuse kaotamine . . . . . 1861, 19. veebruaril
Poola ülestõus 1863
Semstvo-reform 1864
Kohtureform 1864
V. I. Lenini sündimine . . . . . 1870, 10. (22.) aprillil
Linnade reform 1870
Üldise sõjaväeteenistuskohustuse maksmapanek . . 1874
„Rahva sekka minemine" . . . . . 1874, kevadel
Lõuna-Venemaa Töölisühing 1875
Vene-Türgi sõda . . . . . 1877—1878
Berliini kongress 1878
J. V. Stalini sündimine . . . . . 1879, 9. (21.) detsembril
Põhja-Venemaa Töölisühing . . . . . 1878—1880
Aleksander II tapmine . . . . . 1881, 1. märtsil
Aleksander III valitsusaeg . . . . . 1881—1894
Kõvendatud kaitse määrus 1881
„Töö vabastuse" rühma organiseerimine 1883
Morozovi streik 1885
Seadus tööliste palkamise kohta vabrikuis ja tehaseis 1886
Seadus maaülemate kohta 1889
Uus semstvo-asutiste määrus 1890
Prantsuse-Vene liidu sõlmimine . . . . . 1891—1893
Nikolai II valitsusaeg . . . . . 1894—1917
Töölisklassi Vabastusvõitluse Liidu organiseerimine V. I. Lenini poolt 1895
V. I. Lenin asumisel . . . . . 1897—1900
Esimene VSDTP kongress Minskis 1898

ROMANOVITE DÜNASTIA
GENEALOOGILINE TABEL

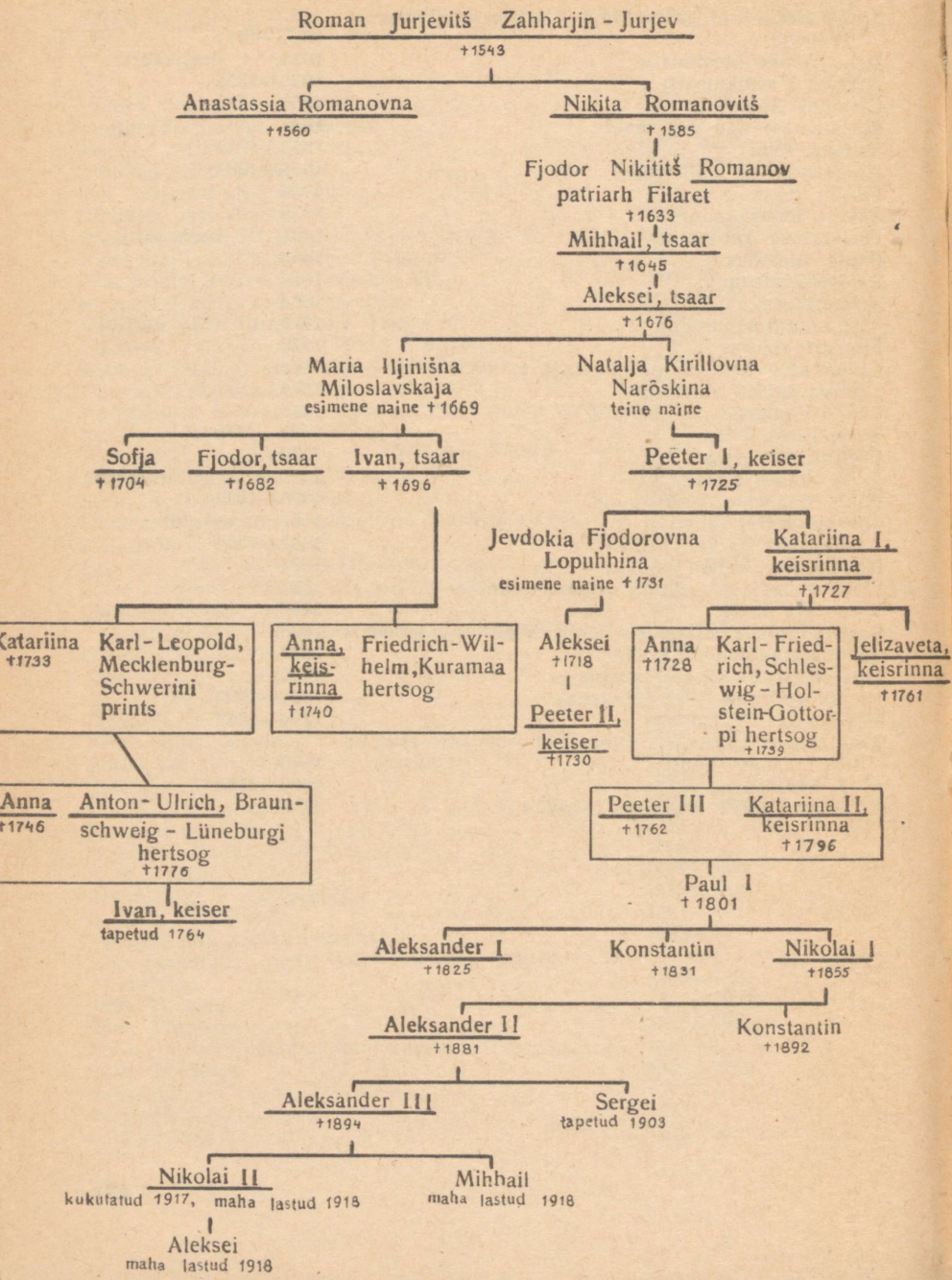

SÕNADE HÄÄLDAMINE JA RÕHUTAMINE.

Abás-Tumán
Abdurrahmán-Autobátši
Ablái
Abulháiõr
Adelhánov
Aeneis (änéis)
Afanásjev
Afanássi
Afganistán
Ahhál-Tekín
Ahmét
Aigún
Ajáni
Aksákov
Aldár
Aleksándra
Aleksándrovitš
Alekséjev
Alekséjevitš
Alekséjevna
Almá
Altõ'nsarin
Amiens (amjä'η)
Amú-Darjá
Anadõ'r
Andižán
Andrussóvo
Aníssimovitš
Antón
Antónovitš
Apóstol
Apráksin
Araktšéjev
Arbát
Argunóv
Arhángelsk
Artamón
Atlássov

Bábuškin
Baer (bäär)
Bagratión
Bahmút
Bakúnin
Balákirev
Balaklava
Balhášš
Balzac (balzák)
Baratõ'nski
Barclay de Tolly (barklái de tólli)
Bazárov
Batúm
Batõ'r
Batõršá
Beauvais (bovee)
Bekóvitš-Tšerkásski
Belínski
Beloboródov
Bendérõ
Berjózov
Bestúžev
Bestúžev-Rjúmin
Bézdna
Blagójev
Bodbí
Bólotov
Borís
Borodín
Borodinó
Borovikóvski
Boržóm
Bortnjánski
Bósporus
Brumaire (brümäär)
Brúsnev
Bukarést
Bulávin
Butaševitš-Petrašévski

Caesar (tseesar)
Carlyle (karlail)
Chęstochowa (tšenstohhóva)
Chlopicki (hlopítski)
Cook (kuk)

Cromwell (krómvel)
Czartoryski (tšartorõ'ski)

Dagestán
d'Anthès (daŋtés)
Dargomõ'žski
Darjál
Davout (davuu)
Davõ'dov
Davy (déivi)
Deljánov
Demídov
Denís
Deníssovka
Derbént
Deržávin
Diderot (dideroo)
Dnepropetróvsk
Dobroljúbov
Dohtúrov
Dolgorúki
Dombrówa
Donéts
Dostojévski
Dragománov
Dránõi
Dviná

Erékle
Eristávi
Eriván
Erzerúm
Eukléides

Fedjúhhinõ
Fedótov
Fedótova
Feodóssia
Ferghaná
Fjódorov
Fokšánõ
Fomín
Fonvízin
Fourier (furjee)
François (fraŋsuaa)
Frankó

Gagárin
Garélin
Gavrílovitš
Geók-Tepé
Geórgi
Gerássim
Gerássimov
Ghasávat
Giljákid
Giórgi
Godunóv
Golítsõn
Golóvkin
Golovljóv
Gontšaróv
Gorbatšévski
Granóvski
Grebínka
Grebjónka
Gribojédov
Grigóri
Grigórjevitš
Gromáda
Grúzino
Gulák-Artémovski
Gunib
Gvozdjóv
Gülistán

Haidamákid
Haltúrin
Handóškin
Hersón
Herzen (hértsen)
Hetagúrov
Hlopúša
Hodõ'nka
Hohlátš
Holópi
Holmogórõ
Homjakóv
Hotín
Hughes (hjuuz)
Hugo (ügoo)

Iljá
Inkermán
Irtõ'šš
Istómin
Izmaíl
Izmáilovo
Izmáilovski
Iván
Ivánov
Ivánovna
Ivánovo-Voznessénsk

Jacóbi
Jagužínski
Jaík
Jákovlev
Jakúškin
James (džéims)
Jaroslávl
Jassy (jássõ)
Jaúza
Jeanne d'Arc (žaŋdárk)
Jekaterína
Jekaterinbúrg
Jekaterinosláv
Jelizavéta
Jelizavetpól
Jemelján
Jenisséi
Jerjómuška
Jermólova
Jevdokía
Jevgéni
Jevstignéi
Júrjevitš
Júzovka

Kahhóvski
Kalínin
Kalinóvski
Kalisz (káliš)
Kalúga
Kámenski
Kamtšátka
Kandéjevka
Kankrín
Karamázov
Karamzín
Karánda
Karasákal
Karénina
Karmeljúk
Kasáhhi
Kasáhhid
Kassímov
Kastús
Kašgár
Kazákov
Katerína
Katkóv
Kenessárõ
Ketshovéli
Kiprénski
Kiréjevski
Kiríllovna
Kisseljóv
Kišinjóv
Kljutšévski
Kobzár
Kokánd
Kolódka
Kolódnik
Koltsóv
Kolúmbus
Kolõmá
Komandóri
Kondráti
Konovnítsõn
Korjákid
Kornílov
Korolénko
Kozlóv
Kossolápov
Kossuth (kóšut)
Košciuszko (kostsjúško)
Košeljók
Kožúhhov
Kotljarévski
Kotšubéi
Kovalévski
Kovaljóvka
Kramskói
Kronschlot (kronšlót)
Kronstadt (kronštát)
Kropivnítski
Krõlóv
Kubán
Kulíbin
Kunanbájev
Kusjúm
Kuzmá
Kutaísi
Kutšúk-Kainárdži
Kutšúm
Kutúzov
Kvítka-Osnovnjánenko

Ladõ'gin
Laharpe (lahárp)
Lázarev
Lavoisier (lavuasjee)
Lavróv
Lefort (lefoor)
Leopóldovna
Leskóv
Lesnája

Levanóvitš
Levitán
Levítski
Líberum véto
Licinius (litsínius)
Lobatšévski
Lomonóssov
Lopuhhiná
Lóris-Mélikov
Louise (luíse)
Louvre (luvr)
Ludmílla
Lõssénko

Mack (mak)
Madagáskar
Makár
Makárjev
Maláhhov
Malojaroslávets
Marconi (markóni)
Marienburg
Mariúpol
Massená
Mazépa
Matínski
Matvéi
Matvéjev
Medína
Méhmed-A'li
Mendeléjev
Mesamé-Dási
Metéhhi
Middendorf
Mihhail
Mihháilov
Mihháilovitš
Miklúhho-Maklái
Miljútin
Milorádovitš
Miloslávski
Minussínsk
Mitrofánuška
Mogiljóv
Moisséjenko
Molière (moljäär)
Montenégro
Montesquieu (moŋteskjöö)
Morózov
Morózova
Moskál-tsarívnik
Možáisk
Motšálov
Múhamed-A'li
Muhámmed-E'mmin
Muhámmed-Ráhim
Murat (müraa)
Muravjóv

Nahhímov
Nahhitševán
Naimítška
Nakáz
Naródnik
Narõ'škin
Nazár
Natálja
Natálka-Poltávka
Navaríno
Nekrássov
Nemiróvitš-Dántšenko
Nesselróde
Névelski
Névski prospékt
Nikíta
Nikolái
Nikolájev
Nikolájevitš
Nikólski
Novodévitši
Novoróssia
Novossíltsev
Nyenskans (nüüenskans)

Oblómov
Obnórski
Odéssa
Ogarjóv
Ogínski
Okólnitši
Onégin
Oréhhovo-Zújevo
Orešek
Orjól
Orlóv
Ostróvski
Otétšestvennõje zapíski
Otšákov

Panix (päniks)
Paskévitš
Pasteur (pastöör)
Patrick (pátrik)
Pávlov

Pávlovitš
Péking
Peróv
Peróvskaja
Peróvski
Petrašévski
Petropávlovsk
Petróv
Petróvka
Petróvna
Phull (ful)
Pirogóv
Píssarev
Pišpék
Platón
Plehhánov
Plehwe (pleeve)
Pobedonóstsev
Poležájev
Poljárnaja
Pólotsk
Polzunóv
Pomjalóvski
Pomórje
Pompéi
Poniatówski
Popóv
Possoškóv
Pošehhónje
Póznan
Potjómkin
Preobražénski
Príbõlštšik
Prikáz
Prikázki
Próhhorov
Prostakóva
Proudhon (prudõη)
Pugátš
Pugatšóv

Rabótšaja Zarjá
Racine (rassín)
Radíštšev
Rajévski
Repnín
Richelieu (rišeljöö)
Riégo
Rímski-Kórsakov
Românovitš
Romodánovski
Rostóvtsev
Rousseau (russoo)
Rzeczpospolita Polska (šetšpospolíta pólska)
Rumjántsev
Ruslán
Rõljéjev

Saint-Simon (säη-simõη)
Saltõkóv
Saltõkóv-Štšedrín
Samárin
Samarkánd
Semipalatínsk
Semjónovski
Sentiment (saηtimáη)
Sergéi
Sérov
Sétšenov
Sílvester
Simbírsk
Sinópe
Skavrónskaja
Skotínin
Skovorodá
Smolénsk
Smólnõi
Sobór
Solovjóv
Sovreménnik
Speránski
Spešnjóv
Stanisláw
Stanislávski
Stavutšánõ
Stodólja
Strelétsid
Stróganov
Sumarókov
Sundukján
Sussánin
Suvórov
Swan (sven)
Sverdlóvsk
Svjatogórski
Sõr-Darjá
Sõtšóvka

Šágin-Giréi
Šamíl
Šeherazáde
Šelgunóv
Šeremétjev

Ševárdino
Ševtšénko
Širvanzáde
Šušénskoje

Zaitšnévski
Zájatši
Zankovétskaja
Zaporóžje
Zarúbin
Zaslávski
Zemljá
Zvenigoródka
Zvezdá

Željabov
Železnják
Žirárdov
Žitómir
Živopíssets
Žukóvski

Taganróg
Taimánov
Tamerlán
Tarás
Targowice (targovítse)
Tašként
Teherán
Teláv
Térek
Thames (temz)
Tiflís
Tíhvinskaja
Tílsit
Timirjázev
Tkatšóv
Tkvibúli
Toból
Tobólsk
Tokmák
Tolstói
Tórun
Tróitse-Sérgijevi
Tropínin
Trubetskói
Trúten
Tsarítsõn
Tsitsiánov
Tsulukídze
Tšaadájev (Tša-adájev)
Tšaikóvski
Tšavtšavádze

Tšeljábinsk
Tšeremíssid
Tšerepánov
Tšerkássk
Tšerkéssia
Tšernjájev
Tšernõšévski
Tšiatúra
Tšitšagóv
Tšitšérin
Tšigirín
Tšinú
Tšonkádze
Tšúdovo
Tšugújev
Tugán-Baranóvski
Tultšín
Turgénev
Turkmantšái
Turuhhánsk

Udmúrdid
Uljánov
Urjádnik
Uspénski
Ustím
Ušakóv
Ušák-páša
Utemíssov
Uvárov

Valáhhia
Valikánov
Vassíli
Vassilíssa
Vassíljevitš
Vassilkóv
Venetsiánov
Venevítinov
Vissarión
Vladikavkáz
Vladímir
Vladímirka
Vladivostók
Voltaire (voltäär)
Volõ'nski
Vorobjóvi
Vorónež
Voroníhhin
Vorontsóv

Watt (uót)
Wheatstone (viitston)

SISUKORD.

I. Vene impeeriumi kujunemine. Lk.

§ 1. Vene riik XVII sajandi lõpul 3
§ 2. Sofja valitsusaeg 5
§ 3. Aasovi sõjakäigud ja Peetri reis välismaale 9
§ 4. Sõja algus Rootsimaaga 14
§ 5. Talurahva olukord Peeter I ajal ja rahva ülestõusud 19
§ 6. Sõja lõpp Rootsiga; Peeter I sõjad Idas 24
§ 7. Venemaa sotsiaal-majanduslik olukord ja Peeter I majanduspoliitika 31
§ 8. Reformid riigi valitsemise alal 37
§ 9. Kultuur ja haridus 44

II. Peeter I järglased (1725—1762).

§ 10. Aadlike võitlus võimu pärast 52
§ 11. Jelizaveta Petrovna (1741—1761) 57
§ 12. Vene teadus XVIII sajandi keskpaiku 61
§ 13. Vene tsarismi koloniaalpoliitika Peeter I järglaste ajal 64
§ 14. Kesk-Aasia XVIII sajandil 69

III. Katariina II aadli-impeerium (1762—1796).

§ 15. Katariina II valitsemisaja algus 73
§ 16. Katariina II välispoliitika kuni talurahvasõjani 76
§ 17. Pärisorjuslik majandus XVIII sajandi teisel poolel 81
§ 18. Talurahvasõda Pugatšovi juhtimisel 87
§ 19. Aadli diktatuuri kõvenemine 95
§ 20. Venemaa välispoliitika pärast talurahvasõda 97
§ 21. Ukraina XVIII sajandil 101
§ 22. Haridus ja kultuur XVIII sajandi teisel poolel 105

IV. Kodanlik revolutsioon Euroopas ja tsarism XVIII sajandi lõpul.

§ 23. Katariina II võitluses revolutsiooniga 115
§ 24. Paul I (1796—1801) 124

V. Tsarism Napoleoni sõdade ajal.

§ 25. Aleksander I sise- ja välispoliitika (kuni 1812. a.) 138
§ 26. 1812. aasta Isamaasõda 150
§ 27. Tsarism Euroopa reaktsiooni eesotsas 168

VI. Tsaari-Venemaa rahvad ja tsarismi koloniaalpoliitika XIX sajandi esimesel veerandil.

Lk.

§ 28. Tsarismi poliitika Poolas, Ukrainas, Valge-Venes ja Baltimail . . 173
§ 29. Taga-Kaukaasia XIX sajandi esimesel veerandil 178
§ 30. Volgamaa, Baškiiria ja Siberi rahvad XIX sajandi I veerandil 185

VII. Dekabristid.

§ 31. Revolutsiooniline liikumine XIX sajandi esimesel veerandil . . 191
§ 32. 1825. a. 14. detsembri ülestõus 197

VIII. Pärisorjusliku süsteemi kriis.

§ 33. Nikolai I monarhia 206
§ 34. Pärisorjusliku korra edasine laostumine 211
§ 35. 30—40-ndate aastate rahvuslik-vabastuslik massiliikumine . . 219
§ 36. Kaukaasia vallutamine ja mägilaste võitlus iseseisvuse eest 225
§ 37. Kesk-Aasia rahvad ja tsarismi edasiliikumine Kasahstani ja Kesk-Aasiasse 234

IX. Tsarism — Euroopa sandarm.

§ 38. Nikolai I välispoliitika 239
§ 39. 1848. a. revolutsioon Euroopas ja tsaari-Venemaa interventsioon Ungaris 242
§ 40. Krimmi sõda 246
§ 41. Tsarism Kaug-Idas 258
§ 42. Ideeliste voolude kujunemine ja ühiskondlik liikumine 30—50-ndail aastail 260
§ 43. Teadus, kirjandus, kunst XIX sajandi esimesel poolel 270
§ 44. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur XIX sajandi esimesel poolel 286

X. 60-ndate aastate kodanlikud reformid.

§ 45. Talurahva reformi ettevalmistamine 295
§ 46. Pärisorjuse kaotamine 305
§ 47. 1863. a. ülestõus Poolas 319
§ 48. Talurahva reform rahvuslikes rajoonides 323

XI. Kapitalismi areng 60—70-ndail aastail.

§ 49. Kapitalism põllumajanduse ja tööstuse alal pärast talurahva reformi 328
§ 50. Tsarismi välispoliitika 60—70-ndail aastail 340
§ 51. 70-ndate aastate revolutsiooniline liikumine 350
§ 52. 70-ndate aastate töölisliikumine 356
§ 53. Haridus, teadus ja kunst 60—70-ndail aastail 364
§ 54. Tsaari-Venemaa rahvaste kultuur 60—70-ndail aastail 378

XII. Tööliskassi võitluse algus tsarismi vastu (1883—1900).

Lk.

§ 55. Poliitiline reaktsioon 383
§ 56. Võitluse algus marksistliku partei eest Venemaal. Morozovi streik 390
§ 57. Kapitalismi kasv Venemaal XIX sajandi lõpul ja tööstuslik tõus 90-ndail aastail 396
§ 58. Lenini ja Stalini revolutsioonilise tegevuse algus 406
§ 59. Haridus, teadus, kunst XIX sajandi lõpul 419
NSV Liidu ajaloo peadaatumid XVIII—XIX sajandil 430
Romanovite dünastia genealoogiline tabel 432
Sõnade hääldamine ja rõhutamine 433

5. täiendatud ja parandatud trükk.

Vastutav toimetaja V. Orav.

Keeleline toimetaja F. Arro.

Ladumisele antud 29. III 1948. Trükkimisele antud 2. VI 1948. Paber 56:79, 1/16. Trükiarv 6200. Trükitähti trükipoognas 37 000. Trükipoognaid 27,75. Arvutuspoognaid 25,7. MB-05562. Trükikoda „Punane Täht", Tallinn, Pikk tänav 54/58. Tellimise nr. 455.

На эстонском языке.
А. М. Панкратова. История СССР II часть.

Rbl. 6.40

Lnt
A-1723

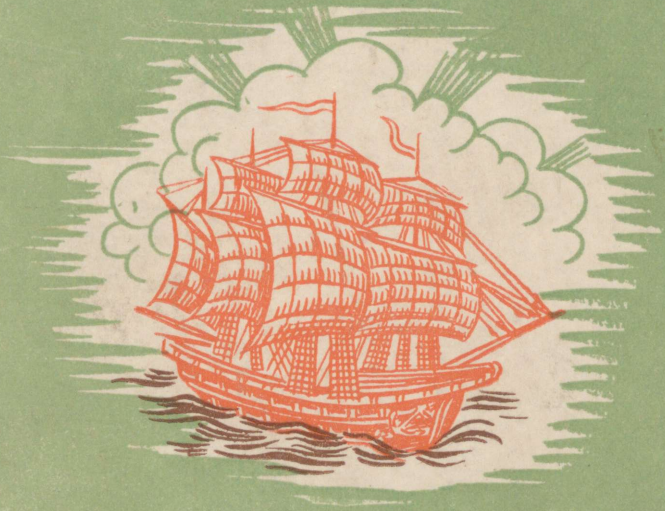

TÜ RAAMATUKOGU
1 0300 00454518 4